

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Együttműködés vagy konkurencia?

VARGA BÁLINT

*Az Osztrák–Magyar Monarchia
dualitásának kortárs reprezentációja*

NAGY ILDIKÓ

Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte

MANHERCZ ORSOLYA

*Ferenc József főherceg/császár/király
Magyarországon, 1843–1867*

BORÓVI DÁNIEL

Az Andrássy-emlékmű felállítása és bontása

SZEMETHY TAMÁS

*Hogyan lett Michael Mandukából
báró Horváth Mihály?*

KÖKÉNY ANDREA

*Stephen F. Austin és a Texasi Köztársaság
születése*

32. évf.

2017

4. szám

Bemutatjuk Oplatka Andrást

Következő számunk tartalmából

Az észak-atlanti térség történelmi távlatból

GYÖNKI VIKTÓRIA

A politikus Snorri Sturluson: Az izlandiak és a norvég királyok viszonya a középkorban

SZÜCS PÉTER

Gusztáv Adolf hazai propagandája a harmincéves háborúban

LÉVAI CSABA

Forradalom – háború – rabszolgaság: Az amerikai forradalom hatása George Washington rabszolgasággal kapcsolatos felfogására

PETERECZ ZOLTÁN

Amerikai vélemények a két világháború közti Magyarországról

Bemutatjuk Peter S. Onuf amerikai történészt

PETER ONUF

A szabadság köztársasága: a szabadok földje és a rabszolga otthona

32. évfolyam

2017. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

az

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
és a Nemzeti Együttműködési Alap
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

VARGA BÁLINT

Egy össze nem álló kép mozaikjai. Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja 5

NAGY ILDIKÓ

Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországon 21

BORÓVI DÁNIEL

„Lovon vagy gyalog”. Az Andrássy-emlékmű felállítása és bontása a források tükrében 63

MANHERCZ ORSOLYA

Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867 98

SZEMETHY TAMÁS

Hogyan lett Michael Mandukából báró Horváth Mihály? Egy 18. századi görög kereskedő a magyarországi új arisztokráta között 111

KÖKÉNY ANDREA

Stephen F. Austin és a Texasi Köztársaság születése 133

Kitekintés

FARKAS ZSUZSA

A fénykép fogadtatása Magyarországon. Az első év története 155

Elmélet és módszer

ARI HELO

Elszakadás a progresszív történetírástól. Múlt és politika az Amerikatanulmányok területén (Fordította: Lévai Csaba) 175

Határainkon túl

„Mindig is érdekelték a kis nemzetek”. Beszélgetés Oplatka Andrással (A beszélgetést készítette: Deák Ágnes) 190

Oplatka András műveinek bibliográfiája 197

OPLATKA ANDRÁS

Két ember, két korszak. Széchenyi István és Clemens Metternich 200

Figyelő

Első mindenkéül (Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám [szerk.]: <i>Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára. [A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 25.] Győr, 2016.</i>)	
SIMONKAY MÁRTON	207
Jubileumi kötet Zala megyéből (Zalai évszázadok. Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez 2016. Szerk. Bilkei Irén. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg, 2016. [Zalai Gyűjtemény 80.]	
SZABÓ CSABA	211
Vár a várban (Szatlóczi Gábor: <i>Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén. I. A várak népe. Missiles, Szeged, 2016.</i>)	
BARÁTH ZSOLT	217
Az olasz 'déli kérdés' új olvasatban (Salvatore Lupo: <i>La Questione. Come liberare la storia del Mezzogiorno dagli stereotipi. Donzelli, Roma, 2015.</i>)	
PETE LÁSZLÓ	220
Társadalmi átalakulások Ózdon és környékén (Nagy Péter: <i>A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig. Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2016.</i>)	
KISS ANDRÁS	229
Népirtások, nők, férfiak. Az összehasonlító vizsgálatok lehetőségei (Amy E. Randall [ed.]: <i>Genocide and Gender in the Twentieth Century: A Comparative Survey. Bloomsbury, London–New York, 2015.</i>)	
SÍPOS BALÁZS	237
Számunk szerzői	244

VARGA BÁLINT

Egy össze nem álló kép mozaikjai

Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja

A 19. század második felében Európában a politikai reprezentációk természete alaposan átalakult.¹ Három alapvető változást lehet regisztrálni. Először is kibővült a politikai reprezentáció tárgya, amennyiben a 18. század végéig jellemző uralkodói, dinasztikus reprezentáció mellett legalább hasonló súllyal megjelent a nemzeti reprezentáció. A legtöbb európai országban a kettő egymástól nem vált el élesen, mert a dinasztiák maguk is részt vettek a nemzetépítés folyamatában cselekvőként és annak tárgyaként is.² Másodsor komoly mennyiségi növekedést lehet észlelni, amennyiben az új politikai reprezentációkra gyakrabban és sokkal szélesebb tömegeket elérve került sor, mint korábban. Kulcsfontosságú fejlemény volt új hagyományok és rítusok bevezetése, amelyek jellemzően – de nem kizárólag – a nemzetet voltak hivatva megjeleníteni.³ Harmadszor a reprezentációk komoly bürokratizálódáson mentek keresztül, amennyiben az egyre inkább kiterjeszkedő polgári állam bürokráciája vált felül a politikai reprezentációkért, jórészt felváltva az uralkodói udvarokat.

Ez a tanulmány az Osztrák–Magyar Monarchia 1867 és 1918 közötti reprezentációit tárgyalja, és arra kérdez rá, hogy az *állam dualitása* milyen módon jelent meg a kortársak számára. A tanulmány központi érve az, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációi nehezen, legfeljebb részben illeszkednek a fent megállapított európai kontextusba, és ez alapvetően a kettős monarchia sajátos közjogi szerkezetének tulajdonítható. A duális állam reprezentációjának központi problémája ugyanis az volt, hogy nem volt egyértelmű, pontosan mi is a reprezentáció tárgya. Ugyanis az, hogy az 1867-ben megalkotott közös állam milyen politológiai kategóriába sorolható, már a kortársak számára sem volt problémamentes. Magyarországon egyértelműen amellet foglaltak állást, hogy Ausztria és Magyarország két önálló állam, amelyek a szuverenitásuk egy relatíve kis részének önálló gyakorlásáról lemondtak, és azt közösen gyakorolják. Ausztriában a vélemények szélesebb skálája volt megfigyelhető: a legradikálisabb álláspont, a nagyosztrák centralista perspektíva szerint Magyarország egy a többinél szélesebb önkormányzattal bíró tartomány csupán Ausztriában; más vélemények pedig a magyar és a nagyosztrák álláspont között szóródtak.⁴ Ennek megfelelően az államiség szimbolikájának megalkotása sem volt egyszerű feladat, mert attól függően,

¹ A tanulmány elkészítése során Cieger András nyújtott értékes tanácsokat; segítségét ezúttal is köszönöm.

² Ausztriára lásd: Unowsky, Daniel L.: *The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette, 2005.

³ Hobsbawm, Eric: *Tömeges hagyományteremtés. Európa 1870–1914*. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, 1987. 127–197.

⁴ Stourzh, Gerald: *Der Dualismus 1867–1918. Zur staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Problematik der Doppelmonarchie*. In: Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Verfassung und Parlamentarismus (Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band 7)*. Wien, 2000. 1223–1230.

hogy éppen melyik szerv foglalkozott a kérdéssel, alapvetően mást szeretett volna reprezentálni.

Állami reprezentációk

Az állam neve

A kiegyezéssel ugyan megszűnt az 1804-től létező Osztrák Császárság (*Kaisertum Österreich* vagy *Österreichischer Kaiserstaat*), de már az államalakulat új nevének kitalálása sem ment egyszerűen. 1867-ben Andrássy Gyula magyar miniszterelnök javaslata az volt, hogy *Kaisertum Österreich und Königreich Ungarn* legyen az állam neve, ezzel egyértelműen mutatva, hogy valójában két államról van szó, de a javaslatot Friedrich Ferdinand Beust külügyminiszter és osztrák miniszterelnök épp emiatt elutasította. Egy évvel később újabb javaslat érkezett Pestről: a magyar kormány ezúttal a *Länder S. M. des Kaisers von Österreich und apostolischen Königs von Ungarn* nevet indítványozta; Beust ezt az elnevezést gyakorlati érveléssel vetőzte meg (hossza és összetettsége miatt alkalmazhatatlannak találta). Az osztrák-német liberálisok oldaláról Alfred Arneth, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatója tett egy javaslatot: az *Österreich* nevet megtartotta volna az egész államra nézve, a nem magyar tartományokat pedig *westösterreichische Länder* néven fogta volna össze. Arneth felismerte, hogy az *und* szó beszúrása bármelyik változat esetén annak elismerését jelentené, hogy két államról van szó. Arneth ötletét Andrássy elutasította: ha ugyanis léteznek „nyugatosztrák” tartományok, akkor ebből az következik, hogy Magyarország Ausztria keletosztrák része, ez pedig a magyar politikai elit számára botránkozó lett volna. Az idő viszont sürgetett, mert az ekkor még új névvel nem rendelkező állam 1868-ban kereskedelmi szerződést írt alá az Északnémet Szövetséggel, ezért valamilyen nevet ki kellett találni. Megegyezni ennek ellenére nem sikerült, a problémát pedig a kettős monarchia későbbi működésére nézve is igen jellemző kreativitással oldották meg. A szerződés német nyelvű verziójában ugyanis, amit a berlini és a bécsi parlamentek is ratifikáltak, Ferenc József az addig szokásos címeivel jelent meg: *Kaiser von Österreich, König von Ungarn und Böhmen*; a magyar parlament által elfogadott szerződés szerint (1869: 7. tc.) viszont „Őfelsége az ausztriai császár és Magyarország apostoli királya” kötötte meg a megállapodást.

Az állam elnevezésének kérdését végül az osztrák parlament nélkül Ferenc József döntötte el. 1868. november 14-én határozott arról, hogy a továbbiakban egyszerűsített címe a *Kaiser von Österreich, König von Böhmen, usw. und Apostolischer König von Ungarn* lesz. Azaz Beust és Arneth ötletei ellenében Andrássy javaslata nyert: az *und* szóval egyértelmű lett, hogy Ferenc József két ország felett uralkodik; az elsőben osztrák császárként, cseh királyként stb., a másodikban pedig magyar királyként, és a két királyi cím presztízse és jelentősége között egyértelmű a különbség az utóbbi javára.⁵ Szintén Andrássy javaslata nyomán az államnevet *Österreichisch–Ungarische Monarchie* vagy *Reich* néven határozták meg. A *Reich* szót viszont Magyarországon nagyon nem szerették, mert a magyar politikai elit számára rossz emlékű neoabszolutizmusra emlékeztetett. Így a *Reich* szó lassan kikopott a duális államra vonatkozó hivatalos szóhasználatból. A kiegyezés után még több évtizedig *Reichsminister* címet viselt a közös pénz-, illetve hadügyminiszter; az előbbi 1903-tól, az utóbbi 1911-től működött *k. u. k. Minister* néven. A *Reich* így valójában Ausztriával (hivatalos nevén 1915-ig a Birodalmi Tanácsban Képviselt Királyságokkal és Tartományokkal) lett egyenlő, és

⁵ Az uralkodói döntés jelentőségét az adta, hogy az osztrák parlamentet uraló német liberálisok szemében visszatetszést keltett az elnevezés, mivel ezt az Ausztria egységének koporsójába vert újabb szöggként értelmezték.

a *Reichsrat*, *Reichsgericht* stb. a kettős monarchia osztrák felének a szervei lettek. Az Osztrák Nemzeti Bank 1878-ban vette fel az Osztrák–Magyar Bank nevet (és ekkortól tükröződő vezetésében is a paritás). A hadsereg egészen 1889-ig a *k. k. Armee* nevet viselte; ekkor sikerült Tisza Kálmán kormányának kilobbiznia, hogy az *und* szó beillesztésével névlegesen is közös hadsereggé váljon. Az állam nevének megfelelő k. u. k. jelző bevezetése a közös állami szervek nevébe alapvetően a magyar politikai elitnek állt érdekében; mintegy ötven évbe telt, mire az utolsó fontos intézmény nevét is sikerült „közösíteni”, de végül is a magyar érdeket sikerült teljes mértékben érvényesíteni.⁶

Címer

Az immár névvel rendelkező kettős monarchia állami reprezentációinak feltalálása hasonlóan vontatottan történt.

A kiegyezéskor a Habsburg Monarchia gazdag heraldikai örökséggel rendelkezett. Tartományainak többsége középkori eredetű, néhány közülük az újkorban megalkotott címet használt, amelyek a hivatalos reprezentációk elengedhetetlen kellékei voltak.⁷ Egyes heraldikai elemek, mint például a cseh oroszlán vagy a magyar címer, a nemzeti reprezentációkban is kulcsszerephez jutottak. Az Osztrák Császárság heraldikai jelképei az 1804-ben bevezetett, 1806-ban, 1836-ban és 1849-ben apró módosításokon átesett kis-, közép- és nagycímerek voltak. Mind a három címer legmarkánsabb eleme a Német-római Császárság heraldikai készletéből átemelt kétféjű fekete sas, amely egyik markában egy kardot, a másikban pedig a német-római országalmát tartja; a sas fölött pedig II. Rudolf német-római császár házi koronája áll (1804 és 1806 között a címer felső részén a német-római császári korona szerepelt).⁸ A kiscímerben a sas testén a dinasztia kétszer hasított címere állt: az első mezőben a Habsburg-ház vörös oroszlánja, a vörös cölöpben ezüst pólya (a legenda szerint V. Lipót osztrák főherceg 1191-ben a harmadik keresztes hadjárat során megsebesült, kiomló vére fehér köpenyét vörösre színezte; az ebből származó piros-fehéрпиros címet átvették a Habsburgok, és dinasztikus színként használták), a hátsó mezőben pedig a Lotaringiai-ház három sasmadara. A középcímeren ugyanezen elemek mellett tíz címerpajzs is szerepelt, amelyek a császárság fontosabb tartományait, köztük egy-egy pajzson Magyarországot és Erdélyt ábrázolták. A nagycímer pedig az Osztrák Császárság összes tartományát (sőt még a történelmi jellegű uralkodói címek nyomán a császárságon kívüli országokat is) reprezentálta. 1866-tól

⁶ Stourzh: *Der Dualismus 1867–1918*, 1183–1197. A k. u. k. jelzőt a közös külügyminisztérium nevébe 1869-ben ugyan bevezették, de mivel a minisztérium a *k. u. k. Ministerium des kaiserlichen Hauses und des Äussern* nevet viselte, csak felemás volt a magyar királyi címre való hivatkozás. Magyar nyomásra 1895-ben lett a név az *und königlichen* szavakkal kiegészítve.

⁷ Ströhl, Hugo Gerard: *Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle. Die Wappen Ihrer k. u. k. Majestäten, die Wappen der durchlauchtigsten Herren Erzherzoge, die Staatswappen von Oesterreich und Ungarn, die Wappen der Kronländer und der ungarischen Comitete, die Flaggen, Fahnen und Cocarden beider Reichshälften, sowie das Wappen des souverainen Fürstenthumes Liechtenstein*. Wien, 1900.

⁸ A Habsburg-uralkodók tudatosan törekedtek arra, hogy az Osztrák Császárságot a Német-római Császársággal jogfolytonos államként láttassák. Mazohl, Brigitte – Schneider, Karin: „*Translatio imperii?*” *Reichsidee und Kaisermythos in der Habsburgermonarchie*. In: Asche, Matthias – Nicklas, Thomas – Stickler, Matthias (Hrsg.): *Was vom Alten Reiche blieb...: Deutungen, Institutionen und Bilder des frühneuzeitlichen Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 2011. 101–128.

a nagycímert már nem használták, a középcímert pedig a valósághoz igazították, azaz Lombardia és Velence címerét elhagyták belőle.⁹

1867 után ezek a címerek nyilvánvalóan nem feleltek meg a paritás elvének. Egy új címet azonban csak azután lehetett elfogadni, hogy az államiság jellegéről megállapodás történt. Elsőként az osztrák miniszterelnökség tett javaslatot a Monarchia közös címerére. Az 1871-es javaslat szerint a császári korona alatt egy kétfejű sas volt látható, amelyben egy kettéosztott címer szerepelt; ennek az egyik oldalán az osztrák, a másikon a magyar tartományok címerei sorakoztak, középen a Habsburg-Lotaringiai ház kis címerével. A magyar kormány ezt az előterjesztést nem fogadta el, mert az egységes címerpajzs azt sugallta, hogy Ausztria és Magyarország közös államot képeznek, ráadásul a kétfejű sas a Német-római Császárság heraldikai hagyatékából származott, ezért Magyarországot nem reprezentálhatta. A magyar elképzelés szerint mindenképpen két címerpajzsra kellett lennie: az egyiknek császári, a másiknak pedig a szent korona alatt. Az osztrák fél azonban két problémával is szemben találta magát. Először is a német-római szimbólumokat (korona, sas) nem akarta Ciszlajtánia-ra redukálni, mert szerintük azok az egész monarchiát szimbolizálták, másrészt pedig Ciszlajtániának 1915-ig, azaz az Ausztria elnevezés hivatalos bevezetéséig nem volt koherens szimbólumrendszere, koronája stb. A közös minisztertanács 1905-ben tért vissza a címerkérdés megoldására. 1907-ben Anthony von Siegenfeld, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltárosa kidolgozott egy tervezetet, amely két címerpajzsból állt, rajtuk a császári, illetve a Szent István-koronával, de ekkor ezt az osztrák miniszterelnökség elutasította, mert a két korona egyenrangúságát nem fogadta el. 1912-ben magyar oldalról is benyújtottak egy tervezetet: ez természetesen két címerből állt: az osztrák címer egy sason nyugodott, a magyar egy kettős kereszten; az előbbi felett a császári, az utóbbi felett a magyar korona volt látható. A kettő között pedig a dinasztia átalakított címere szerepelt: a hagyományos kettő helyett immár háromszor volt hasítva, az osztrák színek mellé ugyanis a magyar piros-fehér színek is felkerültek, mutatva, hogy a dinasztia két legfontosabb területe a szűk értelemben vett Ausztria és Magyarország. Végül is 1915-ben az Ausztria név bevezetésével és állami szimbólumainak megalkotásával egyszerre született megegyezés az Osztrák–Magyar Monarchia középcímeréről. Ennek struktúrája Siegenfeld javaslatát követte: két címerpajzsból állt, a császári, illetve a Szent Istváni korona alatt, középen a dinasztia három sávból álló címerével. Bosznia mindkét pajzsba bekerült, mert Magyarország nem egyezett bele egy második, középen álló pajzsba, elkerülendő a trializmus látszatát is. Szintén mindkét pajzson szerepelt Dalmácia, mutatva, hogy a magyar politika nem mondott le a tartomány fölötti uralom megszerzésének igényéről.¹⁰ A dinasztia címerének átalakításától eltekintve tehát az 1915-ben megalkotott címer a magyar politikai elképzeléseket testesítette meg.¹¹ Egészen addig viszont mind az osztrák állami szervek, mind a közös intézmények (azaz a hadsereg és a külföldi képviselők) a paritás elvét figyelmen kívül hagyó osztrák kis-, illetve középcímert használták, kiváltva a magyar politikai elit állandó kritikáját.

⁹ Gall, Franz: *Österreichische Wappenkunde: Handbuch der Wappenwissenschaft*. Wien – Köln, 1977. 79–99.

¹⁰ Göbl, Michael: *Staatssymbole des Habsburger-Reiches ab 1867 mit besonderer Berücksichtigung des Staatswappens*. In: Leser, Norbert – Wagner, Manfred (Hrsg.): *Österreichs politische Symbole. Historisch, ästhetisch und ideologiekritisch beleuchtet*. Wien–Köln–Weimar, 1994. 11–36.

¹¹ Beszédes, hogy a közjogi kérdésben magát exponáló Wlassics Gyula jogász, korábbi vallás- és közoktatásügyi miniszter milyen örömmel fogadta az új címerek megalkotását: Wlassics Gyula: *Az ausztriai közjogi irodalom és Magyarország: Jäger, Tezner, és a közös intézmények címere*. Jog-állam. Jog- és Államtudományi Szemle, 15. évf. (1916) 1–2. sz. 1–13.

A címer az állampolgárok számára a leggyakrabban a pénzérméken és -jegyeken jelent meg. Mivel közös címer 1915-ig nem volt, ezért a kiegyezés után a Bécsben vert osztrák guldenen a birodalmi kiscímer, a Körmöcbányán vert magyar forinton pedig címlettől függően a magyar korona, kiscímer vagy középcímer szerepelt. Az egységesen Bécsben nyomott pénzjegyeken címer nem szerepelt. Az 1892. évi valutareform (a gulden/forint helyett a korona bevezetése) nyomán vert új érmék kettős jellege, azaz az osztrák címer/magyar korona vagy címer használata továbbra is megmaradt. Az elsőként 1900-ban kibocsátott osztrák–magyar korona pénzjegyeinek egyik oldalán a birodalmi kiscímer, a másik oldalán a magyar középcímer szerepelt.¹²

Zászló

Akárcsak a címerek esetében, a kiegyezéskor mind a Habsburg Monarchia tartományai, mind a nemzeti mozgalmak jól meghatározható színekombinációkon keresztül reprezentálták magukat. A legtöbb nemzeti zászlóhoz a színeket a címerpajzsokból vették át. Így a német nacionalisták Németország- és Ausztria-szerte használták a Német-római Birodalom címérére visszavezethető, a napóleoni háborúk során trikolórként megjelenő, majd 1848-ban kanonizált fekete-piros-sárga színekombinációt. A cseh és a lengyel nacionalizmusok Csehország, illetve az akkor már nem létező Lengyelország címereinek piros-fehér színeivel reprezentálták magukat.

Ausztriát a kiegyezéskor két zászló, illetve színösszeállítás reprezentálta. Az uralkodó saját színei a Német-római Császárság címerpajzsából származó fekete és a sárga voltak. A császár mellett ezeket a színeket számos birodalmi intézmény is használta. A másik fontos színösszeállítás a piros-fehér-piros volt: ezek nemcsak a Habsburg-család színei voltak, hanem már a középkor óta használták a pontosan nem meghatározott, de nagyjából az alpesi tartományok összességéként definiált „Ausztria” reprezentálására. Zászlóként azonban ezek a színek csak ritkán jelentek meg, mivel az alpesi tartományokként értelmezett Ausztria nem alkotott közjogi egységet. Belföldön jellemzően fekete-sárga zászlók reprezentálták az Osztrák Császárságot, de helyenként megjelent a piros-fehér-piros is, például a hajók ennek a variációi alatt hajóztak.

Ezek a zászlók, illetve színek természetesen nem fejezték ki az osztrák–magyar paritást. A kiegyezés után elég gyorsan, 1869-ben kialakítottak egy olyan zászlót, ami a duális államot reprezentálta: a három sávból álló zászló felső sávja piros, középső sávja fehér, alsó sávja pedig megosztva piros és zöld volt, bal oldalon egy piros-fehér-piros, stilizált korona alatti címerrel, jobb oldalon pedig a magyar kiscímerrel. Ezt a zászlót azonban csak külföldön használták, és ott is csak korlátozottan. Ilyen kettős zászló alatt hajóztak az Osztrák–Magyar Monarchia kereskedelmi hajói a nemzetközi vizeken (belföldön viszont piros-fehér-piros, illetve piros-fehér-zöld zászlót használtak),¹³ és az osztrák–magyar konzulátusok épületén is ez lobogott.¹⁴ A hadihajók viszont továbbra is az 1784-ben bevezetett piros-fehér-piros zászló, tehát tulajdonképpen nem az állam, hanem a dinasztia színei alatt hajóztak, és 1915-ben elkészültek ugyan a tervek az új, a paritást figyelembe vevő zászlókra, de a háborús események miatt soha nem vezették be őket.¹⁵ A konzulátusokkal ellentétben a nagykövetségek

¹² Göbl: *Staatssymbole des Habsburger-Reiches*, 24–25.

¹³ Göbl: *Staatssymbole des Habsburger-Reiches*, 23–24.

¹⁴ Agstner, Rudolf: *Austria (-Hungary) and Its Consulates in the United States of America since 1820*. Zürich, 2012. 45.

¹⁵ Baumgartner, Lothar: *Die Entwicklung der österreichischen Marineflagge*. Militaria Austriaca, Jg. 1. (1977) 31–33.

nem a közös zászlót tűzték ki; a parításra úgy ügyeltek, hogy három zászlót tettek ki, egy fekete-sárgát, egy piros-fehér-zöldet és egy dinasztikusat (fekete-fehér-piros-arany háromszögekkel szegélyezett sárga zászló, közepén fekete kétféjú sassal).¹⁶

A paritást kifejező zászlót belföldön viszont egyáltalán nem használták. A hadsereg (Ausztria és Magyarország egyetlen olyan közös intézménye, ami az egész Osztrák–Magyar Monarchiára kiterjedt, és az állampolgárok is gyakran találkoztak vele) zászlóhasználatát nem volt egységesen szabályozva, és egyes ezredeknek még a német-római császári, illetve az Osztrák Császárság időszakából származó zászlói voltak.

Ausztriában a hivatalos zászló-, illetve színhasználatban a fekete-sárga a tartományi színekkel volt kombinálva; a magyar zászló, illetve annak színei szinte sehol sem tűntek fel. A fekete-sárga és tartományi/nemzeti színek kombinációja alkalmas volt a birodalmon belüli nemzetépítés programjainak reprezentálására. Csehországban, ahol a birodalom és a nemzet kapcsolata bonyolultabb és konfliktusosabb volt, több színekombináció is versenyzett egymással. Csehországi tartományi, illetve cseh vezetésű települések ünnepei során egyre csökkenő lelkesedéssel használták a birodalmi szimbolikát, és egyre gyakrabban nyúltak Csehország piros-fehér színeihez. A csehországi német települések ünnepeiként viszont a fekete-sárga színek dominanciája mellett az 1848-as forradalmakat, azaz a demokratikus Nagy-Németországot megidéző fekete-piros-arany színeket is gyakran használták; a Georg von Schönererhez köthető nagynémet nacionalisták pedig a vilmosi Németország fekete-fehér-piros trikolorját is előszeretettel kitűzték.¹⁷

Míg Ausztriában a magyar színek szinte egyáltalán nem voltak reprezentálva, Magyarországon rendszeresen megjelent a fekete-sárga zászló mint az uralkodó és a közvetlenül az ő irányítása alá tartozó hadsereg szimbóluma. A közös hadsereg kaszárnyáin állandóan, valamint Ferenc József budapesti tartózkodásakor a budai várpalotán ott lengett a fekete-sárga zászló, amit a magyar közönség annak ellenére volt kénytelen tolerálni, hogy a *svarcgelb* jelzőt a magyar publicisztika és köznyelv gyakran használta a magyar érdekekkel ellenséges osztrák személy vagy politika jellemzésére. A fekete-sárga színekkel azonban nemcsak az uralkodó közvetlen irányítása alá tartozó intézmények éltek, hanem ezekkel a magyar állam-eszme kritikáját is reprezentálni lehetett. Több olyan esetről van tudomásunk, amikor jellemzően román és szerb nacionalisták valamilyen magyar ünnepen tettek ki fekete-sárga zászlót, ezzel mutatva, hogy elégedetlenek helyzetükkel Magyarországon, és védelmüket az osztrák császártól várják.¹⁸

Himnusz

Míg a címerek és a zászlók középkori előzményekre mentek vissza, a modern állami, illetve nemzeti himnuszok a hosszú 19. században jelentek meg és váltak tömeges jelenséggé.¹⁹ A kiegyezésre már a Habsburg Monarchia összes nemzeti mozgalmá rendelkezett egy (vagy

¹⁶ Agstner: *Austria (-Hungary) and Its Consulates...*, 45.

¹⁷ LeCaine Agnew, Hugh: *The Flyspecks on Palivec's Portrait. Franz Joseph, the Symbols of Monarchy, and Czech Popular Loyalty*. In: Cole, Laurence – Unowsky, Daniel L. (eds.): *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. New York, 2007. 86–112.; Wingfield, Nancy M.: *Flag Wars and Stone Saints. How the Bohemian Lands Became Czech*. Cambridge, Mass., 2007. 107–134.

¹⁸ Például 1892. június 8-án, azaz Ferenc József magyar királlyá koronázásának és egyúttal a magyar nemzetállam megszületésének 25. évfordulóján Újvidéken szerb boltosok tettek ki fekete-sárga zászlót. *A koronázás jubileuma*. Egyetértés, 26. évf. 159. sz. 1892. június 9.

¹⁹ A holland himnusz a 16. századból, az angol a 18. századból származik, de a modern himnusz jelensége a Marseilleise-zel kezdődött 1792-ben.

akár több) kanonizált dallal, amelyek előadása a nemzeti ünnepek kötelező elemét képezte.²⁰

A napóleoni háborúk alatt a Habsburg Monarchia vezetőiben is felmerült az igény egy patrióta célokra használható dalra. Alsó-Ausztria tartományfőnöke, Franz Josef von Saurau megbízta Lorenz Leopold Haschka költőt a szöveg, Josef Haydnt pedig a dallam megírására. 1797. február 21-én (Ferenc császár születésnapján) birodalom-szerte megtartották a *Gott erhalte Franz den Kaiser* című himnusz „ősbemutatóját”. Mivel a szöveg explicit Ferencre vonatkozott, Ferenc halála után átdolgozásra volt szükség. 1836-ban Christian von Zedlitz szövege vált hivatalossá, ezt váltotta fel 1854-ben Johann Gabriel Seidl szövege, amit Ferenc József személyesen hagyott jóvá.²¹ A szöveg immár általában szólt Ausztriáról és a császárról, azaz további módosítások uralkodóváltás esetén sem voltak szükségeseek. A szöveget az Osztrák Császárság főbb nyelvein is közzétették. Magyarul elsőként a magyarországi felhivatalos lapban, a *Budapesti Hírlap*ban jelent meg egy anonim fordítás,²² melynek szerzője Bulyovszky Gyula író-újságíró, az 1848-as forradalom során a márciusi ifjúság egyik vezére. Bár ez a szöveg még egy 1859-es tankönyvben is szerepelt,²³ az osztrák állami nyomda által nyomott brosúra ennek stílusában javított, de tartalmában változatlan módosítását közölte, és az lett az általánosan használt himnuszszöveg. (A javításokat Nádaskay Lajos és Kecskeméthy Aurél újságírók tették.)²⁴

A *Gott erhalte* 1867 után Ausztriában gyakran énekelt dal maradt, de – akárcsak a fekete-sárga zászló – birodalmi-dinasztikus funkciója mellé egyre inkább német nacionalista konnotációval is bővült. Így például amikor 1897-ben a csehországi Teplice/Teplitz városában a polgármester bejelentette, hogy megbukott a csehországi német nacionalisták által utált Badeni-kormány, akkor a spontán ünneplésbe kezdő tömeg a *Gott erhaltét* is elénekelte. Ugyanakkor a német nacionalisták nem elégedtek meg a *Gott erhalte* nemzetiesítésével, hanem egyre gyakrabban olyan dalokat is énekeltek, mint például a *Wacht am Rhein*, azaz a vilmosi Németországhoz kapcsolódó repertoárt vették át.²⁵

Magyarországon a *Gott erhalte* – az 1854-es szöveg bármelyik fordításáról is volt szó – a neoabszolutista *Gesamtstaata* emlékeztetett, ezért a közvélemény nagy része számára elfogadhatatlan volt. Ezen az sem segített, hogy a szöveget a kiegyezés után Magyarországon kisebb módosítással használták: immár nem császárról, hanem királyról, nem Ausztriáról, hanem a „magyar hon”-ról volt benne szó. A *Gott erhalte* a magyar közvélemény ellenkezése dacára két apropóból is rendszeresen elhangzott. Egyrészt a dinasztia tagjainak jelenlétében – ekkor a közönség általában a vendég iránti tiszteletből ezt meghallgatta. Kivétel azonban itt is akadt. 1902 októberében Kolozsvárra látogatott József Ágost főherceg, hogy képviselje a dinasztíát Mátyás király szobrának felavatásán. A főherceget a protokoll szerint a hadsereg zenekara a pályaúdváron a *Gott erhaltéval* köszöntötte, amit a város egyetemének diáksága

²⁰ Kiss Gy. Csaba: *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai*. Budapest, 2011.

²¹ Grasberger, Franz: *Die Hymnen Österreichs*. Tutzing, 1968. 11–94.

²² *Az új néphymnus*. Budapesti Hírlap, 2. évf. 392. szám. 1854. április 12.

²³ Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”: *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelmi-könyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest, 2013. 324–325.

²⁴ Az Érhalmi Gerő álnév mögé bújó fordítók személyét Angyal Dávid azonosította: Angyal Dávid (szerk.): *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Budapest, 1925. 165. A német mellett még tíz nyelven közöltek hivatalos fordítást, ezek megtalálhatók: Österreichische Nationalbibliothek, Musiksammlung, Misc. 115., Materialien zum Kaiserlied (Gott Erhalte). A nyomtatványok datálatlanok, de feltehető, hogy 1854-ből származnak.

²⁵ Wingfield: *Flag Wars and Stone Saints*, 44–45., 70.

tüntetőleg a *Himnusz* éneklésével próbált meg túlénekelni, a tüntetésbe pedig a rendőrség is beavatkozott.²⁶ A *Gott erhalte* előadásának másik rendszeres helyszíne a hadsereg volt. Mind a közös hadsereg, mind a honvédség szabályzata szerint minden ünnepség alkalmával kötelező volt előadni.²⁷ A katonai iskolákban – és ez érvényes volt a honvéd iskolákra is – a *Gott erhalte* ennek megfelelően tananyag volt, és az iskolai ünnepségek kötelező eleme. A honvédiskolákban azonban a tanárok hallgatólagos beleegyezésével folyamatosan sportot üzttek elszabotálásából: így például a soproni honvéd reáliskolában a felsőbb éves diákok magyarázták el az intézménybe frissen bekerülteknek, hogy az ünnepségeken a *Gott erhaltét* dünyögjék, a Himnuszt viszont vigyázz!-ba állva teli torokból énekeljék.²⁸ 1903-ban pedig abból lett botrány, hogy a pécsi hadapródiskolában, ahol a vasárnapi istentisztelet kötelező kelléke volt a *Gott erhalte*, három diák nem volt hajlandó énekelni az abban az évben éppen vasárnapra eső március 15-én. Emiatt kettő diákot kicsaptak, egy pedig önként kilépett az iskolából. Az ügy miatt hosszú ideig háborgott a sajtó, és Fejérváry Géza tábornok, hadügy-miniszter is magyarázkodni kényszerült a parlamentben.²⁹ (A dinasztiahoz végtelenen hű Fejérváry egyébként már korábban is megvédte a *Gott erhaltét*, mert úgy vélte, hogy az átdolgozott magyar fordítás immár szinkronban van a magyar alkotmányossággal.³⁰) Mivel a függetlenségi ellenzék kedvenc vesszőparipája egyébként is a véderőkérdés volt, a *Gott erhalte* kritikája is ebben a kontextusban hangzott el a leggyakrabban.³¹ A dinasztikus reprezentációk és a hadseregek szolgálati szabályzatai által kikényszerített alkalmakon túl a *Gott erhalte* ironikus előadása alkalmas volt a magyar nemzeti identitás ellenpontjának megjelenítésére: így például 1903-ban a budapesti Magyar Színházban játszott *Gotterhalte* című, dramaturgiaiailag nem túl bonyolult darabban (szerző: Mérei Adolf) a főhős magyar katonatiszt a közös hadsereg tisztjével párbajozik, és szenved halálos sérülést; a párbaj apropója az, hogy a magyar tiszt leállíttatja a *Gott erhalte* eljátszását, és helyette a Kossuth-nótát húztatja el a zenekarral, a magyar nemzet „becsületét” megvédő „hősi” cselekedete pedig az életébe kerül.³²

Bár a magyar nacionalista közvélemény a *Gott erhaltét* a neoabszolutista uralom maradványának, azaz a magyar nemzeti identitással és a magyar alkotmányos renddel összeegyeztethetetlen szimbólumnak tekintette, valójában Ausztriához hasonlóan Magyarországon is használták a dalt többes lojalitások kifejezésére. Számos esetről van tudomásunk, amelyek során a *Gott erhalte* a királyhűséget reprezentálандó hangzott el, anélkül, hogy az adott helyzetben bárki is megkérdőjelezte volna a magyar alkotmányos rendet. Ezek közül csak néhány példát idézünk: 1888-ban Ferenc József 40. uralkodói jubileuma tiszteletére rendezett

²⁶ *Tüntetés Kolozsvárott*. Budapesti Hírlap, 22. évf. 280. sz. 1902. október 12. A főherceg elutazásakor a katonai zenekar ismét a *Gott erhaltét* játszotta, a diákság pedig a távolban – feltehetően a rendőrség tanult az előző napi incidensből, és elszeparálta a tüntetőket – a *Himnuszt* és a Kossuth-nótát énekelte. A katonai zenekar rendőri biztosítás mellett vonult vissza a kaszárnyába. *Az elutazás*. Budapesti Hírlap, 22. évf. 281. sz. 1902. október 13.

²⁷ Lásd Nagy Ildikó tanulmányát ebben a folyóiratszámomban. Nagy Ildikó: *Himnusz, Szózat kontra Gott-erhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák-Magyar Monarchia Magyarországon*. Aetas, 32. évf. (2017) 4. sz. 21–62.

²⁸ Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, 1978. 25.

²⁹ Thewrewk Árpád: *A „Gotterhalte” ügyének rendezése meddig késik még?* Budapest, 1903.

³⁰ *A képviselőház ülése*. Budapesti Hírlap, 22. évf. 119. sz. 1902. május 1.

³¹ *A magyar Gotterhalte*. Pesti Napló, 54. évf. 105. sz. 1903. április 17.; *A közös hadsereg*. Budapesti Hírlap, 26. évf. 215. sz. 1906. augusztus 7.

³² Búza Péter: *A Gotterhalte*. Budapest, 21. évf. (1983) 11. sz. 38–41. Egyéb Gotterhalte-botrányokat, párbajokat ismertet Nagy: *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte*, id. mű.

színházi díszelőadáson Pozsonyban,³³ 1892-ben Ferenc József születésnapján az aradi katolikus templomban,³⁴ 1895-ben pedig szintén az uralkodó születésnapján Tolnán hangzott el.³⁵ Bár az esetek részletei nem ismertek, sokatmondó, hogy mind Pozsony német nyelvű polgárságára, mind a katolikus egyház számos tagjára jellemző volt a korszakban a *hungarus* identitás és a dinasztikus lojalitás együttes jelenléte, valamint a kizárólagos nacionalista identitásforma elutasítása.³⁶ A többes lojalítások viszont könnyen a nacionalisták céltáblájává válhattak: a pozsonyi és aradi esetekről beszámoló nacionalista *Budapesti Hírlap* szerint a *Gott erhalte* eljátszása komoly visszatetszést keltett,³⁷ míg a dalt Tolnán eléneklő katolikus kántortanítót, Perler Mátyást implicit hazafiatlansággal vádolta egy a munkásságát kritizáló anonim személy.³⁸ Perler válasza jellemző volt a *hungarus* identitású, katolikus, a német és magyar kultúrát összeegyeztetni tudó identításra: szerinte a dal szövege csupán az uralkodó iránt érzett hűségről szól, azaz semmilyen konfliktusban nem áll a magyar hazafisággal.³⁹

A *Gott erhalte* azonban valóban alkalmas volt arra, hogy használatával ki lehessen fejezni a magyar állameszme iránti elégedetlenséget. Így 1896-ban Miron Roman nagyszombati metropolita a millenniumi ünnepségekről szóló, a magyar állami ideológiát egyértelműen bíráló körlevelében úgy rendelkezett, hogy a román ortodox templomokban tartandó ünnepi istentisztelet csak a dinasztiaért és az egyházért mondott imából és a román fordításban elénekelte *Gott erhaltéből* álljon.⁴⁰

Mivel Magyarországon a magyar nacionalista közvélemény a *Gott erhaltét* az uralkodó ausztriai himnuszának tartotta, ezért kézenfekvő megoldásnak tűnt egy magyar királyi himnusz megalkotása. Erre több kísérlet is történt, mindannyiszor sikertelenül.⁴¹ A leglátványosabb vállalkozásra 1884-ben került sor: Liszt Ferencnek a budapesti Operaház átadására írt Magyar Királydalát Podmaniczky Frigyes intendáns nem engedte előadni, mert attól tartott, hogy a Rákóczi-induló dallamából építkező Liszt-dal sértené az eseményen részt vevő uralkodót.⁴² Podmaniczky döntése természetesen komoly felháborodáshoz vezetett, Liszt dala pedig nem vált a Habsburg-ház hivatalos magyarországi himnuszává – az erről szóló döntés ugyanis az uralkodó kezében volt, Ferenc József pedig minden bizonnyal elégedett volt a Haydn–Seidl művel.

³³ *Tüntetés Pozsonyban*. *Budapesti Hírlap*, 8. évf. 337. sz. 1888. december 6.

³⁴ „*Gott erhalte*” a templomban. *Budapesti Hírlap*, 12. évf. 229. sz. 1892. augusztus 19.

³⁵ *Válasz „Egy Tanügybarát”-nak Tolnán*. *Tolnamegyei Közlöny*, 23. évf. 28. sz. 1895. július 14.

³⁶ A Pressburger identitásról lásd: Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. Budapest, 2017. 47–52.

³⁷ Pozsonyban a *Budapesti Hírlap* szerint a közönség nagyobb része távozott a színházteremből, a *Pressburger Zeitung* szerint viszont az ünnepség jól sikerült, és erről az incidensről nem ejtett szót (*Theater- und Kunstnachrichten*. *Pressburger Zeitung*, 125. évf. 336. sz. 1888. december 5.). Aradon, amikor a karnagy elkezdte a *Gott erhaltét* énekelni, az orgonista nem volt hajlandó a kíséretet játszani, a közönség egy része pedig demonstratíven kivonult. „*Gott erhalte*” a templomban. *Budapesti Hírlap*, 12. évf. 229. sz. 1892. augusztus 19.

³⁸ *Népiskolai vizsgálatok*. *Tolnamegyei Közlöny*, 23. évf. 27. sz. 1895. július 7.

³⁹ *Válasz „Egy Tanügybarát”-nak Tolnán*. *Tolnamegyei Közlöny*, 23. évf. 28. sz. 1895. július 14.

⁴⁰ *A görög-keleti románok milléniuma*. *Budapesti Hírlap*, 16. évf. 118. sz. 1896. április 29.

⁴¹ Nagy: *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte*, 35–37.

⁴² Prokopovych, Markian: *In the Public Eye. The Budapest Opera House, the Audience and the Press, 1884–1918*. Wien, 2014. 67–71.

Ünnepnapok

Míg a címer és a zászló már az uralkodók és államok reprezentációjának eszköze volt a középkorban és a kora újkorban, a himnuszok a 19. század első felétől kezdve kerültek be ebbe a repertoárba, addig a nemzeti és/vagy állami ünnepnapok megjelenése és intézményesedése a 19. század utolsó évtizedeiben, illetve a 20. század során ment végbe. A 19–20. század fordulóján számos európai államban választottak jellemzően a nemzeti függetlenséghez kapcsolódó napot, amelyen évről-évre demonstrálták a nemzet tagjainak egységét és összetartozását.⁴³ Az Osztrák–Magyar Monarchia alapító aktusa a legegyszerűbben egy kettős koronázás lehetett volna, de mind Ferenc Józsefet, mind utódját, Károlyt csak magyar királyként koronázták meg, ezért ez a lehetőség csupán elméleti maradt. Magát a kiegyezést pedig Ausztria–Magyarországon senki sem kívánta ünnepelni. A kisebbik kihívást az jelentette, hogy a kiegyezés eleve egy több éves, konkrét dátumhoz nehezen köthető folyamat volt. Ennél sokkal fontosabb akadállynak tekinthető, hogy sem Ausztriában, sem Magyarországon nem tekintették a kiegyezést olyan alapító aktusnak, amire egyáltalán érdemes emlékezni.

Az egész monarchiát összekötő ünnepség szerepét továbbra is a Ferenc Józsefhez köthető napok jelentették. Rendszeres ünneplésre adott alkalmat az uralkodó augusztus 18-i születésnapja, illetve október 4-i névnapja (ez utóbbit iskolai szünnapot is tartottak). Alkalmi ünnepségeket rendeztek Osztrák–Magyar Monarchia-szerte a dinasztia tagjainak fontos privát életeseeményei kapcsán, így Ferenc József és Erzsébet császárné és királyné 25. házassági évfordulójakor 1879-ben, illetve főhercegek és főhercegnők születésekor.⁴⁴

Míg az uralkodói születés- és névnapok rendszeres, illetve a dinasztia tagjainak privát életeseeményeinek alkalmi ünneplése általában konfliktusmentesen zajlott le, addig az uralkodó trónra lépésének politikailag sokkal kényesebb megünneplése már összetettebb képet mutatott. Nagyszabású ünnepségekre 1873., 1898. és 1908. december 2-án került sor, hogy Ferenc Józsefnek az 1848-ban ezen a napon történt trónra lépésének huszonötödik, ötvenedik és hatvanadik évfordulójáról megemlékezzenek.⁴⁵ A részt vevő közönség száma egyszerre nőtt és csökkent: nőtt, amennyiben a felső- és középosztályokról kiterjedt az egész társadalomra, egyúttal viszont csökkent, ahogy Magyarországon ezek az ünnepségek fokozatosan megszűntek, és 1908-ban már Ausztriában is megbomlott a korábbi dinasztikus lojalitás vezette konszenzus.

1873-ban mind Ausztriában, mind Magyarországon tartottak ünnepségeket, melyeken ekkor még inkább az elitek és a középrétegek vettek részt: városi képviselőtestületek ünnepi ülésen tettek hitet az uralkodó iránti hűségről, és ezt ünnepi feliratban, esetleg hódoló küldöttség útján hozták tudomására. A szélesebb tömegek felé az egyházközösségekben az uralkodóért mondott ima biztosította a dinasztikus lojalításra való emlékeztetést. A magyar országgyűlés a kormányzó Deák-párt és az ekkor már az ezzel való fúzióval kacérkodó, Tisza Kálmán vezette Balközép képviselőinek támogatásával gratuláló küldöttséget küldött az uralkodóhoz.⁴⁶ Szintén ünnepelte az uralkodói jubileumot a frissen egyesült főváros, a

⁴³ Elgenius, Gabriella: *Symbols of Nations and Nationalism. Celebrating Nationhood*. Basingstoke, 2011. 99–101.

⁴⁴ Blöchl, Andrea: *Die Kaisergedenktage*. In: Brix, Emil – Stekl, Hannes (Hrsg.): *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien–Köln–Weimar, 1997. 117–144.

⁴⁵ Blöchl: *Die Kaisergedenktage*, 117–144.

⁴⁶ *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló*, 8. köt. Budapest, 1874. 57–74.

katolikus egyház, zsidó hitközségek és vidéki városok közönsége.⁴⁷ A magyarországi egyházak, beleértve ebbe a katolikus, a református, az evangélikus és az ortodox egyházakat is, gratuláló küldöttséggel tisztelegtek Ferenc Józsefnél.⁴⁸ Kritikus hangok azonban már ekkor is megjelentek: a kevés képviselővel bíró, de annál hangosabb Szélbal a parlamentben bírálta a kormánypártot és a Balközepet, azzal vádolva őket, hogy legitimálják Ferenc József 1848 és 1867 közötti, szerintük törvénytelen uralkodását. Az egyébként inkább kormánypárti *Vasárnapi Ujság* pedig nem felejtette el megemlíteni, hogy 1848-ban „a nemzet és a fejedelem” gyakorlatilag háborúban állt egymással.⁴⁹

A negyvenedik évfordulón, 1888-ban csak sporadikus ünneplésre került sor, mert központilag szervezett ünnepséget Ferenc József kifejezett kérésére nem rendeztek (az uralkodó inkább jótékony akciókra szólított fel), így a bécsi Mária Terézia-szobor átadása töltötte be valamennyire a jubileumi ünnepség funkcióját. Magyarországon a katolikus templomokban mondtak hol Te Deumot, hol csak imát az uralkodó egészségéért, illetve a fővárosi ortodox zsinagógában és a német nyelvű református egyházköztségben tartottak ünnepi istentiszteletet.⁵⁰ Ritkaságszámba ment, hogy Pozsonyban a színházban ünnepi díszelőadásra került sor, és a *Pressburger Zeitung* vezércikkben ünnepelte az uralkodót.⁵¹

1892 júniusában Magyarország-szerte ünnepségekkel emlékeztek meg az uralkodó magyarországi koronázásának 25. évfordulójáról.⁵² December 2., azaz a császári trón elfoglalásának további magyarországi megünneplése ezzel teljes mértékben lehetetlenné vált, így megszűnt annak lehetősége, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia egészében egy Ferenc Józsefhez köthető modern ünnep emlékeztesse az állampolgárokat a dinasztia, az állam és a nép egységére.

Így amikor 1898-ban Ausztriában Ferenc József fél évszázados uralkodói jubileumát immár óriási tömegek részvételével ünnepelték Ausztria-szerte, már szó sem lehetett Magyarország részvételéről, sőt a függetlenségi párti ellenzék azt javasolta, hogy március 15-e legyen törvényileg szentesített nemzeti ünnep. A kormány ezt nem támogatta, és az áprilisi törvények szentesítésének napját, április 11-ét nyilvánította nemzeti ünnepnek, és ezzel a magyarországi ünnepkultúra poszt-dinasztikus, immár kizárólag a nemzeti közösség múltjára emlékező irányba indult el. Hanák Péter szavaival élve Magyarországon ekkor konfrontálódott a nemzeti és az állampatrióta értékrend.⁵³

1908-ban pedig az addig az uralkodóhoz egységesen lojális Ausztriában is hasonló konfrontációra került sor, amikor a cseh nacionalista politika a csehországi nemzeti konfliktus miatt bojkottálta Ferenc József 60. uralkodói jubileumát.⁵⁴ Magyarországon csupán az

⁴⁷ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 10. évf. 277. sz. 1873. december 2.; *Ujdonságok*. Békés, 2. évf. 49. sz. 1873. december 7.; *A P. Napló táviratai*. Pesti Napló, 24. évf. 278. sz. Esti kiadás. 1873. december 3.

⁴⁸ *Belföld*. Protestáns egyházi és iskolai lap, 16. évf. 49. sz. 1873. december 7.

⁴⁹ *Mi ujság?* Vasárnapi Ujság, 20. évf. 49. sz. 1873. december 7.

⁵⁰ *A király császári jubileuma*. Budapesti Hírlap, 8. évf. 332. sz. 1888. december 1.; *Az uralkodó jubileuma*. Pesti Hírlap, 10. évf. 333. sz. 1888. december 2.; *Rövid hírek*. Fővárosi Lapok, 25. évf. 332. sz. 1888. december 1.

⁵¹ *In Miramar*. Pressburger Zeitung, 125. évf. 334. sz. 1888. december 3.; *Theater- und Kunstnachrichten*. Pressburger Zeitung, 125. évf. 336. sz. 1888. december 5.

⁵² *Az évforduló*. Pesti Hírlap, 14. évf. 159. sz. 1892. június 9.

⁵³ Hanák Péter: *1898 – a nemzeti és állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában*. In: uő: *A kert és a műhely*. Budapest, 1988. 112–129.

⁵⁴ LeCaine, Agnew: *The Flyspecks on Palivec's Portrait*. Általában a dinasztikus lojalitás csökkenéséről az 1898. és 1908. évi ünnepségek tükrében: Beller, Steven: *Kraus's Firework*. *State Conscious-*

udvarnagyi hivatal és a Várpalota személyzete és a közös hadsereg számára tartottak ünnepi istentiszteleteket; a budavári Boldogasszony-templombeli szertartáson a kormány, a parlament és állami hivatalok képviselői is megjelentek, de ezt a protokolláris formaságot leszámítva Magyarországon senki sem ünnepelte az osztrák császár jubileumát.⁵⁵

Kulturális reprezentációk

Míg a paritás a hivatalos reprezentációk szintjén Ciszlajtániában szinte egyáltalán nem, Magyarországon pedig csak kényszerből és pontatlanul jelent meg, addig a nem hivatalos szcénákban a helyzet ennek éppen a fordítottja volt. Leszámítva a közös (érdekű) ügyeket, mint a hadsereget, a külpolitikát vagy a vámterületet, magyarországi szerzők szinte egyáltalán nem írtak az Osztrák–Magyar Monarchia egészéről. Így egyetlen magyar szerző sem írta meg a kettős monarchia történetét, értekezett kultúrájáról, természeti kincseiről vagy állatvilágáról. Ezzel szemben útikönyvek tucatjai jelentek meg az Osztrák–Magyar Monarchiáról német nyelven, számos folyóirat célozta meg a kettős monarchia egészének olvasóközönségét, és Bécsben 1886-tól megjelent az Ausztria–Magyarország középosztályának szóló, irodalmi és politikai fókusszal egyaránt bíró *Österreich–ungarische Revue* című havilap is. A szigorúan a magyar cégeket listázó gazdasági címtárakkal és szakmai lapokkal ellentétben több száz ausztriai kiadvány szólt mind az osztrák, mind a magyarországi olvasóközönséghez – a kettős monarchia üzleti nyelve ugyanis a német volt, és a közös vámterület miatt a két birodalomfél gyakorlatilag közös gazdasággal rendelkezett, a bécsi gazdasági sajtónak a teljes Monarchiára kiterjedő fókusza nem lehet meglepő.

Az ausztriai tudományosság képviselői hol az egész kettős monarchiát, hol csak Ciszlajtániát tárgyalták műveikben. A paritás témája jellemzően a közjogi traktátusok lapjain kapta a legtöbb figyelmet, mivel a kiegyezés rendszerének számos ködös pontja és aktuális politikai célok miatt a politika folyamatosan igényt tartott közjogi érvelésre. A paritás kérdése a többi tudományágban kevésbé volt releváns. Így például a földrajztudományban, botanikában, hidrológiában több olyan mű is született, amely az Osztrák–Magyar Monarchia egészét tárgyalta különösebb politikai tételek nélkül.⁵⁶ Jellemző a művészettörténet-írás és kortárs művészeti kritika esete. A 19. század első felében az összbirodalom művészete ábrázolásának problémáját a dinasztia keresztlül lehet megoldani: az osztrák művészet történetét a Habsburg-házon keresztlül lehet elmondani. A korszak történeti festői jellemzően a dinasztiahoz kapcsolható valamilyen eseményről, eredményről szóltak, akárcsak az illusztrált történelemkönyvek. A század második felében a dinasztikus témák már nem voltak elegendők, az egész Monarchia művészettörténete azonban túl nagy falat maradt. Az egész Habsburg-monarchiáról szóló művészettörténeti munkák, mint például Rudolf Eitelberger, Albert Ilg és Hevesi Lajos írásai jellemzően az alpesi tartományokra, sőt akár csak Bécsre vagy a katolikus barokkra koncentráltak, de mindenképpen egységes kulturális térről értekeztek. Ezzel ugyan

ness Raising in the 1908 Jubilee Parade in Vienna and the Problem of Austrian Identity. In: Bucur, Maria – Wingfield, Nancy M. (eds.): Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present. West Lafayette, Ind., 2001. 46–71.

⁵⁵ Az osztrák császárjubiläum. Pesti Hírlap, 30. évf. 288. sz. 1908. december 2.

⁵⁶ Umlauf, Friedrich: *Länderkunde von Österreich-Ungarn*. In: Umlauf, Friedrich (Hrsg.): Die Pflege der Erdkunde in Österreich 1848–1898. Festschrift der K. K. Geographischen Gesellschaft aus Anlass des fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläums Sr. Majestät des Kaisers Franz Joseph I. Wien, 1898. 132–137.

Ausztria civilizatorikus misszióját hangsúlyozták, de a szűkebb értelemben vett Ausztriára koncentrálással lemondtak a duális állam művészeti kánonjának létrehozásáról.⁵⁷

A leglátványosabb duális tudományos eredmény a 24 kötetben megjelent *Osztárak–Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvsorozat. A sorozatot a tudományok, különösen a néprajz iránt érdeklődő trónörökös, Rudolf főherceg kezdeményezte. Rudolf 1883-tól foglalkozott a tíz kötetesre tervezett *Ethnographie von Österreich–Ungarn* című könyvvel. Az első és az utolsó kötet a Monarchia népeinek egységét, a 2–9. kötetek az egyes népeket tárgyalták. A projektben kezdetől fogva részt vesz Alfred Arneth. Az ő hagyatékában egy 1884-es tervezet már 12 kötettel számol: egy bevezető és egy befejező kötet, öt kötet az osztárak tartományokról, egy Boszniáról, négy az először itt szereplő budapesti szerkesztőségre bízva Magyarországról. Ez a javaslat megjelent két bécsi liberális lapban, a *Deutsche Zeitung*-ban és a *Neues Wiener Tagblatt*-ban. A bécsi liberális sajtó nagyon pozitívan fogadta az ötletet, mert a Monarchiát összetartó erőnek ítélték a vállalkozást. A tervezett első és utolsó kötet végül kimaradt a koncepcióból, de megmaradt a könyvsorozat osztárak és magyar részre osztása (ellentétben a Teschenben 1881–1885 között 12 kötetben megjelent *Die völker Oesterreich–Ungarns: Ethnographische culturhistorische Schilderungen* sorozattal, amely népcsoportokként mutatja be az Osztárak–Magyar Monarchiát). A paritás nemcsak a kötetek beosztásában és a szerzőgárdában tükröződött, hanem mutatta Ausztria és Magyarország eltérő belső szerkezetét is. Az osztárak kötetek tartományokként haladtak, ezzel a tartományok egyenlőségét kifejezve, bár a jórészt néprajzi tartalmú szövegek erősen hierarchizált módon mutatták be az egyes népeket, a hierarchia csúcsára a németeket téve.⁵⁸ A magyar fejezetek a magyar nemzetállamot ábrázolták az államközpontú liberalizmus szemüvegén keresztül; a nem magyar népek csak egyfajta függelékként jelennek meg.⁵⁹

A tudományosnál is kevesebb helyet kapott a duális monarchia a művészeti reprezentációkban. Az Osztárak–Magyar Monarchia-szerzte számos ponton felállított, jellemzően egyszerű mellszoborként megformázott Ferenc József-émlékművek nem ábrázoltak olyan allegóriát, amiből a közönség az uralkodó országainak paritását olvashatta volna ki. Az Ausztria-, illetve a Hungária-allegóriák ugyan nagyon elterjedtek a 19. század második felében, de a két nőalak egymás melletti ábrázolása ritka volt. A kettős reprezentáció egyik ritka példája a bécsi festő-grafikus, Vinzenz Katzler rajza, ami 1873-ban jelent meg a *Leipziger Illustrierter Zeitung*-ban Ferenc József trónra lépésének 25. évfordulóján. A képen a birodalmi, illetve a magyar kiscímet tartó Ausztria és Hungária nőalakjai, illetve népeik egymástól szigorúan elválasztva jelennek meg, és ünneplik a két alak között helyet kapó Ferenc Józsefet.⁶⁰

⁵⁷ Rampley, Matthew: *The Vienna School of Art History: Empire and the Politics of Scholarship, 1847–1918*. University Park, Pa., 2013. 76–80.

⁵⁸ Zintzen, Christiane: *Das Kronprinzenwerk. Die Österreichisch–Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Ein deliberater Tund- und Umgang mit einem enzyklopädischen Textkosmos*. In: Amann, Klaus – Lengauer, Hubert – Wagner, Karl (Hrsg.): *Literarisches Leben in Österreich 1848–1890*. Wien, 2000. 843–858.

⁵⁹ Heiszler, Vilmos: *Ungarischer (Magyarischer) Nationalismus im 'Kronprinzenwerk'*. In: Kiss Endre – Kiss Gy. Csaba – Stagl, Justin (Hrsg.): *Nation und Nationalismus in Wissenschaftlichen Standardwerken Österreich–Ungarns ca. 1867–1918*. Wien, 1997. 71–77.; Szász, Zoltán: *Das 'Kronprinzenwerk' und dessen Konzeption*. In: Kiss Endre – Kiss Gy. Csaba – Stagl, Justin (Hrsg.): *Nation und Nationalismus in Wissenschaftlichen Standardwerken Österreich–Ungarns ca. 1867–1918*. Wien, 1997. 65–70.

⁶⁰ Krasa-Florian, Selma: *Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch-ungarischen Monarchie und die bildende Kunst*. Wien–Köln–Weimar, 2007. 135–159. A kép eredeti megjelenése: *Leipziger Illustrierte Zeitung*, 1873. december 6.

Bécsben 1916–1918-ban Friedrich Omann tervezett egy nagyszabású Ferenc József-emlékművet a Votivkirchénél, ami Ciszlajtánia és Transzlajtánia allegóriáját is tartalmazta volna, de ez a terv papíron maradt.⁶¹ Budapesten Deák Ferenc 1887-ben felállított szobrán jelentek meg nagyon halványan a dualizmus allegóriái,⁶² de egyébként a 19. század végén, majd a 20. század elején tömegessé váló magyarországi emlékműveken inkább csak magyar nemzeti szimbolikát érdemes keresni.

Az első világháború

Az első világháború néhány hét alatt radikálisan átalakította Ausztria és Magyarország viszonyát reprezentatív téren. Magyarországon az egészen addig legalább is külföldnek, de sokak által elnyomónak tekintett Ausztria és az „elnyomás” leglátványosabb eszköze, a közös hadsereg hirtelen a magyar érdekek védelmezőjévé avanzsált. 1914 nyarán egymást érték a háborút és a hadsereget éltető tüntetések. A felfokozott hangulatot rosszul mérte fel az a rögtönzött szónok, aki a magyar katonákat halálba küldő osztrák hadvezetésről beszélt egy kávéházban. Néhány héttel korábban egy ilyen beszéd minden bizonnyal nagy tetszést aratott volna, ezúttal viszont a szónokot a tömeg majdnem meglincselte.⁶³ A korábban gyűlölt *Gott erhalte* Magyarországon is elkezdtek énekelni, jellemzően Németország himnuszával együtt, mutatva – magyar értelmezésben – a három ország megbonthatatlan fegyverbarátságát.

A korábban Ausztriában szinte észrevehetetlen Magyarország pedig megjelent Bécsben is: a harcéri győzelmek után a fővárost immár nemcsak fekete-sárga, hanem piros-fehérezöld zászlókkal is ékesítették, 1915 szeptemberében Bécsben látványos utcai felvonulást rendeztek az osztrák, magyar és horvát törvényhatóságok,⁶⁴ osztrák újságírók pedig „felfedezték” és meleg hangon méltatták Magyarországot.⁶⁵ Magyarország reprezentatív jelenléte ezáltal látványosan erősödött, de még mindig jelentősen elmaradt az Ausztriában új erőre kapó német-osztrák nemzeti egység mítosza és a két császár szövetségének toposza mögött.⁶⁶

A háború második felében viszont – hiába próbált meg az új uralkodó, Károly látványosan gesztusokat tenni Magyarországnak⁶⁷ – „helyreállt” a régi rend, amennyiben Ausztria és

⁶¹ Telesko, Werner: *Kulturraum Österreich. Die Identität der Regionen in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*. Wien–Köln–Weimar, 2008. 150.

⁶² Cieger András: Deák Ferenc írásban és képen. Miként ábrázolható a kiegyezés? *Századok*, 51. évf. (2017) 6. sz. 1247–1268.

⁶³ *Tüntetések és felvonulások Budapesten*. Magyarország, 1914. július 31. 7.

⁶⁴ *Magyar hódolat a király előtt*. Budapesti Hírlap, 35. évf. 245. sz. 1915. szeptember 3.; *Die Stimmen des Bürgertums*. Neues Wiener Tagblatt, 49. évf. 244. sz. 1915. szeptember 3.; *Die Huldigung der ungarischen und kroatischen Munizipien*. Neue Freie Presse, 18331. sz. 1915. szeptember 3.

Ifj. Bertényi Iván: *Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről*. In: Ifj. Bertényi Iván – Boka László (szerk.): *Propaganda az I. világháborúban*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2015. október 16. – 2016. április 9. Budapest, 2016. 22–25.

⁶⁵ Vermeiren, Jan: *The First World War and German National Identity. The Dual Alliance at War*. Cambridge, 2016. 190–191.

⁶⁶ Vermeiren: *The First World War*, 77–90.

⁶⁷ 1916-ban Károly budapesti koronázása „magyarabb” jellegű volt, mint Ferenc Józsefé 1867-ben: a *Gott erhalte* nem hangzott el, Liszt Koronázási miséjét magyar művészek játszották (1867-ben a bécsi Hofkapelle játszott), a katonai sorfalat csak honvédek állták, és nem a közös hadsereg alakulatai, a *Reichsrat* küldöttségét pedig nem is fogadták hivatalosan. Maczó Ferenc: *Az utolsó magyar királykoronázás. IV. Károly és Zita királyné koronázási ünnepsége Budapesten 1916. december végén*. Budapest, 2016. 95–96.

Magyarország ismét eltávolodott egymástól. A háború alatt nagyon szűk élelmiszerkészlettel rendelkező Bécsben az éhezés által kevésbé fenyegetett Magyarországot szidalmazták, míg Magyarországon az osztrák hadvezetést tették felelőssé a hadikudarcokért.⁶⁸ A háború elején úgy tűnt, hogy a *Gott erhalte* egy szövetséges ország himnuszaként legitim módon megjelenhet a magyar nyilvános térben, 1918-ban ismét a „régí” forgatókönyv szerinti *Gott erhalte*-ügyekre került sor. Először Sopronban tört ki kisebb botrány: szeptemberben világháborús emlékművet avattak a városban; az avatási ünnepségen Thurner Mihály polgármester magyar nyelvű beszédet mondott (a legutolsó népszámlálás még relatív német nyelvű többséget rögzített), és hiába tiltakozott a *Gott erhalte* eljátszása ellen, a helyi Zeneegyesület mégis eljátszotta azt.⁶⁹ Október 23-án pedig, miután Károly már bejelentette Ausztria föderalizálását és Magyarországgal a tiszta perszonálunió létrehozását, Debrecenben történt hasonló affér. Károly ugyanis az egyetem új épületének átadásán személyesen jelent meg; a pályaudvaron a szolgálati szabályzatnak megfelelően egy közös hadseregbeli ezred fogadta, és zene-kara játszotta a *Gott erhaltét*, hiába szerettek volna a magyar hatóságok egy honvéadalakulatot küldeni a fogadásra. A *Gott erhalte* elénekléséből itt is parlamenti ügy lett, és az afférban a sajtó a magyar érdek háttérbe szorulását látta az osztrákkal szemben.⁷⁰

Konklúzió

A bevezetőben vázolt általános képbe az Osztrák–Magyar Monarchia csak nehezen illeszthető bele. Nem arról van szó, hogy a politikai reprezentációk nem nacionalizálódtak, tömegesedtek és bürokratizálódtak volna, hanem arról, hogy ezek a folyamatok nem a kettős monarchia szintjén és paritásos alapon, hanem cislajtán/magyarországi, tartományi/megyei, továbbá települési szinten jelentkeztek. A külpolitikára és hadseregére korlátozott közös államiság korlátozottan tette lehetővé a politikai reprezentációk gyakorlását, mert ezek jellemzően nem azok az intézmények voltak, ahol a modern politikai reprezentációk megszervezése történt.⁷¹ Ráadásul a kiegyezési rendszer 1867-ben a legkisebb rossz elve mentén jött létre, és nehéz volt pozitív üzenetet társítani hozzá.

A duális állam ausztriai és magyarországi reprezentációja között feltűnő volt a különbség. Ausztriában az állami reprezentációban a dualitás gyakorlatilag nem jelent meg, mivel az ezt kifejező szimbolika (címer, zászló, himnusz) hiánya ezt megakadályozta, sőt mivel a cislajtán és a közös intézmények ugyanazt a szimbolikát használták, teljesen egybemosódott Ausztria és Ausztria–Magyarország. Magyarországon ezzel szemben – kényszerűségből – folyamatosan jelen volt a politikai reprezentáció kettőssége, de ez a kettősség nem Ausztriára és Magyarországra, hanem a birodalomra/dinasztiára és Magyarországra vonatkozott – ez

⁶⁸ Healy, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge, 2006. 47–52.

⁶⁹ Ifj. Bertényi Iván: *Éljen a király!* In: Ifj. Bertényi Iván – Boka László (szerk.): *Propaganda az I. világháborúban*.

⁷⁰ Romsics Gergely: *A Monarchia utolsó jelképbotránya. A debreceni Gotterhalte-affér*. Rubicon, 16. évf. (2005) 9. sz. 20–26.

⁷¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia esete annyiban mégsem egyedülálló, hogy a korszakban Európában létező két másik duális állam, Svédország–Norvégia és Oroszország–Finnország sem próbálkozott közös reprezentációs gyakorlatok kialakításával. A duális államok reprezentációs politikájáról szakirodalom még nem született, de a „Dual Statehood in Modern Europe. The Austro-Hungarian Compromise of 1867 in comparative perspective” című konferencia (Salzburg, 2017. szeptember 13–15.) több előadása is érintette a témát. A konferencia előadásainak kiadása folyamatban van.

egyenesen következett abból, hogy a kiegyezés valójában nem két állam, hanem egy állam és annak uralkodója között kötöttett.⁷²

Ausztria–Magyarország állampolgárai számára így csak ritkán, leginkább közvetlenül a kiegyezés utáni években, illetve az első világháború elején tűnhetett fel, hogy egy közös, de kettős szerkezetű államban élnek. Ettől még Ausztria–Magyarország állampolgárai több formában is megtapasztalhatták, hogy egy közös állam lakosai: a birodalom két felén közös pénzt használtak, és Ausztria és Magyarország egy gazdasági teret képezett; a férfilakosság jelentős része katonai szolgálata révén a kettős Monarchia más vidékeit megismerte; szabadon lehetett utazni, és aki valóban élt is ezzel a lehetőséggel, minden bizonnyal észrevette a Monarchia egészére kiterjedő kulturális és életmódbeli hasonlóságok sorát; Ausztriában pedig az oktatás és a sajtó révén elterjedt nézet volt a Habsburg-monarchia egysége. De a politikai és jogi realitást jelentő paritás megtapasztalásában a politikai reprezentációk alig segítették a kettős monarchia polgárait.

BÁLINT VARGA

Pieces of a fragmented picture: Contemporary representations of the duality of the Austro-Hungarian Monarchy

The paper investigates the various ways in which the Austro-Hungarian Monarchy was represented, both officially and unofficially. It examines the creation of the official state symbols (the very name of the dual state, its flag, coat of arms, anthem, commemorative practices) and their dissemination. The representations of the dual state will be compared to other political representations within Austria-Hungary, mostly in the academic and artistic circles. The paper argues for the fragmented nature of the representations of the dual state and its limited resonance among citizens. The only major exception to this pattern was during the early years of World War I, when the duality of the state became more tangible for all citizens.

⁷² Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, 1998. 219–263.

NAGY ILDIKÓ

Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte

*Birodalmi és nemzeti szimbólumok
az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországon*

Az 1867-es kiegyezés magyar megteremtői elsősorban arra törekedtek, hogy Ausztria és Magyarország között minél kiegyenlítettebb, az egyenjogúságra és a kölcsönösségre épülő államjogi és gazdasági kapcsolatot alakítsanak ki. Azzal, hogy ez az alapelv maradéktalanul nem valósítható meg, Deák Ferenc, Andrássy Gyula és elvbarátaik is tisztában voltak. Ennek ellenére a paritás minél nagyobb mérvű érvényesítését tűzték ki célul. Ennek megfelelően a paritás a dualizmus kori politikusok szótárának egyik sokat hangoztatott kulcsfogalma lett. A kiegyezést előkészítő alapidokumentumok közül az Apponyi Györgyhöz és köréhez kötődő bécsi német nyelvű, *Die Debatte* című hírlapban (*Die Debatte und Wiener Lloyd*) 1865 májusában aláírás nélkül közzétett cikksorozat Ludassy Mór megfogalmazásában Deáknak és elvbarátaiknak a Béccsel való megegyezés feltételeiről és módzatairól szóló nézeteit foglalta össze. A „Májusi program”-nak vagy „Májusi levelek”-nek nevezett közlemény a közös ügyek kezelésének lehetséges gyakorlatát taglaló III. része a paritást úgy definiálta, mint a létrehozandó delegációk működésének alapelvét. Eszerint Deákék úgy vélték, hogy a majdani delegációknak „két egyenlő rangú, hasonló jelentőségű és ugyanazon jogú tényező közti tárgyalás” fórumává kellene válniuk,¹ hasonlóképpen képzelték el a többi közös intézmény tevékenységét is. Andrássy Gyula magyar miniszterelnök ezen ideál jegyében tett nagy erőfeszítéseket annak érdekében, hogy a kiegyezés nyomán kialakuló új közjogi viszony az államalakulat nevében is kifejezésre jusson. Ezért javasolta 1868-ban az uralkodónak az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve az Osztrák–Magyar Birodalom megjelölést.² A kortársak jelentős része azonban kifejezetten szkeptikus álláspontot képviselt a paritás megvalósíthatóságával kapcsolatban. Ezt a közvélemény körében elterjedt kételyt fogalmazza meg Mikszáth Kálmán „Két választás Magyarországon” című regényének egyik szereplője: „Mi az a paritás?” – hangzik fel a kérdés a regényben a körtvélyesi választási gyűlésen. „A szónok nem jött

¹ Somogyi Éva szerint „a delegáció a paritás szimbolikus intézménye, a feladata, hogy reprezentálja a paritást. Bonyolult működési rítusa e szimbolikus szerepet szolgálta”. Továbbá: „a magyarok számára, minden fenntartásuk ellenére, amellyel a közös intézmények iránt viselkedtek, a pesti delegációs ülés a paritás ünnepe, a két évenként néhány hétre ismétlődő illúzió, hogy Pest a birodalomnak Béccsel egyenrangú székvárosa.” Somogyi Éva: *A paritás fogalma az 1867. évi kiegyezési törvényekben és a dualizmus kori közbeszédben*. In: Deák és utódai – Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában. A 2003. november 19–20-án Pécsen, a Deák-bicentenáriumi alkalmából rendezett országos történet-szociológus konferencia anyaga. Szerk. Csibi Norbert – Domaniczky Endre. Pécs, 2004. 212–213.

² Lásd Ferenc József legfelső kéziratát Beust közös külügyminiszterhez az „Osztrák–Magyar Monarchia” elnevezés bevezetéséről. In: Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003. 501–502.

zavarba, elkezdte magyarázni, mi a paritás. – A paritás, tisztelt uraim, hogy egyenlő mértékkel mérünk, ide egy font, oda egy font... – írja Mikszáth. – Úgy – sipított föl most egy nyúlékony gilisztahang... – Akkor előbb öközlök is akasztódják föl tizenhárom generális, aztán lehet beszélni a többiről.”³ A szkepszist nemcsak az indokolta, hogy a magyar közfelfogás szerint a győztes Ausztria és az általa egy idegen hatalom segítségével térdre kényszerített Magyarország kötött szerződést 1867-ben, hanem gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők is. Továbbá, hogy a kiegyezés létrejöttékor két olyan soknemzetiségű államalakulat – illetve azok politikai elitje – kötött szerződést, amelyek közül az egyik nagyhatalmi, birodalmi, míg a másik nemzetállami ambíciókat táplált.

A sokak által teljesen össze nem illőnek tartott Ausztriában és Magyarországon meglehetősen nehezen szilárdult meg a korabeli Európában egyedülálló dualista államszerkezet. Magyarországon a stabilizáció megteremtése Tisza Kálmánhoz kötődik, akinek sokáig sikerült megőriznie a kényes egyensúlyt. Miniszterelnökségének ideje alatt felgyorsult a polgárosodás és a modernizáció, a magyar gazdaság dinamikusan fejlődött, s az ország elsősorban ebben az időszakban tudta a legjobban felhasználni az európai élvonalhoz való felzárkózás lehetőségét. Tisza bukása után viszont egyre jobban a felszínre kerültek a dualista rendszer fogyatékságai. Magyarországon az úgynevezett közjogi ellenzék előretörése és állandósuló obstrukciója fokozatosan ellehetetlenítette a parlament működését. A függetlenségi pártiak alapvető követeléseai közé tartozott a magyar nemzeti szimbólumok használata a közös hadseregben, és egyre gyakrabban került szóba, illetve alakultak ki botrányok amiatt, hogy a reprezentatív állami ünnepségeken a magyar közönségnek a rossz emlékeket ébresztő császárhimnuszt kell hallgatnia. Miért nincs Magyarországnak és a magyar királynak saját hivatalos himnusz? A paritás szellemében több megoldás is lehetséges lett volna. Osztrák zeneszerző és magyar költő, vagy megfordítva, magyar zeneszerző és osztrák költő együttesen készít el egy közös himnuszt. Ilyen jellegű együttműködésre emléthetünk is példát, ifjabb Johann Strauss és Jókai Mór „Cigánybáró” című operettjét: a darabban a bécsi keringő dallamai sajátos egységet alkotnak a magyar verbunkos motívumaival, sőt a komponista még a magyar „rebellis” szellem szimbólumának számító *Rákóczi-indulót* is beleszőtte muzsikájába.⁴ Másik lehetőségként egy mind dallamában, mind szövegében is önálló magyar királyhimnusz megteremtése kínálkozott, végül harmadikként felmerülhetett (és fel is merült), hogy a *Himnusz* dallamára megalkotják egy királyhimnusz szövegét. Az Osztrák–Magyar Monarchia népeinek azonban meg kellett elégedniük a császárhimnusszal. A tanulmány áttekinti a *Gotterhalte*, a *Himnusz* és a *Szózat* keletkezésének és nyilvános használatának történetét, kitér a magyar királyhimnusz megteremtésére irányuló törekvésekre, majd a császárhimnusz használatából Magyarországon, illetve a magyarok körében fakadó konfliktusokkal foglalkozik, elsősorban az 1896 és 1903 közötti időszakra, ezen belül is a 20. század első éveire koncentrálva.

A Gotterhalte

Amint az ismeretes, a *Gotterhalte* a Franciaország elleni első koalíciós háború időszakának szülötte. A sorozatos katonai vereségeket elszenvedő Ausztriának is szüksége volt az angol

³ Mikszáth Kálmán: *Két választás Magyarországon*. Budapest, 1958. (Mikszáth Kálmán összes művei. Regények és nagyobb elbeszélések IX.) 120. A kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Bisztray Gyula ehhez hozzáfűzi, hogy Mikszáth hasonló kijelentést adott a „Beszterce ostroma” főszereplőjének, Pongrácz István grófnak a szájába. Uo. 263.

⁴ Lásd bővebben: Hanák Péter: *A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye*. Budapesti Negyed, 5. évf. (1997) 2–3. (16–17.) sz. (Nyár–ősz) 9–30., kül. 18–21.

„*God save the King*”-hez vagy a francia „*Marseillaise*”-hez, illetve a porosz „*Heil Dir im Siegerkranz*”-hoz hasonló, a lakosság széles rétegeit lelkesítő dalra. Joseph Haydn sikeresen tett eleget ezen elvárásnak, melódiaja gyorsan népszerűvé vált és időtállóan bizonyult,⁵ míg a néphimnusz szövege Ferenc József trónra lépéséig többször változott.⁶ A zeneművet 1826. október 1-jén hivatalossá tették a hadseregben, és szabályozták, hogy mely alkalmakkor kell eljátszani. A himnusz – elsősorban uralkodói látogatásokkor – 1848 előtt is gyakorta elhangzott Magyarországon, de ekkor még nem váltott ki különösebb ellenszenvet.

A forradalom évében, 1848-ban átdolgozások egész sora keletkezett. Rózsa Mária a közműltban közzétette azt a szövegvariációt, amely már bizonyosan Ferenc József uralkodása alatt készült.⁷ A *Pressburger Zeitung* tudósításai szerint 1849. december 2-án, a trónra lépés első évfordulóján ünnepi misét, illetve istentiszteletet tartottak a Szt. Márton templomban, továbbá a városi evangélikus templomban és a zsinagógában. Mindhárom szertartás alatt felolvasták az olmtüzi alkotmányt, és elhangzott a *Gotterhalte*. Ebből az alkalomból a városi tanács közkölségen 6000 példányban kinyomtatta mind az alkotmányt, mind pedig a néphimnusz három strófából álló szövegét.⁸ Az utóbbi szerzőségét Engelbert Winder innsbrucki tanár Christoph Anton Walser (1783–1855) bregenzi papnak, tanárnak, iskolaigazgatónak tulajdonította, akinek költői tevékenységét lényegében ő fedezte fel. Winder publikációjából azonban nem derül ki, hogy a *Gotterhalte* dallamára készült néphimnuszról van-e szó – egyáltalán: tényleg ő-e a szöveg alkotója.⁹

Ferenc József uralkodásának első öt esztendejében újabb kísérletek történtek új szöveg készíttetésére, többek között Franz Grillparzer is benyújtotta a maga művét. Ekkor már az a szempont is felmerült, hogy a szöveg ne tartalmazza az éppen regnáló uralkodó nevét, ezzel is biztosítva a szöveg időtállóságát. 1854-ben Alexander von Bach az uralkodó engedélyével hét szerzőt bízott meg a feladattal, továbbá elővettek három korábban készült verset is. A szűk körű „pályázat” eredményéről Bach március 22-én terjedelmes előterjesztésben számolt be Ferenc Józsefnek, és Johann Gabriel Seidl (1804–1875) régész, költő, a Szépművészeti Múzeum éremtárának vezetője munkájának elfogadását javasolta. Az uralkodó március 27-én az indítványnak megfelelően döntött, és megbízta Bachot, intézkedjen a szövegnek a különféle nemzeti nyelvekre való lefordíttatásáról. Az új szöveg keletkezéséről a magyar közvélemény a *Budapesti Hírlap* című hivatalos lap 1854. április 12-én napvilágot látott számából értesülhetett. Az újság átvette a *Wiener Zeitung* három nappal korábbi közleményét, amely szerint „Öfelsége legkegyelmesebb Urunk és Császáruk trónra lépte óta különféle

⁵ A *Gotterhalte* az angol és a francia mellett az egyik leggyakrabban idézett himnusz a zeneirodalomban. Melódiaiból készültek variációk, parafrázisok és zenei karikatúrák. Maga Haydn beépítette dalait az op. 76-os, úgynevezett Császár-kvartettjébe; Brahms op. 5-ös f-moll szonátájának fináléjába, Bartók Béla Kossuth-szimfóniájában használta fel, hogy csak néhány példát említsek. Heinrich Hoffmann von Fallersleben 1841-ben írta meg „Deutschlandlied” című versét, amelyet szintén Haydn zenéjére énekeltek az egyesülésükért küzdő németek. Ez a változat lett 1922-ben Németország himnusa. Minderre összefoglalóan lásd: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik*. Begründet von Friedrich Blume. 2., átdolg. kiad. Hg. Ludwig Finscher. Sachteil 7. Kassel–Stuttgart stb. 1997. 16–24. (Birgit Glaner „Nationalhymnen” című szócikke)

⁶ A különböző szövegváltozatokról lásd: Grasberger, Franz: *Die Hymnen Österreichs*. Tutzing, 1968.

⁷ „*Ihr Männer auf, jetzt ruft die Zeit!*” *Deutsche Texte aus Ungarn zur Revolution und zum Freiheitskampf 1848/1849*. Auswahl, Einleitung, Nachwort von Mária Rózsa. Hg. von András F. Balogh und László Tarnói. Budapest, 2006. 306–307.

⁸ *Pressburger Zeitung*, 1849. december 3. 279. sz. 1239., 1849. december 4. 280. sz. 1244.

⁹ Winter, Eduard.: *Die Voralberger Dialectdichtung*. In: Achtunddreissigtes Programm des k. k. Staatsgymnasiums zu Innsbruck, veröffentlicht am Schlusse des Sommersemesters 1887. 24.

kísérletek történtek egy új szöveggel, anélkül, hogy egyik vagy másiknak sikerült volna a népben gyökeret verni. Mindinkább feltűnt egy ilyen himnus szükséglete. Örvendünk közölhetni, miképp a hézag kitöltetett, és Őfelsége határozata (f. évi mart. 27-ki legfelsőbb kézirat) által a néphymnus szövege hitelesen megállapítottatott.”¹⁰ A *Wiener Zeitung* cikkének szerzője röviden bemutatta a költeményt, kiemelte, hogy „a negyedik versszak találólag és korszerűen emlékeztet legkegyelmesebb Urunk császárunk jelszavára: Egyesült erővel...” A közleményből az is kiderült, hogy Seidl készített egy ötödik, „pótló versszakot”, „Ő cs. k. Apostoli Felségének egybekelésére vonatkozólag”. „Így a hazai költő e jól sikerült művét szép virágbokréának mondhatjuk, melyet a Múza egy feledhetetlen és nagyjelentőségű napon a magas császári jegyespárnak, s vele a széles birodalomnak, élő és jövő nemzedéknek barátságos jegyajándokul szentelt.”¹¹ A *Budapesti Hírlap* nemcsak az új néphimnusz Ferenc József által hitelesített német nyelvű szövegét közölte, hanem annak magyar fordítását is, de az átültető nevének megjelölése nélkül. A hírlapban publikált magyar verzió azonban nem azonos a dualizmus korában Magyarországon használt változattal. Joggal merül fel tehát a kérdés, hogy kinek a fordítását közölte a *Budapesti Hírlap*, és mikor keletkezett a *Gotterhalte* ma közzismert magyar szövege.

Bach 1854. április 4-én értesítette Albrecht főherceget, a „Magyar koronaország” katonai és polgári kormányzóját az uralkodó nyolc nappal korábbi döntéséről, amely magában foglalta az egyedül hiteles német szövegnek az egyes nemzeti nyelvekre történő lefordíttatását és tudomásul vétel céljából hozzá való felterjesztését. (A miniszter egyben a „*Neue Volkshymne*” tízezer példányát küldte át Budára.) Bach eredetileg csupán a magyar és a román fordítás elkészíttetését várta Albrechtől, a szlovák változat ügyében a csehországi és a morvaországi helytartó, a rutén ügyében a galíciai vezető megkeresését tervezte. Albrecht azonban az utóbbi fordítások ügyében is írt a pozsonyi, illetve a kassai helytartósági osztálynak, mivel úgy ítélte meg, hogy a cseh, illetve a galíciai rutén nyelv annyira különbözik a szlováktól, illetve a magyarországi ruténtől, hogy azt idehaza nem is értenék meg. Intézkedése, valamint a Magyar Tudományos Akadémia felhívása nyomán Budára, majd onnan Bécsbe rövidesen valósággal özönlenni kezdtek a különböző fordítások, különösen magyar, illetve szlovák nyelven. Magyarul legalább tizenketten próbálkoztak meg a fordítással, közöttük olyan ismert irodalmárok, mint Kuthy Lajos vagy Lauka Gusztáv, papköltők, mint a pesti Sulyánszky Antal, a nagyszombati Szuppan Zsigmond vagy a pannonthalmi Ballay Valér. A Bécsbe felküldött szövegeket egy szakértői testület bírálta el, majd az uralkodó szeptember 23-án tudomásul vette az egyes nyelven készült fordítások legsikerültebbikét (csupán ezeknek a szövegét ismerjük). A magyar fordítások közül Érhalmi Gerőé nyerte el a pálmát: hogy az álnév mögött kik rejtőznek, Angyal Dávid kutatásai tisztázták.¹² Eszerint Bullyovszky Gyula, az egykori márciusi ifjú, a *Budapesti Hírlap* munkatársa Szilágyi Ferenc szerkesztő megbízásából sebtiben fordítást készített a *Wiener Zeitung*-ban április 9-én megjelent német hivatalos szövegről, és az így jelenhetett meg a magyarországi hivatalos lap három nappal későbbi, már említett számában, majd a fordítást Nádaskay Lajossal, a hírlap másik munkatársával közösen átdolgozta, és az Akadémián keresztül eljuttatta a hatóságokhoz. Mind Angyal összefoglalásából, mind pedig Bach november 9-i átiratából kiderül – a

¹⁰ *Austria*. Budapesti Hírlap, 392. sz. 1854. április 12. 2214.

¹¹ *Austria*, 2214–2215.

¹² Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél *elkobzott levelezése*. Szerk., bev., jegyz. Angyal Dávid. Budapest, 1926. (Fontes historiae Hungariae aevi recentioris) 165. (A magyar hírlapirodalom 1849–1860); lásd még: Kerényi Ferenc: „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás” (Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában). Gyula, 2005. 29.

belügyminiszter ekkor közölte Albrechtel, kiknek a magyar, cseh, rutén, román, illetve héber fordítását ítélték a legjobbnak –, hogy az Érhalmi-fordítást Kecskeméthy Aurél „módosításaival” együtt fogadták el (az álnév alatt tehát valójában végül hárman rejtőztek). A miniszter hangsúlyozta, ünnepélyes alkalommal ezeket a szövegeket énekeljék, de hivatalos jellegük nincs, s ha a jövőben netán még jobb fordítások születnének, a hatóságoknak lehetőségük van arra, hogy felváltásukra javaslatot tegyenek. Így is történt: az 1854-ben legjobbnak ítélt román, rutén és héber fordítást rövidesen másik váltotta fel, a cseh fordítást számos helyen javították (ezt énekeltek a szlovákok lakta régióban is, a szlovák nyelvű fordításokat, mivel azok mindegyike úgy mond valamelyik „helyi” nyelvjárásban készült, Bécsben nem ítélték általánosan alkalmazhatónak).¹³ 1854. április 24-én lezajlott Ferenc József és Erzsébet királyné „legmagasabb egybekelési ünnepélye”. A nevezetes eseményt birodalom-szerte – így Magyarországon is – napokig ünnepelték. A *Budapesti Hírlap* tudósításai szerint egymást követték az ünnepi misék, istentiszteletek, színházi díszelőadások és lakomák, dörögtek az ágyúk a kivilágított városokban, és mindenütt felhangzottak a *Gotterhalte* dallamai is. Az azonban nem derül ki a cikkekből, hogy milyen szöveggel énekeltek a dalt, hiszen ekkor még nem volt hivatalosan jóváhagyott magyar nyelvű verzió.

1854-ben megszületett tehát a *Gotterhalte* új, lényegét tekintve 1918-ig állandó verziója és annak jóváhagyott magyar fordítása is. A néhány apróbb, stilisztikai jellegű módosítással nem kívánunk foglalkozni. Sokkal lényegesebb, hogy a kiegyezés után Magyarországon szükségesnek tartották – hogy pontosan ki(k) és mikor, nem ismeretes – néhány szó cseréjét. Támpontul szolgálhat Várady Gábor 1871. február 18-án a költségvetési vita során a kultuszminiszterhez intézett interpellációja. Ebben a képviselő azt kifogásolta, hogy a népiskolákban (az államiakban és a felekezetiekben egyaránt) miért használnak elavult, abszolutizmus-kori, a magyar alkotmány szellemiségével ellentétes tartalmú tankönyveket, ráadásul olyanokat, amelyeket 1869-ben és 1870-ben nyomtattak. Várady állítása szerint az Egyetemi Nyomdában készült az a német nyelvű „*Sprach- und Lesebuch*”, „melyben előfordul, mint olvasási gyakorlat, az Österreichische Volkshymne”. (A szóban forgó tankönyvet nem sikerült felkutatnunk.) A vers a korábbi kiadásban a következőképpen kezdődik: „*Gott erhalte, Gott beschütze, unsern Kaiser, unser Land*”, a refrén pedig így hangzik: „*Innig bleibt mit Habsburgs Throne Österreichs Geschick vereint*”. A képviselő szerint valakinek mégis feltűnhetett, hogy ez így nem helyénvaló, s az 1870-es új kiadásban a „*Kaiser*” helyett már „*König*” állt, de a refrént illetőleg a kiadás továbbra is Seidl szövegét követte. A neoabszolutizmus törekvéseit tükröző refrén tehát változatlan maradt, azaz bár a császárból király lett, „hanem azért Magyarország még sem létezik, mert Ausztriába olvadt be”¹⁴ – kommentálta Várady.

Ismereteink szerint az 1880-as években is forgalomban volt (erre még visszatérünk) olyan tankönyv, illetve katolikus és református énekeskönyv, amely tartalmazta a néphimnusz magyar szövegét, bár azt pontosan nem ismerjük. Az viszont dokumentálható, hogy a

¹³ MNL–OL D 46. Abszolutizmus kori levéltár. K. k. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn. Civil Section. 1854:6517. Az említett fordítások több példánya (a románé latin és cirill betűkkel is) két helyen is megtalálható: a Bach november 9-i átirata mellett található példányok valójában tévnyomatok; a hibát a miniszter december 20-án korrigálta, s az ekkor küldött példányokat (címük: „A hiteles német szövegnek Ő császári királyi apostoli Felsége által legfelsőbb tudomásul vett fordítása”) a kormányzóság már a következő év elején küldte tovább a helytartósági osztályoknak. Köszönöm Pajkossy Gábornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a *Gotterhalte* 1854-es magyar változatával kapcsolatos levéltári kutatásainak eddigi eredményeit.

¹⁴ Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. 209. országos ülés, 1871. február 18. 235–236.

20. század elején a katonai tanintézetekben az 1854-esztől némileg eltérő szövegvariánst használtak. Fejérváry Géza honvédelmi miniszter ugyanis a tárca 1902. évi költségvetési vitája során felolvasta a kadétoknak tanított első versszakot. Ebben „császár” helyett „király”, „közhaza” helyett „szent haza” állt, az első strófa pedig az „Ausztriával Habsburg trónját” kezdetű sor helyett így zárult: „Szent hazánkkal Habsburg trónját egyesítse égi kéz.”¹⁵ (Máskor találkozunk a „Magyarhonnal Habsburg trónját” változattal is.) A Fejérváry parlamenti felszólalására reagáló *Pécsi Közlöny*ből ismeretes a következő szövegverzió: „Hiszen, hogy hány féle variációban éneklik a Gotterhalte szövegét, arra szolgáljon illusztrációul, hogy minket van már vagy huszonöt éve, még a »kis ének káté«-ból úgy tanítottak, hogy tartsa Isten, óvja királyunk s a közhazát. Erőt nyerve a szent hitben, ossza bölcs parancsszavát. Hadd védnünk ős koronáját, bárhonnan fenytse vész, Ausztriával a hazánkat egyesítse égi kéz!”¹⁶ A változtatások idejét és körülményeit illetően ugyanolyan bizonytalanságban vagyunk, mint a császár – királyi titulusok cseréjének vonatkozásában. Az nyilvánvaló, hogy az 1867-es kiegyezést követően kialakult új közjogi helyzetnek kifejezésre kellett jutni a *Gotterhalte* szövegében is. Ennek egyik bizonyítéka, hogy Ferenc József 1873. augusztus 9-ei keltezésű hadparancsában elrendelte a magyar királyi honvédség szolgálati szabályzatának átdolgozását. Indoklása szerint erre azért volt szükség, hogy annak szövege „a hadsereg megváltozott viszonyaival összhangzatba hozassék”. A módosított szabályzatot Magyarországon 1875-ben tették először nyomtatásban közzé.¹⁷ Ebben előírták, miként kell fogadni „Ő cs. és kir. Felségeiket”, ha a magyar korona területére érkeznek, vagy ideiglenesen valamilyen honvéddalómáson tartózkodnak. Részletesen rendelkeztek arról is, hogyan kell eljárni „Ő Felségeik” elutazásakor: „a díszszázad (zászlóval és honvéd-katona zenével) [...] a pályaudvarhoz vagy kikötőhelyhez rendelendő”. A honvédség szabályzata tehát nem azt tartalmazta, hogy a vendéglátók kizárólag a néphimnuszot adathatják elő. A katonai zászlószentelő ünnepségek alkalmából azonban kötelező volt az esemény végén – ha honvéd-/katonazenekar jelen van – a néphimnuszot játszani.¹⁸ A korabeli újságok tudósításai alapján úgy tűnik, hogy Ferenc József és az uralkodói család tagjainak Magyarországra érkezésekor, illetve a különböző állami ünnepségeken és egyéb rendezvényeken való megjelenésükkor megmaradt az önkényuralom korában kialakult gyakorlat,¹⁹ azaz – szinte minden esetben katonazenekarok – mindig eljátszották a *Gotterhaltét*. (Nem tudjuk ugyanakkor, hogy ilyen esetben mikor került sor arra, hogy a *Gotterhaltét* el is énekeljék – s ha igen, milyen magyar szöveggel.)

Az a két helyszín, ahol a korabeli emberek szintén gyakran találkozhattak a néphimnusszal, az iskola és a templom volt. Az önkényuralom korában a kortársak emlékezete szerint a *Gotterhaltétől* zengtek az iskolák, szerepelt a tankönyvekben, és „az ausztriai néphimnusz

¹⁵ Az 1901. évi október 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója [a továbbiakban: KN 1901–1906], VI. 104. országos ülés, 1902. április 30. 210.

¹⁶ A honvédelmi miniszter tévedései. *Pécsi Közlöny*, 11. évf. 88. sz. 1903. április 18. 1.

¹⁷ *Szolgálati szabályzat a magyar királyi honvédség számára*. I. rész. Az 1875. évi Szolgálati szabályzat 2. kiadása. Budapest, 1902. 9.

¹⁸ *Szolgálati szabályzat*, 176., 209.

¹⁹ Manhercz Orsolya kutatásai szerint az 1850-es években Ferenc József magyarországi látogatásai során „a ceremónia hagyományos elemeit új szimbolikus keretbe illesztették”, ami azt kívánta tudatosítani a magyar alattvalókban, hogy Ferenc József császárként érkezett az országba. Amint az uralkodó átlépte a határt, felvonták a budai Várra a császári lobogót, ágyúlövésekkel köszöntötték, a zászlós díszszázad pedig a *Gotterhaltét* játszotta. Manhercz Orsolya: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. Doktori (PhD) disszertáció, ELTE, Budapest, 2012. 56–57., 123.

elfogadott szövegét ráerőszakolták a magyar ifjakra iskolai ünnepélyek alkalmával”.²⁰ A híres „Hármas Kis Tükör” című, az elemi oktatásban rendkívül népszerű, 1850-ig vagy félszázszor megjelent tankönyvbe 1848-ban került be a néphimnusz V. Ferdinánd nevére készült szövegváltozata, amelyet 1850-ben a Ferenc József nevére szóló verzió váltott fel. A Hármas Kis Tükört utoljára a 19. század második felének sikeres nyomdász-vállalkozója, Bucsánszky Alajos dobta piacra 1868-ban. Nyilván nem véletlen, hogy a Kossuth Cassandra-levelét is terjesztő könyvkiadó immár kihagyta a *Gotterhaltét* a tankönyvből, amelyet egyébként a következő esztendőben a népiskolai törvény (1868:38. tc.) előírásainak megfelelően ki is vontak a forgalomból.

A kiegyezés utáni években a *Gotterhalte* eltűnt a magyar nyelvű olvasó-, ének- és szavalókönyvekből, ugyanakkor a Himnusz és a Szózat elengedhetetlen része lett az ilyen típusú kiadványoknak. Mégis, amikor Pap Zoltán ellenzéki képviselő 1903. április 29-én megkérdte Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi minisztertől, hogy a *Gotterhalte* miért szerepel még mindig a tankönyvekben, a miniszter kénytelen volt elismerni, hogy valóban forgalomban van még két olyan, iskolákban használt énekkönyv, amely tartalmazza a néphimnusz: Az egyik a „Megújított énekes-könyv, az erdélyi nagyfejedelemségbeli evangelico-reformata anyaszentegyház használatára, a közzsínat határozatából s helybenhagyása szerint szerkesztve. Kolozsvártt, 1867.”, a másik pedig az „Egyházi énekek és imák gyűjteménye a katolikus tanuló ifjúság számára. Négyes hangjegyekre téve. Kiadták Zsaskovszky Ferenc és Endre, az egri érseki hatóság jóváhagyásával. 8. változatlan kiadás. Eger, 1893.”²¹ (Az elsőként említett énekeskönyv több kiadását is ismerjük, a második 1893-as kiadását eddig nem sikerült felkutatnunk.)

Az egyes felekezetek nem tudták templomaiktól sem távol tartani az osztrák néphimnusz, különösen érvényes ez az önkényuralom korára. Egy református lelkész visszaemlékezése szerint a *Gotterhalte* „minden hangja azon korra emlékeztet bennünket, midőn, hazánk, nemzetünk, nyelvünk, református vallásunk vasmarokkal nyomtatott el, midőn a zsan-dárok ott álltak hátunk megett, hogy vallásos ünnepélyeink alkalmával *muszáj* énekelnünk, s meglestek bennünket, ha – kénytelen-kelletlen – énekeljük-e?”²² Noha az evangélikusok igazán jó megoldást találtak a néphimnusz templomaikba való bebocsátására, Haydn dallamát ugyanis más, a „Fejedelem születése innepén” című szövegre énekeltek,²³ s ezt a gyakorlatot alkalmazták a reformátusok is. Az evangélikusok találmányosságát dicséri, hogy olyan énekeskönyvük is volt, amelyben „Az uralkodó fejedelemért” című vers egy egyházi ének (Eljött hozzánk az üdvösség) és a *Gotterhalte* dallamára egyaránt énekelhető volt.²⁴ Annál furcsább, hogy az 1880-as évek elején, amikor napirendre került a protestáns énekeskönyvek revíziója és modernizálása, voltak olyanok, akik úgy gondolták, ebben helye lenne a Haydn-féle *Gotterhaltének* is.²⁵ Ez az elképzelés nem valósult meg, ellenben egyre gyakrabban

²⁰ A ciszterci rend egri kath. főgimnáziumának értesítője az 1913–1914. tanévből. Közli: Kassuba Domokos c. tanker. kir. főgimn. igazgatója. Eger, 1914. 165.

²¹ KN 1901–1906, IX. 257. országos ülés, 1903. április 29. 73.

²² Kálmán Farkas: A központi énekbizottság munkálata. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 24. évf. (1881) 50. sz. 1881. december 11. 1650.

²³ A Wlassics által is említett énekeskönyv első kiadása 1838-ban jelent meg: *Megújított énekeskönyv az erdélyi nagy fejedelemségbeli evangelico-reformata anyaszentegyház használatára, közönséges Zsinat határozatából s helybenhagyása szerint szerkesztve*. Kolozsvártt, 1838.

²⁴ *Keresztyén énekes könyv*. A Dunántúli ágostai hitvallású evang. egyházkerület tulajdona. Magyar-Óvár, 1878.

²⁵ Kálmán: A központi énekbizottság munkálata, 1651.

hangzott fel a protestáns templomokban a Kölcsey–Erkel féle Himnusz. Ahogy azt Wlassics miniszter is elmondta, egészen a kilencvenes évek elejéig forgalomban volt olyan katolikus énekeskönyv, amely tartalmazta a *Gotterhaltét*. Kölcsey Himnusza sokkal nehezebben szerzett létjogosultságot a katolikus, mint a protestáns templomokban, mert egyes főpapok dogmatikai okokból nem támogatták a használatát. (Erről a későbbiekben még lesz szó.)

Az újságok híradásai alapján azt is tudjuk, hogy számos egyéb alkalom volt, amikor a magyarok kénytelenek voltak meghallgatni a néphimnuszt. Ezek közé tartozott Ferenc József név- és születésnapja, ez utóbbit gyakran augusztus 20-ával együtt ünnepelték országszerte. A leggyakrabban a budapestiek és azon városok lakossága volt kitéve a *Gotterhalte* jelentette „zenei inzultusnak”, ahol közös- vagy honvédezzetek állomásoztak. A vidéki sajtó a 20. század elején tele volt panaszos cikkekkel arra vonatkozóan, hogy a városokban a kivonuló katonazenekarok a *Gotterhalte* eljátszásával megzavarják az úrnapi körmenetet. Gyakoriak voltak a konfliktusok amiatt is, hogy hadtestparancsnoki szemlék alkalmából a fogadás vagy a bankett során újra és újra felhangzott a magyar fülnek kellemetlen dallam. Ugyancsak sokan kifogásolták az ezredzenekarok működését. A korszakban rendkívül népszerűek voltak a térzenék, a közös hadsereg muzsikusi és az 1896-tól működő honvédezenekarok egyaránt gazdag repertoárral rendelkeztek, de hiába játszottak kiválóan pattogós indulókat, fülbemászó operett- és egyéb melódiákat vagy akár komoly zenei darabokat is, ha a néphimnuszt is felvették a műsorukra, a botrány ritkán maradt el. A *Gotterhalte* csak az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után tűnt el a katonaság, illetve a lakosság életéből. Az 1920. január 27-én kelt, 40247/eln. a. 1920. számú Kormányrendelet a hadsereg szolgálati szabályzatában a „néphymnus” szót a magyar „hymnus” szavakra helyesbítette, és ünnepélyes alkalmakkor a magyar himnusz játszását írta elő.²⁶

A Himnusz és a Szózat

A *Gotterhalte*, ahogy azt már korábban említettük – elsősorban uralkodói látogatások során –, 1848 előtt is gyakorta elhangzott Magyarországon, de ekkor még nem váltott ki különösebb ellenszenvet. Haydn invenciózus melódiája kifejezetten nagy hatást gyakorolt a korszak magyar komponistáira. Az 1830-as években, a magyar reformmozgalom kibontakozásakor jelentős kezdeményezések történtek a modern nemzeti kultúra intézmény- és feltételrendszerének megteremtése érdekében. Ekkortájt fogalmazódott meg az az igény is, hogy szükség lenne társasági összejöveteleken, ünnepségeken énekelhető, hazafias magyar nyelvű dalra, illetve más európai nemzetekéhez hasonló néphimnuszra. Ennek hatására a 19. század első felében Magyarországon több olyan költemény is született, amely alkalmas lehetett volna a magyar néphimnusz funkciójának betöltésére. Ezek egy része már kifejezetten azzal a szándékkal íródott, hogy a megzenésítés után a *Gotterhalte* alternatívája – azaz nem az osztrák császár, hanem a magyar király himnusza – lehessen. Sziklavári Károly kitűnő, hiánypótló tanulmánya²⁷ foglalkozik az első néphimnusz-kísérletekkel. Véleménye szerint az első ezek sorából 1822-ben jelent meg, nevezetesen Kisfaludy Sándor *Magyar nemzeti ének* című verse, Schreiber Sándor megzenésítésében. A ma már teljesen ismeretlen zeneszerző muzsikája egyértelműen magán viselte Haydn hatását. A nyelvújítási harcok után Kisfaludyhoz közeledni kívánó Kazinczy Ferenc a költeményt olvasva annak a reményének adott hangot,

²⁶ Rendeleti Közlöny a Magyar Nemzeti Hadsereg számára. Szabályrendeletek 5. 1920. február 7.

²⁷ Sziklavári Károly: *Néphimnusz-kísérletek, „nemzeti népdalok” és Szózat-megzenésítések a XIX. század derekán*. In: A nemzeti romantika világából. Szerk. Bónis Ferenc. Budapest, 2005. (Magyar zenetörténeti tanulmányok) 8–47.

hogy a megzenésített verset „a Magyar úgy énekelje minden reggel és este, mint az Angol a maga God save the Kingjét”.²⁸ Az 1830-as években keletkezett az ismert reformkori muzsikuss, Mátray Gábor „Nemzeti népdal”-a,²⁹ amely kéziratban maradt fenn, négyszólamú, vegyeskarra írott, valamint zongora-, illetve zenekari kíséretes változatban, szövege a *Gotterhalte* szabad fordítása, amelyet Jakab István készített. Ez a magyar nyelvű verzió került be a Hármaskis Tükör korábban már említett 1848-as kiadásába. A zene Sziklavári jellemzése szerint ízes, hamisítatlan verbunkos muzsika, toborzó mértékben, a himnikus melódia „finom, távoli Gott erhalte emlékképeket ébreszt”.³⁰

Az 1840-es években két olyan költeményt zenésítettek meg, amelyek az előbbieknél nagyobb eséllyel pályáztak arra, hogy néphimnusszá váljanak: Vörösmarty Mihály *Szózatát* és Kölcsey Ferenc *Himnuszát*. A *Himnusz* keletkezésének időpontját jól ismerjük, hiszen Kölcsey kéziratán szerepel a dátum: 1823. január 22. A költemény először az *Auróra* irodalmi évkönyv 1829. évi kötetében jelent meg. Bár ezután több recenzió is született a műről, az nyilvánosan először csupán 1832-ben hangzott el a pesti Casinó felolvasó délutánján Bártfay László előadásában. Kölcsey verse az 1840-es évek derekáig viszonylag kevésbé ismert maradt. Milbacher Róbert megállapítása szerint „a Hymnus nem eredendően és főleg nem önmagától lett a magyarok közösségének legfőbb »emlékezhelyévé«, hanem különböző fázisokon és értelmezői eljárásokon átesve vált azzá”.³¹ Az első stációt ebben feltétlenül a megzenésítés jelentette, amelynek köszönhetően a költemény a figyelem középpontjába került.

Más utat járt be Vörösmarty *Szózata*. A költemény születésének pontos ideje nem ismert, valószínűleg 1836 folyamán írta a költő, annyi azonban bizonyos, hogy az *Auróra* 1837. évi kötetében közölte. A *Szózat* nagyon gyorsan közismertté és népszerűvé vált, az 1840-es évek elejére a különböző társas összejövetel, ünnepélyek elengedhetetlen tartozéka lett. Tompa Mihály 1845-ben már azt írta, hogy „Lehet-e nemzeti ünnepély, honnan elmaradhatna a Szózat?”³² A költemény közismertségére és kedveltségére alapozott Bartay Endre, a Nemzeti Színház bérlo-igazgatója, amikor 1843. január 26-án pályázatot írt ki a *Szózat* megzenésítésére. 1843. május 10-én mutatta be a Nemzeti Színház zenekara a bíráló bizottság által jutalmazott három zeneművet, a pályázat győztese Egressy Béni lett. A reformkori sajtó vegyes érzelmekkel fogadta az eredményt. A bírálók számos ellenérvet fogalmaztak meg, a legélesebb kritikát Erdélyi János és Vahot Imre gyakorolta. Erdélyi (Ember Pál álnéven) szerint Egressy dallama „tiszt magyar typus, de összelopkodott hangfordulat és tiszta taktusok vegyülete...” Vahot pedig úgy vélte, hogy Egressy a „Szózat szellemének egy sugarát sem fogta fel, vagy annak nagyszerű jelleméhez illő zenét írni képes nem volt...” A pályázatra Erkel Ferenc is elkészítette a maga kompozícióját, de végül nem nyújtotta be, mert felkérték, hogy

²⁸ Sziklavári: *Néphimnusz-kísérletek*, 12.

²⁹ „Mátray Gábor az 1830-as évtizedben Haydn Gott erhalte melódiájának eredeti, Volkslied megjelölése nyomán (illetve ellenében) alkalmazza a »nemzeti népdal« meghatározást saját néphimnusz-kísérleténél.” Sziklavári: *Néphimnusz-kísérletek*, 9.

³⁰ Sziklavári: *Néphimnusz-kísérletek*, 13.

³¹ Milbacher Róbert: „A felébredt nemzet ebben az énekben magára lett.” *A Hymnus »nemzetiesítésének folyamatáról*. Holmi, 26. évf. (2014) 12. sz., december, 1624–1640. (Kiemelések az eredetiben.) A szerző mellett az utóbbi időben mások is foglalkoztak Kölcsey művének recepciójával, nemzeti himnusszá válásának útjával; lásd például: Sinka Judit Erzsébet: *A Hymnustól a Himnuszig*. Studia Litteraria, 50. évf. (2012) 1–2. sz. *Emlékezhelyek*. 103–120.; Kölcsey Ferenc: *Versek és versfordítások*. S. a. r. Szabó G. Zoltán. Budapest, 2001. 742. (Kölcsey Ferenc minden munkái)

³² Vörösmarty Mihály *kisebb költeményei* II. (1827–1833.) S. a. r. Horváth Károly. Budapest, 1960. (Vörösmarty Mihály összes művei II.) 628.

legyen a bírálóbizottság tagja. Több korabeli lap is beszámolt arról, hogy Vörösmarty Mihály tetszését leginkább az ő darabja nyerte el.³³

Bartay egy esztendővel később újabb pályázatot kezdeményezett, ezúttal a *Himnusz* megzenésítésére. Az eredményhirdetés 1844. május 16-án zajlott le, a díjazott darabokat pedig június 25-én mutatták be. A 20 aranyas jutalmat Erkel Ferenc nyerte el, további hat zeneszerző dicséretet kapott, többek között Egressy Béni is. A szöveg és a kotta nem sokkal később nyomtatásban is megjelent Wagner József kiadásában, a zeneszerző Deák Ferencnek ajánlotta munkáját.³⁴ A megzenésített *Himnusz*ról számos lelkes kritika született a reformkori sajtóban, noha Erkel alkotására Schreiber és Mátray kompozíciójához hasonlóan nagy hatást gyakorolt Haydn melódiája.³⁵

Sziklavári már idézett tanulmányában a néphimnusz-kísérletek sorában megemlíti Vörösmarty Mihály 1844-ben írt, *Himnusz* című költeményét. Ez idő tájt nagy nyomás nehezedett Vörösmartyra, ugyanis a közvélemény jelentős része tőle várta – ahogy azt Toldy Ferenc megfogalmazta – „jeles, maradandó nemzeti hymnus, bármely ünnepélyes alkalomkor énekelhető dal” megalkotását.³⁶ Éppen ezért a Kisfaludy Társaság is, amely alapszabályainak jóváhagyásával 1844-ben vált az uralkodó által is elismert intézménnyé, a költőt kérte fel arra, hogy készítsen egy az alkalomhoz illő költeményt. A vers el is hangzott a társaság 1845. február 6-i közgyűlésén, és még ugyanabban az esztendőben megzenésítette a kor egyik ismert csárdás zeneszerzője, Müller Ferenc.³⁷ A vers azonban sem zene nélkül, sem pedig zenével nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, nem aratott igazi sikert.

Az 1840-es évek második felében a megzenésített *Himnusz* és *Szózat* népszerűsége lényegében párhuzamosan ívelt felfelé. Egyre gyakrabban énekelték vagy az egyiket, vagy a másikat, vagy mindkettőt a különböző hazafias összejöveteleken, ünnepeken. 1847. augusztus 31-én a királyi helytartóként beiktatott István főherceg tiszteletére rendezett ünnepi előadáson a Nemzeti Színházban például mindkét darab elhangzott. Az 1848–1849-es forradalom hónapjaiban szintén gyakran hallhatta a közönség a két művet. 1848. március 15-én a Nemzeti Színház ünnepi előadása is a *Himnusszal* és a *Szózattal* zárult. A korszakban csupán egyetlen zenei alkotás vehette fel a versenyt ezzel a két darabbal, ez pedig a *Rákóczi-induló* volt.

Szabó G. Zoltán szerint „amíg a negyvenes évek végén ünnepi alkalmakkor felváltva vagy együtt játszották a Hymnust és a Szózatot, addig az ötvenes években – talán érthető módon – a Hymnus lett a nemzeti érzelmeket jobban kifejező népének”.³⁸ Mivel a *Himnusz*t a Rákóczi-nótával ellentétben nem tiltották be, Erkel 1850-ben három alkalommal is megszólaltatta nyilvánosan a Nemzeti Színház színpadán. 1850. március 26-án a pesti gyermekkórház, augusztus 20-án pedig a szabadságharc idején az ellenséges csapatok dúlásaitól sokat szenvedett losonciak javára rendezett előadás végén, végül december 23-án. Ugyanezen év augusztus 18-án, Ferenc József születésnapján pedig az intézmény zenekara a *Gotterhaltét* volt kénytelen játszani. A botrány nem maradt el, a karzaton néhányan pisszegni kezdtek. Ekkor osztrák csendőrök és katonák támadtak az ott ülő nézőkre. Két fiatalembert véresre vertek, összesen 27 főt – férfiakat és nőket vegyesen – letartóztattak, akiket később botbüntetésre

³³ Vörösmarty Mihály kisebb költeményei, II. 648., 646.

³⁴ Idézi: Kölcsey: *Versek és versfordítások*, 750.

³⁵ Sziklavári: *Néphimnusz-kísérletek*, 13.

³⁶ Sziklavári: *Néphimnusz-kísérletek*, 11.

³⁷ Sziklavári: *Néphimnusz-kísérletek*, 10–11.

³⁸ Kölcsey: *Versek és versfordítások*, 759.

ítéltek. További retorzióként két hétre lezárták a színház karzatát.³⁹ A *Gotterhalte* egyre inkább a nemzeti elnyomás jelképévé vált.

A Bach-rendszer bukásának időszakában ismét gyakran hangzott fel együtt vagy külön-külön a *Himnusz* és a *Szózat*, sőt azt is mondhatnánk, hogy 1859 októberétől 1861 júniusáig az ország a két nemzeti fohásztól zengett. 1859. október 27-én Kazinczy-megemlékezést tartottak Pesten, amelyet azután Magyarország-szerte számos hasonló ünnepség követett. Podmaniczky Frigyes visszaemlékezései szerint az 1860. március 15-ei pesti tüntetés halálos áldozatának, Forinyák Gézának a temetésén körülbelül ötvenezer ember énekelt a *Szózat*ot.⁴⁰ Áprilisban egy az egész országot megrázó tragikus esemény, Széchenyi István halála adott okot arra, hogy a két dalt gyakorta énekeljék. Deák Ágnes kutatásai szerint 1860 tavaszától vált egyre elterjedtebbé, hogy a különböző felekezetű templomokban a *Himnusz*t és a *Szózat*ot énekeltek, akár a szertartás részeként, akár spontán módon.⁴¹ Az Albrecht főherceget a kormányzóság élén felváltó Benedek Lajos tábornagy rendkívül veszedelmesnek ítélte ezt a jelenséget. Ezért körlevélben utasította az egyes felekezetek vezetőit, hogy a legnagyobb szigorral járjanak el, és vegyék elejét ezeknek az eseteknek.⁴² Júniusban előbb több Balatonparti településen és Niklán tartottak Berzsenyi Dánielről megemlékező ünnepségeket, majd Balatonfüreden avatták fel Kisfaludy Sándor szobrát. 1861 májusában pedig a gróf Teleki László halálát követő országos gyászünnepségek állandó darabjainak számított a *Himnusz* és a *Szózat*, Ferenc József korábbi magyarországi útjait pedig a *Gotterhalte* kísérte.⁴³ A korabeliek a császárhimnuszt csak „hóhérhimnuszként” emlegették, mert elterjedt a vált az az elképzelés, hogy 1849-ben a kivégzésekkor a zenekar a *Gotterhalt*t játszotta. (Szűk családi körben állítólag a magyar kártya egyes lapjainak elnevezését énekeltek a gyűlölt himnusz dallamára: hetes, nyolcas, kilences, tízes, alsó, felső, király, disznó, majd megfordítva: disznó, király...⁴⁴) A politikai széljárás megváltozását és Ferenc József kompromisszumkészségét jelezte, hogy a kiegyezési tárgyalások hivatalossá válásának kezdetekor, 1865. december 14-én, az országgyűlés megnyitásának napján az ünnepi mise után Ferenc József a *Himnusz* hangjai mellett vonult be a trónterembe.⁴⁵

1867 után a különböző hazafias és társasági összejövetelek állandó, bevett műsorszámának tekintették a *Himnusz*t és a *Szózat*ot,⁴⁶ de az állami, valamint az uralkodó vagy a királyi

³⁹ Legány Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Budapest, 1975. 53.

⁴⁰ Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887*. Szerk. Steinert Ágota. Budapest, 1984. 349.

⁴¹ Liturgikus keretben először 1848. augusztus 15-én, Nagyboldogasszony ünnepén a Rákos mezején csendült fel a *Himnusz*. Ekkor szentelték fel ugyanis ötvenezer ember jelenlétében az akkor alakult polgárőrség zászlaját. Kölcsy: *Versek és versfordítások*, 752.

⁴² Deák Ágnes: „*Forradalmi tartalmú költemény*”. A *Szózat* tiltás és tűrés határmezsgyéjén az 1850–1860-as években. In: Tiltva, tűrve, imádkozva, énekelve. Tanulmányok a *Szózat*ról. Szerk. Szalissyó Lilla. Reciti, Budapest, 2017. 117–142. Ezúton is köszönöm Deák Ágnesnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta megjelenés előtt álló tanulmányának kéziratát.

⁴³ A Ferenc József által felkeresett városok előjáróinak, illetve az ez alkalomból felállított látogatási bizottmányoknak pedig gondoskodnia kellett arról, hogy a helybeliek betanulják a Néphimnuszt. Manhercz: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban*, 56–57., 81., 123.

⁴⁴ *Kíváncsiak Klubja: Válogatás a Rádió műsorából*. S. a. r. Földes Gézáné – Bélyey Pálné. Budapest, 1978. 90.; dr. Kende Éva (sz. 1926. Budapest) saját nagyapjára hivatkozó szíves közlése.

⁴⁵ Kölcsy Ferenc: *Versek és versfordítások*, 758.

⁴⁶ A kiegyezés után mindkét mű dallamai feltűntek más zenei alkotásokban. 1867-ben maga Erkel idézte fel „Dózsa György” című operájában a halálra készülő parasztvezér áriájában a Himnusz zene-

család tagjainak jelenlétében zajló ünnepségeken a *Gotterhalte* hangzott fel. Magyarországon ezután sem kedvelték meg a császárhimnusz. Herczeg Ferencnek a pécsi hadapródiskola körüli (később részletesen tárgyalt) botrány során tett szellemes megállapítása szerint: „A vérmesebbek közülünk gyűlölik, mint egy zenei inzultust, a higgadtabbak eltűrik, mint a szükséges rosszat, de egyikünk sem szereti. [...] A Gotterhalte ellen való aktív vagy passzív ellenszenv nálunk nemzeti tradíció, nevelés, ízlés és illem dolga...”⁴⁷ Maga Ferenc József vajmi keveset tett azért, hogy ez ne így legyen. A magyar alattvalók közül voltak, akik úgy vélték, túlságosan ritkán ábrázoltatja magát magyar királyi szimbólumokkal virtuálisan és valóságosan is, sokkal szívesebben jelenik meg a nyilvánosság előtt mint császár és mint legfőbb hadúr. Az 1848-as forradalom évfordulója tiltott ünnep maradt, sőt az uralkodó hősnek tekintette a magyarországi honos, ennek ellenére Pestet lövő Hentzit, valamint a Lánchíd felrobbantását megkísérítő Alnochtot: az előbbinek szobrot állíttatott, és mindkettejükről egy-egy festményt őrzött a hálósobájában.⁴⁸ Alig vett tudomást az egész magyar társadalmat átható Kossuth-kultusról. Valószínűleg fel sem merült benne, hogy osztrák császári és magyar királyi mivoltát a paritásnak megfelelően össze kellene egyeztetnie, s külsőségekben is mindkét funkciójának egyformán kellene eleget tennie. Ferenc József – ahogy ezt 1903 szeptemberében a nevezetes chlopy-i hadparancsban megfogalmazta – elsősorban egy nemzetek feletti, csupán „néptörzsekből” álló birodalom császárának tekintette magát.

Az 1890-es évek elejétől a nacionalista közhangulat erősödésével párhuzamosan egyre gyakoribbá váltak a konfliktusok a birodalmi és a magyar nemzeti szimbólumok használatával kapcsolatban. 1894-ben, amikor Kossuth Lajost az uralkodó nyomásgyakorlása ellenére a főváros díszpolgárának kijáró külsőségek közepette temették el, kiemelkedő szerepet kapott a *Himnusz* és a *Szózat*. A Nemzeti Múzeum díszcsarnokában felravatalozott Kossuth gyászszertartása a *Himnusz* hangjai mellett kezdődött és a *Szózattal* zárult, mindkét művet a Budai Dalárda adta elő.⁴⁹

kari bevezetőjének egy motívumát. Ugyanebben az évben Mosonyi Mihály írta át a Himnusz zongorára és két énekhangra. 1870 körül Liszt Ferenc komponált zongoraművet, majd zenekari fantáziát *Szózat* és *Magyar Himnusz* címmel, amelyekben egybeszötte a két darabot. 1887-ben ugyanezt tette Erkel ünnepi nyitányában, amely a Nemzeti Színház megnyitásának 50 éves jubileumára készült. *Himnusz. Kölcsey Ferenc költeménye és Erkel Ferenc zenéje*. Az OSZK-ban őrzött kéziratok hasonmása. Keletkezéstörténeti tanulmánnyal közreadja Bónis Ferenc. Budapest, 2010. 34.

⁴⁷ Horkayné a kaszinóban. *Ellesett párbeszédek*. Új Idők, 9. évf. 16. sz. 1903. április 12. 369–370. (Herczeg 1899-től fogva jelentetett meg ezzel a címmel aktualitásokra reagáló tárcacikkeket az általa szerkesztett irodalmi hetilapban); kötetben, némileg más szöveggel: Herczeg Ferenc: *A Gotterhaltéről és a pécsi hadapródokról*. In: uő: *Ellesett párbeszédek*. Budapest, 1941. 105–106. Volt, aki egészen sajátos módon fejezte ki a *Gotterhalte* iránti érzéseit. A satmári Antal Dániel (1901–1972) visszaemlékezései szerint, amikor kisfiúként a vakáció alatt meglátogatta a nagybátyját a közeli Vetésén, számos izgalmas újdonsággal találkozott a bácsi házában: „Volt még egy elbűvölő rendkívüliség, mégpedig a budiban. Már a furníros ülőke is gyönyörű volt, egy fajansz tartály fölé volt építve, és a produkciót egy rézgombban végződő karral lehetett az alvilágba sülyeszteni. De ez még mind semmi. Ha az ember elfoglalta az ülőkét, kis idő múltán egy szerkezet a »Gott erhalte...« császári himnusz intonálta.” Antal Dániel: *Család és szolgálat. Önéletírás*. Bukarest, 1971. 49.

⁴⁸ Hanák Péter: *Ferenc József hálósobája*. Budapesti Negyed, 6. évf. (1998) 4. (22.) 22. sz. (Tél) 181. Számos egyéb példával szolgál a következő munka arra vonatkozóan, Ferenc József mi mindent tett annak érdekében, hogy a magyarok ne tudják elfelejteni neki a múltat: Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest, 2004. 98–101.

⁴⁹ Borus Judit: *Kossuth a főváros halottja*. Budapesti Negyed, 2. évf. (1994) 1. (3.) sz. (Tavaszi) 54.

A millennium évében a szokásosnál is gyakrabban hangzott el a *Himnusz* és a *Szózat*, de a király és az uralkodóház más tagjainak megjelenését természetesen mindig a *Gotterhalte* dallama kísérte. Így történt ez a nagy országos kiállítás megnyitásakor is. Aznap Gárdonyi Géza a következőket írta naplójába: „A király beszédétől meg a Gotterhaltétől az ezredik ünnepem rosszul lettem. Ebéd után betegen feküdtem le.”⁵⁰

A nevezetes évforduló alkalmából adta elő április 17-én a Népszínház Verő György „1000 év” című ünnepi játékát. A darab nyolc képben tekintette át a magyar nép történetének a szerző által legfontosabbnak tartott szakaszait: a honfoglalást, a tatárjárást, Mátyás uralkodását, II. Rákóczi Ferenc küzdelmét, az 1848–1849-es szabadságharcot (Világost és az 1867-es koronázást is belefoglalva a képbe), a hetedik és a nyolcadik kép a „jelenről” szólt a „Munka és az Ünnep” címmel. A darab, amely a korszak történelemszemléletének, nacionalizmussal telített közhangulatának hű lenyomata, az aktuális társadalmi problémák közül a kivándorlást emelte ki, de erre is megtalálta az optimista megoldást. A hetedik képben ugyanis a kivándorolni készülő kubikusok a *Szózat* hangjaira meggondolják magukat, és mégis itthon maradnak. A darab a magyar történelem kiemelkedő személyiségeit felvonultató élőképpel, az Apoteózissal és a *Himnusz* eléneklésével végződött.⁵¹

Manapság teljesen természetesnek számít, hogy a *Himnusz* hangjaira felállunk. Ismereink szerint ez a gesztus az 1890-es évektől vált egyre gyakoribbá. Verő György, az „1000 év” szerzője azonban egyik könyvében egyenesen azt állítja, hogy az ő darabjának hatására álltak fel először teljesen spontán módon az emberek a *Himnusz* hangjaira, s ezután vált ez bevett szokássá. Verő vérbeli színházi emberhez méltó módon, teátrális jelenetben mutatja be, hogyan is zajlott az a bizonyos első alkalom. A szerző szerint, amikor felhangzott a *Himnusz*, a Népszínház földszinti első sorából, amely a Nemzeti Kaszinó sora volt, felállt egy délcég huszár ezredes; a nézők rápisszegték, de ő állva maradt, a példát előbb Rákosi Jenő újságíró, laptulajdonos, majd pedig a „Kaszinó-sor” urai, később a nézőtér jelentős része is követte. „Másnap, s a további előadásokon már magától megy a fölállás, sőt átplántálódik más külső alkalmakra is a jó szokás, s azóta Himnuszunk szent hangjait mindig és mindenütt tisztelgő fölállással fogadja a magyar” – írta Verő.⁵² Igaz, azt is megemlíti, ez korábban már egyszer Molnár György egyik hazafias előadásán az 1860-as évek elején is megesett, Galamb Sándor szerint pedig ugyanez történt a magyar színészet százéves fennállását ünneplő „Száz év” című népszínmű bemutatásakor 1890-ben.⁵³ Márki Sándor, a korszak neves történészének naplójában olvashatjuk a következő történetet: Márki 1892. június 25-én Nagyváradon jelen volt a Szent László király tiszteletére rendezett ünnepségeken. Június 27-én bankettet rendeztek a megemlékezésen résztvevők számára, amelyen országos és helyi méltóságok mellett megjelent József Ágost és László főherceg is. Márki feljegyzései szerint a köszöntők után felhangzott a *Gotterhalte*, amelyet a jelenlévők állva hallgattak végig. Ezután az egyik vendéglátó utasítására a zenekar belekezdett a *Himnuszba*. „Ekkor álltunk csak fel igazán. Egy mellettem ülő, pompás hangú paptanár teljes hangon kezdett énekelni, eleinte megütözköztek rajta, de csakhamar kísérni kezdték, s egyszer csak azon vettük észre magunkat, hogy Schlauch [Schlauch Lőrinc püspök] veri a taktust, József Ágost és Laci főhercegek gesztikulálva fújják, éneklí az altábornagy, az érsek, a sok püspök, pap és világi – éneklí talán még

⁵⁰ Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi*. Budapest, 1934. 293.

⁵¹ Verő György: *1000 év. Alkalmi színmű 10 képben*. A Népszínház millenniumi darabja. Magyarázó és versszöveg. Budapest, 1896.

⁵² Verő György: *Blaha Lujza és a Népszínház Budapest színi életében*. Budapest, 1926. 279.

⁵³ Galamb Sándor: *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig*. Budapest, 1937. 199.

a felszolgáló huszárok is...”⁵⁴ (A remek történet hitelessége azonban megkérdőjeleződik, ha azt összevetjük a korabeli sajtóbeszámolókkal, a lapok tudósításai szerint ugyanis nem a *Himnusz*, hanem a *Szózat* hangzott el – vagy mindkettő.).

Valószínűleg nem köthető egyetlen meghatározott alkalomhoz annak a szokásnak a kezdete, hogy az emberek a *Himnusz* hangjaira felállnak. Az azonban hihető, hogy a milleniumi ünnepségeknek jelentős szerepük volt ezen gyakorlat elterjedésében. Annyi bizonyos, hogy a századfordulón már teljesen bevettnek számított a *Himnusz* iránti tiszteletadás ezen módja. Példaképpen említhető Reich Aladár 1903. július 16-án elhangzott képviselőházi beszédének következő részlete: „És mikor a nemzeti himnusz hangjai felhangzanak, ünnepélyes felállással hallgatja meg azt mindenki és felmagasztosult lélekkel érzi át a nemzet múltjának és jövődjének bánatában és reménységében egybefoglalt szent fogalmát a hazának.”⁵⁵

A Népszínház mellett az állam által szubvencionált és kiemelten kezelt két színház, az Operaház és a Nemzeti Színház díszelőadásai is fontos szerephez jutott a *Himnusz*. A *Vasárnapi Újság* tudósítása⁵⁶ szerint az Operában 1896. május 2-án „*theatre paré*”, azaz zártkörű előadás zajlott le. Az uralkodó és családja, valamint a diplomáciai testületek tagjai és más előkelőségek jelenlétében mutatták be Erkel Ferenc „Szent István” című operáját. „Az egész nézőtérén csupa egyenruha és díszmagyar, s ragyogó toalettek látszottak.” A darab színpadra állítói a negyedik felvonásba történelmi élőképeket szőttek, s az előadás Verő darabjához hasonlóan Apoteózissal zárult. Ebben a színpad közepén hatalmas géniusz tartotta az örök dicsőség sugárkoronáját a király és a királyné életnagyságú szobra fölött. A szeretet, a hit és a remény megismerésítői álltak körül a szobrokat, továbbá „a magyar nemzet minden egyes rétegének egy-egy képviselője, vagyis az egész magyar nép állt, mindegyike az Operaház egy-egy magánénekese által személyesítve”. A *Himnusz* hangjaira minden szereplő előre lépett, ezután minden jelenlévő felállt, „az egész díszes, előkelő közönség” a királyi páholy felé fordult. „Fölállt maga a király és az egész királyi család valamennyi tagja és így állva hallgatták a nemzeti Himnuszt. Amint a Himnusz véget ért, a közönség harsány éljenzéssel hódolt a királynak, aki szíves üdvözléssel köszönte meg az ovációt.” Bár Ferenc József köztudottan nem mutatott sok fogékonyságot a magyar nemzeti érzések iránt, az Operaház díszünnepsége azon ritka alkalmak közé tartozott, amikor valóban magyar királyként viselkedett.

A Nemzeti Színház ugyancsak május 2-án tűzte műsorára Jókai Mór „Szigetvári vértanúk” című, először 1860 márciusában bemutatott drámáját a millennium alkalmából. (Jókai eredeti színpadi alkotásai közül ezt adták elő a legtöbbször, és évtizedeken keresztül „representatív nemzeti drámánknak” számított.)⁵⁷ A darab elé Rákosi Jenő írt prológust „Ezerév” címmel, s az előző két produkcióhoz hasonlóan a magyar történelem egyes emlékezetes mozzanatait idézte fel. Színpadra lépett a magyarok ősanyja, Emese (Jászai Mari), számos tragikus hős (Szt. Imre, Hunyadi László, Dózsa György), a magyar kultúra jeles alakjai (Balassi Bálint, Bessenyei György, Vörösmarty Mihály stb.). A prológ végén a fényárból lassan ki-

⁵⁴ Márki Sándor naplói I. 1873–1892. Szerk., s. a. r. Erdész Ádám. Gyula, 2015. 646.

⁵⁵ KN 1901–1906, XVII. 309. országos ülés, 1903. július 16. 341. Idézi: Villám Judit: *A Himnusz ügye az országgyűlés előtt*. <http://www.ogyk.hu/2015/01/22/a-himnusz-ugye-az-orszaggyules-elott/> (letöltés: 2015. jan. 26.)

⁵⁶ *Az ezredévi ünnepélyek. Színházi díszelőadások*. Vasárnapi Ujság, 43. évf. 19. sz. 1896. május 10. 306.

⁵⁷ Jókai Mór: *Drámák (1843–1860)*. S. a. r. Solt Andor. Budapest, 1971. (Jókai Mór összes művei) 926. (Solt jegyzete)

bontakozott a kerubok által megkoronázott magyar címer, amely előtt a *Himnusz* hangjaira leborult az Emesét megformáló Jászai Mari.⁵⁸ Patetikus pillanatokban tehát nem volt hiány 1896-ban, de a millennium korántsem jelentette a nacionalista közhangulat csúcspontját, a tendencia tovább erősödött. 1897 elején a függetlenségi ellenzék vezére, Kossuth Ferenc tett javaslatot arra, hogy a „korszakalkotó 48-iki események” emlékére avassák március 15-ét nemzeti ünneppé. A Bánffy-kormány azonban nem tette magáévá a kezdeményezést, inkább azzal a javaslattal állt elő, hogy 1848. április 11-ét, a törvények szentesítésének napját ünnepelje az ország. Az ötlet óriási felháborodást váltott ki az ellenzék és a közvélemény körében. Ez azonban nem akadályozta meg a kormánypárti többségű képviselőházat, hogy a törvényjavaslatot elfogadja.⁵⁹

Törekvések magyar királyhimnusz megteremtésére

Ahogy arra már utaltunk, a magyar királyhimnusz iránti igény már a reformkorban is megfogalmazódott, s a kiegyezés előestéjén a hírre, hogy a koronázás küszöbön áll, a várakozás csak fokozódott. 1867 tavaszán több lap is foglalkozott azzal a hírrel, hogy Ferenc Józsefnek szándékában van királyhimnuszt íratni egy magyar költővel és zeneszerzővel. Különösen nagy örömmel üdvözölte az ötletet „a hazai dal- és zeneegyletek hivatalos közlönye”, az idősebb Ábrányi Kornél által szerkesztett *Zenészeti Lapok*. A közlőny kettős pályázat – külön a szövegre és külön a zenére – kiírására tett javaslatot, indoklása szerint: „A magyar királyt, Szt. István koronájával a fején, megilleti egy nemzeti himnusz”, a koronázás alkalmával idegen himnuszt nem zenghetünk. Kölcsey *Himnusza* és a *Szózat* „szorosan vett nemzeti himnuszok”, kell egy olyan dal is, amely „a magyar királyt a magyar nemzetben dicsőíti”.⁶⁰ A lap alig több mint egy hónappal később sajnálattal állapította meg, hogy az ügyet hivatalos részről némaság övezi, valószínűleg „a magyar koronázási ünnepélykor sem hallunk majd más himnuszt, mint a Gotterhaltét”.⁶¹ A közlőny 1871 elején foglalkozott ismét a kérdéssel, felelevenítve az előző indítványt, és azt javasolta, hogy a kormány vagy írjon ki pályázatot, vagy pedig bízson meg egy tekintélyes és elismert zeneköltőt a feladattal.⁶² „Mert igaz ugyan, hogy a Gott erhalte Haydn-nak klasszikus alkotású műve, de az is igaz, hogy e himnushoz oly emlékek, oly eszmék vannak kötve, melyek nemzeti viszonyaink keretébe nem illenek. Abban császár említették, nekünk királyunk van, az német zene – nekünk van magyar zenénk –, arra német nyelvű szöveg van írva, nekünk van magyar nyelvünk, melyen érzetünket és gondolatunkat mi is csak úgy kifejezhetjük, mint a német. Tehát a hazafiság szempontjából bűn, – a nemzeti büszkeség szempontjából megaláztatás a magyar király személyét idegen nemzettől kölcsön vett hangokkal tisztelni meg, csak azért, mert nem bírunk oly királyhimnuszt, mely a helyzet követelményeinek megfelel, s mert a Gott erhalte az uralkodó személyével foglalkozik.”⁶³

A *Zenészeti Lapok* 1876-ban bekövetkező megszűnése után az 1880-as, illetve az 1890-es években az Országos Magyar Daláregyesület írt ki többször pályázatot királyhimnuszra, a

⁵⁸ Vasárnapi Ujság, 43. évf. 19. sz. 1896. május 10. 306.

⁵⁹ Hanák Péter: 1898. *A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában.* (1984) In: uő: *A Kert és a Műhely.* (2., bőv. kiad.) Budapest, 1999. 88–100., 92.

⁶⁰ *Zenészeti Lapok*, 1867. március 24. 385–387. – A folyóiratra (az első magyar zenei újságra) lásd: Szerző Katalin: *A magyar zenei sajtó történetéből. A Zenészeti Lapok (1860–1876).* Magyar Könyvszemle, 101. évf. 1. sz. 1985. 67–72.

⁶¹ *Zenészeti Lapok*, 1867. április 28. 479.

⁶² *Zenészeti Lapok*, 1871. január 29. 235.

⁶³ *Zenészeti Lapok*, 1871. január 29. 235–236.

kezdemenyezésnek köszönhetően számos mű született. A szerzők között találjuk többek között Bogisich Mihályt,⁶⁴ Mihalovich Ödönt,⁶⁵ Zimay Lászlót⁶⁶ és Hoffer Károlyt.⁶⁷ A ma már kevésbé ismert muzsikuskok mellett két olyan komponista kiválóság is készített királyhimnuszot, mint Liszt Ferenc és Erkel Ferenc.⁶⁸ Liszt az Operaház 1884-es megnyitására szánta művét. Az új intézmény vezetősége Podmaniczky Frigyes intendánssal az élen nehezen hozta meg a döntést, mely darabokkal avassák fel az opera és a balett új fellegvárát. Határozatlanságuk fő oka nyilvánvalóan az volt, hogy a megnyitó ünnepségen Ferenc József is részt kívánt venni. Először felröppent az a hír, hogy Erkel új operájával, a Szent Istvánnal avatják fel a dalszínházat. Később kiderült, mégsem ez lesz a nyitódarab, sőt Liszt Királyhimnuszt sem mutatják be, mert abban a zeneszerző egy kuruc dallamot dolgozott fel. Ezek után a lapok heves támadást indítottak az intézmény ellen. A *Pesti Hírlap* újságírója például a következőképpen fakadt ki: „Hunyadi Lászlót nem lehet előadni az udvar előtt, mert abban a király lefejezet egy magyart. Bánk bánt még kevésbé lehet előadni, mert abban egy magyar szúrja le a királynét. S most itt van ez a rebellis Liszt a kuruc himnuszával! Apage Satanas! Ácsi zenekar! A himnusz el kell hallgattatni, a dolgot el kell tusolni...”⁶⁹ A dalszínházat Liszt tünnető távolléte mellett Erkel Hunyadijának nyitányával, a Bánk bán I. felvonásával (Pándi Marianne megjegyzése szerint azért ezzel a résszel, mert ebben még minden rendben van) és Wagner Lohengrinjének I. felvonásával nyitották meg. Élete végén azután Erkel is megkomponálta a maga királyhimnuszt, Jókai Mór 1891-ben született versére.⁷⁰ Az alkalmat az

⁶⁴ Bogisich Mihály (1839–1919): zeneszerző, zenetörténész, zenei szakíró. 1882-től budavári plébános, újjászervezte a Mátyás-templom ének- és zenekarát. A magyar katolikus egyházzene egyik megújítójaként tartják számon, több egyházi énekes- és imakönyvet állított össze. Az első között kezdte el a régi kódexekben lévő zenei emlékek összegyűjtését. 1880-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1896-tól címzetes püspök. Himnuszokat, kórusműveket, dalokat komponált, a Királyhimnusz (énekkarra és zenekarra) 1895-ben született meg. *Brockhaus – Riemann Zenei Lexikon*. Szerk. Karl Dahlhaus – Hans Heinrich Eggebrecht, a magyar kiad. szerk. Boronkay Antal. 1. köt. Budapest, 1983. 216.

⁶⁵ Mihalovich Ödön (1842–1929): zeneszerző, pedagógus, 1887-től több mint három évtizeden keresztül a Zeneakadémia igazgatója. Pedagógiai munkássága korszakos jelentőségű, a Zeneakadémia az ő vezetése alatt vált európai színvonalú intézménnyé. Zeneszerzőként is ismert, többek között négy szimfóniát, fantáziákat, kórusokat, dalokat stb. komponált, a Magyar Király Hymnus 1890-ben született. *Brockhaus – Riemann Zenei Lexikon*. 2. köt. Budapest, 1984. 536.

⁶⁶ Zimay László (1833–1900): zongoraművész, zeneszerző. Katonakarmester családból származott, Mosonyi Mihály tanítványai közé tartozott, karnagyként (Nemzeti Dalárda, Nemzeti Dalkör, Országos Daláregyesület) és zongoratanárként (Nemzeti Zenede) tevékenykedett. Főként romantikus, illetve népies ihletésű dalokat, kórusokat és indulókat komponált, amelyek a korszakban népszerűek voltak. Vasárnapi Ujság, 47. évf. 15. sz. 1900. április 15. 235.

⁶⁷ Hoffer Károly (1840–1927): operaénekes, karnagy, zeneszerző. Pályafutását a fővárosban kezdte mint a Nemzeti Színház tenoristája, majd Pécsre költözött. Itt a dóm kórusának tagja, a Városi Zeneiskola igazgatója lett, számos egyházi és világi tárgyú dal és kórusmű komponistája. 1891-ben, a pécsi székesegyház felszentelésének alkalmából készült legsikeresebb szerzeménye. Az ünnepségen az uralkodó is megjelent, ezért adta a zeneszerző alkotásának a „Király-himnusz” címet. Ferenc József a művet értékes emléktárggyal és arany érdemkereszttel jutalmazta. *Pécs Lexikon*. Főszerk. Romváry Ferenc. Pécs, 2010. 306.

⁶⁸ Erről részletesebben lásd: Pándi Marianne: *Hangászati mulatságok*. Budapest, 2001. 187–188.

⁶⁹ Idézi: Pándi: *Hangászati mulatságok*, 188.

⁷⁰ Kötetben: Jókai Mór: *Költemények*. I. Révai, Budapest, 1898. (Jókai Mór összes művei XCVIII.) 38. Jókai utal a Királyhimnuszra nevezetes utópisztikus művében, *A jövő század regényében* mint a 20. századi Magyarország himnuszára, míg az eszményi Otthon államé az író fikciója szerint Kölcsy

1892-ben fennállásának negyedszázados jubileumát ünneplő Országos Magyar Daláregyesület ismét kiírt pályázata szolgáltatotta, amelyre a *Vasárnapi Újság* tudósítása szerint⁷¹ 182 (!) pályamű érkezett be. Közülük hármat (mindegyik Jókai szövegét zenésítette meg) az „országos dalünnepen”, 1892. augusztus 18-án be is mutattak, ám ezek – legalábbis az egykorú tudósítás szerint – nem voltak éppen sikerültnek mondhatók. Másnap a zsűri bejelentette (s ezt a közönség tapsviharral fogadta), hogy a díj nem adható ki, így „a pályázat ismét meddő maradt”. Erkel férfikarra és zenekarra készült műve a többnapos dalünnepet záró díszhangverseny utolsó számaként a Budai Dalárda, a Ganz-gyári Dalkör és az Operaház zenekarának előadásában hangzott el, a szerző vezényletével. Ez a darab volt az, amelyet a közönség immár tetszéssel fogadott, Erkel utolsó befejezett kompozíciója.⁷² Jókai verse és Erkel zenéje a későbbiekben jelentős karriert futott be, ugyanis nemcsak a kórusmozgalom vezetői és résztvevői hiányolták a királyhymnuszt, hanem a tankönyvszerzők is. A népkönyvek szinte minden évfolyam számára közzöltek egy-egy, az uralkodót éltető verset, illetve dalt. Az alsóbb osztályosoknak általában valamilyen didaktikus, gyermekes rigmust,⁷³ a nagyobbaknak pedig – valószínűleg jobb híján – Jókai versét, énekkönyv esetében Erkel zenéjével.

Az Országos Magyar Daláregyesület a millennium alkalmából újabb pályázatot írt ki, ezúttal nemzeti himnuszra, melynek szövegét Ábrányi Emil készítette. Összesen 44 pályamű érkezett be, s a győzelmet az „Ez a föld a mienk, s az is marad” jelígjű zenedarab szerezte meg. Az ötszáz koronával jutalmazott millenniumi himnusz szerzője Langer Viktor lipótvárosi egyházi karnagy és orgonamester volt.⁷⁴ Talán felesleges is megjegyeznünk: ez a mű sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

A Gotterhalte és a politikai élet

1898 decemberében került sor az uralkodó aranyjubileumára, trónra lépésének 50. évfordulójára. Bécsben egész esztendőben készülődtek a nevezetes évfordulóra. A Lajtán innen Bánffy miniszterelnök – tőle szokatlan, diplomatikus módon – azt javasolta, hogy Magyarországon az ünnepség a hálaadó istentiszteletekre, a kormány tisztviselői és katonái tisztelésére és az országgyűlés rövid hódoló feliratára szorítkozzék, Wlassics pedig bizalmas rendeletben

költeménye. Jókai Mór: *A jövő század regénye*. [1872–1874] S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa. Budapest, 1981. (Jókai Mór összes művei. Regények 19.) 2. köt. 287.

⁷¹ *A királyhymnusz*. Vasárnapi Ujság, 39. évf. 27. sz. 1892. július 3. 477.

⁷² *Az országos dalünnep*. Vasárnapi Ujság, 39. évf. 34. sz. 1892. augusztus 21. 586–587.; 35. sz. 1892. augusztus 28. 603.; Kassai István: *Egy elfeledett Erkel-kórusmű. Az utolsó himnusz*. Új Magyarországon, 1994. január 22. http://www.kassai-istvan.hu/documents/zenpu/1994_01_22_um.html (utolsó letöltés: 2017. nov. 2.)

⁷³ Például: „Éljen hazánk felkent ura, / apostoli királya! Ki a magyart / minden jóra felsegíteni kívánja. / Éljenek jó honfiaink, / áldás kivált azokra, kik a vallás / üdvös szárnyán emelkednek magasra. Majer István – Goll János: *Dics – ének (Király – hymnusz)*. 200 iskolai ének, elméleti útmutatással népiskolák használatára. Szerk. Wehner Gyula József. (!) székesfővárosi elemi- és ipariskolai igazgató. Első füzet. I. és II. osztály számára. [Budapest,] 1894. 2.

⁷⁴ *Nemzeti himnusz a millenniumra*. Alkotmány, 1. évf. 86. sz. 1896. április 8. 70. – Langer Viktor (1842–1902): zeneszerző, karnagy. Pesten, a Nemzeti Zenedében és Lipcsében folytatott zenei tanulmányokat. Zenei pályafutását vidéken kezdte, 1889-től a budapesti Szt. István Bazilika karnagya, az Országos Színművészeti Iskola énektanára. 1867-ben megzenésítette Vörösmarty Hymnusát (férfikarra és zenekarra). Számos népdal, csárdás, színpadi kísérőzene (A walesi bárdok, Az ember tragédiája stb.) szerzője. Szabolcsi Bence – Tóth Aladár: *Zenei Lexikon* 2. köt. Budapest, 1965. II. 409–410.

szorgalmazta a tanulóifjúság részvételét a tervezett megemlékezéseken.⁷⁵ Ennek ellenére a kormány tervei a parlamentben heves vitákat, a nemzeti közvélemény körében pedig felháborodást váltottak ki, s az országban mondhatni fagyos hangulatban ülték meg a jubileumot – éles ellentétben a „nem hivatalos” március 15-ének háromnegyed évvel korábbi megünneplésével. Az ellenzék fokozta támadásait a Bánffy-kormánnyal szemben, kihasználva azt, hogy 1897-ben nem került sor a gazdasági kiegyezés megújítására, csak provizórikus meghosszabbítására. A megállapodást elutasító magyar ellenzék ekkor véget nem érő obstrukcióba kezdett, hogy megbuktassa a kormányt, s ennek következtében az ország 1899 elején exlex állapotba került. Az uralkodó Széll Kálmán személyében vélte megtalálni a rendkívül nehéz szituáció kezelésére alkalmas és minden politikai csoportosulás számára elfogadható közvetítőt, akinek sikerült is megegyeznie az ellenzékkel, sőt a Nemzeti Párttal való fúzió s a szabadelvűek disszidenseinek visszatérése révén hatalmas, 227 főnyi többségre tett szert.⁷⁶ Elődjével ellentétben az új miniszterelnök – kortársak későbbi megfogalmazásai szerint – óvatosan, „báronyphu kezekkel” fogott munkához, ügyesen egyensúlyozott pártja óliberális-merkantilista, az agráriusokkal rokonszenvező és egykori disszidens csoportjai között, és „valósággal komázott az ellenzékkel”.⁷⁷ Munkálkodását kezdetben siker koronázta, leleményes jogi formulával 1907-ig meghosszabbította a gazdasági kiegyezést, eleget tett a kormánypárt különböző csoportjai óhajainak, s az ellenzék sem nyúlt az obstrukció fegyveréhez. A „Széll-csendet” olyan harciasabb ellenzéki megnyilatkozás is ritkán zavarta meg, mint a Függetlenségi Párt paksi képviselőjéé, amely éppen a bennünket érdeklő témával kapcsolatban hangzott el.

Rátkay László⁷⁸ 1901. június 12-én kérdéseket intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, valamint a miniszterelnökhöz.⁷⁹ A képviselő felszólalása apropójául az a véleménye szerint rendkívül botrányos esemény szolgált, hogy a Budapesten megrendezett országos ifjúsági tornaünnepélyt a *Gotterhalte* hangjaival nyitották meg, illetve fejezték be. A képviselő szerint „a magyar ifjúság megérezte, hogy a *Gotterhalte*, s a Szózat, s a Himnusz közt ki-egyenlítően inkompatibilitás van”. Ezért az ünnepség záróaktusaként felhangzó *Gotterhaltét* túlkiabálták, és a *Szózat* sorait énekelték. Rátkay elmondta, a történeteket arra kívánja felhasználni, hogy rábírja a kormányt, tegyen végre rendet a himnusz kérdésében, hiszen az éppúgy jelképe egy nemzetnek, mint a lobogója. A magyarságnak a nemzeti színeihez hasonlóan három himnusza is van: a *Rákóczi-induló*, a Kölcsey-féle *Himnusz* és a Vörösmarty-féle *Szózat*. Ezekkel ellentétben, így Rátkay, az úgynevezett *Gotterhalte*, az osztrák néphimnusz „egy megrendelésre készült valami, megrendelésre készült annak dallama és szövege is”; „hiszen nemzeti szeretet és honszeretet érzéke nem is hozhatta azt elő, mert nincsen ilyen értelemben osztrák nemzet, nincsen osztrák honszeretem”. Véleményét úgy foglalta össze, hogy a *Gotterhalte* nem is néphimnusz, hanem a Habsburg-ház, a Habsburg császár kiválasztott dala. Ezután pedig hosszasan sorolta, miért volt indokolatlan, illetve törvénytelen az osztrák

⁷⁵ Hanák: 1898, 94.

⁷⁶ Hanák Péter: *A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén*. In: Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1988. 227.

⁷⁷ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora Magyarországon 1867–1918*. Budapest, 1934. (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata) I. 394–395.; Kristóffy József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1920*. Budapest, 1927. 65.

⁷⁸ Rátkay László (1853–1933): ügyvéd, politikus, színműíró. A paksi kerület függetlenségi pártjának elnöke, 1896-ban és 1901-ben országgyűlési képviselő a párt színeiben, több népszínmű és népies műdal szerzője. *Országgyűlési almanach 1901–1906*. Szerk. Sturm Albert. Budapest, 1901. 346.

⁷⁹ Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója [a továbbiakban: KN 1896–1901], XVI. 713. országos ülés, 1901. június 12. 141–145.

császár himnuszának felhangzása egy magyar ifjúsági rendezvényen, többször utalva a kultuszminiszter felelősségére. Végül feltette a kérdést: „Akar-e gondoskodni a kormány arról, hogy a magyar nemzeti himnusz használatának kérdése törvényhozás útján rendezve legyen? (Élénk helyeslés és tetszés a szélső baloldalon.)” Széll Kálmán miniszterelnök állásfoglalása határozott és egyértelmű volt: nincs értelme inkompatibilitásokat keresni, mesterseges ellentéteket gerjeszteni; a koronás, alkotmányos király iránti szeretet igenis összeegyeztethető a hazaszeretettel, a *Gotterhalte* pedig megfér a *Himnusszal* és a *Szózattal*. Nincs tehát szükség a kérdés törvényhozás általi rendezésére. A kultuszminiszter, Wlassics Gyula azonosult a miniszterelnök álláspontjával.⁸⁰ A himnusz kérdése Rátkay László (akinek nevével még találkozunk) minden igyekezete ellenére lekerült a napirendről.

A következő évben, 1902-ben két ízben váltott ki botrányt a *Gotterhalte* nyilvános elhangzása. Június végén Halász Lajos nagyváradi lapszerkesztőt⁸¹ megfosztották tisztí rangjától, mivel a helyi honvéd hadapródiskola ünnepélyén tartalékos tiszt létére nem vette le a kalapját a *Gotterhalte* hangjaira. Az esetről a *Nagyváradi Napló*ban Halász jó barátja, Ady Endre „Nem vesszük le a kalapot!... – Büntetés a Gotterhaltéért” címmel vezércikkben számolt be.⁸² A felháborodás tovább növekedett, amikor nyilvánosságra került, hogy a posta nem kézbesítette az Irányi Dániel asztaltársaság táviratát Halásznak. A küldemény a következő szöveget tartalmazta: „Hóhéraink himnuszával szemben tanúsított hazafias magatartásáért fogadja az Irányi Dániel asztaltársaság mai összejövedele alkalmából elvtársi üdvözlét.”⁸³ A távirat aláírói, Seffer László, Solymosi Márton és Szücs István 1902. július 2-án levelet kaptak a helyi táviró hivatal főnökétől: küldeményüket a címzett nem kapta meg, mert annak tartalma a távirda üzleti szabályzatának 3. §-ába ütközik, emiatt „felsőbb rendeltre” nem volt továbbítható. A *Nagyváradi Napló* újabb felháborodott cikket szentelt az ügynek – a szerző vélhetően ismét Ady Endre volt.⁸⁴ „Széll Kálmán úr nagyobb dicsőségére – államellenesnek kvalifikálták a tisztán hazafias táviratot. Az a bizonyos 3. § ugyanis az államellenes és erkölcstelen tartalmú táviratok továbbítását tiltja meg. Valóban nem tudja az ember: az undor vagy a nevetés a helyesebb válasz erre a kormányintézkedésre.” A cikk a miniszterelnök tevékenységének heves bírálatával zárult: „Széll Kálmán sokat ígért a kormányra jutásakor s jutása előtt, de vajmi keveset tudott ígéreteiből teljesíteni, valóra váltani. Legjobban azt hangoztatta, hogy a jog, törvény és igazság korszakát fogja megteremteni. Ugyan hol a jog és törvény, ahol az igazsággal így bánnak el. Mert felsőbb rendelettel el lehet fogni ugyan egy hazafias táviratot, de a históriát megmásítani nem lehet, s történelmi igazság

⁸⁰ KN 1896–1901, 145–146.

⁸¹ Halász Lajos (1874–1948): hírlapíró, a nagyváradi *Szabadság* szerkesztője, majd a *Nagyváradi Napló* belső munkatársa. 1900-ban megalapította saját lapját, a *Nagyváradi Friss Újságot* függetlenségi programmal. 1906-ban képviselői mandátumot szerzett, ugyancsak függetlenségi színekben. 1918-ban előbb miniszterelnökségi sajtófőnök, majd helyettes államtitkár lett, 1920-tól ügyvédi gyakorlatot folytatott. *Ady Endre összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok*. 3. köt. S. a. r. Koczás Sándor – Vezér Erzsébet. Budapest, 1964. 344–345.

⁸² Nagyváradi Napló, 1902. június 28. *Ady Endre összes prózai művei*, 3. köt. 100–102.

⁸³ *A posta és a Gotterhalte. – Távirat, melyet nem kézbesítettek*. Nagyváradi Napló, 1902. július 29. *Ady Endre összes prózai művei*, 3. köt. 243.

⁸⁴ A cikk név nélkül jelent meg, de az Ady kritikai kiadás szerkesztői szerint a tényekhez fűzött kommentárok, a Széll-kormánnyal kapcsolatban megfogalmazott kritika megegyezik a költő több más cikkének elvi álláspontjával. A távirat és az átirat szövegét a szerző valamelyik fővárosi lapból vette át. Ady volt a fő szervezője annak a fáklyás felvonulásnak is, amelyet több száz fő részvételével Halász tiszteletére szerveztek. *Ady Endre összes prózai művei*, 3. köt. 436.

mindig az marad, hogy a *Gotterhalte* nem a magyarok, hanem a magyarok hóhérainak a himnusza.”⁸⁵

Itt térünk rá arra, hogy Ady Endre publicisztikája mellett a korabeli magyar irodalom számos műfajában is felbukkant a *Gotterhalte*: a legváltozatosabb kontextusban Mikszáth Kálmán műveiben, ám mindig ironikus vagy szarkasztikus felhanggal. Az író két regényére (Két választás Magyarországon, Beszterce ostroma) tanulmányunk bevezetőjében már utaltunk. Említenünk kell még a Gavallérokat (1897) és az Akli Miklóst (1903) is. Az előbbiben a végső poén, a látszat jólétben élő dzsentrik lelepleződésének fontos eleme a *Gotterhalte*. A kisregény végén az esküvőről kocsin távozó vendégek egyike felszólítja a cigányokat, hogy játszanak valami szomorú dalt, „a legszomorúbbat”. „Babaj, a primás, ravaszul mosolygott, aztán rárántotta a Gotterhaltét (mivelhogy ez volna a legszomorúbb nóta).”⁸⁶ A muzsika hallatán a kocsikba fogott lovak „elkezdtek ütemre mozgatni a nyakukat és a lábait”, az egyik paripa még piruettezett is. Ekkor tudja meg az események tájékozatlan szemlélője és elbeszélője, hogy a kocsikba a honvédségtől kölcsönzött lovakat fogtak, azaz a fényes esküvő, a gazdagság csak látszat volt. Az „Akli Miklós” először folytatásokban, a *Vasárnapi Ujságban* napvilágot látott regénynek a következő idézetet tartalmazó része 1903. május 24-én, néhány héttel a tanulmányunkban alább részletesen ismertetett országgyűlési vitát követően jelent meg. A regényben a következő párbeszéd zajlik le I. Ferenc császár és Nopcsa Elek (erdélyi) kancellár között: „Ez a Haydn himnuszának a kottája – mondá kegyesen mosolyogva. – Íme, vegye ezt a példányt. Ez még valami új lesz az ön hazájában, és merem mondani, hogy ha elterjed, nagy gyönyörűséget fog szerezni egykor a lakosságnak. – Oh, bizony! – felelte Nopcsa mélyen meghajolva és a könnyekig elérzékenyülve vevén át a »Gotterhaltét«. A magyarok tombolni fognak a lelkesedéstől e dallamokon” – válaszolta Nopcsa. „Császár és kancellár derék, jóakarató emberek lehettek – fűzte hozzá zárójelben ironikusan Mikszáth –, de mint jócsok igazán nem váltak be.”⁸⁷ (Mikszáth egyik, az egyházpolitikai viták idején írott parlamenti karcolatában is feltűnik a *Gotterhalte*. „Marengo után” című rövid cikkében „az auliko-konzervatív-feudális magyar kozmopolita pártalakulás magvát magában hordozó ember”-ről, azaz Asbóth Jánosról szólva a következőket írta: „A terem megtelik erre a névre. Mert a specialitásokat kedvelik. Ki tudja, mit fog mondani? Sokat járt Bécsbe, sok titkot tudhat. De ezúttal nem mondott titkokat, egyet-kettőt csípett a kormányon, fejtegette, hogy mi a király (szép tőle, hogy nem a császárt glorifikálta), de e sok tömjén helyett egyszerűbb lett volna, ha elénekli a Gotterhaltét. Nagyobb lett volna a szenzáció is – meg a zúgás, s azonfelül nem is kellett volna rá készülnie.”)⁸⁸ Juhász Gyula egyik költeményében a közvélemény széles köreiben elterjedt tévhitnek megfelelően a *Gotterhalte* mint „hóhérhimnusz” jelent meg: „S bár klasszikusnak mondjad e zenét, / Összhangját rontja a halálkiáltás, / A puskadörgés, árvák, özvegyek / Hangos keserve és – a síri csend is, / Amelybe egykoron beleveszett!”⁸⁹

⁸⁵ Ady Endre összes prózai művei, 3. köt. 244.

⁸⁶ Mikszáth Kálmán: *A gavallérok*. In: uő: Ne okoskodj Pista! ... A gavallérok. S. a. r. Bisztray Gyula. Budapest, 1958. (Mikszáth Kálmán összes művei. Regények és nagyobb elbeszélések VIII.) 229.

⁸⁷ Mikszáth Kálmán: *Akli Miklós császári és királyi mulattató története*. S. a. r. Bisztray Gyula. Budapest, 1959. (Mikszáth Kálmán összes művei. Regények és nagyobb elbeszélések XVI.) 144.

⁸⁸ Mikszáth Kálmán: *Marengo után*. In: uő: Cikkék és karcolatok. XXXII. 1893. január – 1893. december. S. a. r. Sz. Garai Judit – Rejtő István. Budapest, 1988. (Mikszáth Kálmán összes művei 82.) 158–159.

⁸⁹ Juhász Gyula: *Gotterhalte*. In: Juhász Gyula összes költeményei. Szerk. Péter László. Budapest, 2002. 42–43.

Kézről kézre járt Lőwy Árpád,⁹⁰ a pikáns, erotikus, többnyire csak férfifüleknek szánt verseiről ismert költő *Gotterhalte*-átirata, amelynek első strófájából idézünk: „Verd meg, Isten! Büntesd Isten! / Ezt a cudar Ausztriát! / Mely hazánkat dúlja, irtja, / Már több századon át.”

A következő botrányra három és fél hónappal később került sor, kibontakozása szoros összefüggésben állt a politikai helyzet megváltozásával. A Széll- és a Koerber-kormány között az év végéig mindenképpen megújítandó gazdasági kiegyezésről folytatott tárgyalások elhúzódnása felerősítette a közös vámterülettel kapcsolatos polémiákat, az agrárius és a merkantil körök egyaránt saját érdekeik minél határozottabb érvényesítését sürgették. A miniszterelnök 1902 őszén úgy látta, elérkezett a megfelelő pillanat a hadseregfejlesztés régóta halogatott és korábban mindig komoly belpolitikai feszültségeket gerjesztő kérdésének napirendre tűzésére. A nagy taktikus valójában óriási hibát követett el, lépésével egyszerre aktivizálta az addig többnyire lojálisnak mutakozó ellenzéket, és fordította maga ellen a magyar közvélemény jelentős részét. Gratz Gusztáv az események szemtanújaként arra a következtetésre jutott, hogy az ellenzéknek – amely az előző évi választáson negyvennel növelte mandátumainak számát – 1902 őszére elege lett a passzivitásból. Sokan úgy vélték közülük, a választók is unják már, „hogyan választott képviselőik csak elvfenntartó nyilatkozatokra és szakszerű beszédekre szorítkoztak. A régi kormánybuktató akciók emléke ott kísértett a lelkekben, az a tévhit, nem is ellenzék az, amely nem igyekszik saját akaratát obstrukcióval rákényszeríteni a kormányra, ismét feltámadt.”⁹¹ Gratz szerint az ellenzék magatartásának megváltozásában az is szerepet játszott, hogy a választásoknak köszönhetően a képviselők létszáma nőtt, átlagéletkoruk pedig csökkent, új „Zoltánok”, azaz ambiciózus, feltűnést, érvényesülést hajhászó fiatal emberek jelentek meg soraikban.⁹² A politikai sajtó, főként a függetlenségekhez kötődő fővárosi és vidéki lapok pedig fokozottan alapoztak a közvélemény nemzeti ügyekben való érzékenységére. Minden alkalmat megragadtak arra, hogy felhívják az olvasók figyelmét a magyarságot érő újabb és újabb, vélt vagy valós sérelmekre. Tovább fokozta a hazafias közhangulatot, hogy az év szeptemberében ünnepelte az ország Kossuth Lajos születésének 100. évfordulóját: egymást érték az ünnepségek és szoboravatások.⁹³ Ferenc József haragjában lemondta tervezett magyarországi látogatásait, és nem ment el a parlament új épületében rendezett tanácskozásra sem.

Az újabb *Gotterhalte*-botránynak 1902. október 12-én Kolozsvár volt a helyszíne. Ezen a napon zajlott le Fadrusz János Mátyás király emlékművének avató ünnepsége. Az eseményen Ferenc József képviseletében József főherceg jelent meg, és a magyar országgyűlés képviselőháza is küldöttséget delegált. A kolozsvári ellenzék úgy döntött, ha az ünnepségen elhangzik „a gyűlölt kétfejű sasos házinotha”, tüntetést rendeznek. A hatóság ígéretet tett arra, hogy ez nem fog megtörténni. Ennek ellenére a főherceget a helybéli katonazenekar a szolgálati szabályzatnak megfelelően a *Gotterhaltéval* üdvözölte. Ekkor a felháborodott tömeg – Nessi Pál képviselő⁹⁴ tanácsára – a néphimnust túlharsogva nem az eredetileg tervezett

⁹⁰ Réthy László (1851–1914), a neves tudós gimnazista korától verselt. Lőwy Árpád néven írott erotikus és pornográf költeményei kéziratos formában terjedtek, válogatott versei csak halála után, 1919-ben jelentek meg először nyomtatásban. *Új magyar irodalmi lexikon*. Főszerk. Péter László. 2. jav., bőv. kiad. Budapest, 2000. 1849–1850.; a versidézet: *Lőwy Árpád válogatott művei*. Vál., szerk. Urbán László. [Budapest, 2004.] 62–63.

⁹¹ Gratz: *A dualizmus kora Magyarországon*, II. 7.

⁹² Erről lásd bővebben: Gerő András: *Mamelukok és Zoltánok. Népképviselők a Monarchia Magyarországon*. In: uő: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 1993. 177–243.

⁹³ Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest, 2001. 110.

⁹⁴ Nessi Pál (1866–1929): ügyvéd, politikus, 1901-ben és 1905-ben a tabi választókerületben szerez mandátumot függetlenségi párti programmal. *Országgyűlési almanach 1901–1906*, 328–329.;

Kossuth-nótát, hanem a *Himnusz*t kezdte el énekelni. Ezután az összegyűlték belefogtak a *Szózat*ba, de közben megérkezett a rendőrség, és szétoszlatta a tüntetést.⁹⁵

Nessi Pál számára, aki tartalékos honvédhadnagy volt, nem várt következményekkel járt a kolozsvári eseményekben való aktív részvétel, valaki ugyanis feljelentette a honvédkerületi parancsnokságnál. Bihar altábornagy 1902. november 4-én katonai becsületügyi eljárást indított a képviselő ellen. Amikor Nessi kézhez kapta a tárgyalásra való idézést, bemutatta azt a képviselőház elnökének, Apponyi Albertnek. Az idézés szerint Nessi „egy tömegnek élén és azzal együtt a néphimnusz ellen zajosan tüntetett”, ráadásul a tüntetőket szétoszlatni kiküldött rendőrség egyik közege által „tettelegesen bántalmaztatott”. Apponyi a november 7-ei parlamenti ülésen ismertette a történeteket. Mivel a honvédkerületi parancsnok előzőleg nem kérte Nessi mentelmi jogának felfüggesztését, az esetet a képviselőház illetékes bizottsága elé utasították. A grémium jelentését 1902. november 20-án kezdték tárgyalni a képviselők. A bizottság tagjainak többsége úgy vélte, nem sérült Nessi mentelmi joga, ez csak akkor merülhetne fel, ha „bűnügyi, kihágási vagy vétségi” esetről lenne szó, és az érintettet bírósági eljárás fenyegetné. Az ellenkező nézetet valló, a bizottságban kisebbségben lévő függetlenségek ragaszkodtak ahhoz, hogy különvéleményt nyújthassanak be. Az okiratot aláíró Olay Lajos és Sebess Dénes képviselők a következő érvekkel utasították el a vádakát: „Minthogy pedig Nessi Pál képviselő nem tett egyebet, csak a *Gotterhalte* előadását helytelenítette, e nézetét hangosan is kifejezte, ezzel pedig alkotmányos jogot gyakorlott és hazafias kötelességet teljesített és semmiféle törvényt és törvényes rendeletet nem sértett: ennél fogva e cselekményéből vádat alakítani, s ellene emiatt megtorló hatósági eljárást indítani nem lehet.” A honvédgyalogság gyakorlati szabályzata ugyan szabályozza a kérdéses zenemű előadását, ez azonban csak a katonaság belső szolgálati viszonyaira vonatkozik. A *Gotterhaltét* „Magyarországon se törvény, se törvényes rendelet, se az irodalom, se a köztudat nem tartja néphimnusznak, (*Úgy van! Úgy van! a szélsőbaloldalon*), s e néven nem is ismeri. Csak a szövetséges Ausztriában ismerik néphimnuszának.”⁹⁶

Fontos szerepet játszott a Nessi-ügy további alakulásában Eötvös Károly megjelenése az új képviselőházban. Eötvös maga is úgy emlékezett, hogy az eseményeket megelőző négy esztendőben alig látogatta az országgyűlési üléseket. A Nessivel történtek, illetve Olay Lajos rábeszélése arra ösztönözték, hogy hosszú idő után szót kérjen a Házban. 1902. november 21-én elmondott beszéde új irányt szabott a függetlenségek taktikájának, és egyértelműen a *Gotterhalte* elleni fellépésre ösztönözte az ellenzéket. Eötvös többek között azt állította, hogy „ezt a *Gotterhaltét* a magyar intézmények, még pedig a közjogi intézmények közé, társadalmi és katonai hatóságok útján be akarják erőszakolni”.⁹⁷ Nessi esetéről pedig a következőképpen vélekedett: „Hogy Magyarországon egy közpolgár, egy tisztességes ember, ügyvéd, vagy országgyűlési képviselő azért, mert a saját nemzetének minden érzését kifejező nemzeti dalt énekli, hogy azért ugyanazon nemzetnek valamely a törvény által kirendelt hatósága őt vád alá helyezze, az tökéletesen képtelen és érthetetlen dolog.”⁹⁸ Eötvös arra is emlékeztette hallgatóságát, hogy „1848 előtt valami nagy ellenszenv talán nem volt ez iránt a darab iránt”. „Miért? Mert úgy tudom, hogy akkor nem parancsolták rá a katonai hatóságok a magyarra.”

Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1905–1910. Szerk. Fabro Henrik – Ujlaki József. Budapest, 1905. 350.; *Krasznay Péter naplójegyzetei 1861–1916.* Szerk. Kujbisné Mecsei Éva – Takács Péter. Nyíregyháza, 2010. (A Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár kiadványai) 172. (159. jegyzet)

⁹⁵ KN 1901–1906, IX. 152. országos ülés, 1902. november 20. 36.

⁹⁶ Az idézetek rendje: KN 1901–1906, IX. 152. országos ülés, 1902. november 20. 39., 36., 39., 39.

⁹⁷ KN 1901–1906, IX. 153. országos ülés, 1902. november 21. 78.

⁹⁸ KN 1901–1906, IX. 153. országos ülés, 1902. november 21. 80.

A nem éppen a szerénységről ismert Eötvös későbbi visszaemlékezése szerint „e beszéd hatása csodálatos volt”. „A beszéd végén oly jelenet történt, ami a magyar parlamentben soha senki beszédével nem történt. A föllelkesült, a lángra gyúlt függetlenségi párt nagy része fölállt ülőhelyéből s ünnepélyesen elénekelt Kölcsey himnuszát. A nemzeti dal harsogása betöltötte a templomszerű nagy terem boltozatait. Az elnök és a hűvösebb lelkek alig tudtak csöndet teremteni. A honvédelmi miniszter szólni akart, de alig akarták meghallgatni. Ez a jelenet nagy rövidséggel a képviselőház naplójában is meg van örökítve.”⁹⁹ (A naplóban a következő áll: „*Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Éljen Eötvös! Nagy zaj. Több képviselő a szélsőbaloldalon Kölcsey Himnuszát kezdi énekelni.*”)¹⁰⁰

A következő ülésnapon számos ellenzéki támadás érte a közös hadseregben uralkodó viszonyokat: voltak, akik úgy vélték, annak „intézményei mind a mai napig sincsenek kivetkőztetve bizonyos osztrák jellegből”, ezt példázza a *Gotterhalte* használata is. Az egyik szónok, a korábbi nemzeti, ekkor már szabadelvű párti Hodossy Imre viszont így látta: „Világos, hogy a cél az, hogy ilyesmiért senkit se lehessen megbüntetni, az a cél, hogy ne játsszák itt a Gotterhaltét, és a mentelmi jog csak eszközül lett felhasználva.”¹⁰¹

A mentelmi bizottság jelentésének tárgyalását 1902. november 27-én zárta le a képviselőház. Ezen az ülésen kért szót Thaly Kálmán, aki azt hangsúlyozta, hogy a *Gotterhalte* szövege az összmonarchia ideáját fejezi ki. Tett egy témánk szempontjából rendkívül fontos megjegyzést: bár az abszolút monarchia „dugába dőlt”, „megmaradt a himnusz ezen közjogellenes, elavult szövegében, anélkül, hogy megváltoztatták volna, és még ma is az 1854-es összmonarchiás textus van érvényben”.¹⁰² Ezen a napon került sor a név szerinti szavazásra, s a honatyák többsége elfogadta a grémium azon véleményét, hogy a képviselő mentelmi joga nem sérült. A vita során báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter mindvégig ragaszkodott azon álláspontjához, hogy Nessit nem képviselői, hanem a szolgálati szabályzatnak megfelelően honvédtiszti minőségében vonták eljárás alá. Ugyanakkor a miniszter azt is megállapította, hogy „itt tulajdonképpen nem a Nessi-ügyről van szó, ez itt csak mellékes dolog, hanem igenis Hodossy t. barátomnak igaza volt, midőn azt mondta, hogy ez harc a Gotterhalte ellen”.¹⁰³ Ehhez csupán azt tehetjük hozzá, Hodossy és Fejérváry egyaránt jól látta, a következő közel fél esztendőben ugyanis az ellenzék folyamatosan napirenden tartotta a kérdést.

Nessinek elvbarátai Halász Lajoshoz hasonlóan gratuláló táviratokat küldtek, amelyekből kettőt bizonyosan nem kapott kézhez. Kubik Béla interpellációja szerint sem a kecskeméti jogászfűjság, sem pedig a sátorlajújhelyi függetlenségi kör táviratát nem kézbesítették a képviselőnek. Az előbbiben a fiatalok a nemzeti ügy jeles képviselőjét éltették, s az „Éljen Nessi! Abcúg hóhérnóta!” mondatokkal zárták üdvözlétüket. Míg a sátorlajújhelyiek a „nemzeti becsület védelmében folytatott nemes küzdelméért, a hóhérhimnusz üldözésében tanúsított bátorságáért” fejezték ki elismerésüket. Láng Lajos kereskedelemügyi miniszter tagadta, hogy bármilyen szerepe lett volna a táviratok visszatartásában.¹⁰⁴ Nessi 1903. január 22-én megjelent a budapesti honvédkerület dandárgyűlése előtt, ahol előadta védelmét a vádakkal kapcsolatban. A bíróság a kolozsvári tüntetésben játszott szerepe mellett a

⁹⁹ Eötvös Károly: *Harc a nemzeti hadseregért*. Budapest, 1906. 135–136.

¹⁰⁰ KN 1901–1906, IX. 153. országos ülés, 1902. november 21. 85.

¹⁰¹ KN 1901–1906, IX. 154. országos ülés, 1902. november 22. 97.

¹⁰² KN 1901–1906, IX. 157. országos ülés, 1902. november 27. 174.

¹⁰³ KN 1901–1906, IX. 157. országos ülés, 1902. november 27. 172.

¹⁰⁴ KN 1901–1906, IX. 158. országos ülés, 1902. november 28. 194.

Népszava egyik cikkében nyilvánosságra hozott korrupciós vádakkal¹⁰⁵ is szembesítette a politikust. Nessi nem várta meg az ítéletet, hanem azt megelőzve lemondott tartalékos tiszti rangjáról.

„Harc a Gotterhalte ellen”

Fejérváry 1902. október 16-án nyújtotta be törvényjavaslatát az újonclétszám 1903-ra való megállapításáról. A tervezet érintetlenül hagyta volna a korábbi újonclétszámot, de tartalmazott egy olyan kitételt, hogy ha a törvényesen megszavazott jutalék nem lenne elegendő a békelétszám kiegészítésére, az arra alkalmas póttartalékosok közül 20 000 fő behívható tényleges katonai szolgálatra. Ez egyet jelentett a katonai létszám felemelésével, amit Fejérváry indoklása szerint bizonyos technikai korszerűsítések (új ágyúk, tábori tarackok, modern hajótípusok) és a népességnövekedés tettek szükségessé.¹⁰⁶ Az ellenzék felháborodással fogadta Fejérváry betérjesztését, ugyanakkor alkalmasnak látta a pillanatot néhány katonai vonatkozású nemzeti követelés kivívására. A függetlenségek „Zoltánjai” úgy vélték, elő kell venni a régi, jól bevált fegyvert, az obstrukciót: Kossuth Ferenc és Justh Gyula nem értettek egyet ezzel, és ekkor még sikeresen megakadályozták az obstrukció kiszélesedését.¹⁰⁷ Fejérváry javaslatát még a Szabadelvű Pártban sem fogadták osztatlan lelkesedéssel, ezért a miniszter november 6-án visszavonta azt, később pedig új tervezetet nyújtott be, amely viszont már nem a póttartalékosok esetleges igénybevételét, hanem az újonclétszám felemelését tartalmazta.¹⁰⁸ Miközben Pölöskei Ferenc megállapítása szerint megkezdődött a Függetlenségi Párt, az Apponyi vezette egykori nemzeti pártiak, továbbá az agrárius csoport egymáshoz történő közeledése, és Széll támogatottsága csökkenni kezdett, a miniszterelnököknek az év utolsó napján sikerült megállapodnia Koerber osztrák miniszterelnökkel a gazdasági kiegyezés feltételeiben. A sikert azonban beárnyékolta az a tény, hogy Széll nem tudta elfogadtatni az 1903. évi költségvetést, bár az év első négy hónapjára sikerült biztosítania a költségvetési felhatalmazást, azaz az indemnitást. Fejérváry 1903. január 24-én előterjesztett módosított törvényjavaslata mintegy 20%-kal emelte volna fel a Magyarország által kiállítandó újonclétszámot.

A függetlenségi ellenzék számára a miniszter tervezete hadüzenettel ért fel: a képviselőház ismét heves viták helyszíne lett, ismét megindult az obstrukció, és a függetlenségek a fővárosi és a vidéki ellenzéki sajtó segítségével a közvélemény széles rétegeit vonták be a politikai csatározásokba. Apponyi, a képviselőház elnöke a kormány számára készített bizalmas memorandumában az újonclétszám emelésének ellentételezésekként bizonyos nemzeti jellegű reformok (a nemzeti zászló és címer használata a magyar ezredekben, a szolgálati szabályzat egyes pontjainak felülvizsgálata stb.) bevezetését javasolta a hadseregben. Az ellenzék magáévá tette az Apponyi-féle elképzelést, ám azon messze túllépő követelésekkel állt elő. A függetlenségek közös – Kossuth Ferenc által is helyeselt – feltételeit az (1895 és 1904 között a Függetlenségi Párttól különálló) Ugron-párt politikusa, Holló Lajos terjesztette be 1903. január 27-én. Követeléseik között szerepelt többek között, hogy a magyar ezredek Magyarországon állomásozzanak, a magyar állam jelvényeit, zászlóját, címerét használják,

¹⁰⁵ A lap szerint Nessi visszaélve képviselői pozíciójával 400 forintért újoncokat mentesített a katonaság alól, 1000 forintért katonai szállításokat szerzett, vagy legalábbis ígéretet tett rá. *A Gotterhalte hősei*. *Népszava*, 30. évf. 129. sz. 1902. november 15. 4.

¹⁰⁶ Gratz: *A dualizmus kora Magyarországon*, II. 5–6.

¹⁰⁷ Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Budapest, 1963. 159., 167.

¹⁰⁸ Gratz: *A dualizmus kora Magyarországon*, II. 6.

magyar legyen a kiképzési és a vezényleti nyelv, a magyar hadsereg tagjai a magyar alkotmányra tegyenek esküt, tisztjeik hazai iskolákból kerüljenek ki stb.¹⁰⁹ Széll Kálmán a Szabadelvű Párt két tekintélyét, előbb ifj. Andrassy Gyulát, majd Tisza Istvánt állította csatasorba az ellenzéki katonai javaslatokkal szemben. A két politikus könnyedén bebizonyította a követelések irreális voltát, a hatvanhetes keretekkel való összeférhetetlenségét.¹¹⁰

A parlamentben zajló vitákat élénk figyelemmel kísérte a közvélemény, és – főként vidéken – egymást érték a tervezett véderő-törvény elleni demonstrációk. 1903. február 21-én azután Holló Lajos kiskunfélegyházi választóinak 100 tagú küldöttsége érkezett Budapestre, hogy tiltakozzon a véderő-javaslat ellen. Apponyi Albert mint a ház elnöke tüntetően fogadta a csoportot.¹¹¹ A készülő véderő-törvény elleni tiltakozás vágya mellett március 15-e ünnepe és Kossuth Lajos halálának évfordulója is az utcára vonzotta az embereket, különösen a fiatalokat. Az 1848-as forradalom évfordulóját a szokásosnál is lelkesebben ünnepelték meg országsszerte, március 20-án a kilenc esztendeje elhunyt Kossuthra emlékeztek városokban és falvakban egyaránt.¹¹² Az ünnep és a megemlékezés újabb mozgósító tényező lett: a *Vasárnapi Ujság* a hó végén tett megállapítása szerint „március 15-ike óta alig [volt] nap, melyen az utcának meg nem [lett] volna a maga ünnepi menete, gyűlése, zajongása, tüntetése”, s a hetilap színes beszámolót közölt a katonai javaslat ellen tiltakozó népes vidéki, cigánybandák kíséretében, zászlók alatt éljenezve, a Kossuth-nótát énekelve az országházhoz vonuló küldöttségek megjelenéséről.¹¹³

1903 tavaszán, miközben folyamatosan napirenden volt a véderőtörvény-javaslat, a császárhimnusz ismét országgyűlési viták tárgyává vált. Néhány nappal az ünnep után, március 19-én a függetlenségek egyik orgánuma, a *Magyarország* „Panasz a honvéd hadapród iskolákból” címmel rövid cikket jelentetett meg, amelyben „egy magyar ifjú panaszos sorait” tették közzé. A levél arról számolt be, hogy a pécsi hadapród intézetben¹¹⁴ március 15-én az iskola parancsnokának utasítására a templomban, a mise végén a szokásos *Himnusz* helyett orgonaszó mellett a *Gotterhaltét* kellett énekelniük a növendékeknek. A levélíró szerint csupán néhányan tették ezt meg, a többség néma maradt. A parancsnok szigorú büntetést helyezt kilátásba, ha tizennégy napon belül nem tanulja meg mindenki a császárhimnusz.

A *Magyarország*, úgy tűnik, nem látta meg azonnal a hírben rejlő lehetőségeket, mert csak némi szünet után, április 7-én tért vissza az esetre, s ettől fogva kezdte kiaknázni, folyamatosan napirenden tartani az ügyet. Hangzatosabbnál hangzatosabb című („Újabb támadás a nemzet ellen”, „A pécsi gyalázat” stb.) és egyre növekvő terjedelmű, mind több részletet feltáró cikkekben foglalkozott a Pécsen történtekkel. A nemzeti érzelmű közvéleményt megcélzó kampányt azzal indították meg, hogy ismét közzétették az esetről beszámoló levelet. A

¹⁰⁹ Hanák Péter: *A belpolitikai ellentétek kiéleződése a századelőn*. In: Magyarország története 1890–1918, 521–522.; Dolmányos: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből*, 176.

¹¹⁰ Dolmányos: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből*, 179–180.

¹¹¹ Gratz: *A dualizmus kora Magyarországon*, II. 11.

¹¹² Kossuth Lajos halálának évfordulója. *Vasárnapi Ujság*, 50. évf. 12. sz. 1903. március 22. 192.

¹¹³ *Tüntetések Budapesten*. *Vasárnapi Ujság*, 50. évf. 13. sz. 1903. március 29. 206.; *Vidéki küldöttség Budapesten*. *Vasárnapi Ujság*, 50. évf. 13. sz. 1903. március 29. 208–209.

¹¹⁴ A báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter által előterjesztett, a „honvéd nevelő- és képző-intézetekről” szóló 1897. évi XXIII. törvénycikk” három új iskola felállításáról rendelkezett. Ezek közül az egyik, a honvéd gyalogsági hadapródiskola Pécsen épült fel 1898-ban Alpár Ignác tervei alapján. Az E alakú, neobarokk stílusú, háromemeletes főépület 400 hallgató befogadására volt alkalmas. Az intézmény első parancsnoka Sorsich Béla őrnagy, majd alezredes (1898–1903) volt. Pilkhoffer Mónika: *A honvéd hadapródiskola épülete*. Pécsi Szemle. Várostarténeti folyóirat. 2004. Nyár, 33–35. Lásd még: Garay Lajos: *A pécsi magyar királyi honvéd hadapródiskola története*. Pécs, 1939.

híradásokból azután az olvasók megtudhatták, hogy Fejérváry vizsgálatot (a lap szerint „inkvizíciót”) rendelt el, amelynek során főként azt firtatták, kik nem énekeltek, illetve ki juttatta el a levelet a *Magyarországnak*. Az érintettek „hősiesen” hallgattak, de aztán akadt egy „áruló” – egy horvát nemzetiségű fiatalember személyében –, aki elmondta, hogy kik maradtak némák. A lap szigorú büntetésekről, 39 harmad- és negyedéves négy-hat napi elzárásáról, öt növendék kicsapásáról számolt be, és azt is tudni vélte, hogy a közölt levelet egy Nagy J. nevű helyi pék írta, aki barátságban állt az intézeti altisztekkel. A levél megjelenése után a tisztképző intézmény parancsnoka, Sorsich Béla őrnagy provokáltatta a *Magyarország szerkesztőjét*. A párbajra végül nem került sor, mert a parancsnok kijelentette, a történekekről nem tehet: van ugyanis egy „magasabb rendeletünk, hogy egyik vasárnap a *Gotterhaltét*, a másik vasárnap pedig egy magyar dalt kell énekelnünk. Én nem vagyok ennek a rendeletnek szerzője, hanem csak végrehajtója.”¹¹⁵ A *Magyarország* tudósítót is küldött Pécsre, aki számos újabb részletet gyűjtött össze az esettel kapcsolatban: visszahelyezték ezredéhez az intézet egyik leghazafiasabb érzelmű tanárát, Th(urzó) hadnagyot, mert megróttta azt az öt horvát fiatalembert, akik hajlandók voltak énekelni. Az újságíró azt is megtudta, hogy a katonai szolgálati szabályzat azon rendelkezését, amely szerint vasárnaponként felváltva kell a templomban a *Himnusz*t és a *Gotterhaltét* játszani, a legtöbb magyarországi katonai oktatási intézményben figyelmen kívül hagyták. Az előző évben Pécsen az volt a szokás, hogy az egyik héten a már említett Hoffer Károly pécsi zeneszerző királyhimnuszát énekeltek, míg a másikon a *Gotterhaltét*. Az 1903-as tanévben mellőzték ezt a megoldást, március 15-e volt az első alkalom, amikor elővették a császárhimnuszot. A tudósító felkereste az általa többnyire csak bűnbakként vagy áldozatként emlegetett érintetteket is, és beszámolt szüleik szomorúságáról, valamint a helyiek őrjási felháborodásáról. A lap előszeretettel vett át részleteket más orgánumok közleményeiből, annak bizonyítékként, hogy mennyire egyetemes a magyar közvélemény az eset megítélésében. A *Magyarország* kampányának konklúziója az volt, hogy „csak a parlament lesz képes elégtételt szerezni a nemzetnek”.

Ez az eset készítette arra Pap Zoltán függetlenségi képviselőt¹¹⁶ – még mielőtt a hírlapi kampány kibontakozott volna –, hogy három interpellációt intézzon a kormány tagjaihoz, kettőt a honvédelmi, egyet a kultuszminiszterhez. A Fejérváryhoz intézett kérdések lényege a következő volt: Tud-e arról a miniszter, hogy a pécsi hadapródiskolában egyik vasárnap „egy idegen állam királyhimnuszát”, a másik vasárnap a Hoffer Károly által szerzett magyar királyhimnuszot (!) énekeltek a növendékekkel? Hajlandó-e a miniszter rendeletben intézkedni arról, hogy többé ne hangozhasson el ezen „idegen állam” királyhimnusza sem a pécsi, sem pedig a többi tisztképző intézetben? Igaz-e, hogy a budapesti helyőrség és a honvéd tisztikar tagjait eltiltották a Magyar Színház egyik előadásának látogatásától, amely a *Gotterhalte* címet viseli? A Wlassichhoz intézett kérdések lényege pedig a következőképpen összegezhető: Igaz-e, hogy ezen „velünk jogilag szerződéses viszonyban, de tényleg ellenséges lábon álló államcsoporthoz” himnuszát énekeltek a nép- és felsőbb iskolákban, ennek szövege és kottája szerepel a tankönyvekben? Szándékában áll-e a miniszternek ezen, „a magyar nemzeti önérzetet sértő”, „gonosz szokásnak” véget vetni? Végezetül pedig a képviselő hosszas fejtegetésbe bocsátkozott arról, hogy miért nincs Magyarországnak királyhimnusza. Leszögezte, hogy „kell királyi himnusz, nincs királyi himnusz”. Majd így folytatta: „Énnekem

¹¹⁵ KN 1901–1906, XIV. 245. országos ülés, 1903. április 4. 222.

¹¹⁶ Pap Zoltán (1862–1919): jogász, költő, a Petőfi Társaság tagja. Már diákként részt vett az 1888–1889-es véderő-vita időszakában szerveződő ellenzéki ifjúsági mozgalomban. Első parlamenti mandátumát 1901-ben szerezte a tiszalöki kerületben függetlenségi programmal. *Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1906–1911*. Szerk. Fabro Henrik – Ujlaki József. Budapest, 1906. 191.

semmi kifogásom sincs az ellen, hogyha a királyi himnusz éneklik, akár az iskolákban, akár a társadalomban, akár magános helyeken. Méltóztassék a királyi himnusz megszerkeszteni. Hiszen a társadalomban már többször megindult a mozgalom eziránt. A Kossuth-nótát egy pillanat alatt megcsinálták. Nem a nemzet az oka, hogy királyi himnusz nincs.”¹¹⁷ Pap véleménye szerint semmiképpen sem szabad megelégedni azzal, hogy a *Gotterhalte*ra alkottak magyar szöveget, hiszen az egy „idegen állam zenéje”. Miért ne lehetne ezt fordítva megtenni, azaz az „Isten áldd meg a magyart” dallamára királyhimnusz írni. Annak bizonyítására, hogy ez mennyire könnyen lehetséges, elmondott egy nyolcsorost: „Isten áldd meg a királyt / Míg népével érez, / Ne hagyj kételkedést, vizsályt / Gondokat szívéhez, / Hozd közelébb egymáshoz / Királyt és nemzetet! / Szent kezedből áldást hoz majd / Ez a szeretet.”¹¹⁸ A szélsőbaloldalon nagy tetszést arató képviselő saját produkcióját így kommentálta: „Csinálja meg utánam más jobban.”

A képviselőház legközelebb 1903. április 16-án tért vissza a Pécs-történetekre napirend előtti felszólalások formájában. Az ülés elsődleges tárgya „Az 1903. év első négy hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1902. XXIV. tc. hatályának az 1903. évi augusztus hó végéig való meghosszabbításáról szóló törvényjavaslat tárgyalása” volt. Az ülés megkezdése előtt a házelnök azt a kérdést intézte a megjelentekhez, hozzájárulnak-e ahhoz, hogy Fejérváry a napirend előtti felszólalásokra adott válaszában reflektáljon Pap Zoltán korábbi interpellációjára. A képviselőház beleegyezését adta. Ezután a házelnök megadta szót a napirend előtti felszólalóknak, először Gál Zoltán, majd Okolicsányi László, végül Rátkay László függetlenségi képviselőknak. Mindhárman a Pécs-történetekkel foglalkoztak. A képviselők részleteket kívántak megtudni a pécsi hadapródiskolában lezajlott „felháborító, botrányos” eseményekről, illetve az ott lefolytatott vizsgálatról. Szembesíteni kívánták a honvédelmi minisztert az újságok híreivel, és igazságot követeltek a véleményük szerint ártatlanul kicsapott növendékeknek. Ezután Pap Zoltán röviden elismételte leglényesebb kérdéseit, majd összütet zúdított a honvédelmi miniszterre. A függetlenségi törekvéseknek és frazeológiának megfelelően számon kérte a miniszteren a hadsereg és a tisztképző intézmények magyarságát. Folyamatosan idézett a *Pécsi Közlöny* egyik cikkéből, amely a hadapródiskolákban folyó nevelésről szólt. Kiemelte, hogy minden közös hadseregbeli hadapródiskolában ugyanazokat a tankönyveket használják, Magyarországon a német nyelvű eredetű rossz fordításait, amelyek hamis képet adnak a magyar történelemről és hazafiatlanságra nevelnek. Egyik példája szerint „a tankönyv magyar szabadságharcot nem ismer. Azt mondja a tankönyv: Az 1848-ki magyar események. Megbélyegezve a magyar nemzet ellenállását, expressis verbis azt mondja: Magyar lázadók. Tessék így honvédséget nevelni Magyarországon.”¹¹⁹ A képviselő megállapításai heves indulatokat váltottak ki az ellenzéki széksorokban. Többen bekiabáltak, bizonygatván, hogy 1848-ban forradalom és önvédelmi harc zajlott Magyarországon. Pap pedig felhasználta az alkalmat arra, hogy nyilvánosan megleckéztesse a honvédelmi minisztert, aki szerinte bár tizenhét-húsz esztendeje ül székében, de még mindig „nem tudta megtanulni a különbséget a lázadás és a forradalom között”. Pap visszatérve a tankönyvekre – és ismét csak a *Pécsi Közlönyre* hivatkozva – úgy vélte, a hadapródiskolai növendékek ezekből nem sajátíthatják el a magyar szellemet, sőt inkább kivetkőznek abból. Annál is inkább, mert tisztképző intézeteinkben nagyobb gondot fordítanak a német nyelvre, mint a magyarra. Végezetül elmondta, friss magánértesülései

¹¹⁷ KN 1901–1906, XIV. 245. országos ülés, 1903. április 4. 223.

¹¹⁸ KN 1901–1906, XIV. 245. országos ülés, 1903. április 4. 222.

¹¹⁹ KN 1901–1906, XIV. 246. országos ülés, 1903. április 16. 236.

vannak a botrányos pécsi esetről: egy Nagy Gyula nevű növendéket azért csaptak ki az iskolából, mert nem énekelte a *Gotterhaltét*.

Fejérváry nagy zaj, képviselői bekiabálások közepette válaszolt. Szerinte a lapok és ezek nyomán a képviselő állításai is nagyjából hamisak. Az, hogy március 15-én a császárhimnusz volt soron, pusztán véletlen. Néhány fiatalembert nem egyszerűen azért büntettek meg, mert nem énekeltek, hanem mivel egyéb fegyelmi vétséget is elkövettek. Egyikük a következőképpen nyilatkozott: „Urak! Írjunk Rakovszky képviselő úrnak, az jó véres szájú...”¹²⁰ Ő majd interpellál a képviselőházban. A másik pedig azt mondta: Ez már mégis disznóság, hogy március 15-én a *Gotterhaltét* énekeltek és nem adnak kimenőt, mert attól félnek, hogy a szocialisták zászlaja alá gyülekezünk és tüntetünk! Ezt érdemes lenne az újságba kitenni.”¹²¹ Azokat a növendékeket, akik nem énekeltek vagy nem megfelelőképpen viselkedtek, kettő-négy napi elzárással büntették, ketten „politikai izgatást” követtek el: őket eltávolították, mert egyébként is sok volt a rovárukon. Egy növendék önként távozott. A döntéseket Fejérváry azzal indokolta, hogy „aki katona akar lenni, az tanuljon meg engedelmességni...” A szocialista gyűlésektől pedig nyilvánvalóan meg kell óvni a leendő tisztet.¹²² Tagadta, hogy a katonai oktatásban a német nyelv dominálna: Magyarországon a magyar a tanítási nyelv. Ezután a miniszter azt bizonygatta, hogy mennyire nincs alapja annak az egész országban elterjedt tévhitnek, hogy az 1848–1849-es kivégzések alkalmával a *Gotterhaltét* játszották volna; Pécsen pedig azért hangzott el minden második vasárnap Hoffer himnusza, mert „egyházi kijelentések voltak, hogy a Kölcsey-himnusz éneklése nem a templomba való”.¹²³ Ez egyébként korántsem volt egyedülálló eset, egyházi körökben mások is osztották ezt a véleményt. 1903-ban egyházi lapokban, elsősorban a *Magyar Sionban* és a *Religióban* komoly vita bontakozott ki arról, hogy megengedhető-e a *Himnusz* előadása a templomokban. Az ellenzők szerint a mű nem szerepel az engedélyezett liturgikus énekek között, míg a támogatók úgy vélték, hogy a dalt nemzeti ima jellege kifejezetten erre predesztinálja.¹²⁴

Tovább fokozták az indulatokat Fejérváry sajtóellenes kirohanásai. A miniszter felhívta a képviselők figyelmét, hogy a lapok milyen sokszor közöltek az esettel kapcsolatban téves információkat. Így például nem őt, hanem két növendéket csaptak ki, egy további fiatalember a saját kérésére hagyta el az iskolát. A két eltávolított az újságok állításával ellentétben

¹²⁰ Rakovszky István (1858–1931): földbirtokos, jogász, politikus. A Néppárt egyik alapítója, 1896-tól országgyűlési képviselő. A Széll Kálmánnal kötött megállapodás néppárti aláírója, 1901-től 1918-ig a csornai kerület képviselője.

¹²¹ KN 1901–1906, XIV. 242.

¹²² KN 1901–1906, XIV. 242.

¹²³ Három nappal később a *Magyarország* azzal vádolta Fejérváryt, hogy azt terjeszti, a meg nem nevezett személy Hetey Sámuel pécsi püspök. Az újság védelmébe vette a főpapot, aki „egyike a leglángolóbb hazafiaknak”. A cikk szerint egyszer fordult elő csupán, hogy egy katonai jellegű zászlószentelésen, ahol a közös hadsereg és a honvédség tisztjei is megjelentek, a püspök pusztán tapintatból azt tanácsolta, ne játsszák el a *Himnuszt*. A *pécsi püspök és a Himnusz*. Magyarország, 10. évf. 93. sz. 1903. április 19. 2. A lap állításaival ellentétben Hetey 1903. április 20-án körlevélben fejezte ki tiltakozását, hogy a dogmatikai szempontokból kifogásolható *Himnuszt* a templomokban énekeljék. Véleménye országos felháborodást váltott ki. A püspöki kar konferenciája 1903. október 24-én (már Hetey halála után) foglalt állást a kérdésben, amely szerint a *Himnusszal* szemben hitelvi kifogások nem merülhetnek fel. *Hetey Sámuel, pécsi püspök. 1845–1903*. Vasárnapi Újság, 50. évf. 36. sz. 1903. szept. 6. 593.; *Magyar Katolikus Lexikon*. Szerk. Diós István. 4. köt. Budapest, 1998. 807.

¹²⁴ KN 1901–1906, XIV. 245.; Kölcsey: *Versek és versfordítások*, 761. Sinka Judit Erzsébet tanulmányában említi, hogy már 1888-ban is előfordult, hogy Szabadkán akadályozták a *Himnusz* templomban való éneklését. Sinka: *A Hymnustól a Himnuszig*, 114.

kifejezetten rossz előmenetelű tanuló volt, és gyakran kapott büntetést különböző fegyelmi vétségek miatt. Az sem felel meg a valóságnak, hogy „egy nemzetiségi növendék denunciálta” a magyarokat, a fiúk elég bátrak voltak ahhoz, hogy önként jelentkezzenek. A lapokat nem érdekli más, mint a szenzáció – állította a miniszter –, erre a legjobb példa Holló képviselő *Magyarország* című lapja.

A képviselőházi napló tanúsága szerint szűnni nem akaró nagy zaj vette kezdetét a szélsőbaloldalon, amikor Fejérváry azt a megjegyzést tette: „És hogyha önök az ilyen felszólalásokkal, amilyeneket mostan hosszú idő óta hallottunk, megmételtyezik az ifjúságot...” Az óriási felzúdulás miatt a házelnök kénytelen volt tíz percre felfüggeszteni az ülést. A szünet után a miniszter megkövette a képviselőházat, majd ismét arról próbálta meggyőzni a jelenlévőket, hogy mennyire igaztalan a *Gotterhaltét* hóhérimnuszként emlegetni. Megfogalmazása szerint „a mesék országába tartozik, hogy 1848-49-ben, vagy bármikor kivégzések alkalmával ez a melódia játszatott volna”. A miniszter szerint szavait minden bizonnyal megerősíti Beöthy Ákos is,¹²⁵ aki a forradalom és szabadságharc korszakának jó ismerője. Az ellenzéki képviselő azonban nem egészen úgy nyilatkozott, mint ahogy azt Fejérváry várta volna. Állítása szerint a kivégzésekkor valóban nem játszották a hóhérimnusz, de a „császári seregek a Gotterhalte hangjai mellett lőtték és kartácsolták össze azokat a magyar honvédeket, (*Zajos felkiáltások a szélsőbaloldalon: Igaz! Úgy van!*) kik a 48-iki törvények védelmére fogtak fegyvert... [...] Elismerem tehát, hogy ez a kifejezés: hóhérimnusz nem szabatos, de azt is ki kell jelentenem, hogy a másik kifejezés: »királyhimnusz«, világosan törvénytelen. Éppen úgy nem lehet a Gotterhaltét királyhimnusznak nevezni, mint a kétfejű sast nem lehet nemzeti címernek nevezni. Királyhimnuszt csakis törvénnyel lehet deklarálni, ilyen törvényt a miniszter úr fel nem mutathat...”¹²⁶ Beöthy szavait lelkesen megtapsolták az ellenzéki padso-
rokban.

Fejérvárynak reagálnia kellett a Magyar Színház darabjával kapcsolatos kérdésre is. A színház – nyilván nem véletlenül – 1903. március 15. előestéjén, azaz március 14-én mutatta be Mérei Adolf verses színművét „Gotterhalte” címmel.¹²⁷ A cselekmény nem túl bonyolult: középpontjában egy egykori honvéd fiának, a monarchia honvédtisztjének és egy közös hadseregbeli tisztnek a konfliktusa áll – igazi, az évfordulóhoz illő tanmese. A két tiszt akkor kerül összeütközésbe, amikor a magyar mulatozás közben egy kávéházban a *Kossuth-nótát* húzatja (Mérei eredeti költeményében a *Himnusz*¹²⁸), míg a másik a *Gotterhaltét*. A két fiatalember konfliktusa párbajba torkollik, s az áldozat a magyar tiszt lesz, akit halála után katonai pompával temetnek el – és a *Gotterhaltéval*. A darab e drámai csúcspontján az ősz apa összeroskad és meghal. A szentimentális cselekmény első hallásra teljesen életidegennek tűnhet – pedig egyáltalán nem volt az. A Szolgálati szabályzat ugyanis előírta a temetésrendet is. Akár tényleges tiszt vagy legénységi állományú katona, akár tartalékos vagy nyugállo-
mányú tiszt hunyt el, temetésén a díszlövészek után, ha a „gyász kíséret” parancsnoka tiszt

¹²⁵ Beöthy Ákos (1838–1904): jogász, politikus, publicista. 1872-ben Deák-párti programmal választották országgyűlési képviselővé, majd a Sennyey Pál által vezetett konzervatívokhoz csatlakozott, később a Mérsékelt Ellenzék, illetve a Nemzeti Párt tagja volt. 1901-ben pártonkívüli ellenzéki programmal Kassát képviselte a parlamentben. A *magyar államiság fejlődése, küzdelmei*. (Politikai tanulmány) című négy kötetes munkája 1900 és 1906 között jelent meg.

¹²⁶ KN 1901–1906, XIV. 248.

¹²⁷ Vasárnapi Ujság, 50. évf. 12. sz. 1903. március 22. 191–192. Mérei (korábban Merkl) Adolf (1877–1918): újságíró, termékeny színpadi szerző, később rendező és színházigazgató. Számos sikeres külföldi operett szövegkönyvének fordítója, magyar operett librettók írója. *Új magyar irodalmi lexikon*, 1469.

¹²⁸ Merkl Adolf: *Gotterhalte*. In: uő: *Históriák*. Budapest, 1898.

volt, el kellett hangoznia a *Gotterhalténak*. A sajtó tanúsága szerint nem voltak ritkák a néphimnusz miatti párbajok sem a közös, illetve honvéd, valamint a közös tiszti állományú és polgári személyek között. Nem sokkal Mérei darabjának bemutatója előtt, 1902 decemberében például arról számolt be a *Budapesti Hírlap*, hogy Sátoraljaújhelyen két helyi újságíró párbajozott egy tiszttel. A százados állítólag a *Gotterhaltét* húzatta az egyik vendéglőben, s az újságírók ezt szóvá tették a *Sátoraljaújhelyi Hírlapban*. A két zszurnaliszta könnyebben, míg a tisztt súlyosan sérült meg. A történet „szépséghibája”, hogy a tisztt, aki a *Gotterhaltéra* mulatott, egy honvédszázados volt.¹²⁹ Mérei színműve nem csupán bemutatójának időzítése, hazafias tartalma miatt keltett figyelmet, hanem a körülötte keletkezett botrányok miatt is. A rendőrség ugyanis lefoglalta a darabban használt egyenruhákat,¹³⁰ azzal a váddal, hogy azok eredeti, a közös hadseregtől, illetve a honvédségtől származó uniformisok, amelyek, mivel nem voltak ellátva a katonai szabályzatban előírt kiselejtezési jellel, bizonyára lopottak. A színház vezetése azt állította, hogy egy ismert ócskástól vették a ruhákat, a rendőrségi szakértő szerint pedig az uniformisok a Ludovika Akadémiáról származtak. Valószínűleg nem elsősorban a ruhák körüli botrány, hanem inkább a színmű alacsony színvonala volt az oka, hogy gyorsan levették a műsorról. Ezt támasztja alá a fiatal Lukács György véleménye is, aki ez idő tájt drámatörténettel és színházi kritikával foglalkozott. A későbbi neves filozófus a fővárosi színházak tavaszi bemutatóinak értékelésekor a darabnak csupán egy rövid, ironikus mondatot szentelt: „A *Gotterhaltéről* ugye nem kell írnom?”¹³¹ Ennek ellenére két parlamenti interpelláció is keletkezett a darabbal kapcsolatban. Az egyik 1903. március 18-án, amikor Gál Sándor képviselő azt állította, hogy az egyenruhákat a miniszterelnök, Széll Kálmán tudtával kobozták el, hogy akadályozzák a darab előadását. A másik pedig Pap Zoltán korábbiakban ismertetett interpellációja. Fejérváry egyenes és egyértelmű választ adott Pap képviselő kérdésére: igaz-e, hogy megtiltotta a budapesti helyőrség és a honvéd tisztikar tagjainak, hogy megnézzék az előadásokat. Igaz. Indoklása szerint a darab politikai színezetű, a közönséget tüntetésekre, gyűlölködésre ösztönzi, ennek pedig nem akarja kitenni a tisztikart. Ekkorra ismét meglehetősen feszült hangulat alakult ki a képviselőházban. Az indulatokat tovább fokozta Fejérváry azon kijelentése, hogy semmi kivetnivalót nem talál abban, hogy a *Gotterhaltét* játsszák Magyarországon, hiszen ez azon császár himnusza, aki ugyanakkor a magyar király is. Őt idézve: „Hát addig, míg én vagyok, ezt meg fogom tartatni és fogom énekelteni.”¹³² Annak bizonyítására, hogy a *Gotterhalte* nem tartalmaz semmi megütközésre okot adót, Fejérváry letette szövegét a ház asztalára. A honvédelmi miniszter szavait a közbekiabáló ellenzékiek többsége ismét azzal kommentálta, hogy a császárhimnusz nem királyhimnusz.

¹²⁹ *Párbaj a Gotterhalte miatt*. Budapesti Hírlap, 22. évf. 339. sz. 1902. december 11. 7.

¹³⁰ Nem ez volt az első eset, amikor felmerült az egyenruha illetéktelen használatának vádja. Széll Kálmán miniszterelnök belügyminiszteri minőségében 1899. november 4-én levelet intézett gr. Keglevich Istvánhoz, az Operaház intendánsához, amelyben továbbította Fejérváry kifogásait az ellen, hogy a színészek a véderő tisztjei számára előírt szabályos öltözékben és kitüntetésekkel jelenjenek meg a színpadon. Keglevich válaszában azt írta, hogy ezt egyáltalán nem tartja dehonesztálónak. Nem ért egyet azzal a Bécsben uralkodó elvvel, hogy az uniformis csak valamilyen apróbb változtatással vihető színpadra. Sokkal fontosabb, hogy ne ábrázolják a katonákat ellenszenves, megvetést vagy gúnyt keltő szerepekben. *A százéves Operaház válogatott iratai*. Az iratanyagot felkutatta: Valkó Arisztid. Vál., bev. Staud Géza. Szerk. Dész Mihály. Budapest, 1984. 128–130.

¹³¹ Lukács György: *Ifjúkori művek (1902–1918)*. Szerk., jegyz. Tímár Árpád. Budapest, 1977. (Lukács György összes művei) 74.

¹³² KN 1901–1906, XIV. 247.

Amikor a napirend előtti felszólalások véget értek, a házelnök feltette a kérdést: elfogadják-e a képviselők a honvédelmi miniszter válaszát Pap Zoltán interpellációjára. Ekkor azonban Lengyel Zoltán és Pap Zoltán is tiltakozott, állításuk szerint a házszabályokba ütközne, ha a képviselők tudomásul vennék a feleletet. Az elnök kénytelen volt Fejérváryt arra kérni, hogy a másnapi ülésen ismétlje meg válaszát. A napirend előtti felszólalások 13 óra 30 perckor értek véget, ekkor kezdhette meg Neményi Ambrus, a pénzügyi bizottság előadója az indemnitásról szóló törvényjavaslat ismertetését. Az ülést az elnök 14 órakor bezárta.

Az ellenzék tehát ezen a napon is sikeresen obstruált, megakadályozta, hogy a Széll-kormány további működése szempontjából égetően fontos költségvetési felhatalmazásról tárgyaljon a képviselőház. A pécsi eset kapcsán a függetlenségek felvonultatták „zoltánjaikat”, akik rendkívül hevesen és határozottan képviselték a párt közjogi elveit és bíralták a kormányt. A *Gotterhalte*ről valamennyien úgy beszéltek, mint – Pap Zoltán korábban már idézett szavaival élve – „velünk szerződéses viszonyban, de tényleg ellenséges lábon álló államcsoportozat”, illetve annak császára szimbólumáról, és követelték, hogy Magyarországnak és a magyar királynak is legyen saját himnusza. Mintha tudomást sem vettek volna arról – pedig erre a tényre Fejérváry és a későbbiekben Széll Kálmán is többször emlékeztette őket –, hogy Ausztria császára és Magyarország királya egy és ugyanazon személy. Az ellenzéki felfogás szerint akár az is megtörténhetett volna, hogy a magyar királyt bepanaszolják az osztrák császárnál.¹³³ Bármilyen radikális frazeológiát használtak is az ellenzéki szóonokok, a királyhimnusz kérdésében végső soron nagy kompromisszumkészséget mutattak. Megelégedtek volna akár az Erkel, akár más zeneszerző zenéjére készült új szöveggel, csak az volt a lényeges számukra, hogy a mű ne az osztrák császárhoz, hanem a magyar királyhoz szóljon. Az ellenzék ezen törekvését talán érthetőbbé teszi, ha azt is tekintetbe vesszük – erről már korábban is szót ejtettünk –, hogy Ferenc József milyen érzéketlen, sokszor kifejezetten tapintatlan volt a magyar nemzeti érzelmekkel kapcsolatban. Gerő András a következőképpen fogalmazott: „A császári himnuszt éppúgy használta a magyar honfoglalás ezredik évfordulójának megünneplésekor, mint minden olyan alkalommal, amikor módja volt a birodalom egészére utalni. Az ő szempontjából mindez természetes volt, hiszen hiába viselt eltérő tartalmú közjogi funkciókat – császár és király –, személyén keresztül mégiscsak a birodalom egésze reprezentálódott.”¹³⁴ A magyar ellenzék és a közvélemény jelentős részének számára éppen az lett volna a legfontosabb, hogy az osztrák császár ne utasítsa folyton maga mögé a magyar királyt.

Másnap a fővárosi lapok nagy terjedelemben foglalkoztak a parlamenti üléssel. A *Magyarország* címoldalán Bartha Miklós, a lap vezető publicistája vezércikkében harcias hangú, jellegzetes függetlenségi demagógiával az osztrák szellem vonaglásáról beszélt. Fejérváryban pedig írta, nincs semmi „római vonás”. „Nem tud méltósággal bukni. Úgy esik el, mint egy cigány. Lármázva. Neki most Bécsben volna a helye. Különben is odavaló. Semmi sem kell, ami osztrák. Magyarország a magyar nemzeté.”¹³⁵ Bartha azzal a kijelentéssel zárta cikkét, hogy az osztrák hadsereg nem kap többé hazánkban újoncot. A lap *Viharos ülés* című írásában részletesen beszámolt a képviselőházi vitáról. Gál Sándor napirend előtti felszólalásából kiemelte, hogy a képviselő a pécsi esetben annak bizonyítékát látta, Magyarországon nincs alkotmányosság. A hadapródokat arra nevelik, hogy ők a király katonái, és a parancsot

¹³³ Itt Szász Zoltánnak a Memorandum-perről szóló ismeretterjesztő cikkének szellemes címére kívántunk utalni: *Amikor bepanaszolták a magyar királyt az osztrák császárnál*. História, 18. évf. 1998. 8. sz. 18–19.

¹³⁴ Gerő: *Képzelt történelem*, 101–102.

¹³⁵ Bartha Miklós: *Kilátásaink*. Magyarország, 10. évf. 91. sz. 1903. április 17. 1.

akkor is teljesíteni kell, ha a haza ellen küldik őket. A következő felszólaló, Okolicsányi László „higgadt” és „erőtéljes” beszédében szintén elítélte, hogy a magyar fiatalokat szerinte képmutatásra nevelik, amikor rájuk erőszakolják a *Gotterhaltét*, és arra kényszerítik őket, hogy eltitkolják hazafias érzelmeiket. A cikkíró szerint a honvédelmi miniszter éppen úgy viselkedett, ahogy azt várni lehetett tőle, azaz szokásos kihívó magatartásával olajat öntött a tűzre. Fejérváry többek között azzal provokált eszerint heves felzúdulást, hogy kiállt a *Gotterhalte* mellett, és magyar királyi himnuszként emlegette, megkérdőjelezte a sajtó szavahihetőségét, megbízhatatlannak, hazugnak nevezte a lapokat. Ráadásul azt a véleményt képviselte, hogy a hadapródokat nem érdemtelenül büntették meg, hiszen nem úgy viselkedtek, ahogy az egy leendő tiszttól elvárható, az ellenzéki képviselőket pedig az ifjúság megmételtyezésével vádolta. A lap heves, sőt drámai jelenetekről, túlfűtött indulatokról, szenvedélyes szónoklatokról, az ellenzékiek megnyilatkozásait kísérő dübörgő tapsviharról számolt be.¹³⁶

A *Magyarország*éhoz hasonló hangnemben, bár lényegesen kisebb terjedelemben számolt be az eseményekről a másik fővárosi ellenzéki lap, a *Budapest*. A cikkíró szerint Fejérváry pökhendi, vakmerően cinikus modorban mondta el „fekete-sárga beszédét”, s csak a függetlenségi szónokok megnyilatkozásainak elhangzása után vált igazán világossá, „minő vérlázító és gyalázatos a pécsi botrány”. A lap ugyanakkor cikket közölt a húsvétkor Marosvásárhelyen lezajlott eseményekről *Elnémított Gotterhalte* címmel. A tudósítás szerint a feláradási körmenet alkalmával a helybéli katonazenekar rázendített a *Gotterhaltéra*, mire a jelenlévők a *Himnusz*t kezdték énekelni, majd pedig abcúgoltak és füttyültek. Háromszor ismétlődött meg ugyanez, végül a katonaság futólépésben távozott a helyszínről, a körmenet résztvevői pedig a *Kossuth-nóta* hangjai mellett oszlottak szét. A rendőrség két embert letartóztatott, akiket később elengedtek.¹³⁷

A legrészletesebben a magát függetlennek valló, ténylegesen Apponyihoz és elvbarátaikhoz közel álló *Budapesti Hírlap* foglalkozott a parlamenti eseményekkel, több írást is szentelve a történeteknek. A *Gotterhalte* című vezércikk szerint is viharos jelenetekre került sor a T. Házban. Kirobbantójuk a „sajátságosan lobbanékony természetű” Fejérváry volt, aki az őt ért támadásokra adott válaszával, ahelyett, hogy csillapította volna, inkább tovább szította az indulatokat. „Nagy tévedése az öregedő honvédelmi miniszternek, hogy magát inkább szereti csakis katonának érezni, mint politikusnak. És ő, ki nem tud és talán nem is szeret a katona szemé helyett a politikuséval nézni, rendkívül rossz néven szokta venni, ha azok, kik politikusok és nem katonák, a hadsereg kérdését, mint politikumot szokták fölfogni”¹³⁸ – vélekedett. Tiszteletreméltó a meggyőződéséhez való ragaszkodása, de teljességgel érthetetlen, miért nevezi a *Gotterhaltét* magyar királyi néphimnusznak, amikor azt annak soha egyetlen magyar sem ismerte el. Bár Fejérváry jóhiszeműségét senki sem vonhatja kétségbe, nyilvánvaló, „hogy a mai irányban és tónusban a katonai javaslatok védelmét sikerrel nem folytathatja”.

A lap részletes parlamenti tudósításában utalva arra, hogy Fejérváry letette a ház asztalára a *Gotterhalté*nek a hadapródok által énekelt magyar szövegét, megfogalmazta, miért is irritálja annyira a magyarokat ez a dal. Megállapítása szerint a fordítás csupán abban tér el a némettől, hogy császár helyett királyt említ, és az összhaza helyett szent hazát. A szöveg átalakítója ugyanakkor gondosan kerülte a ’magyar’ és az ’alkotmány’ szavakat, a fordítás ráadásul „sületlen és nem magyar”. Példaképpen az első strófát idézte: „Tartsa Isten, óvja Isten királyunk’ s a szent hazát. / Erőtelve a szent hitben, ossza bölcs parancsszavát! / Hadd

¹³⁶ Viharos ülés. Magyarország, 10. évf. 91. sz. 1903. április 17. 1–3.

¹³⁷ *Elnémított Gotterhalte*. Budapest, 27. évf. 104. sz. 1903. április 16. 4.

¹³⁸ *Gotterhalte*. Budapesti Hírlap, 23. évf. 105. sz. 1903. április 17. 1.

védnünk ős koronáját, bárhonnan fenyítse vész. / Szent hazánkkal Habsburg trónját egye-
sítse égi kéz.” A szerencsétlen fordító, folytatta a szerző, azt akarta mondani, hogy bárhon-
nan fenyegetse vész a koronát, de nem tudván magyarul, azt hitte, hogy a fenyegetse és a
fenyítse ugyanazt jelenti.¹³⁹ Rímeiben pedig Hazafi Veral Jánosra¹⁴⁰ emlékeztető lelemé-
nyességet tanúsít: „Dicsőség áradjon s áldás egyaránt el a hazán. / Boldog béke napsugára
tündököljön a hazán.”¹⁴¹ Annak illusztrálására, hogy a Hoffer-féle pécsi királyhimnusz sem
különb, a cikkíró két strófát idézett a kórusmű szövegéből. Az első versszakhoz azt a kom-
mentárt fűzte, ember legyen a talpán, aki megfejt annak értelmét. A második strófával kap-
csolatban pedig megjegyezte, ebből láthatja a közvélemény „milyen hiperloyális galimatiaszt
[zagyaságot] énekeltetnek a katonanövendékekkel”. Végül azon reményét fejezte ki, hogy
„amit nem tudott elérni a nemzet haragja, eléri a közderűtség és sutba kerül ez a két gyalá-
zatos vers”.

A lap A Gotterhalte története című cikke azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy indokolt-e
a Gotterhaltét hóhérimnusznak nevezni. Van-e valóságalapja annak a közhiedelemnek,
hogy az 1849-ben zajló kivégzésekkor ezt a dalt játszották? A szerző szerint az 1840-es évek
katonai szolgálati szabályzatában még nyoma sincs a Gotterhalténak, a jelenlegi, többször
átdolgozott változatban azonban benne van. Eszerint ezredkivonuláskor, amikor az ezred
zászlaját a helyéről elviszik, vagy a helyére visszaviszik, az uralkodó személyes vagy az ural-
kodóház valamely tagjának megjelenésekor kell ezt a zeneszámot játszani. Még ha feltételez-
zük is, hogy ugyanezek a szabályok voltak érvényesek 1849-ben, az akkori kivégzésekhez –
még az aradiakhoz is – a szemtanúk szerint legfeljebb egy-két századot vezényeltek ki. Az
ezredzászlókat nem mozdították el, az uralkodóház tagjai egyetlen esetben sem voltak jelen,
tehát kizárt, hogy a szolgálati szabályzat értelmében a Gotterhaltét játszották volna. Thaly
Kálmán a képviselőházban a Nessi-ügy kapcsán elhangzó beszédében azt állította, hogy az
1849-es kivégzések után a kirendelt katonaság „a vérszomjas zsarnok győzelmi mámorában”
a Gotterhalte hangjai mellett vonult vissza. A cikkíró minősítése szerint ezen állítás „merő
kombináció, fölizgatott képzelődés, elkeseredett honfiérzés, méltó fölháborodás kínzó suga-
lata”. A Gotterhalte valójában az önkényuralom korában vált a zsarnokság jelképévé, amikor
„a vérbe fojtott magyar érzés tárgyat keresett”, és az iskolákban, templomokban gyűlölt dal-
lamait volt kénytelen hallgatni. Az igazi probléma eszerint az, hogy a közös hadsereg, illetve
a magyar királyi honvédség létrejöttékor a szolgálati szabályzatot és a néphimnuszt csupán
szolgai módon fordították németről magyarra. Ez nem változtatott a lényegen, hogy a „Nép-
himnusz nem más, mint a Gotterhalte szőröstül-bőröstül, Kaiserostul, Landostul. Nem
csoda, ha a magyar ember megbokrosodik tőle, mint a paripa a fülébe dugott tüzes tapló-
tól.”¹⁴²

A hírlap másik, Politikai helyzet, exlex, Gotterhalte című írása a politikai helyzet várható
alakulásával és a Fejérváry egyik megjegyzése nyomán kirobbant sajtóetikai botránnal fog-
lalkozott. A szerző véleménye szerint a belpolitikai válság egyre súlyosabb, a kormány

¹³⁹ Thewrek Árpád nyelvész ezzel a megállapítással kapcsolatban a következőket írta: „Megtámadták a
»Gotterhalte« fordítóját, hogy itt a fenyeget igét a fenyít igével cseréli föl.” Pedig a fenyít ige még a
18. században is előfordul a fenyít ige értelmében. A tövük közös, csak a 19. században vált a két ige
teljesen külön. Thewrek Árpád: A „Gotterhalte” ügyének rendezése meddig késik még? Budapest,
1903. 1.

¹⁴⁰ Hazafi Veral (eredetileg Vevera) János (1846–1905): a korszak ismert „fűzfapoétája”, dilettáns köl-
tője.

¹⁴¹ Országgyűlés. Budapesti Hírlap, 23. évf. 105. sz. 1903. április 17. 3.

¹⁴² A Gotterhalte története. Budapesti Hírlap, 23. évf. 105. sz. 1903. április 17. 2–3.

helyzete tovább romlott, küszöbön áll az exlex. Fejérváry sajtót érintő megjegyzéseit is kommentálta. A honvédelmi miniszter többek között kijelentette, hogy a képviselők főként a lapokból szerzik értesüléseiket, a sajtó pedig megbízhatatlan, ő maga nem is reflektál minden újsághírré, mert külön cáfoló minisztériumot kellene fenntartania. Megkérdőjelezte a *Magyarország* hitelességét is. Állítása szerint a főszerkesztő „Holló képviselő úr”¹⁴³ Pécsre küldött valakit, aki belépve egy szerkesztőségbe, azt mondta »Uraim, mi kérünk adatokat a pécsi hadapródiskolában történekekről, akár igaz, akár nem igaz, nekünk szenzáció és botrány kell.« (*Hosszantartó nagy zaj a baloldalon. Derűtség jobb felől.*)”¹⁴⁴ A honvédelmi miniszter kijelentésének cáfolatául Lovászy Márton képviselő¹⁴⁵ felolvasta Hervay Frigyesnek,¹⁴⁶ a *Magyarország* Pécsre küldött tudósítójának nyilatkozatát, amelyben becsületszavára kijelentette, hogy ez az eset nem történt meg. Tudósításaiban csak olyan adatokat használt fel, amelyeknek hitelességében nem volt oka kételkedni.¹⁴⁷ A *Budapesti Hírlap* közlése szerint viszont a félhivatalos *Magyar Nemzetben* is megjelent Sárosy Várady Ferenc¹⁴⁸ nyilatkozata, aki a saját fülével hallotta, hogy Hervay a *Pécsi Napló* szerkesztőségében két másik újságíró jelenlétében kijelentette, „Holló Lajos úr azzal az utasítással küldötte Pécsre, hogy legyen botrány, ha van, ha nincs”. A *Magyar Nemzetben* Hervay közzétette a maga újabb nyilatkozatát, amely szerint Pécsen járván kollegiális kötelességből valóban felkereste a *Pécsi Napló* szerkesztőségét, ahol főszerkesztői megbízásból a hadapródok ügyének részleteiről is érdeklődött. A kedélyes beszélgetés során – célozva a lap pártállására – tréfásan azt mondta, hogy „aztán ne jelentsék ki »légből kapott koholmányoknak« lapom közleményeit”. „Az urak nevetéséből láttam, hogy elértették a tréfát...” Várady viszont elferdítette, félremagyarázta szavait. A kibontakozó nyilatkozatháború rávilágít a *Magyarország* módszereire. A függetlenségek elsődleges orgánuma a 19. század végéig az *Egyetértés* (1874–1913) volt, a századfordulóra azonban egyértelműen az 1893-ban alapított *Magyarország* lett a nagyobb hatású ellenzéki újság. Ebben nyilvánvalóan az is szerepet játszott, hogy ez volt az első este megjelenő napilap,¹⁴⁹ népszerűségét tovább növelte, hogy nem idegenkedett a bulvárlapok módszereitől. A pécsi esetről szóló cikkek tanúsága szerint a helyszínrre küldött újságírók nem riadtak vissza az információszerzés sajtóetikát sértő módozataitól sem, és kontroll nélkül minden olyan hírt közzé tettek, ami érdekeikbe, céljaikba vágott, aztán pedig buzgón közölték – a célközönséget már kevésbé érdeklő – helyreigazításokat. A *Magyarország* (továbbá

¹⁴³ Holló Lajos (1859–1918): jogász, újságíró, politikus, országgyűlési képviselő, a függetlenségi párt színeiben. 1893-ban megalapította a *Magyarország* című politikai napilapot, amelynek tulajdonosa és 1914-ig főszerkesztője volt.

¹⁴⁴ KN 1901–1906, XIV. 246. országos ülés, 1903. április 16. 244.

¹⁴⁵ Lovászy Márton (1864–1927): jogász, politikus, újságíró, miniszter. 1896-tól a *Magyarország* felelős, majd főszerkesztője. 1901-től tizenhét éven át függetlenségi párti országgyűlési képviselő. 1918-ban a Károlyi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, később rövid ideig a Friedrich-kormány külügyminisztere volt, majd az emigrációt választotta. Hazatérése esztendejében hunyt el.

¹⁴⁶ Hervay Frigyes (1874–1976): író, újságíró. Előbb a *Magyar Ujság*, a *Magyar Nemzet* és a *Magyar Szó*, később a *Magyarország*, valamint a *Pesti Napló* munkatársa volt. Verseket, novellákat, bohózatokat és operettlibrettókat írt. *Magyar Kabaret* címmel (Gyoma, 1911.) kétkötetes antológiát adott közre. *Új magyar irodalmi lexikon*, 873.

¹⁴⁷ KN 1901–1906, XIV. 246. országos ülés, 1903. április 16. 248.

¹⁴⁸ Sárosy Várady Ferenc (1860–1945): újságíró, költő, levéltáros. 1880-tól a *Pécsi Figyelő* munkatársa, 1892-ben megalapította a *Pécsi Napló* című napilapot. 1890-től Baranya vármegye főlevéltárosa. Több verses- és elbeszéléskötete jelent meg. *Pécs Lexikon*, II. 355.

¹⁴⁹ Buzinkay Géza: *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Budapest, 2008. 120.

a *Budapest*) újságírói elsősorban a Függetlenségi Párt „zoltánjai” közül kerültek ki, és teljesen napi politikai céljaik szolgálatába állították a lapot.

A *Budapesti Hírlap* április 19-én közölte a bécsi *Zeit* című lapnak két nappal korábbi, a magyar parlamenti eseményeket kommentáló tárgyilagos, mértéktartó vezércikkét *Osztrák vélemény a Gotterhaltéról* címmel.¹⁵⁰ A bécsi újság szerint „az osztrák kabinetpolitikára való emlékezés az, ami Magyarországon eltörülhetetlenül fűződik e dalhoz és hozza forrásba minden magyar szívét, ha e politika tettei megelevenülnek emlékezetében. Csak a történelemből lehet megmagyarázni az olyan jeleneteket, aminők tegnap a magyar parlamentben lezajlottak.”¹⁵¹ A továbbiakban a szerző úgy vélekedett, hogy „Magyarországnak felejtienie kellett volna, de hát nem felejtett. Az 1867-iki kiegyezésnek becsületesnek kellett volna lennie: a nemzetnek és az uralkodónak kölcsönösen megbocsátani mindazt, amit egymásnak szemre hányhatnak. De az emlékek mind a két részen szívósan be vannak gyökerezve: itt a hadseregben, amott pedig a függetlenségi pártban. A mai napon nyilvánvalóvá lett, hogy a magyar katonái intézetekben a magyar szabadságharcot, amely a királytól magától szentesített, de a kamarillától megszegett alkotmányért folyt, még csak nem is említik, és hogy maga a honvédelmi miniszter nevezte ezt a harcot lázadásnak. Nem is maradt ez felelet nélkül. Beöthy [Ákos] elbeszélte, hogy azokat a magyar katonákat, akik az 1848-iki törvények védelmére fogtak fegyvert, a *Gotterhalte* hangjai mellett kartácsolták össze. Gonosz előjátéka a most kezdődő végzetes ülésszaknak.”¹⁵² A cikkíró konklúzióját kiemelve (kurzíválva) tette közzé a *Budapesti Hírlap*: „...a kísérteteket nem lehet addig elűzni, míg az 1848-iki esküszegéseknek és erőszakoskodásoknak védelmezői lesznek.”

Az eddig említett lapoktól teljesen eltérő módon kommentálta a képviselőházi eseményeket a *Budapesti Napló* a *Viharos előjáték* című cikkben. Eszerint a szélsőbal ügyes taktikájának köszönhetően az országgyűlés húsvét utáni első ülésén elmaradt az „indemnity-vita”. Az ellenzék „ezt minden különösebb harag vagy indulat nélkül rendezte így”, a parlamenti folyosón semmi jele sem volt bármiféle felindulásnak. Az ellenzék barátságos hangnemben megbeszélte Fejérváry Gézával, milyen sorrendben fognak felszólalni. Tudomásul vették azt is, hogy a honvédelmi miniszter azonnal felelni kíván Pap képviselő interpellációjára. „És vidáman, indulatosság nélkül csevegett az egész folyosói tábor. S mégis viharos lett az előjáték...” Az ülés szinte unalmasan kezdődött, elhangzott három napirend előtti felszólalás. Közben Fejérváry „paprikás beszólásai” kezdték feltűzni a szélsőbal ifjabb frakcióját. Ezután következett a miniszter beszéde, s azzal a kijelentésével, hogy a sajtóval szemben cáfoló minisztériumot kellene létesíteni, derűtséget keltett a Házban. Ugyancsak harsogó nevetéssel jutalmazták a képviselőket, amikor Fejérváry az egyik harsány bekiabálásra „tölcsért formált kezéből a füléhez s szelíden szólt: Igen kérem Kubik urat, kegyeskedjék valamivel hangosabban beszélni, mert nem hallom”. A miniszternek van humora, és azt időnként még az ellenzék is méltányolja: ez teljes újdonság a többi lap beszámolójához képest. Később, amikor a miniszter a *Gotterhaltét* az újságíró szerint „véletlenül” királyhimnusznek nevezte, heves tiltakozással reagált az ellenzék. Az indulatok akkor szabadultak el, amikor a pécsi vizsgálat eredményeiről beszámoló Fejérváry azt találta mondani, hogy az ellenzék a beszé-

¹⁵⁰ A cikk eredeti címe: *Gott erhalte*. Die Zeit, Bd. 2. Nr. 197. 1903. ápr. 17. 1. A lap következő napi számában *Eine Gott erhalte Affaire–Prag* címmel arról számolt be, hogy a prágai városi tanács ülésén az egyik radikális képviselő azt követelte, ünnepi alkalmakkor a császárhimnusz helyett a *Kde domov můj-t*, azaz a cseh nemzeti himnusz (Hol a hazám) játsszák. Die Zeit, Bd. 2. Nr. 198. 1903. ápr. 18. 2.

¹⁵¹ Budapesti Hírlap, 23. évf. 107. sz. 1903. április 19. 4.

¹⁵² Budapesti Hírlap, 23. évf. 107. sz. 1903. április 19. 4.

deivel megmételje az ifjúságot. Ekkor kellett a házelnöknek szünetet elrendelnie. Mi sértő van Fejérváry kijelentésében? – kérdezi nem kis iróniával az újságíró. „A néppárt az egész modern művészetről és irodalomról is akárhányszor mondja, hogy megmételje az ifjúságot. Csak az ellenzéki nevének virágokról nem szabad hasonló véleményt kockáztatni?” A cikkíró szerint a Néppárt, Rakovszkyval az élen, buzgón helyeselte a miniszter kijelentéseit. Amikor pedig Fejérváry a hóhérimnusz legendája ellen kelt ki, az újságíró szerint „...a miniszter a történeti igazságra hivatkozott, a néppárt egy része pedig tüntetve helyeselte szavait. Ugyanezen párt egy másik része ellenben állandóan a szélsőbal mellett demonstrált. Elvi meg hasonlós-e ez, vagy – szereposztás?” A *Budapesti Napló* újságírójának megállapításai azt sugallják, hogy a képviselőházban jól begyakorolt színjáték zajlott, ahol mindenki pontosan tudta, mi a dolga, akárcsak a művészi összjátékáról híres Vígszínházban a színészek – egyedül Fejérváry Géza lógott ki a sorból. Amikor a házelnök el akarta fogadtatni Fejérváry Pap interpellációjára adott válaszát, Lengyel Zoltán függetlenségi képviselő ellenvéleményének adott hangot. Érvei szerint a miniszter válasza nem volt napirendre tűzve, ezért még a ház beleegyezésével sem tárgyalható, mert az nyilvánvalóan a házszabályokba ütközik. A 204. § ugyanis úgy rendelkezik, hogy a miniszter az előterjesztett interpellációkra azonnal is válaszolhat, ha ezt nem teszi meg, további harminc nap áll rendelkezésére, de mielőtt reflektálna, egy nappal korábban értesítenie kell az elnököt és képviselőtársait. Ezután Pap Zoltán kért szót, aki szintén leszögezte, hogy a házszabályok értelmében az interpellációra a következő ülésnapon kell a miniszternek felelnie. Az elnöklő Dániel Gábor kénytelen volt megállapítani, hogy bár Fejérváry megadta a választ, az a házszabályok értelmében nem tekinthető feleletnek, a másnapi ülésen ismételve meg mondandóját. Ekkor a cikkíró kommentárja szerint „Fejérváry csak rázta a fejét. S ezt a kis esetet egyszerű katona-ésszel csak ugyan nehéz megérteni. Az ilyesmihez prókatori ész kell...”

Érdemes röviden kitérni a pécsi sajtóra is. A 20. század elején a városnak két jelentős lapja volt, a magát pártonkívüli politikai napilapnak nevező, valójában ellenzéki *Pécsi Közlöny* és a kormányközeli *Pécsi Napló*. A *Magyarország* híradásait olvasva azt várnánk, hogy 1903 tavaszán másról sem írtak a helyi lapok, mint a hadapródiskolában történekről. Ez azonban korántsem így volt. A *Pécsi Közlöny* 1903. március 27-én említette először az esetet, amikor beszámolt az iskolaparancsnok lovagias ügyéről. A következő, a botrányról már részletesen foglalkozó cikk április 7-én jelent meg. A lap ekkor közölte a *Budapesti Hírlap* előző vasárnapi összefoglalóját az eseményekről, és kiegészítette, pontosította az abban olvasható információkat. Ezután naponta foglalkozott az ügyvel, és a *Magyarországhoz* hasonlóan minden kapcsolódó információt közölt. Április 9-én arról adtak hírt, hogy a *Magyarország*-ban közölt levél írója egy Nagy nevű pék volt, aki az iskola egyik tanárának legényétől hallott az eseményekről. Egy nappal később hírül adták, hogy Nagy József helyi sütőmester felkereste a szerkesztőséget. A pék valótlannak minősítette a hírt. Ugyanebben a számban közölték azt az információt is, hogy egy siklósi olvasói levél szerint Nagy Gyula lelki egyensúlyát annyira megzavarta az iskolából való kicsapás, hogy öngyilkos lett. Másnap Poppel Kálmán levelét olvashatták a helyiek, aki bizonygatta, nem igaz, hogy rossz volt a tanulmányi előmenetele, a magatartásjegyét pedig utólag rontották le tanárai. A lap kommentárja szerint egyetlen dolog róható fel Poppelnek: rosszul felelt a vizsgálatot vezető százados azon kérdésére, tudja-e, mi az, amit énekelniük kellett volna. Poppel ugyanis azt válaszolta: a királyhimnusz, az általa várt néphimnusz helyett. „Dehogy néphimnusz! Egy néphimnusz van a magyarnak, de az nem Haydn szerzeménye, hanem Erkelé, annak a szövegét Kölcsey írta, abban azt kérjük az Istentől, hogy hozzon reánk jobb jövőt, mert megbűnhődtük már a múltat is a jövőt is! – A *Gotterhalte* lehet minden más népnek a himnusza, de miénk soha nem lehet. De az a kadét is tévedett, ez nem királyhimnusz, azért nem, mert a magyarnak

elfogadott királyhimnusza – legalább egyelőre nincs!” – kommentálta az újságíró.¹⁵³ Április 12-én *Osztrák szellem a magyar katonai intézetekben* címmel tett közzé cikket a lap, amelyet aztán Papp Zoltán is felhasználott az interpellációjához. Április 18-án *A honvédelmi miniszter tévedései* című cikk reagált az április 16-ai parlamenti eseményekre.

A kormánypárti *Pécsi Naplóban* is Sorsich őrnagy becsületbeli ügyével kapcsolatban jelent meg az első híradás a hadapródiskolában történetekről. Legközelebb április 12-én foglalkozott a témával a lap, nem is annyira magával az esettel, hanem inkább a *Magyarország* kampányával és módszereivel. Már a cikk címe is árulkodó: *A muszáj szenzáció. A pécsi hadapródiskola botránya*. Az írás elején leszögezte a szerző, hogy senki nem vitatja a *Gotterhaltéval* kapcsolatos ellenérzések jogosságát, és a két növendék eltávolításának sem örültek a pécsiek. Azonban „...a szenvedélyek, a felháborodás szűnni nem akaró vad hullámmászásból eddig mi semmit sem láttunk. Hol, merre tombol? Melyik utcában, melyik városrészben? Erre a *Magyarország* kiküldött tudósítója aligha merne felelni. [...] Miért hullámmázik akkor a *Magyarország* hasábjain nap-nap után a pécsiek dühe, heve, szenvedélye? Miért nem akar a forrongó láz, a gyűlölet felháborodása lecsillapodni?” A szerző szerint a parlamenti uborkaszezonban nagy szüksége volt a *Magyarországnak* egy kis „muszáj szenzációra”. A húsvéti szünetet arra akarták felhasználni, hogy a csendes parlament helyett a lapra figyeljen az ország. Bár az első közleményük óta semmi újat nem tudtak közölni az esettel kapcsolatban, „de azért a hasábos szenzáció ott kiabál lapjában minden nap. Mi pécsiek szinte mosolyogva olvassuk és szinte irigyeljük a kiküldött tudósító élénk fantáziáját.” Ezek után a lap beszámolt arról, hogy mi is történt az iskolában. Információik szerint egy iskolai altiszt, Reisz Sándor szakaszvezető mesélt a botrányról egy helyi szatócs boltjában, az ott tartózkodók közül küldte valaki a levelet a *Magyarország* szerkesztőségébe. Sorsich őrnagy csak parancsot teljesített, a nagyváradi honvéd hadapródiskolában, a soproni főreáliskolában és a Ludovika Akadémián ugyanúgy énekeltek a *Gotterhaltét*, mint Pécsen. „A Magyarország nem a Gotterhalte ellen küzd »muszáj szenzációjával«, hanem a botrányt, a feltűnést keresi.” Még a kifacsart citromban is „a szenzáció idegizgató levét” keresi.¹⁵⁴

A sajtó kommentárjai mellett érdemes megemlíteni Thewrewk Árpád nyelvész röpiratát is.¹⁵⁵ A munka lényegében magában foglalta az összes olyan jelentősebb érvet, amely a parlamentben a függetlenségi szónokok szájából a császárhimnusszal szemben és a királyhimnusz szükségessége mellett elhangzott. Mindemellett Thewrewk kiemelte, nem csupán az osztrák *alldeutschok* rajongának Haydn himnuszáért, hanem a németek is. Amióta Ausztria 1866-ban kiszorult Németországból, a *Gotterhaltét* „mint saját himnuszát éneklő német nép, mégpedig a következő szöveggel: Deutschland, Deutschland über alles...” Azok, akik a magyar nemzetre erőltetik a *Gotterhaltét*, nem annyira az osztrákok, mint inkább az „*alldeutschok* szekerét tolják, s az ő malmukra hajtják a vizet” – vélte a szerző. Nem ez volt a röpirat egyetlen aktuálpolitikai eszmefuttatása.

A parázs vita hatására nyújtotta be 1903. április 23-án a korábban már említett Rátkay László képviselő törvényjavaslatát, amely 1903. augusztus 20-tól Kölcsey és Erkel művét nyilvánította volna „az egységes magyar nemzet” himnuszává. A rövid indoklás így hangzott: „Minden művelt nemzetnek megvan az ő dalba foglalt nemzeti fohásza, melyet himnusznak nevezünk. A magyar néplélek Kölcsey Ferenc költőnknek Erkel Ferenc dalköltőnk által megzenésített himnusz című költeményét avatta fel a magyar nemzet fohászává. Mi sem

¹⁵³ *Újabb fordulat a kadétok ügyében*. Pécsi Közlöny, 11. évf. 81. sz. 1903. április 9. 5.

¹⁵⁴ *A muszáj szenzáció. A pécsi hadapródiskola botránya*. Pécsi Napló, 12. évf. 84. (3424.) sz. 1903. április 12. 4–5.

¹⁵⁵ Lásd a 139. jegyzetet.

akadályozza tehát, hogy a magyar népléleknek ezen választása törvényhozás útján is szentesítve legyen.”¹⁵⁶ A képviselő törvényjavaslatához a zenemű kottáját is mellékelte.

A képviselőházi vita április 17-én folytatódott, először Holló Lajos kért személyes ügyben napirend előtti felszólalási lehetőséget. Mint a *Magyarország* főszerkesztője válaszolni kívánt azokra a vádakra, amelyeket a honvédelmi miniszter az előző ülésnapon megfogalmazott. Tagadta, hogy a szenzációhajhászás szándékával küldte volna újságíróját Pécsre. Az újság csupán egy panaszos levelet közölt, még kommentárt is alig fűzött ahhoz: „Egy magyar ifjúnak panaszos sorait közlik velünk, amelyek bizonyára fájdalmas érzelmeket keltenek magyar körökben. Fiainknak még a honvédiságokban sem hagynak békét. Utálatos módon forszírozzák náluk is a Gotterhalte féle érzelmeket.” Holló úgy vélte, túlságosan szerény és színtelen volt ez a kommentár, „melyet sokkal erősebb mértékben méltó lett volna kiszínezni”. Szerinte a lap mindvégig roppant mértéktartóan kezelte az ügyet. A levél közlése után csak akkor kezdett el ismét foglalkozni az esettel, amikor egy „kormánypárti lapban”, a *Budapesti Hírlapban* részletes tudósítás jelent meg a Pécsről történtekről. A *Magyarország* csak három nappal később vette át a lap cikkét, vetette össze saját értesüléseivel, ezután folyamatosan hozta helyreigazító közleményeit. Nem igaz, hogy a szenzációt előnyben részesítették volna a tényekkel szemben, csak valós híreket közöltek. Holló véleménye szerint Pécsről csak azt érezték a növendékek, amit a helyükben minden magyar ember érzett volna. „Ők nem kötelesek még tudni, hogy a magyar állam kétlaki lény: befelé szuverén, kifelé provincia, lenn királyi, fenn császári. Ők komolyan veszik az állam magyar voltát.” Holló álszent és patetikus felszólalása természetesen nagy sikert aratott a függetlenségi padosorokban.

Az ellenzéki képviselők Fejérváry ellen irányuló heves támadásai nyomán megszólalt Széll Kálmán miniszterelnök. Teljes mértékben kiállt a honvédelmi miniszter mellett, és kijelentette, semmiféle sértést nem lát a magyar nemzetre nézve a *Gotterhaltéban*. Hiszen az csak egy fohász, amelyet ünnepélyes alkalmakkor szoktak énekelni az uralkodóért, „igaz nem magyar dal”. „T. képviselőház! A királyhűség és a hazaszeretet előttem és bennem szétválaszthatatlan, identikus fogalmak, érzések, amik egymással nemcsak megférnek, de kiegészítik egymást, és akkor, amikor én ennek a fohásznak célját, a tartalmát tekintem, ha királyért való imaszerű fohászból van szó, akármilyen nótára játsszák is zenéjét, én csak azt tekintem, hogy akkor az én királyomért emelkedik ez a fohász imaszerűleg. Hazámért és nemzetemért imádkozom, midőn a Szózatot éneklek [...] és akkor, amidőn Vörösmarty dalát hallom vagy dalolom, vagy szívemben átérzem, akkor én nemcsak a hazát szeretem, hanem egyúttal a király iránti hűségemnek és ragaszkodásomnak is kifejezést adok” – jelentette ki.¹⁵⁷ A miniszterelnök megnyugtatónak szánt, konszenzust kereső szavai ellenére is feszült maradt a hangulat a képviselőházban. Az ellenzék ragaszkodott a név szerinti szavazáshoz, amire április 18-án került sor. Végül a képviselőház jelentős szótöbbséggel, de sok távolmaradóval elfogadta Fejérváry mindkét válaszát. Összességében a függetlenségek elérték egyik céljukat, azaz sikeresen hátráltatták s végül meg is akadályozták az indemnitás meghosszabbításának megszavazását, azt azonban nem érték el, hogy Kölcsey Ferenc költeménye, Erkel Ferenc zenéjével jogilag is nemzeti himnusszá avanszálljon. Rátkay törvényjavaslatáról újabb parlamenti botrányok terelték el a figyelmet. Az ország májusban exlex állapotba került, és az uralkodó megvonta bizalmát a Széll-kabinetől. A Széll-kormány bukása után, az új kabinet megalakulásakor a függetlenségek még megkísérelték szóba hozni a *Himnusz* ügyét, de nem érték el sikert.

¹⁵⁶ Az 1901. évi október 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXVI. Budapest, 1903. 333. (384. sz.)

¹⁵⁷ KN 1901–1906, XIV. 247. országos ülés, 1903. április 17. 276.

A pécsi „botrány” is gyorsan lecsengett. Az már nem különösebben érdekelte a közvéleményt, hogy a két kicsapott növendékből még 1903 folyamán tiszthelyettes lett. Fejérváry ugyanis mindkét fiatalembert felvetette a nagyváradi hadapródiskolába, itt avatták fel őket.¹⁵⁸ A történethez tartozik, hogy 1904-ben újabb botrány zajlott le a pécsi intézményben. Ettől az esztendőktől vezették be ugyanis azt a szokást, hogy a Hoffer-féle királyhimnusz helyett a *Himnusz*t és a *Szózat*ot kellett énekelniük a növendékeknek. Ezt azonban a horvát hadapródok sérelmezték, közülük többen nem énekelték a két dalt a tanévzáró tornaünnepély főpróbáján. Az események a korábbiakhoz hasonlóan zajlottak, vizsgálatot indítottak, majd hat horvát fiatalembert kicsaptak és hazaküldtek. Ez az eset azonban nemcsak a sajtó, hanem az uralkodó és Ferenc Ferdinánd főherceg katonai irodájának érdeklődését is felkeltette. A honvédelmi miniszter kénytelen volt részletes jelentést írni az ügyről. Garay Lajos tudomása szerint két horvát hallgató a nagyváradi, négy pedig „állítólag” a károlyvárosi hadapródiskolába került.¹⁵⁹

*

Ady Endre már évekkel korábban érzekelte az Osztrák–Magyar Monarchia válságát. „Itt mellettünk bomlodoz Ausztria. Egyedüli összetartó ereje az a parazita vágy, hogy bennünket kizsákmányolhasson. Nemzetiségi és felekezeti harcok darabolják százfelé, a szláv himnusz és a Wacht am Rhein-től alig-alig hallik már a Gott erhalte...” – írta *Ellentétek* című cikkében 1899-ben.¹⁶⁰ Ady diagnózisa a nacionalista retorika mellett lényeges mozzanatokat tartalmaz. A Lajtán túl egymást érték a kormányválságok, a 20. század elején a magyar szabadelvűek alatt is egyre ingoványosabbá vált a talaj. Németország előretörése, nagyhatalmi ambíciói egész Európát nyomasztották – Ady erre utalt a „Wacht am Rhein” említésével: Max Schneckenburger szövege Carl Wilhelm zenéjével 1871 után a németek nem hivatalos nemzeti himnusza lett. Egyre több aggodalomra adott okot a Monarchia szláv népeinek aktivitása is. A Magyar Királyság szláv lakosai nyilvánvalóan ugyanolyan ellenérzésekkel viseltettek az ekkor már a magyar identitás szimbólumainak számító *Himnusz* és *Szózat*, mint a magyarok a kényszerűen hallgatott *Gotterhalte* iránt. A 19. század közepére a Monarchia, illetve a Kárpát-medence legtöbb nemzetiségi csoportjának megvolt már a maga nemzeti hitvallását megfogalmazó verse, dala. A csehek számára ez a „Hol van hazám?” kezdetű, eredetileg egy népszínműben elhangzó dalbetét volt, amely a szépséges szülőföldről szóló vallomás. Több szláv nemzetiség körében rendkívül népszerű volt Samo Tomášik evangélikus lelkész 1834-ben íródott „Hej, szlávok” című verse, amelyet a kortársak a lengyel Dąbrowski-induló dallamára énekeltek. (A vers első változata így kezdődött: „Hej, szlovákok”.) Tomášik verse elsősorban az anyanyelv szépségéről, a haza és a nyelv elválaszthatatlanságáról szól, ezért válhatott a korszakban a szláv népek közös himnuszává. A szlovákok legkedveltebb dalát a L’udovít Štúr köréhez tartozó Janko Matúška írta 1844-ben „Villámlik a Tatra fölött” címmel. A szövegnek magyarellenes éle volt, és a nemzeti önállóság vágyát fejezte ki. De a többi nemzetiségnek is készen állott már a maga, a nemzeti himnusz funkcióját betöltő dala vagy verse. Így például Šimon Jenko szlovén Marseillaise-ként emlegetett „Előre, Szláva zász-

¹⁵⁸ Garay: *A pécsi magyar királyi honvéd hadapródiskola története*, 89.

¹⁵⁹ Garay: *A pécsi magyar királyi honvéd hadapródiskola története*, 98–108.

¹⁶⁰ Ady Endre: *Ellentétek*. Debreczen, 1899. június 10. In: Ady Endre össze prózai művei. 1. köt. Összeáll. Földessy Gyula. Budapest, 1955. 151.

laja!” című verse, Antun Mihanović költeménye, a „Horvát haza”, a szerb Branko Radičević „Diákbúcsúja” és a Vasile Alecsandri által írott „Románia ébresztése”.¹⁶¹

Az I. világháború kitörése, az ekkor Európa-szerte tapasztalható háborús lelkesedés átmenetileg felülírta a monarchia népeinek egymással szembeni nemzeti érzékenységét. A korabeli lapok tudósításai számos bizonyítékkal szolgálnak ezzel kapcsolatban. „Félkilenckor az Erzsébet-körút felől nagy csapat tüntető vonult fel. Mintegy ezer-ezerötszázan lehettek. Csupa fiatal diák. Lázás, kipirult arccal énekelt valamennyi. A menet élén nemzetiszínű lobogót vittek, s úgy vonultak végig a körúton, folyton énekelve a legharciasabb indulókat. Ebben a szinte érthetetlenül lázas mámorban, amely hatalmába ejtette ma estére a lelkeket, összekeveredett minden. A menet élén a »Prinz Eugen« indulót fűjták, a végén a Kossuth-nóta járt, s ebben az örült káoszban és tomboló forgalomban mind a kettő megfért egymás mellett” – tudósított a pesti utcáról a *Magyarország*.¹⁶² Hasonló hangulatról számolt be Az Est bécsi tudósítója: „A Hofburg mellett egy előkelő kerti étterem van, a Volksgarten étterem, ahol katonazene játszik. Óriási tömeg özönlötte el a Volksgartent és a katonazenekar egész este csak harci dalokat játszott. Így volt ez mindenütt, ahol katonazenekar volt. Felváltva játszották a Volkshymne-t és a Rákóczi-indulót, és a tömeg egyforma kitörő örömmel fogadta mind a kettőt.”¹⁶³ Sőt még az is megtörténhetett, hogy a háború mellett tüntető tömeg egy munkapárti képviselő felszólítására a Kossuth-nótából Ferenc József-nótát kreált. „Eddig úgy énekeltük: Kossuth Lajos azt izente... Most más idők jöttek, a nótának így kell hangzani: Ferenc József azt izente... ez legyen a mi harci dalunk. Énekeljük: Az egész nagy tömeg rázendített: Ferenc József azt izente...”¹⁶⁴

1916. november 21-én, hatvannyolc évi uralkodás után elhunyt Ferenc József, császári és királyi trónja unokaöccsére, IV. Károlyra szállt. A magyar királyi koronázást 1916. december 30-ára tűzték ki. Ezt az alkalmat használta ki Barabás Béla függetlenségi párti képviselő, hogy a parlamentben ismét szóljon a *Gotterhaltéról*. Az interpelláció először annak szabályozását sürgette, hogy milyen ábrázolások jelenjenek meg a közintézményekben az új uralkodóról. A „gyászos körülmények között” trónra lépett Ferenc József ugyanis „mindenütt az ő abszolút császári formájában jelent meg”, s az uralkodót az „alkotmányos érában” is többnyire mint legfőbb hadúr, mint katonát ábrázolták. Barabás úgy vélte, az lenne a kívánatos, ha IV. Károlyról elsősorban olyan rajzok, festmények, szobrok, plakettek készülne, amelyek „Őfelségét a magyar szent koronával, a királyi palásstal vagy a koronázási jelvények egyikeivel vagy másikával ábrázolják”. Indoklása szerint ez egyrészt az ifjúság nevelése szempontjából kulcskérdés, az új nemzedékbe bele kell nevelni azt a tudatot, „hogy az osztrák császár különbözik a magyar királytól”, másrészt rendkívül lényeges, „hogy az a német, szász, szerb, tót, és román nyelven beszélő magyar állampolgár is, ha ránéz a magyar királyt feltüntető

¹⁶¹ Minderre: Kiss Gy. Csaba: *Nemzet és haza dilemmája a himnuszok tükrében*. In: uő: Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Esszék, tanulmányok és cikkek. Budapest, 1993. 93–108.; *Állami és nemzeti szimbólumok az Európai Unióban*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 2005.; Kiss Gy. Csaba: *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai. Egy nemzeti jelkép történetéhez*. Budapest, 2011. (Magyar esszék)

¹⁶² *Tüntetések Budapesten*. Magyarország, 21. évf. 179. sz. 1914. július 26. 4.

¹⁶³ *Tüntetés a háború mellett*. Az Est, 5. évf. 180. sz. 1914. július 27. 4.

¹⁶⁴ „A Monarchia s Németország nemzeti és csatadalai” című kiadvány a következő műveket tartalmazta: 1. Szózat. 2. Rákóczi-induló. 3. Csatadal. 4. Fel, fel vitézek. 5. Ferenc József azt üzent. 6. Ferenc József nem mehetett el a bálba. 7. Gotterhalte. 8. Die Wacht am Rhein. 9. Heil dir im Siegerkranz. 10. Lengyel Himnusz. 11. Prinz Eugen-marsch. 12. Radetzky-marsch. Tolnai Világlapja, 14. évf. 51. sz. 1914. december 17. 30.

képre, akkor egyúttal lássa a magyar állameszme megtestesülését”.¹⁶⁵ Ezután tért rá a *Gotterhalte* kérdésére. Leszögezte, hogy ennek a zenének, amely véleménye szerint „nem a császári ház, hanem az osztrák nép himnusza, azé a népé, mellyel még a legkedvezőbb körülmények között is érdekellentétben állunk és élünk”, nem szabad elhangoznia, mivel mélyen sérti a magyar érzékenységet. Barabás is felvetette, hogy szükség lenne királyhimnuszra.¹⁶⁶ Ha nincs, „tessék csináltatni”. Rendelkezésre áll Kölcsey himnusza és „Erkel gyönyörű, fenséges dallama”. Nincs egyéb teendő, mint „a himnusz első két versszakának helyes és alkalmas szöveget kell írni.” „Kezembe került egy hevenyészett szövegezés. (*Halljuk! a szélsőbaloldalon.*) Aki ennél jobbat, szebbet, alkalmasabbat készít, ám álljon elő!” [...]: „Isten áldd meg a királyt / Jó szívvel, bölcs ésszel, / Vészben ha Hozzád kiált, / Lásd el segítséggel! / Balsors kerülje el őt, / Védje meg hűségünk, / Alkosson szépet és dicsőt, / Atyánk legyen nekünk!”¹⁶⁷

Barabás érvelése lényegében nem változott Pap Zoltánéhoz képest: a magyaroknak nem császára, hanem királya van, ennek a különbségnek minden külsőségben meg kell nyilvánulnia, ezért fontos, hogy a magyar uralkodónak saját himnusza legyen. Paphoz hasonlóan Barabás is megelégedett volna Erkel zenéjére írt új szöveggel.

Tisza István miniszterelnök az interpellációra adott válaszában úgy vélte, nagyon is helyénvaló, ha az uralkodó tábornoki egyenruhában jelenik meg, hiszen a királyi és a legfelsőbb hadúri méltóság „elválaszthatatlanul össze van forrva”. A *Gotterhaltéról* szólva kijelentette, nem érdemes feleleveníteni a császárhimnusszal kapcsolatos „mesebeszédet”, a háború alatt számtalanszor hangzott el az osztrák és a magyar himnusz egymás után, katonai tisztelegés mellett is. Barabás Béla nem fogadta el a miniszterelnök válaszát. 1929-ben kiadott emlékirataiban elégtétellel állapíthatta meg, hogy a koronázáson nem hangzott el a *Gotterhalte*: IV. Károly esküje után a katonazenekar a *Himnuszt* játszotta el: „Meglepő, felemelő, lelkesítő hatást váltott ki az imádságos zene s ezzel együtt az ünneplők együtt éneklése. Így szállt fel az Egek Urához a nemzet fő fohásza, Gotterhalte nélkül. A körülöttem lévő képviselők, mágánások, melegen szorították meg kezemet s minden száj hangoztatta felém: Ezt neked köszönhetjük! Büszke is voltam reá.”¹⁶⁸ Barabás emlékiratainak pátosza azt sugallja, az ünneplők számára úgy tűnt, a dolgok rendeződtek, Magyarországnak végre van királya.

Az Osztrák–Magyar Monarchia végnapjaiban robbant ki az utolsó olyan *Gotterhalte*-botrány, amely az egész korabeli sajtót bejárta, és parlamenti szintre került. Egy héttel azután, hogy Tisza István a képviselőházban nyilvánosan elismerte, hogy a Monarchia elveszítette a világháborút, október 23-án IV. Károly király és felesége Magyarországra látogatott. Az uralkodói pár részt kívánt venni Debrecenben az új egyetem avatóünnepségén. Bár a városban a cseh legénységű 75. gyalogezred látott el helyőrségi szolgálatot, a főispán azt kérte a te-

¹⁶⁵ KN 1910–1918, XXXIII. 678. országos ülés, 1916. december 15. 114.

¹⁶⁶ IV. Károly személye számos zeneszerzőt megihletett, többek között a tanulmányunkban többször említett Pap Zoltánt is, aki „Áldassék a király” címmel komponált „néphymnuszt” (a szöveget és a zenét egyaránt ő írta). 1916-ban jelent meg gyulai Repold Károly két szerzeményének kottája: 1. Károly király a magyarok királya..., 2. Károly király-induló. Nándor Kálmán (Táborszky Nándor) Nemzeti Zeneműkereskedése. Budapest, 1916., és adták ki Felber Pál 44-es szakaszvezető dalait: Károly király sok ágyúja dörög. Három somogyi bakanóta. Bárd Ferenc és Testvére, Budapest, 1916. Kevésbé ismert, hogy Juhász Gyula számos énekkari darabhoz írt szöveget sőt maga is írt. König (később Király) Péter szegedi zeneiskolai igazgató kérésére. 1918-ban IV. Károly szegedi látogatását várva Királyhimnuszt, az őszirózsás forradalom alatt pedig köztársasági himnuszt írt. *Juhász Gyula összes költeményei*, 1043.

¹⁶⁷ KN 1910–1918, XXXIII. 115–116.

¹⁶⁸ Barabás Béla, albisi dr.: *Emlékirataim 1855–1929*. Arad, 1929. 148.

mesvári katonai parancsnokságtól, hogy a király és kísérete üdvözlésére a debreceni 3-as honvédek díszszázada vonuljon fel. Végül a királyt mégis a cseh gyalogezred fogadta – és a *Gotterhalte*. A hírlaptudósítások nyomán még egyszer hatalmas felháborodás söpört végig az országon, amit Romsics Gergely a Monarchia utolsó jelképbotrányának nevezett.¹⁶⁹ Október 24-én még kevesen sejtették, hogy másnap formálisan is megalakul a Nemzeti Tanács, küszöbön áll a budapesti, a prágai és a bécsi forradalom, végül az Osztrák–Magyar Monarchia végleges és teljes összeomlása.

ILDIKÓ NAGY

Himnusz, Szózat versus Gotterhalte. Imperial and national symbols in the Hungary of the Austro-Hungarian Monarchy

Gotterhalte, the Austrian imperial anthem, was composed by Haydn in 1797, and its lyrics were finalized in 1854. Two poems were in competition to become the Hungarian national anthem: Mihály Vörösmarty's Szózat (Summons or Appeal), set to music by Béni Egressy in 1843; and Ferenc Kölcsey's Himnusz (Anthem), set to music by Ferenc Erkel in 1844. In the end, the latter became the unofficial national anthem, and after the fall of the Monarchy the official state anthem as well. After the Austro-Hungarian Compromise of 1867, the Hungarian lyrics of Gott erhalte were changed to reflect the independence of the Hungarian state. However, the Austrian imperial anthem remained highly unpopular among Hungarians, as it reminded them of the defeat in the war of self-defense of 1848–49, and the oppression and retaliation following it. As a non-opposition Hungarian author wrote, „an active or passive dislike for Gotterhalte is a matter of national tradition, upbringing, taste, and manners for us.” Its public performances were often sabotaged at the turn of the century. The Hungarian opposition at that time, the Independence Party, regularly used these scandals to attack the government, and in 1903 they managed to topple Kálmán Széll's administration. The sources used for this study were releases of the contemporary press and the papers of the Hungarian Parliament. The study aims to 1) summarize the history of Gotterhalte's, Himnusz's and Szózat's creation and public use, 2) discuss the failed attempts to create a Hungarian royal anthem, and finally 3) to examine the conflicts generated by the use of the imperial anthem in Hungary, and among Hungarians, with an emphasis on the period between 1896 and 1903, particularly on the first years of the 20th century.

¹⁶⁹ Romsics Gergely: *A Monarchia utolsó jelképbotránya. A debreceni Gotterhalte-affér*. Rubicon, 2005. 9. sz. 20–26.

BORÓVI DÁNIEL

„Lovon vagy gyalog”

*Az Andrássy- emlékmű felállítása és bontása a források tükrében**

Andrássy Gyula rekonstruált lovas alakja 2015-ben tért vissza a Kossuth térre; 2016-ban a domborművek elhelyezésével és az elkészült emlékmű hivatalos leleplezésével jutott nyugalópontra a szobor 126 évvel korábban indult története.¹ Az újraalkotott, eredetileg Zala György által mintázott emlékmű a Parlament déli homlokzata elé került, oda, ahol eredetileg is állt az 1906-os avatástól 1945-ös, ideiglenesnek szánt bontásáig, amelyet a Batthyány tér és a Kossuth tér között létesítendő ideiglenes híd építése miatt rendelték el.

A magyar művészettörténet-írás komoly adóssága az előző századforduló nagy szobrász-életműveinek korszerű, monografikus feldolgozása. Hiányzik ez Zala György esetében is, pedig a szobrász a korszak egyik legjelentősebb és legfoglalkoztatottabb alkotója volt. A Zala halála óta eltelt nyolcvan évben ugyan két önálló kötet is ismertette munkásságát, azonban ezek egyike sem képes betölteni egy alapos, átfogó monográfia funkcióját. Borbás György 1999-es kötete szakmailag rendkívül problematikus;² Szatmári Gizella 2014-es kismonográ-

* Tanulmányom elsősorban a Habsburg Történeti Intézet és Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány megbízásából 2007–2008-ban végzett alap kutatás eredményein alapul. Ennek során az Andrássy-emlékmű teljes levéltári anyagát és sajtóját feldolgoztam. A kutatás egyes eredményeit – elsősorban a szobor Kossuth téri elhelyezésével kapcsolatos vita dokumentumait – Gerő András publikálta 2008-ban, a teret bemutató monográfiájában. Gerő András: *Térről. A Kossuth tér története*. Budapest, 2008. 51–58. Ugyanebben az évben június 16-án az Eötvös Loránd Tudományegyetemen az intézmény Művészettörténet-tudományi Doktori Iskolájának hallgatójaként az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék doktorandusz-hallgatóinak „*Mégy-e előre fajzatom*” avagy *kandelábertek a magyarság útján a 19–20. században* című konferenciáján tartottam előadást az emlékmű programjának kialakulásáról és a pályázatról. Később két online cikket közöltem a szobor történetéről. <https://fortepan.444.hu/2014/01/15/miniszterelnokok-lohaton>; http://oroksegyfigyelo.blog.hu/2016/09/26/_lovon_vagy_gyalog (letöltés: 2017. szept. 21.)

¹ <http://www.nemzetfotere.hu/blog/posts/110-ev-utan-ujraavatjak-andrassy-gyula-szobrot> (letöltés: 2017. szept. 21.)

² [Borbás György:] *Zala György. A millennium szobrásza, 1858–1937*. [Budapest,] 1999. Borbás zalai lokálpatrióta helytörténész, művészetpedagógus, művészeti író volt, aki több évtizeden keresztül foglalkozott a szobrász megismertetésével. Monográfiája láthatóan komoly ambícióval, hosszas kutatómunka eredményeképp készült, és számtalan illusztrációval, a teljességre törekedve mutatta be Zala életművét. Az egyes szobrok keletkezéstörténetének ismertetése azonban számtalan pontatlanságot tartalmaz; az, hogy milyen eseményeket, forrásszövegeket emel ki, gyakran teljesen esetlegesnek tűnik. Hivatkozásai sokszor pontatlanok vagy egyszerűen hiányoznak. A művek értékelésekor gyakran érződik a szerző személyes érintettsége, sőt azok általában mindenfajta korszerű tudományos módszertől mellőznek: legtöbbször az adott szobornak a korabeli sajtóhírek alapján történő ismertetésében merülnek ki. A kötet – amely így is megkerülhetetlen a Zala-kutatásban – szakmailag nehezen értékelhető. Egy fejezete az Andrássy-szobrot mutatja be. Borbás: *Zala György*, 37–42. Ebben a szerző utal ugyan egyes levéltári forrásokra (így a Zalával kötött szerződésre, illetve Zala

fiája szakmai szempontból kiváló, viszont területi korlátai miatt nem lehet az életművet részletekbe menően bemutató kötet.³

Nem véletlen, hogy az Andrassy-életrajzi művet bemutató önálló tanulmányok száma is rendkívül csekély. Liber Endre alpolgármester 1934-es budapesti szoborkatalógusának vonatkozó fejezete⁴ jelenti az eddigi legalaposabb feldolgozást, míg Ligeti Dávid történész 2016-os tanulmánya⁵ elsősorban az emlékmű avatásának politikatörténeti vonatkozásaira, illetve a szoborállítás kísérő anomáliákra koncentrált.

Tanulmányom célja ezért Zala György Andrassy-életrajzi művének, illetve a szobor felállításának alapos, a rendkívül bőséges levéltári forrásanyagban és sajtótudósításon alapuló művészettörténeti bemutatása. Írásomban elsősorban az emlékmű művészi megformálásának történetére fókuszálok, illetve a szoborállítás azon aspektusaira, amelyekre a korábbi feldolgozások nem vagy csak érintőlegesen tértek ki, emellett igyekszem felvetni a kutatás néhány további lehetséges irányát is.

1906-ban az Andrassy emlékmű avatásakor Mikszáth Kálmán így írt róla: „Budapest szobrai ismét megszorodtak, mégpedig egy lovas szoborral. Európa más nagy városaiban ezek a legérdekesebb látványosságok. Nem csoda, ha a mi közönségünk szintén lovas szobrokra vágyik. S hogy e tekintetben kielégíthessék, egy a parlamentben, az íróasztalnál és a diplomácia parkettjén imponáló pályának fényes, sőt varázslatos ragyogású alakját kellett ügyszólván ráerőszakolni a lóra.”⁶

1890. február 19-én, id. gróf Andrassy Gyula egykori miniszterelnök és közös külügyminiszter halálának másnapján Tisza Kálmán miniszterelnök egy Andrassy-életrajzi emlékére vonatkozó törvényjavaslatot terjesztett elő a képviselőházban.⁷ A javaslatot elfogadták,

kitüntetésére), munkájából azonban úgy tűnik, hogy a levéltári anyag átfogó vizsgálatát nem végezte el. A szerző tévedéseit a kötet második, már Borbás halála után, 2017-ben megjelent kiadásában sem javították: az Andrassy-életrajzi művel kapcsolatban újdonságként csupán a szobor rekonstrukciójáról tudósítottak. Borbás György: *Zala György. A millennium szobrása*. Szerk. Koronczi-Fekete Viktória. [Budapest,] 2017. 47.

³ Szatmári Gizella: *Fény és árnyék. Zala György pályája és művészete*. Zalaegerszeg, 2014. A művészettörténész munkájában röviden az Andrassy-életrajzi művet is bemutatta, és a kötetben közölt forrásválogatásban az emlékművel kapcsolatos néhány levéltári dokumentum szövegét is közölte. Szatmári: *Fény és árnyék*, 27–30., 142–143., 144., 147.

⁴ Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái (Statistikai közlemények)*. [Budapest, 1934]. 265–270. A szerző valószínűleg levéltári forrásokat is használt monográfiája összeállításakor, azonban jegyzetapparátust nem alkalmazott, és a szoborállítás eseménytörténetét csak nagyon vázlatosan ismertette. Gyakorlatilag csak az Emlékbizottság tevékenységét mutatta be, pedig az érdemi munkát a Végrehajtó Bizottság végezte. Összefoglalója emellett néhány tévedést is tartalmaz, például az Országház téri szoborpróbákkal kapcsolatban. Feldolgozása mindenesetre az eseménytörténet eddigi legpontosabb és legáttekinthetőbb bemutatása, igaz, bizonyos problematikus mozzanatokról (így a Titteldorf Aladár-féle 1902-es rágalmozási perről vagy Zala sorozatos határidő-túllépéseiről) diszkréten hallgat.

⁵ Ligeti Dávid: *„Fény nevére, áldás emlékére!” Gróf Andrassy Gyula lovas szobrának 1906. évi felavatása*. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas Évkönyv 2015*. Budapest, 2016. 61–78. A fiatal történész többek közt az Országos Levéltárban és Budapest Főváros Levéltárában végzett kutatáson vagy Szatmári Gizella forrásközlésén alapuló rövidebb tanulmánya a bőséges forrásanyagból kissé szubjektíven válogatott, az eseménytörténet rövid ismertetése meglehetősen egyenetlen, és több tévedést is tartalmaz.

⁶ M. K. [Mikszáth Kálmán]: *Andrassy szobra*. Vasárnapi Ujság, 53. évf. (1906) 49. sz. 793–794.

⁷ *Tisza Kálmán felterjesztése Ferenc Józsefhez, 1890. február 19.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), K 26. Polgári kori kormányhatósági levéltárak: Miniszter-

és szinte azonnal elkezdődött a szoborállítás előkészítése. 1890. június 26-án megalakult az Emlékbizottság, elnöke gróf Szapáry Gyula miniszterelnök lett.⁸ A későbbiekben a mindenkor miniszterelnök töltötte be a bizottság elnöki posztját. Az első, július 16-i ülésen a miniszterelnök indítványára Végrehajtó Bizottság életre hívását határozták el, amelynek elnökül báró Podmaniczky Frigyeset választották meg.⁹

A szobor ötletének megszületésétől kezdve komoly vita folyt arról, hogyan ábrázolják az egykori miniszterelnököt: „lovon vagy gyalog”? „Kétségkívül még élénkebb vita tárgya lesz ez, mint volt a Deák Ferenc szobortervénél az, hogy »állva vagy ülve?«. Ott az elmék a szerint foglaltak állást, a mint a kiegyezés nagy létrehozójában a »szónok«-ot vagy a »nemzet bölcsét« kívánták megörökítve látni¹⁰ – írta a *Fővárosi Lapok* 1890-ben.

A lovas megjelenítés mellett kevés érv szólt. Magyar politikus – hacsak nem töltött be aktív katonai funkciót – már a 19. században is csak kivételes esetben szállt munkaidejében nyeregbe. Andrassy szabadidejében szenvedélyes lovas volt, az 1848–1849-es szabadságharcban katonaként is részt vett,¹¹ miniszterelnöksége idején a honvédelmi tárca élén is állt, ezek a tények azonban csak széljegyzetek lehettek a magyar miniszterelnök és közös külügy-miniszter politikai életrajzában. A 20. század emlékműszobrászatának deheroizáló, a hőst emberközelségbe hozó alkotásai után ma már nem lenne teljesen elképzelhetetlen egy hobbijának hódoló miniszterelnök szobra.¹² A 19. század azonban ebben a kérdésben még jóval konzervatívabban vélekedett: „...egy szoborba öntendő alaknál első sorban nem az jöhet tekintetbe [...] mi volt a magánkedvtelés, hanem hogy mily helyzet jellemzi leginkább ama közpályá természetét, melynek hálás elismeréséül szolgál az emlékmű. Rendesen harcias fejedelmeket, győztes hadvezéreket, lovon küzdött nagy vitézeket, szóval katonákat szoktak paripa hátán ábrázolni. Andrassy Gyula is volt katona, de csak külsőleg, rang szerint, nem pedig hivatásból és tetteknél fogva¹³ – érvelt a lovas ábrázolás ellen a *Fővárosi Lapok*.

Igaz, állítottak a korszakban egykori miniszterelnököt lóháton, ráadásul sportruhában ábrázoló köztéri szobrot: báró Wenckheim Béla, az Andrassy-kormány belügyminisztere, 1871-ben a király személye körüli miniszter, 1875-ben félévig miniszterelnök kisbéri emlékműve – Fadrusz János 1901-ben felavatott műve – lovaglórúhás, „civil” lovas szobor. Ennek oka azonban az volt, hogy az alkotás Wenckheimnek elsősorban nem mint miniszter(elnök)nek, hanem mint szakpolitikusnak: a magyar lótenyésztés úttörőjének, a Magyar Lovar-

elnökségi Levéltár. Központilag iktatott és irattározott iratok. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 478-481.

⁸ A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1890. június 27. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 502-503.

⁹ Az Emlékbizottság első ülésének jegyzőkönyve, 1890. július 16. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 533-535. Podmaniczky 1906 tavaszáig töltötte be a Végrehajtó Bizottság elnöki posztját, miután még az előző évben felmentését kérte. Podmaniczky felirata Wekerle Sándor miniszterelnökhöz, 1906. május 14. MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 27. A miniszterelnök Gromon Dezsőt, a Közmunkák Tanácsának alelnökét kérte fel Podmaniczky utódjául. Miniszterelnöki leirat fogalmazványai. 1906. május. MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 26.

¹⁰ (D.): „Lovon vagy gyalog”? (Szőnyegre kerülő kérdés). Fővárosi Lapok, 27. évf. (1890) 85. sz. (március 27.) 617–618.

¹¹ A témáról bővebben lásd: Hermann Róbert: Andrassy Gyula 1848–1849-es tevékenysége. In: Gróf Andrassy Gyula – A lángoló zseni. Kiállítási katalógus, Gödöllői Királyi Kastély Múzeum. Gödöllő, 2009. 26–31.

¹² A 20. századi magyar emlékműszobrászat deheroizáló tendenciáiról bővebben lásd: Wehner Tibor: Köztéri szobraink. Budapest, 1986. 72–78., 96–130.

¹³ (D.): „Lovon vagy gyalog”? 617.

egylet elnökének, lovászati szakírónak állított emléket. Az állító az Földművelésügyi Minisztérium, a felállítás helye pedig a méntelep szomszédsága volt.¹⁴ Andrássyról is készült ugyan olyan portré, amely angolos lovaglórúhában, lóháton ábrázolta – ez azonban magáncélra rendelt festmény volt, a portréfestőként induló, később ló-, szarvasmarha- és juhábrázolásaival nagy sikert elérő Pállik Béla 1884-es alkotása.¹⁵ Az Andrassy-szoborral kapcsolatos sajtótúbitában a költő Vajda János is megszólalt: véleménye szerint Andrassy elsősorban diplomata volt, így az álló alakos, szalonruhás megjelenítés lenne a legmegfelelőbb.¹⁶

A lovas megjelenítés mellett a sajtó egy sajátos szempontot említett: lovas köztéri szobor ekkor még nem díszítette a fővárost. „Bele szól továbbá itt is a változatosság szempontja, mert lovas szobrunk még nincs s most lehet egy”¹⁷ – érvelt a *Fővárosi Lapok*. A lap ezt a tényezőt Deák Ferenc budapesti, a Ferenc József (ma Széchenyi István) téren álló szobra (Huszár Adolf – Keszler Adolf – Mayer Ede, 1878–1887) kapcsán is kiemelte, amikor arról írt, miért választották ott annak idején végül az ülő alakos megjelenítést. A cikkíró szerint érvényesült „a változatosság ama szempontja is, hogy ülő közsobrunk addig nem volt”.¹⁸ A lovas szobor mindenesetre elegánsabbnak számított, mint az álló vagy ülő alakos, így sokak szerint jobban megfelelt volna egy főúri család tagjának. „Többen pedig, kik az arisztokráciához tartoznak, mindenképen előkelőbb tiszteletnek tartják, ha a világ nem amúgy polgári állásban vagy ülő széken fogja az ő alakját látni, hanem paripa hátán, mint egy második piederstálon.”¹⁹ Mindenesetre az a tény, hogy 1890-ben egyáltalán felmerült, hogy lovas szobrot állítsanak, jól jelzi, hogy a magyar köztéri szobrászat két évtized alatt túljutott a kezdeti nehézségeken. Nagy Ildikó művészettörténész találoan jegyzi meg a budapesti Széchenyi-emlékmű (Engel József, 1867–1880) készítésének egy 1871-es epizódja kapcsán: „A magyar szobrászat hőskorának alapkérdése tehát nemcsak az, hogyan teremthető meg a reális és az ideális, az egyszerű és a nagyszerű egysége, hanem főleg az, hogy a szabad ég alatt elhelyezett talapzaton hogyan áll meg a figura a saját két lábán. A probléma még hosszan kísért, talán Zala György az első, aki ilyesmivel már egyáltalán nem küszködik, könnyed és bravúros megoldásai vitán felül állnak.”²⁰

1890. július 3-án Szapáry Gyula miniszterelnök levélben értesítette Andrassy idősebb fiát, Tivadart az Emlékbizottság megalakulásáról. Ebben arról is kérdezte, van-e a családnak valamilyen kívánsága a szoborral kapcsolatban. „Erről azért értesítlek hogy ha neked és általában a megboldogult tisztelt családjának ~~e-részen~~ az emlékszobort illetőleg valamely kívánságtok volna, módodban legyen azt velem kellő időben tudatni”²¹ – olvasható a levél fogalmazványában. Andrassy Tivadar július 17-én válaszolt Szapárynak. Ma már csak a válaszlevél első és utolsó lapját ismerjük, de a család Andrassy megjelenítési módjával kapcsolatos véleménye így is egyértelműen kiderül: „A szobor ügyében természetesen szavunk nincs, de

¹⁴ Az emlékműállításról és az avatásról bővebben lásd: S. J. F.: *A Wenckheim-szobor leleplezése Kisbéren*. Vasárnapi Ujság, 48. évf. (1901) 40. sz. 646–647.

¹⁵ A festményt jelenleg a betlíri (Betliar, Szlovákia) Andrassy-kastély őrzi. A kép olajvázlata a Virág Judit Galéria 2005-ös aukcióján szerepelt. 21. aukció, 217. tétel.

¹⁶ Liber: *Budapest szobrai és emléktáblái*, 267.

¹⁷ (D.): „Lovon vagy gyalog?” 617.

¹⁸ „Lovon vagy gyalog?” 617.

¹⁹ „Lovon vagy gyalog?” 617.

²⁰ Nagy Ildikó: *Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten*. Budapesti Negyed, 9. évf. (2001) 2-3. sz. 198.

²¹ Szapáry Gyula levele Andrassy Tivadarnak, 1890. július 3. (fogalmazvány) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 491.

ha már oly jó voltál ohajaink iránt kérdezősködni, bátor leszek röviden két pontot megemlíteni, melyekről meg vagyok győződve hogy Atyám izlésének is leginkább megfelelt volna. Egyik az hogy ha finanziaális szempontból lehetséges a lovas szobor felelne meg leginkább egyéniségének.”²²

A Végrehajtó Bizottság eleinte nem akarta a pályázati kiírásban meghatározni, hogyan ábrázolják a szobrászok a néhai miniszterelnököket. Podmaniczky 1890 júliusának végén még ilyen értelemben nyilatkozott a *Fővárosi Lapok*nak: „Azon, hogy a szobor lovon vagy állva ábrázolja-e az államférfi alakját, báró Podmaniczky Frigyes nem kíván szólni. Nem-művész embernek – úgy mond – nehéz ilyen kérdésben határozott véleményt mondani, sőt e tekintetben a tervező művészek kezét és képzelmét nem is szabad túl a rendén lekötöni és rendszabályozni.”²³ A Végrehajtó Bizottság december 9-i ülésén Podmaniczky javaslata nyomán végül úgy döntött, hogy a pályázó szobrászoknak Andrássyt 1867 és 1878 között kell ábrázolniuk, állva vagy lóháton.²⁴ Meglepő módon sem az ülés jegyzőkönyve, sem a döntés maga nem utal arra, hogy Podmaniczky és a Végrehajtó Bizottság értesült volna ekkorra a család kéréséről, az mindenestre nehezen képzelhető el, hogy annak ellenében döntöttek volna a szabadabb kiírásról. A Podmaniczky által a miniszterelnöknek átküldött pályázati hirdetmény-tervezetben még „A szobor lovas- vagy gyalog-szobor lehet” szöveg szerepel, amelyből a „vagy gyalog” szavakat később ceruzával áthúzták.²⁵ Az Emlékbizottság végül 1891. november 8-i, második ülésén módosította a pályázati kiírás szövegének tervezetét. Az ekkor elfogadott kitétel a család kérésének is megfelelt: „Csak lovas szobor kívánandó.”²⁶

A végleges pályázati kiírás a megjelenítés tekintetében végül a következő feltételeket tartalmazta: „1. Lovasszobor tervezendő, mely gróf Andrássy Gyula alakját az 1867-től-1878. évig terjedő időszakból élethiven és jellemzően ábrázolja. [...] Az öltözet: koronázási magyar diszruha; a mente nem panyókára hanem felöltve legyen”.²⁷ Andrássy öltözkének tehát annak a dísmagyarnak kellett lennie, amelyet a miniszterelnök Ferenc József és Erzsébet királyné 1867-es koronázásakor viselt. Ekkor Simor János hercegprímással együtt – a hagyományosan az ebben az aktusban közreműködő nádort helyettesítve – ő helyezte fel az uralkodó fejére a koronát.²⁸

A koronázási díszruhával a ló is létjogosultságot nyert, hiszen Andrássy 1867-ben – hasonlóan a többi férfi résztvevőhöz – a koronázási menetben lóháton vonult a Szent György térről a Mátyás-templomba. A menetet és annak pompáját már a kortársak – főként a külföldi diplomaták, látogatók – is anakronisztikusnak látták. „Az ember egy ilyen látványtól

²² Andrássy Tivadar levele Szapáry Gyulának, 1890. július 17. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 499. A család másik kérése egy mondatföredék alapján az elhelyezéssel volt kapcsolatos, pontos javaslatuk azonban a levél hiányos volta miatt nem ismert.

²³ (S.): Az Andrássy-szoborról. (Vélemény.) Fővárosi Lapok, 27. évf. (1890) 206. sz. (július 28.) 1518.

²⁴ A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1890. december 9. (másolat) MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 524.

²⁵ Pályázati hirdetmény (tervezet), 1890. december. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 529.

²⁶ Az Emlékbizottság második ülésének jegyzőkönyve, 1891. november 8. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1891 – I – 146) fol. 419.

²⁷ Pályázati hirdetmény. Pesti Hírlap, 14. évf. (1892) 223. (4897.) sz. (augusztus 12.) 14.

²⁸ Mivel 1867-ben elmaradt a nádorválasztás, az országgyűlésnek az aktushoz Andrássy személyében nádorhelyettes kellett választania. Maczó Ferenc: I. Ferenc József megkoronázása, 1867. In: Farbak Péter et al. (szerk.): Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum és Budavári Nagyboldogasszony-templom. Budapest, 2015. 20.

egészen a középkorban érezhette magát!” – írta például Mary Elizabeth Stevens, az Andrássy-gyerekek angol nevelőnője, aki – mivel a miniszterelnök és családja 1867 áprilisában már beköltözött a Sándor-palotába – munkahelye erkélyéről, közvetlen közelségből nézhette végig az eseményeket.²⁹ A koronázási menet megidézése ideális kompromisszumnak tűnt. A szobor üzenete így egyértelmű volt: a kiegyezés (idejének) meghatározó politikusaként jelenítette meg Andrássyt, a város pedig reprezentatív lovas szoborral gazdagodhatott. Megemlíthető, hogy készült – igaz, sokszorosított grafikaként, könyvillusztrációként – Andrássyt a koronázáskor viselt díszmagyarban, lóháton mutató, portrészzerű ábrázolás: a Falk Miksa és Dux Adolf által szerkesztett *Koronázási emlékkönyv* egyik metszete, Franz Kollarz rajza alapján Rusz Károly alkotása.³⁰

A lovas megjelenítés ötlete azonban később sem aratott osztatlan sikert. Bródy Sándor például már 1900-ban, a szobor végleges helyét eldöntő makettek felállításakor így írt: „Nincs lovas szobrunk, tehát kinevezik Andrássy Gyulát hadvezérnek. Szerencse, hogy az írott história ellenőrizi mindazt, amit mi kőben és ércben összehazudozunk.”³¹ Hasonló kritikát fogalmazott meg Lyka Károly műkritikus-művészettörténész is az emlékmű felavatásakor: „Nem tudjuk, miért kell a bronz Andrássynak éppen lóháton ülnie, holott mindazt, amiért hírneves volt, nem lóháton végezte. Nyugodjunk meg a szobor megrendelőinek e szeszélyében s juttassuk emlékezetünkbe, hogy Velazqueznek is lovas szobrot állítottak, holott ő különbet is tudott a csikós-mesterségnél. Éppen ennyi joggal lóhátra ültethették volna dr. Semmelweisst is.”³²

Az elhelyezés tekintetében a vita két – szimbolikus jelentőségű – helyszín között zajlott. Az egyik lehetséges felállítási helyként az Andrássy út városligeti vége merült fel, „mely éppen az elhunyt nagy államférfiu kezdeményezésének köszöni létrejöttét s egyik maradandó emléket is képezi sokoldalú sikerdús működésének, a mely út méreteinél és elrendezésénél fogva méltó keretet is nyújt alkotója emléksobrának elhelyezésére”.³³ Ezen a területen ekkor még csak az Ybl Miklós tervei alapján 1884-ben megépült úgynevezett Gloriette állt. Az építmény balusztráddal szegélyezett hatszögű terasz volt, amelyre két oldalról lépcsősor vezetett fel. A terasz közepén díszes talapzatú zászlórúd emelkedett.³⁴ Az Emlékbizottság ezért a terület átengedését kérte a fővárostól. Lechner Lajos, a főváros középépítészeti igazgatója és főmérnöke novemberben 11-én nyújtotta be szakvéleményét. Ebben a területet a kért célra átengedhetőnek tartotta, viszont bizonyos aggályoknak is hangot adott. Véleménye szerint az Andrássy út kedvezőtlen magassági viszonyai miatt („az avenue végpontjai t. i. a Váci-körút [a mai Bajcsy-Zsilinszky út – megjegyzés tőlem, B. D.] és a városligeti torkolat között csak egy láb magassági különbség van, azonkívül az octogon-térnél az út négy lábbal behorpad”) az emlékmű távolról csak akkor érvényesülhetne, ha nagyszabású építészeti keretet kapna „talán árkádcarnok, esetleg diadalkapu vagy más efféle berendezéssel, melynek maga

²⁹ Schmal Alexandra (szerk.), Cieger András (s. a. r.): *Levelek az Andrássy házból (1864–1869) – Egy angol nevelő levelei*. Budapest, 2007. 214.

³⁰ Falk Miksa – Dux Adolf: *Koronázási emlékkönyv*. Pest, 1867. oldalszám megjelölése nélkül.

³¹ Bródy Sándor: *Andrássy lóháton*. In: Bródy Sándor: *Fehér könyv* 10. Budapest, 1900. 85.

³² Lyka Károly: *Zala Andrássyja*. Új Idők, 12. évf. (1906) 50. sz. 578.

³³ *Az Emlékbizottság első ülésének jegyzőkönyve, 1890. július 16. (másolat)* MNL-OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 534.

³⁴ A Gloriette-et végül csak a millenniumi kiállítás után, a millenniumi emlékmű építésének előkészítésekor bontották le. Az építmény kilátóként a Széchenyi-hegyre került át. Farbaky Péter – Kemény Mária (szerk.): *Ybl Miklós építész 1814–1891. A Hild-Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban*. Budapest, 1991. 128 (Kat. 74.)

a szobor csak egy részlete lehetne”. Felhívta a figyelmet arra is, hogy az emlékművet úgy kell kialakítani, hogy a téren lévő artézi kút hozzáférhető maradjon.³⁵

Figyelembe véve azt, hogy az Andrássy út vége a Szabadságharc-emlékmű egyik lehetséges helyszínül volt kijelölve, illetve számítva arra, hogy a főváros a területet esetleg nem engedi át, a Végrehajtó Bizottság alternatív helyszíneként a Parlament déli homlokzata előtti teret vetette fel. Ezt ugyancsak alkalmasnak tartották, hiszen – Podmaniczky szavaival – „a szobor létesítésének indokait [...] Andrássynak kiválóan országos érdemei képezik, melyek között első helyen áll a nagy államférfiúnak az az érdeme, hogy Deák Ferencz államjogi nagy művét, az 1867-diki kiegyezést, Magyarország új alkotmányát ő vezette be a gyakorlati valóságba. Szobrának tehát kétségtől méltó és megfelelő helye volna azon épület előtt is, mely államiségunkat külsőleg repraesentálni van hivatva.”³⁶

A Fővárosi Közgazdálkodási Tanács 1891. január 21-i ülésén tárgyalta az Andrássy út vége átengedéseinek kérdését. Mivel osztották Lechnernek és a fővárosi szakbizottságoknak a helyszínnel kapcsolatos aggályait, úgy döntöttek, a kérdésről tájékoztatják Szapáry Gyula miniszterelnököt.³⁷ Az Emlékbizottság november 8-i ülésén úgy vélte, a fővárosnak a helyszínnel kapcsolatos aggodalmai alaptalanok, mert a Városliget facsoportjai architektonikus keret nélkül is megfelelő háttérrel nyújtanak majd a szobornak. Véleményük szerint ilyesmi építése az adott helyszínen a környezet jellege miatt művészileg sem lenne indokolt, a szobor pedig alárendelődné az architektúrának, amelynek létesítése jelentős többletköltséggel is járna.³⁸ A főváros végül a törvényhatósági bizottság ülésén hozott döntése értelmében 1891 decemberében átengedte a területet, hogy ott Andrássy Gyula emlékművét állítsák fel.³⁹

A pályázat előkészítése során a két helyszínen kívül más alternatíva érdemben nem merült fel. 1891 februárjában Jakabffy Ferenc a Budapesti Szemlében közölt írásában az Andrássy úti elhelyezést elhibázottnak tartotta, és a Deák teret javasolta helyszíneként. „Legyen Andrássy emléke közöttünk – földön járó emberek közt – oly közel, mint Andrássy maga is közel volt hozzánk életében” – érvelt.⁴⁰ Felvetése visszhangtalan maradt. A végleges pályázati kiírásba az alábbi szöveg került: „A szobor helyül az Andrássy-út végénél a városligetnek az a része van kiszemelve, hol jelenleg az artézi kutat fedő ideiglenes építmény áll.”⁴¹

A pályázati hirdetményt 1892 augusztusában tették közzé a magyar és nemzetközi (német, francia és olasz) sajtóban.⁴² A pályázat 1893. októberi 1-jei határidejére tíz szoborterv érkezett.⁴³ A műveket a sajtótudósításokból, bizottsági jegyzőkönyvekből és az illusztrált lapokban megjelent fotókból ismerhetjük meg. A pályázati kiírás műleírását nem követelt meg, így a pályaművek koncepciója és ikonográfiája tekintetében is főleg ezekre kell támaszkod-

³⁵ Lechner Lajos szakvéleménye, 1890. november 10. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1891 – I – 146) fol. 402-403.

³⁶ A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1890. december 9. (másolat) MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 527-528.

³⁷ Kamermayer Károly polgármester felirata Szapáry Gyula miniszterelnöknek, 1891. január 21. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1891 – I – 146) fol. 397-398.

³⁸ Az Emlékbizottság második ülésének jegyzőkönyve, 1891. november 8. (másolat), fol. 418-419.

³⁹ Határozat, 1891. december 16. (hivatalos másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1891 – I – 146) fol. 423.

⁴⁰ Jakabffy Ferenc: Emlékszobraink. Budapesti Szemle, 65. évf. (1891) 170. sz. 228-241.

⁴¹ Pályázati hirdetmény, 7.

⁴² Podmaniczky Frigyes felirata Szapáry Gyula miniszterelnöknek, 1892. augusztus 10. MNL-OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1892 – X – 1811) fol. 355.

⁴³ A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 1893. október 9-10. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1893 – IX – 1633) fol. 291.

nunk. Eredeti terv- és makettfotó-anyag csak Zala és Schickedanz Albert pályaművével kapcsolatban ismert.⁴⁴ Első díjjal Zalaék tervét jutalmazták, mögöttük második helyen a német Gustav Eberlein, a harmadikon Stróbl Alajos végzett. Róna József és Klein Miksa művét megvételre javasolták.⁴⁵

A főalak valamennyi pályamű esetében megfelelt a kiírásnak. Stróbl a miniszterelnököt életképszerű gesztussal jelenítette meg: Andrássy kucsmáját lengeti. Ennek oka a *Vasárnapi Ujság* szerint az volt, hogy a szobor Andrássyt abban a pillanatban ábrázolta, „mikor a koronázás megtörténte után kucsmáját magasra emelve elkiáltotta magát: „Éljen a király!”⁴⁶ Igaz, erre a valóságban nem lóháton, hanem még a szertartás részeként a Mátyás-templomban került sor.⁴⁷ „A bíráló bizottság Stróbl Alajos művében szívesen elismeri a lovas alaknak könnyed üde és festői felfogását, [...] mind a mellett kénytelen kimondani, hogy a főalak realisztikus felfogása ellentétben áll a talapzat csucsíves stíljével”⁴⁸ – olvasható a bírálati jegyzőkönyvben. A (neo)gótikus stílusválasztás oka az volt, hogy Stróbl a szobrot eleve nem a kijelölt helyszínre, hanem a Parlament homlokzata elé szánta.⁴⁹ A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyének kritikusa is utal a talapzat és a szobor közötti feszültségre: „Úgyszólván egy gótikus síremléken mint talapzaton nyugtalankodik és kapar Andrássy lova.”⁵⁰

Gustav Eberlein tervén Andrássy lovát a béke nemtője vezette. Róna visszaemlékezése szerint „Eberleinnek volt egy kész modelje, a Vilmos császár emlékéhez, amelyen a lovat egy testes hölgy, a „»Germania« vezette s fönt ült Vilmos császár magyar ruhában s rajta – Andrássy fejével. Így varázsolta át a kész mintát Andrássy-szoborrá!”⁵¹ A 19. század közepi emlékműszobrászatban jellemző a többszintes forma. A főalak magas talapzaton helyezkedik el, amelyet alacsonyabbak vesznek körül. Ezeken klasszikus nyugalmú, allegorikus mellékalakok foglalnak helyet, amelyek jelképes értelmükkel fejezik ki a főalak kiválóságát. A század vége felé közeledve a mellékalakok egyre élénkebbé válnak, gesztusuk gyakran a főalak felé irányul, később a főalak és az allegorikus mellékalak jelenetszerű csoportja is elképzelhető lesz. A századfordulón az allegóriákat mind gyakrabban váltják fel valós személyek vagy hétköznapi emberek ábrázolásai. Az emlékmű nem különálló szobrok együttese többé, hanem jelenetszerű csoport.⁵² Nem tudni, van-e alapja Róna anekdotájának, mindenesetre a főalak allegorikus figurával való közvetlen társítása az 1890-es évek magyar emlékműszobrászatában még meglehetősen szokatlan megoldás lett volna.⁵³

⁴⁴ Zala és Schickedanz fennmaradt – részben az Országos Levéltárban, részben magántulajdonban őrzött – terveit Gábor Eszter közölte: Gábor Eszter – Verő Mária (szerk.): *Schickedanz Albert (1846–1915). Ezredévi emlékművek múltjának és jövőnek. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban*. Budapest, 1996. 108–111. (Kat. 28.)

⁴⁵ *A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 1893. október 9–10. (másolat)*, fol. 292.

⁴⁶ Dr. Kovács Dénes, *Gróf Andrássy Gyula szobra*. *Vasárnapi Ujság*, 40. évf. (1893) 43. sz. 718.

⁴⁷ Falk–Dux: *Koronázási emlékkönyv*, 42.

⁴⁸ *A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 1893. október 9–10. (másolat)*, fol. 293.

⁴⁹ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.

⁵⁰ Fittler Kamill: *Az Andrássy-szobor pályaművei*. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 12. évf. (1893) 193.

⁵¹ Róna József: *Egy magyar művész élete* 1-2. köt. Budapest, 1929. 644.

⁵² A jelenségről bővebben lásd: Borovi Dániel: *Habsburg reprezentáció Magyarországon a 19. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi (szakdolgozat)*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2006. 65-67.

⁵³ Nem tartom ilyennek Zala 1893-as budapesti Honvédemlékművét sem, amelyen szárnyas géniusz emel babérkoszorút a sebesült honvéd feje fölé. Itt ugyanis a honvéd nem konkrét személy, hanem egy csoport reprezentánsa.

Az Andrássy-émlékmű pályatervein szereplő allegorikus alakok és csoportok leggyakrabban a kiegyezést, valamint Boszniának és Hercegovinának az Osztrák–Magyar Monarchia katonai ellenőrzése alá vonását idézték meg. Bár a pályázati kiírás erre vonatkozó kitétele nem tartalmazott, az emlékműtervek narratív domborműveinek szinte mindegyike Ferenc József (és Erzsébet) koronázását, illetve az 1878-as berlini kongresszust jelenítette meg. Ez utóbbin Andrássy mint a Monarchia külügyminisztere vett részt. Ezek szerepeltek Stróbl, Zala és Schickedanz, Róna, illetve Szécsi pályaművén is.⁵⁴ Hozzá kell tenni azonban, hogy Bosznia és Hercegovina okkupációját a Monarchiában nem fogadta általános lelkesedés, és többek között annak kedvezőtlen belpolitikai következményei⁵⁵ – amelyek kikezdtek Andrássy politikai tekintélyét – vezettek ahhoz, hogy 1879-ben felmentését kérte a külügyminiszeri tisztség alól.⁵⁶

Klein Miksa hagyományos felfogású, antikizáló öltözetű, allegorikus mellékalakjai a Bölcsesség, a Történelem, a Diadal és a Látnoki szellem megtestesítői voltak.⁵⁷ Kiss György pályatervén a koronázási jelvényeket tartó Hungária, a félholdas zászlót tipró, eközben „meghódítójának” (feltehetően Hungária alakjának) babért nyújtó Bosznia, illetve az „alkotmányos kibékülés”, tehát a kiegyezés allegorikus figurája jelent meg.⁵⁸ Jobbjában kardot és pálmaágat tartott, baljával a hármasszövetség államainak címerével díszített pajzsra támaszkodott.⁵⁹ Szécsi Antal tervén a talapzat két oldalát egyrészt az alkotmányra utaló törvénytáblát tartó allegorikus nőalak kapott helyet – a kiegyezést jelképező ábrázolással Andrássy mint az alkotmányosság helyreállítója jelent meg. A másik oldalra ősmagyar öltözetű, Lehel kürtjét fújó férfialak került, aki – lábánál karddal és pálmaággal – a békét szimbolizálta. A talapzatot körülvevő terasz sarkain négy apródalak jelképezte Andrássy közéleti működésének eredményeit: a kardot és csákót tartó figura a honvédelemre, a bosnyák és magyar zászlót tartó alak Bosznia okkupációjára, a harmadik Budapest fejlesztésére, míg a negyedik a Parlament építésére utalt.⁶⁰ Zala allegorikus alakjai a Béke és a Jólét voltak.⁶¹ Az olasz Eugenio Bisi pályatervén a megláncolt és a szabad Magyarország allegorikus figurái jelentek meg – a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye kritikusának sommás véleménye szerint: „igen érzélgősek”.⁶² Eberlein a talapzat előoldalán oroszánt visszatartó, olajágát lengető férfialakot ábrázolt – ebben az esetben is kiegyezés-, illetve béke-allegóriáról volt tehát szó.⁶³ Ennek ellenére a bíráló bizottság a megjelenítés módját idegennek érezte. Úgy vélték, Eberlein pályaműve „a remekül tervezett és briliánsan bevégzett, de a magyar nemzeti érzületnek

⁵⁴ A berlini kongresszus modern értékelését Bosznia okkupációjával kapcsolatban lásd: Bencze László: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest, 1987. 46–52.; Diószegi István: *Bismarck és Andrássy*. Budapest, 1998. 309–317.

⁵⁵ Az okkupáció magyarországi fogadtatásáról, Széll Kálmán pénzügyminiszter lemondásáról és az ennek nyomán fellépett kormányválságról lásd: Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003. 311–323.

⁵⁶ Andrássy lemondásának politikai kontextusáról bővebben lásd: Diószegi: *Bismarck és Andrássy*, 331–334.

⁵⁷ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.

⁵⁸ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.

⁵⁹ Fekete József: *Az Andrássy-szobor-pályázat*. Magyar Szalon, 20. évf. (1893. október – 1894. március) 240.

⁶⁰ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.; Fekete: *Az Andrássy-szobor-pályázat*, 245.

⁶¹ Fekete: *Az Andrássy-szobor-pályázat*, 230.

⁶² Fittler: *Az Andrássy-szobor pályaművei*, 197.

⁶³ Fittler: *Az Andrássy-szobor pályaművei*, 193.

mitsem mondó mellékalakjaival” nem vitt közelebb az Andrássy-szobor megoldásához.⁶⁴ Kritikájában Fittler Kamill is elismerte, hogy Eberlein alkotása szakmai szempontból kimagaslott a pályaművek közül, azonban azt a magyar szellemtől idegennek tartotta: „Övé lehetett volna az első díj, ha magát a megrendelő magyar nemzet tulajdonságaival egy kicsit jobban tudta volna assimilálni. De egész koncepciója, összes alakjai annyira pán-németek (vajha a mi szobrászaink tudnának ilyen pán-magyarokat teremteni!), hogy művének egy magyar államférfiú emléke gyanánt Budapesten föllállítása elképzelhetetlen.”⁶⁵ A ma kissé nehezen érthető okfejtésből csakúgy, mint a bírálati jegyzőkönyvből az tűnik ki, hogy reálisan valószínűleg nem jöhetett volna szóba, hogy külföldi pályázó kapja a megbízást.

Róna emlékműtervét klasszicizáló elemekből összeállított, de meglehetősen egyéni építészeti struktúra szervezte. A szabadon álló, erősen vertikális, keskeny falszakaszt – amelynek széleire az alkotó egy-egy ión oszloppárt állított be – timpanon koronázta, a felette elhelyezett balusztrádós attika középtengelyében beékelt talapzaton a magyar koronázási jelvények plasztikájával. Róna – az újkori európai köztéri szobrászatban rendkívül szokatlan módon – a fal elé profilban állította Andrássy lovát. A megoldás – amellyel nyilvánvalóan a szobornak az erdős környezettől való vizuális elválasztására igyekezett megoldást találni – a középkori lovas szobrok, így az úgynevezett Bambergi lovas vagy a velencei reneszánsz lovas fali síremlékek elhelyezését idézi. „...nagyon is síremlékszerűleg hatna [...] Alig képzelhetünk el olyan lovas szobrot, mely csak egy oldalról lenne látható”⁶⁶ – fogalmazott a *Vasárnapi Ujság* kritikusa.

A szobrász a főalak talapzata alá az ülő Hungária, illetve a gróf figurája felé babért felnyújtó Budapest allegorikus csoportját társította.⁶⁷ Így Andrássyt – Szécsihez hasonlóan, de nála markánsabban – mint a főváros fejlesztőjét is megörökítette volna. A Budapest-figura gesztusa már a mellékalakok, illetve a mellékalak-főalak viszony életképszerűvé válásának folyamatát jelzi. A talapzat két oldalára az Állambölcsesség és a Honvédelem allegorikus alakja került.⁶⁸ A hátsó oldalra a szobrász sajátos kiegyezés-allegóriát mintázott. Róna 1929-es visszaemlékezése szerint „hátnál egy osztrák és egy magyar ember fognak kezét s fölöttük egy szárnyas génusz lebeg áldóan... És a sziklából buzog a forró víz, mint a nemzeti fejlődés és az új erő szimbóluma.”⁶⁹ A szobrász tehát a pályázati kiírásnak megfelelően az artézi kutat is beépítette kompozíciójába. „Az emlékmű hátsó lapján egymással kezét fogó attila és frakk igazán mosolyra kényszerít” – írta a Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye.

A téma allegorikus alakokkal ábrázolva nem volt szokatlan a korszak művészetében. Már a császári pár első, 1857-es magyarországi látogatása alkalmából készült osztrák kiadású emléklapon, Vinzenz Katzler litográfiáján⁷⁰ is látunk hasonlót. A sokszorosított grafikai lap felső részén Ferenc József és Erzsébet portréja fölé angyalok emelik a magyar koronát, az országalmát és a kardot a kétfejű sas tartja. Kétoldalt Szent István és Szent László koronás alakja tűnik fel, alattuk az egykori koronázó város, Pozsony, illetve Esztergom látképe. Lejjebb pest-budai városkép kapott helyet, középen a Dunával és a Lánchíddal. A városok ábrázolása előtt két allegorikus nőalak fog kezét: a baloldali mutató gesztusával az uralkodópárra hívja fel társnője figyelmét. A fejükön viselt falkorona a hagyományos újkori európai

⁶⁴ A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 1893. október 9–10. (másolat), fol. 293.

⁶⁵ Fittler: *Az Andrássy-szobor pályaművei*, 193.

⁶⁶ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.

⁶⁷ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.; Fekete: *Az Andrássy-szobor-pályázat*, 239.

⁶⁸ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.

⁶⁹ Róna: *Egy magyar művész élete*, 644.

⁷⁰ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 59939

ikonográfia antik eredetű tradíciója alapján városokként értelmezné őket – ezt erősítené a városkép alatti elhelyezésük is –, a lábuknál látható címerek miatt azonban valószínűbb, hogy inkább Ausztria és Magyarország megszemélyesítői. Legalul Ferenc József jelmondata: *Viribus unitis* (Egyesült erővel). A két szélen allegorikus alakok üdvözlnek az uralkodópárt, kettőjük magyaros ruhában: balról Kereskedelem, Ipar és Mezőgazdaság, jobbról Költészet, Művészet és Tudomány. A kézfogás gesztusa a köztéri szobrászatban is megjelent kiegyezés-allegóriaként. Deák Ferenc budapesti emlékművének egyik allegorikus csoportja antik lepelruhás, szakállas idősebb férfialakot ábrázol, aki két ruhátlan, fiatal fiú kezét fonja össze. A két alakot a lábuknál elhelyezett címerpajzsok Ausztriaként, illetve Magyarországgént értelmezik. A Róma alkotásával kapcsolatban megfogalmazott kritika oka valószínűleg az volt, hogy míg a két birodalomrész kibékülése allegorikus alakokkal ábrázolva az 1890-es években akár monumentális formában is lehetséges lett volna, addig Róma kortársi alakokkal, egyfajta „reális allegóriaként” jelenítette meg azt.⁷¹

Zala és Schickedanz a szoborhoz nagyszabású építészeti keretet is tervezett. A hasábos talapzatra állított lovas szobrot félköríves terasz vette volna körül, amelyet az ív mentén kettős oszlopokkal kialakított, árkádos kolonnád szegélyezett volna. A szobor posztamensét a teraszhoz felvezető lépcső középvezetékében állították volna fel. Az árkádsor két szélére, a pillérek elé egy-egy allegorikus nőalak szobrát szánták az alkotók.⁷² A bírálóbizottság csak a szobrászati részt díjazta, mert nem tartotta feladatának, hogy megoldja az Andrássy út végének építészeti lezárását. Mivel azonban több pályamű, így a díjnyertes alkotás is nagyszabású architektúrával dolgozott, megfogalmazták az út építészeti lezárásának alapelveit. Eszerint a szobrot talapzattal együtt teraszra kell állítani, a tér építészeti és kertészeti kialakítását pedig úgy kell elvégezni, hogy az a szobor művészi hatását emelje.⁷³ A Végrehajtó Bizottság következő ülésén a szobor épített környezetének megtervezésére Hauszmann Alajos bizottsági tagot javasolta,⁷⁴ amit az Emlékbizottság november 26-án el is fogadott. A terasz hatását a helyszínen felállított deszkamoddellel tervezték kipróbálni. Mindenesetre az emlékművel kapcsolatban kikötötték, „hogy az körülbelül 200.000 frtnál többbe ne kerüljön, s amennyiben lehetséges, az államalapítás ezredévi ünnepéjére elkészüljön”.⁷⁵

Az év legvégén azonban a tér rendezési tervében komoly fordulat – illetve bizonyos értelemben a pályatervhez való visszatérés – következett be. Egy hónappal az Emlékbizottság ülése után a *Vasárnapi Ujság* arról számolt be, hogy Zala és Schickedanz a bizottság útmutatása alapján elkészítette a szobor építészeti keretének módosított tervét. A cikk szerint a pályázati tervhez képest – amelynek építészeti részét, egyáltalán a tér markáns architektúrával való beépítését, mint láttuk, a bíráló bizottság korábban elvetette – a terasz alacsonyabb lett, a félköríves kolonnád két negyed körívre bomlott, és közelebb került a Városligeti-tóra tervezett híd hídfőjéhez. A negyed körívek origóiba egy-egy vízmedence került.⁷⁶

⁷¹ A Courbet-i értelemben vett reális allegória fogalmáról lásd: Hoffmann, Werner: *A földi paradicsom: 19. századi motívumok és eszmék*. Budapest, 1987. 9–15.

⁷² Az emlékműterv építészeti keretéről bővebben lásd: Gábor Eszter: *Az ezredéves emlék. Schickedanz Albert millenniumi emlékmű koncepciójának kialakulása*. Művészettörténeti Értesítő, 32. évf. (1983) 4. sz. 202–204.; *Schickedanz Albert*, 108–110.

⁷³ A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 1893. október 9–10. (másolat), fol. 293–294.

⁷⁴ Podmaniczky Frigyes felirata Wekerle Sándor miniszterelnöknek, 1893. október 22. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1893 – IX – 1633) fol. 290 / 306.

⁷⁵ Az Emlékbizottság harmadik ülésének jegyzőkönyve, 1893. november 26. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1893 – IX – 1633) fol. 335–339. 338–339.

⁷⁶ Gr. Andrássy szobra és Zala György. Vasárnapi Ujság, 40. évf. (1893) 53. sz. 908.

A cikk leírásával megegyező terv Schickedanz és Cathry Szaléz aláírásával, „TERVEZET: A MILLENNIUMI KIÁLLÍTÁS FŐBEJÁRATA mint melléklet a CATHRY SZ. és FIA „ANDRÁSSY ÚT-NÁDORSZIGETI KÖZÚTI HÍD” AJÁNLATÁHOZ” szöveggel, 1893. december 20-i dátummal maradt fenn. A hídpályázatról szóló és Cathry tervét is bemutató újságcikkek mindenesetre nem említik Schickedanz nevét.⁷⁷ Elképzelhető, hogy a módosított terv – el-lentétben a *Vasárnapi Ujság* értesülésével – nem a bizottság felkérésére készült, hanem Zala és Schickedanz saját kísérlete volt arra, hogy a bíráló bizottság által elvetett építészeti keretet – módosított formában ugyan – a Városligeti-tavon átívelő híd létesítésével összekapcsolva mégis megvalósíthassák. Az Andrássy- emlékmű módosított terve a később ugyannerre a helyre, ugyancsak Schickedanz és Zala által tervezett Millenniumi emlékmű közvetlen kompozicionális előzményének tekinthető. Ez utóbbi formailag az emlékműterv háromszoros méretűre nagyított, továbbfejlesztett variációjaként fogható fel.⁷⁸

Máig tisztázatlan, pontosan hogyan született a millenniumi emlékmű ötlete, és hogyan döntöttek a tervezett Andrássy-szobor új helyszínéről. Wekerle Sándor miniszterelnök 1894. január 28-án már ugyanarra a helyszínre a millenniumi emlékmű ötletét terjesztette elő a Parlamentben.⁷⁹ Úgy tűnik, az emlékműről már a gondolat születésétől kezdve az építész-szobrász párossal egyeztetett, akiknek végül – nagy felháborodást keltve – közvetlenül, pályázat nélkül juttatta a megbízást. Schickedanz és Zala ekkor már több közös munkát is a háta mögött tudhatott: az Andrássy-szobor pályaművén túl az építész tervezte Zala 1893-ban, a budai Dísz téren felállított Honvédelem emlékművének talapzatát,⁸⁰ 1890 végén pedig közös tervvel indultak a Szabadságharc-emlékmű tervpályázatán.⁸¹ A *Budapesti Hírlap* 1893. augusztusi tudósítása szerint Wekerle akkor „kínálta meg” Zalát az emlékmű elkészítésével, amikor modellt ült a szobrásznak. „Hajlandó volna megcsinálni a millennium apoteozisát?” – kérdezte. Zala beszámolója szerint ekkor előzetesen megállapodtak az árról, illetve abban is, hogy az emlékműnek 1894. elejére kell elkészülnie. A helyszínnel kapcsolatban ekkor még nem hangzott el konkrétum, de Zala a lap riporterének kérdésére azt felelte, hogy az Alagút fölé szánja.⁸² Ezzel szemben Beck Ö. Fülöp visszaemlékezése szerint – aki pályája elején rajzolóként dolgozott Schickedanz mellett – a miniszterelnök és az építész találkozáskor pat-tant ki az emlékmű gondolata.⁸³ Az 1894. januári előterjesztés során Wekerle már hivatko-zott arra, hogy az emlékműhöz többféle előzetes tervvariánst készítettett. Gábor Eszter sze-rint az első fennmaradt, a miniszterelnök leírásával nagyjából összeegyeztethető Schicke-danz-tervek még 1893 végén készülhettek.⁸⁴ Az *Építő Ipar* 1894. február 21-én már arról tudósított, hogy az Andrássy-emlékművet nem az eredetileg tervezett helyen fogják fel-

⁷⁷ A problémáról bővebben lásd: Gábor: *Az ezredéves emlék*, 202–204.; *Schickedanz Albert*, 118. (Kat. 30.)

⁷⁸ Erre először Gábor Eszter hívta fel a figyelmet. Gábor: *Az ezredéves emlék*, 202–204.

⁷⁹ Gábor: *Az ezredéves emlék*, 205.

⁸⁰ Zala 1889-ben eredetileg Lechner Ödönrel pályázott. Nem ismert, végül miért Schickedanz kapott megbízást. *Schickedanz Albert*, 102. (Kat. 23.)

⁸¹ *Schickedanz Albert*, 102–104. (Kat. 24.)

⁸² *A millennium apoteozisa*. Budapesti Hírlap, 13. évf. (1893) 236. sz. (augusztus 27.) I. melléklet. A forrásra először Szatmári Gizella hivatkozott. Szatmári: *Fény és árnyék*, 30. Az Alagút fölötti te-rületen 1902-ben merült fel ismét emlékmű felállításának gondolata, amikor az Erzsébet királyné-szobor helyszínéket a Szent György teret jelölték ki. A pályázók – köztük a Bálint Zoltán és Jámor Lajos építésszel induló Zala is – a tér keleti szélére helyezték volna az emlékművet, és a Várhegy oldalát is bevonták volna a kompozícióba.

⁸³ Gábor: *Az ezredéves emlék*, 204., 213.

⁸⁴ *Schickedanz Albert*, 142–144. (Kat. 38., 38.1.)

állítani, mert „a kormány az Andrássy út torkolata előtt a millennium megünneplése céljából nagyobb szabású műalkotást tervez”.⁸⁵

A Végrehajtó Bizottság 1894. március 14-i ülésén meglepő módon – az Emlékbizottság által 1893 novemberében elfogadott tervnek megfelelően – továbbra is az Andrássy szobor Andrássy út végi elhelyezése és a nagyszabású architektúra nélküli terasz témája került napirendre. Hauszmann bemutatta a környék rendezésének és a talapzatot körülvevő terasz kialakításának tervét. A területrendezés a tervezett híd eltolását is magában foglalta – ezt a millenniumi kiállítás igazgatóságának delegált tagjai is elfogadták. Hauszmann tervét a jegyzőkönyv tanúsága szerint Zala is helyeselte – noha valószínűleg úgy vett részt az ülésen, hogy mind ő, mind a bizottság tagjai tisztában lehettek már azzal, hogy erre a helyszínre Wekerle más emlékművet tervez. Az árak és tiszteletdíjak tárgyalása után arról hoztak döntést, hogy Schickedanz Albertet bízzák meg a talapzat és a terasz részletes terveinek kidolgozásával.⁸⁶

Megkezdődtek a szerződés-kötés előkészületei. Egy miniszterelnökségi előadói íven, amely a Podmaniczky által előzetes jóváhagyásra benyújtott szerződéstervezetre válaszoló miniszterelnöki leirat fogalmazványát is tartalmazza, utólagos feljegyzés tudósít arról, hogy a szobrász tiltakozott az ellen, hogy a szerződésben az emlékmű helyéül az Andrássy út vége legyen megjelölve: „*Pro domo*. Zala maga itt járt ápr. 11^{én}. Aggálya van a 7. pont ellen mely a szobor helyéül határozottan az Andrássy út végét jeleli meg. – Ő oda az ezredévi emlékmű felállítását tervezi.”⁸⁷ Meglepő módon a Végrehajtó Bizottság április 16-án az Andrássy úti helyszínre kötött szerződést a szobrásszal. Ebben Zala vállalta a nyertes pályamű alapján egyharmad nagyságú vagy életnagyságú modell készítését talapzattal és domborművekkel. Ezek bemutatása után köteles volt az öntéshez szükséges, két és feles életnagyságú mintákat szintén gipszből elkészíteni, majd azokat öntésre átadni. A mintákat a szerződés kézhez vételétől számított három éven belül – tehát 1897 áprilisáig – kellett volna elkészítenie. A szobrászt munkájáért 75 000 forint honorárium illette.⁸⁸

A helyszín kérdése azonban korántsem zárult le. Egy másik miniszterelnökségi előadói íven olvasható, április 19-ei keltezésű feljegyzés szerint „Zala György szobrász nálam járt és azt mondta, hogy Miniszterelnök úr ő nm. hajlandó volna a szerződést oly értelemben jóváhagyni, hogy a szobor helyének megállapítása ne tekintessék kötelezőnek”.⁸⁹ Végül a Végrehajtó Bizottság 1894. december 17-i ülésén született végleges döntés az emlékmű új helyének kijelöléséről. Mivel a miniszterelnök leiratában utalt arra, hogy az Andrássy út végét a millenniumi emlékmű helyéül jelölték ki, a bizottság a szobor áthelyezésének kérdését tárgyalta. „A bizottság a szobor újabb helyéül az új országház körül alakítandó teret hozza javaslatba, ami ellen Zala György szerződött szobrásznak nincs észrevétele.” Mivel a tér végleges rendezési terve még nem volt készen, a szobor pontos elhelyezéséről nem hoztak döntést. Azt tervezték, erről úgy fognak majd dönteni, hogy a gipszmintát próbaképp a tér különböző pontjain állítják fel. A bizottság felvetette, hogy ha a szobor a déli homlokzat elé kerülne, akkor az északi homlokzat elé tervezett kazánházat – amelynek az épülethez közel helyezését

⁸⁵ Idézi: Gábor Eszter: *Schickedanz Albert építőművész*. In: *Schickedanz Albert*, 38.

⁸⁶ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1894. március 14. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1894 – III – 423) fol. 241-246.

⁸⁷ *Miniszterelnökségi előadói ív, 1894. április*. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1894 – III – 423) fol. 247.

⁸⁸ *Szerződés, 1894. április 16. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1902 – XVII – 850) fol. 416-418.

⁸⁹ *Miniszterelnökségi előadói ív, 1894. április*. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1894 – III – 423) fol. 250.

amúgy is elhibázottnak tartották – máshol kellene felépíteni, hogy oda később szintén lovas szobor jöhessen.⁹⁰ Az utóbbi helyre később, 1934-ben gróf Tisza István miniszterelnök emlékműve került – Zala és Orbán Antal közös alkotása. Az Emlékbizottság 1895 májusában – miután megismerte a Végrehajtó Bizottság decemberi jegyzőkönyvét – a szobrasszal való egyeztetés és a Végrehajtó Bizottság által tervbe vett szoborpróbák lefolytatása nélkül úgy döntött, hogy a szobor „az új országház déli részén a Duna mentén alakítandó térre helyeztessék”.⁹¹

Úgy tűnik azonban, Zala nem a déli homlokzat előtti térre gondolt, amikor beleegyezett a szobor áthelyezésébe. A Végrehajtó Bizottság július 8-i ülésén kijelentette, hogy a határozatot tudomásul nem veheti, és sajnálatát fejezte ki, amiért a döntést egyrészt a meghallgatása nélkül, másrészt a december 17-i ülésen tervbe vett szoborpróbák megtartása nélkül hozták meg. Úgy vélte, a szobor a főhomlokzat középtengelyébe való. Azt ígérte, erről írásbeli beadványt is fog készíteni, és kérte a Végrehajtó Bizottságot, hogy azt terjessze majd az Emlékbizottság elé. A Végrehajtó Bizottság nem értett egyet Zala elhelyezési javaslatával. Véleményük szerint a tér szabálytalan alakja és a ferdén beletorkolló utcák miatt az emlékmű ezen a helyszínen nem érvényesülne kellőképp, ráadásul a főbejárat előtt közlekedési akadályt is képezne. A Végrehajtó Bizottság hivatkozott arra, hogy Zala a december 17-i ülésen beleegyezett, hogy a szerződés annyiban fog módosulni, hogy a szobor nem az Andrássy út végére, hanem a Parlament mellé kerül. Zala erre kijelentette, hogy ha a bizottság mereven ragaszkodik álláspontjához, akkor azelőtt meghajol, de magáról a művészi felelősséget elhárítja.⁹²

A szobrász hozzákezdett az emlékmű mintázásához, de nem a szerződésben rögzített határidők szerint haladt. Podmaniczky 1897. február 24-én arról tájékoztatta gróf Bánffy Dezső miniszterelnököt, hogy előző nap felkereste Zalát a műtermében. Az öntéshez szükséges modellek elkészítésének határideje ugyan 1897. április 25. – a szerződés kézhezvételétől számított harmadik év vége – volt, de Podmaniczky látogatásakor még a kisebb modellek sem voltak készen.⁹³ A szobrász a millennium körüli elfoglaltságaira és betegségére hivatkozott, és az év végéig kért haladékot. A szobrot továbbra is a főhomlokzat elé szánta, és azt ígérte, ennek okait írásban fogja előterjeszteni.⁹⁴ Április 18-án beadványt intézett a miniszterelnökhöz mint az Emlékbizottság elnökéhez. Ebben nehezményezte az elhelyezéssel kapcsolatos döntést és a döntés meghozatalának módját. „Nagyságodnak hivatali elődje Dr. Wekerle Sándor Ő Excellenciája alatt [...] csak elvben lett elfogadva, de nem finalizálva, hogy az Andrássy-szobor az új országház előtt legyen felállítva. Érdemleges határozatot hozni a hely precíz kijelölésével nem lehetett, minthogy a tér még teljesen el lett foglalva az új országház építésének segédépületeivel” – érvelt, és ez valóban megfelelt a Végrehajtó Bizottság 1894. decem-

⁹⁰ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1894. december 17. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1894 – III – 423) fol. 267-272.

⁹¹ *Az Emlékbizottság negyedik ülésének jegyzőkönyve, 1895. május 7. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1895 – VIII – 1563) fol. 213-216.

⁹² *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1895. július 8. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1895 – VIII – 1563) fol. 219-221.

⁹³ Borbás György erősen apologetikus monográfiájában ezzel szemben a következőt írja: „Sikerült tehát a művésznak az 1894. április 28-án megkötött szerződésben előírt három éven belül teljesíteni a nagyszabású feladatot. A kész szobor 1895. március 5-től egy faház végelmében várta az avatást.” Borbás: *Zala György*, 41. Borbás tévedéseinek forrása ismeretlen. A szerző a későbbiekben nem oldja fel, miért kellett volna több mint tizenegy évet várni a szobor elkészülésétől az avatásig.

⁹⁴ *Podmaniczky Frigyes felirata Bánffy Dezső miniszterelnöknek, 1897. február 24.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1897 – IV – 1382) fol. 171 / 176.

beri ülésén elhangzottaknak. „Nem is képzelhettem másképen, mint hogy más helyre gondolni sem lehet, mint az országház keleti homlokzata főkiugrásának tengelyébe eső térre, vagyis az országház főbejárata és a Nádor-utca közt elterülő helyre: mint az egyedül alkalmasra” – folytatta. Igaz, az említett ülésen, amelyen a szobrász is részt vett, komolyan szóba került a déli homokzat előtti elhelyezés, majd az Emlékbizottság 1895 májusában végleg emellett döntött. Zala levelében arról panaszkodott, hogy a Végrehajtó Bizottság a megelőző három évben nem követte figyelemmel munkája haladását, és csak néhány héttel korábban (a valóságban legkésőbb közel két évvel korábban, 1895. július 8-án), a bizottság gyűlésén értesült a véglegesen megállapított helyről. Eközben a szobron úgy dolgozott – írta –, hogy azt hitte, az a főhomlokzat elé kerül. Jogosan vetette fel azonban azt, hogy egy köztéri szobor esetében az elhelyezés, a környezethez való viszony alapvető fontosságú, illetve, hogy az általa továbbra is alkalmatlannak tartott új helyszínnel kapcsolatban számos kérdés továbbra is tisztázatlan: „Hátra van még a kérdéseknek egész sora a t. végrehajtó bizottság helykijelölésével kapcsolatosan: mily irányban álljon majd a lovasszobor? – mi szolgáljon háttéréül? – milyen az aránya a háttérhez? – és milyen a nagyságának aránya a térhez? – milyen az összehatása a térrel egyetemben?” Azt kérte, hogy a kérdés eldöntésére próbaképp állítsák majd fel a tér különböző pontjain a szobor gipszmintáját.⁹⁵ A Végrehajtó Bizottság jogosnak ítélte Zala kérését az elmaradt szoborpróbákkal kapcsolatban, ezért 1897. április 26-i ülésén úgy döntött, hogy ha a lovas szobor nagymintája elkészül, sort kerítenek rá. A szobrász ekkor az egyharmad méretű modellt 1897 végére, a végleges nagyságú mintát 1898 őszéig ígérte.⁹⁶ A kisebb modell azonban még 1898 áprilisának elején sem volt készen – Zala a megfelelő lómodellek hiányára hivatkozott, és két-három hónap további haladékot kért.⁹⁷ Podmaniczky a miniszterelnököt a késedelemről tájékoztatva apatikusan jegyezte meg: „...a dolog ezen állásában, a kényszer kifejtésének nehézségeinél fogva alig marad más hátra, mint bevárni a kívánt újabb határidőt.”⁹⁸ A szobrász valószínűleg nemcsak komoly szakmai presztízse miatt volt „érintetetlen”, hanem azért is, mert ekkorra már több megrendelést is kapott az Andrássy-családtól. 1893-ban Andrássy Géza megrendelésére az egykori miniszterelnök márvány portrédoborművét készítette el két példányban (egyét a betléri kastély számára, egyet a tőketerebesi családi kriptába), 1896 előtt pedig Andrássy síremlékét.⁹⁹ Zala Podmaniczky sürgetése ellenére még október közepén sem volt készen az egyharmados modellel, és annak befejezését hat-nyolc héten belül ígérte.¹⁰⁰ Podmaniczky egy évvel később erélyes hangú levélben vonta kérdőre a szobrászt a határidők többszöri be nem tartása miatt, és nyolc napon belüli választ várt arra, készen van-e a minta, és mikor terjeszti azt a szobrász a bizottság elé.¹⁰¹ Zala válaszában 1899 decemberére ígérte a kisebb gipszminta átadását. „Annak utána haladéktalanul hozzá fogok a nagy szobor elkészítéséhez, annál inkább mert

⁹⁵ Zala György beadványa Bánffy Dezső miniszterelnöknek, 1897. április 18. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1897 – IV – 1382) fol. 187–190.

⁹⁶ A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1897. április 26. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1897 – IV – 1382) fol. 191–193.

⁹⁷ Zala György levele Podmaniczky Frigyesnek, 1898. április 4. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1898 – XVIII – 226) fol. 142.

⁹⁸ Podmaniczky Frigyes jelentése Bánffy Dezső miniszterelnöknek, 1898. április 7. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1898 – XVIII – 226) fol. 141.

⁹⁹ Szatmári: *Fény és árnyék*, 118, 120.

¹⁰⁰ Podmaniczky Frigyes jelentése Bánffy Dezső miniszterelnöknek, 1898. október 25. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1898 – XVIII – 226) fol. 160.

¹⁰¹ Podmaniczky Frigyes levele Zala Györgynek, 1899. október 20. (hivatalos másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1899 – XVIII – 14565) fol. 132.

akkorra megszűnik az eddig létezett legfőbb akadály: az alkalmas nagy műterem hiánya, a mennyiben december havában elfoglalhatom ujonnan e célra épült nagy műhelyemet” – ígérte.¹⁰² Zala az év legvégére végre valóban elkészült a lovas alak és a domborművek egyharmados mintáival. A végrehajtó bizottság, miután megtekintette azokat a szobrász Nyugati pályaudvar területén álló ideiglenes műtermében, úgy vélte, az avatásnak a Parlament 1902 tavaszára tervezett átadásáig kell megtörténnie. Zala a lovas figura nagymintáját 1900 augusztusára, a domborművét az év végére ígérte. Így augusztusra tűzték ki a szobor végleges helyét eldöntő szoborpróbákat, amit az Emlékbizottság egyes tagjainak elfoglaltságai miatt később októberre módosítottak.¹⁰³ Végül úgy döntöttek, megelégszenek azzal, hogy próbaképp ne a gipszmintát, hanem a szobrász rajza alapján készített ácsolt, festett deszkamodellt állítsák fel.¹⁰⁴ Az Emlékbizottság október 31-én tekintette meg a téren a modelleket: a próba után a déli homlokzat előtti felállítás mellett határoztak. Szükségesnek tartották viszont, hogy ha a pénzügyi viszonyok megengedik, kisajátításokkal megnagyobbítsák a teret, a Báthory utcát pedig kiszélesítsék, hogy a szobor jobban érvényesülhessen majd.¹⁰⁵

Zala a szoborpróbák után – miután a miniszterelnök erre felszólította – beadványban ismertette véleményét a szobor elhelyezésével kapcsolatban. Továbbra is a főhomlokzat előtti felállítás mellett érvelt, felvetve azt a lehetőséget is, hogy esetleg a főhomlokzat két oldalszárnyának egyike előtt állítsák fel a szobrot, egy későbbi szimmetrikus párral számolva.¹⁰⁶ Zala megérte még, hogy ezt a koncepciót az 1920-as, 1930-as években – miután a Kossuth-szobor pályázata során ismét felmerült annak kérdése, célszerű-e nagyszabású emlékművet állítani a főhomlokzat középtengelyébe –, a Kossuth-, illetve a Rákóczi-emlékművel valószínűsítették meg. A déli homlokzat előtt tervezett felállítással szemben Zalának esztétikai kifogásai is voltak. Többek közt a Víziváros lesújtó látványával érvelt: „... mintegy a ló farkából kinőve mered [majd] az égnek a túloldali nagy gyárkémény silhouetete és a száz meg száz egyforma ablakokkal áttört, szürke malomfal unalmas homlokzata.”¹⁰⁷

1900. november 26-án a Magyar Mérnök- és Építész Egylet ülést tartott, közel száz mérnök és építész részvételével. A téma az Andrássy-szobor elhelyezése volt. Ismét elhangzott az az ellenérv, hogy az épület tengelyébe állított lovas szobor csak még jobban hangsúlyozná azt a városrendezési hibát, hogy az Alkotmány utca ferde szögben torkollik a Kossuth-térbe. „Sándy Gyula építész mutatta be a nagyméretű helyszínrajzot, amelyet az új országházról és környékéről rajzolt s kifejezte abbeli meggyőződését, hogy a parlament épületét szerencsétlenül helyezték el, illetve, hogy környékét igen rosszul szabályozták. Akkoriban, amikor az országháza épült, még jóformán tabula rasa volt körülötte s ha főtengeyének irányában a mai alkotmány-utcának megfelelő utat vezettek volna a váci-körútig [a mai Bajcsy-Zsilinszky

¹⁰² Zala György levele Podmaniczky Frigyesnek, 1899. október 23. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1899 – XVIII – 14565) fol. 133.

¹⁰³ A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1899. december 28. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1900 – XIX – 146) fol. 88-90. Az Emlékbizottság ötödik ülésének jegyzőkönyve, 1900. február 4. MNL OL, K 26 1906 – XXX – 128. (1900 – XIX – 146) fol. 94-95.

¹⁰⁴ A szűkebb Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1900. október 1. (hivatalos másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1900 – XIX – 146) fol. 109-110.

¹⁰⁵ Az Emlékbizottság hatodik ülésének jegyzőkönyve, 1900. október 31. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1900 – XIX – 146) fol. 120-121.

¹⁰⁶ Zala György beadványa Széll Kálmán miniszterelnöknek, 1900. november 12. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1900 – XIX – 146) fol. 125 / 128.

¹⁰⁷ Uo. fol. 125. A szobor felavatása környékén készült felvételek tanúsága szerint a budai Duna-sor – különösképp a gőzmalom épülete – valóban meglehetősen ipari jellegű háttérrel adott a szobornak.

útig – megjegyzés tőlem, B. D.], a Podmaniczky- és nagymező-utca sarkán az utcáknak ötágú csillaga keletkezett volna, amelynek középpontjáról pompásan beláthatnának minden utcába s különösen ez a másik alkotmány-utca gyönyörűen záródnék be a szabályosan elhelyezett parlament-épület középrészével, kupolájával. A mostani alkotmány-utcán végig nézve, nem látunk egyebet, mint a ferdén elhelyezett főbejárókat, míg a grandiózus kupola alig érvényesül. [...] A másik tervezett megoldás, a déli homlokzat előtt, a kiküldött bizottság által javasolt ponton azért nem szerencsés, mert a túlságosan közel van a parlament épületéhez és mert a Báthory-utca folytatásának irányába esik, amelyben tudvalevőleg előbb vagy utóbb Duna-hidat fognak építeni.”¹⁰⁸ A legnagyobb sikert Palóczy Antal javaslata aratta, aki – a Zala beadványában felvetett megegyezően – két szimmetrikusan elhelyezett lovas szobor felállítását ajánlotta. Pirovits Aladár azt vetette fel, hogy a szobor párdarabja Batthyány Lajos emlékműve lehetne, amit véleménye szerint az Újépület, azaz Batthyány kivégzőhelyének közelsége amúgy is indokolt volna. Az ülés résztvevői mindenesetre úgy vélték, a Parlament körüli tér – szabálytalansága miatt – alapvetően nem alkalmas lovas szobor felállítására.¹⁰⁹ Palóczy az *Építő Ipar* hasábjain is kifejtette nézeteit. Sándy kritikáján túl a térrel kapcsolatban annak adott hangot, hogy az „nincs művészileg megkomponálva. Nincs benne a méretek összhangja, szabálytalan, legnagyobb hibája az, hogy nincs orientálva, kiképezve és mérlegelve az országház fekvéséhez és alakjához képest. Az országház terébe épp az országház helyzete nem illik bele! Ezen a hibán utólagosan már mi sem segít. De épp e hibának következménye, hogy Gróf Andrássy Gyula lovasszobrát nem lehet odahelyezni a parlamentház tengelyébe, a főkapuzat elé, a hogy azt a nagy férfit megdicsőítő szándék, a megemlékezés hazafias kegyelele megkívánná.” Úgy vélte, az emlékműnek a főbejárat tengelyében történő elhelyezése gyakorlati szempontból se lenne jó, mivel azzal, hogy az a legkeskenyebb részén vágná ketté a teret, közlekedési akadályt is képezne.¹¹⁰ December 18-án Széll leiratban értesítette Podmaniczkyt Zala beadványáról. A szobrász kérését nem tartotta teljesíthetőnek, bár hozzátette: „Zala György érvelésének némi jogosultságát nem tagadhatom”. A két szimmetrikus lovas szobor ötlete ellen azt vetette fel, hogy Andrássy emlékművének nincs megfelelő párdarabja, s a két szobor helyére szökőkutakat terveznek, amelyek a Parlament már megépült szellőzőit fogják takarni.¹¹¹ A felállítás helyével kapcsolatban – bár személy szerint az eredetileg tervezett helyet, az Andrássy út végét tartotta volna a legmegfelelőbbnek – végül hozzájárult az Emlékbizottság döntéséhez.¹¹²

Az immár véglegesnek tekintett helyszín ismeretében a Végrehajtó Bizottság hozzálatott a Parlament déli homlokzata előtti tér rendezéséhez. A térbe torkolló Báthory utca kiszélesítésének kérdését a talapzat végleges méretének megállapításáig függőben hagyták.¹¹³ Tárgyalták Zala folyamatos határidő-túllépéseit, és megbízták Hauszmann Alajos és Bakos János bizottsági tagokat, hogy a határidőkkel kapcsolatban tárgyaljanak a szobrásszal, és

¹⁰⁸ Az Andrássy-szobor elhelyezése. Az építész-egylet véleménye. Pesti Hírlap, 22. évf. (1900) 328. sz. (november 28.) 5. Az ülés más résztvevői valószínűtlennek tartották, hogy erre a helyre híd épüljön.

¹⁰⁹ Az Andrássy-szobor elhelyezése, 5.

¹¹⁰ Palóczy Antal: Gróf Andrássy szobra és az Országház tere. Építő Ipar, 24. évf. (1900) 52–1251. sz. 313.

¹¹¹ Széll Kálmán miniszterelnök leirata Podmaniczky Frigyesnek, 1900. december 18. (fogalmazvány) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1900 – XIX – 146) fol. 124 / 130.

¹¹² Uo.

¹¹³ Ezt a tervet később elejtették, mert Zala úgy döntött, kisebb talapzatot tervez, mint amekkora a szoborpróban szerepelt. A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1901. március 12. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 7–8.

figyelmeztessék arra, hogy ha nem tartja be azokat, „a végrehajtó bizottság az ügy tovább nem kockáztatható komoly érdeke által hajtva kénytelen volna a szerződés felbontása iránt lépéseket tenni”.¹¹⁴ 1901. március 10-én Podmaniczky pótszerződést kötött Zalával, amely a végleges helyszínen kívül azt is rögzítette, hogy a szobrászt megbízzák a talapzat tervezésével, építésének művezetésével és a munka felülvizsgálatával.¹¹⁵ A posztamenst végül Foerk Ernő építész tervezte, aki az emlékmű iratai között először az Végrehajtó Bizottság 1901. szeptember 28-i ülésének jegyzőkönyvében jelenik meg mint a talapzat művezetését ellátó Zala „általá bejelentett helyettese”.¹¹⁶ A *Vasárnapi Ujság* ekkori tudósításában Foerkre már a talapzat tervezőjeként hivatkoznak.¹¹⁷ A pótszerződésben foglaltak szerint a posztamens tervrajzát és makettjét 1901. május 1-ig, a részletes kiviteli terveket június 1-ig, a lovas alak nagymintáját július 1-ig, a domborművek és az országcímer mintáját 1902. január 1-ig kellett a bizottságnak bemutatni. A szerződésbe egy olyan új pont is bekerült, amely szerint, ha Zala nem tartja be a vállalt határidőket, a bizottság jogosult azt egyoldalúan felbontani.¹¹⁸ Zala a megállapított határidőhöz képest egy hónappal később, június 10-én jelezte, hogy az új talapzat terve elkészült, és azt a bizottságnak be is mutatta. A posztamens kiviteli terveit július első felére ígérte.¹¹⁹ Szeptemberben azonban a domborművek megnagyobbításának ötletével kereste meg a Végrehajtó Bizottságot. Úgy vélte ugyanis, hogy az eredetileg tervezett, 80 centiméteres figurák helyett plasztikusabban kidolgozott, életnagyságú alakok illenének a két és félszeres életnagyságú lovas méretéhez. Ugyanekkor javaslatot tett arra, hogy a talapzat oravicai márványból készüljön, a bizottságot pedig arról kérdezte, a talapzat ornamentikája a posztamens saját kőanyagából vagy bronzból készüljön-e.¹²⁰ A ma ismert talapzattervek valószínűleg a tervezésnek ebből a fázisából származnak. A posztamens mindkét tervlapon három vízszintes zónára tagolódik. A legdominánsabb és legdíszesebb a középső, amelynek hosszoldalait töltik ki a szabályos téglalap alakú, életnagyságú figurákat felvonultató domborművek. A téglány alaprajzú szint sarkait diagonálisan beállított volutás tagok díszítik. A középső zónát klasszikus jellegű, tagozott párkány zárja. A Kiscelli Múzeum korábban publikálatlan tervlapján¹²¹ a talapzatot annak anyagánál sötétebb színű – nyilvánvalóan applikált bronz – ornamentika díszíti. A párkányról a dombormű felső része elé három sorolt elemből álló virágfüzérosor lóg le. A voluták felületét ugyancsak applikált bronz füzérek díszítik. A másik tervlapon¹²² az applikációk nem szerepelnek, a párkány „frízét” feltehetően a talapzat anyagából faragott, nagyobb léptékű, a képszek nyújtott téglalap alakú zónájába besimuló, szalagokkal átkötött füzér díszíti.

¹¹⁴ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1901. február 18. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 9-12.

¹¹⁵ *Pótszerződés, 1901. március 10. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 419-421.

¹¹⁶ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1901. szeptember 28. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1901 – XX – 96.) fol. 68.

¹¹⁷ *Andrássy Gyula szobra. Vasárnapi Ujság*, 48. évf. (1901) 37. sz. 601. Foerk írásos hagyatékát a Kiscelli Múzeum és az Építészeti Múzeum őrzi, ezek kutatása újabb adalékokkal szolgálhat.

¹¹⁸ *Pótszerződés, 1901. március 10. (másolat)*, fol. 419-421.

¹¹⁹ *A szűkebb Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1901. június 14. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 28-29.

¹²⁰ *Zala György beadványa a Végrehajtó Bizottságnak, 1901. szeptember 6. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 48-49.*

¹²¹ Budapest, Budapesti Történeti Múzeum Várostitörténeti Osztály, Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 67.227.12.

¹²² Közli: Szatmári: *Fény és árnyék*, 28.

A talapzat új kismintáját, illetve a lovas alak időközben végre elkészült nagymintáját Zala 1901. szeptember 7-én mutatta be az Emlékbizottságnak. A bizottság elfogadta a posztamens új tervét, illetve az alkotóknak azt a javaslatát is, hogy az magyar fehér márványból készüljön – viszont gránit felvezető lépcsőfokokkal. A bizottság úgy döntött, hogy a talapzat ornamentikája is kőből készüljön. Az elfogadott terveket a miniszterelnök átadta Podmaniczkynek, hogy az mielőbb intézkedjen az alapozási és a kőfaragó munkák ügyében. Zala az Emlékbizottság előtt is kijelentette, hogy a domborműveket a talapzat megváltozásának következtében kénytelen megnagyobbítani.¹²³ A szobrász 1904-ben erre hivatkozva az eredeti szerződésben meghatározott és már számára több részletben kifizetett 150 000 koronás honoráriumán felül az ekkorra befejezett Berliini kongresszus-dombormű megmintázásáért további 50 000 korona kiutalását kérte.¹²⁴ Tisza István miniszterelnök végül – Podmaniczky javaslata nyomán – a két domborműért méltányossági alapon összesen 80 000 koronát határozott meg díjazásként, azzal a kikötéssel, hogy az összeg két részletben, kizárólag a két nagymintának a bronzba öntésre való átadása után utalható ki. Podmaniczky ugyanis kitért arra is, hogy mivel „Zala eddigelé az az irányában megállapított határidőket nem tartotta meg s a vele kötött szerződés nemcsak az ott kitűzött 3 év alatt, de további 7 év alatt sem volt lebonyolítható, súlyt óhajtanék fektetni arra, hogy az engedélyezendő újabb díjazás esedékessége úgy legyen megállapítva, hogy Zalának érdekében álljon hátralékos feladatainak minél előbb megfelelni”.¹²⁵ Ezt követően megindult a talapzat alapozási és kőfaragómunkáinak előkészítése és lebonyolítása.¹²⁶

Az emlékmű bronzba öntését egy tragikus kimenetelű rágalalmazási ügy árnyékolta be.¹²⁷ A Végrehajtó Bizottság 1901. november 21-i ülésén Ráth György mint a bizottság tagja a Beschorner [Gladenbeck] bronzöntő cég érdekében szólalt fel. A berlini székhelyű vállalat a kevés itteni megrendelés miatt azt tervezte, hogy kivonul Magyarországról. Budapesti fiókjuk azonban azért, hogy fennmaradhasson, állami segélyért folyamodott a kereskedelmi miniszterhez. A miniszter Ráthot kérte fel, hogy járjon közben a Végrehajtó Bizottságnál annak

¹²³ *Az Emlékbizottság hetedik ülésének jegyzőkönyve, 1901. szeptember 7.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 46-47, 50.

¹²⁴ *Zala György beadványa Tisza István miniszterelnöknek, 1904. január 20.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 243.

¹²⁵ *Podmaniczky felirata Tisza István miniszterelnöknek, 1904. február 2.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 240-242. Zala 1905-ben, a Koronázás nagymintájának átadása után a nyolcvanezer helyett továbbra is százezer korona kifizetését kérte. A miniszterelnöknek írt feltejtésében azt állította, hogy a talapzat és a domborművek megnagyobbítása annak idején Széll Kálmán és a nagybizottság utasítása volt. *Zala György beadványa Fejérváry Géza miniszterelnöknek, 1905. szeptember 27.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1905 – XXX – 133) fol. 205-207. A vita valószínűleg kompromisszummal zárult, mert 1906 februárjában a tiszteletdíj hátralévő utolsó részleteként negyvenezer helyett ötvenezer koronát utaltak ki. *Utalvány fogalmazványa, 1906. február.* MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 8 / 11.

¹²⁶ *A Végrehajtó Bizottság 1901. szeptember 28-i és november 21-i ülésének jegyzőkönyve.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 68-70., illetve MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 76-81.

A talapzat kőfaragómunkáira Bibel János cégével kötöttek szerződést. *Szerződés, 1902. március 19.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 365-376. A talapzat gránit lépcsőfokaival kapcsolatos munkálatokat Seenger Béla cége végezte. *Szerződés, 1904. december 22. (hivatalos másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 321-322.

¹²⁷ Az ügyről az Andrassy-emlékmű irodalmában először Ligeti Dávid számolt be röviden 2016-os tanulmányában, igaz, az ügyet kiobbantó Titteldorf Aladárra Titteldorfer Alajosként hivatkozott. Ligeti: „Fény nevére, áldás emlékére”, 68.

érdekében, hogy a Beschorner cég kaphassa az Andrássy-émlékmű bronzba öntésére vonatkozó megbízást. A biztosság ezért felkérte Zala Györgyöt és Hauszmann Alajost, hogy a nyilvános közbeszerzés kiírása előtt tájékozódjon a cégnél arról, mennyiért vállalnák az emlékmű öntését.¹²⁸ Három hónappal később Titteldorf Aladár, a Beschorner cég elbocsátott munkatársa¹²⁹ beadványt intézett Széll Kálmán miniszterelnökhöz, amely szerint az 1901-ben Zala kérésére adott, a szobor öntésére vonatkozó, a berlini központ által jóváhagyott, illetve az aktuálisan a cég berlini központja által a Közmunkák Tanácsának adott árajánlat közötti 33 000 forintos különbség visszaélést sejtet.¹³⁰ Szóbeli bejelentésében pedig azt állította, hogy a Közmunkatanács egyik tisztviselőjét megvesztegették, és bizonyos összeget kap a szobor öntési költségeiből. Titteldorf forrásként Zala titkárára, Kerényi Jánosra hivatkozott. A március 19-i szembesítésen Kerényi tagadta, hogy ezt mondta volna,¹³¹ és később rágalalmazása miatt be is perelte Titteldorfot.¹³² Emellett a Közmunkatanács egy tagjának meg-rágalmazása miatt is büntető eljárás indult az elbocsátott tisztviselő ellen.¹³³ A sajtó április 23-án számolt be „az Andrássy szobor botrányáról”. Zala ekkor a *Pesti Hírlap*nak úgy nyilatkozott, az általa kért előzetes, illetve a cég berlini központja által a szoborbizottságnak benyújtott hivatalos árajánlat között valóban jelentős különbség van, viszont szó sincs visszaélésről: Titteldorf rágalmai hátterében az elbocsátott tisztviselő bosszúja áll. Így nyilatkozott Róna József is, aki időközben – a Beschorner-cég ajánlatánál kedvezőbb árral – elnyerte a szobor öntésére vonatkozó megbízást.¹³⁴ Zala néhány nappal később úgy nyilatkozott, a Beschorner ércöntőde a második alkalommal azért adott magasabb árajánlatot, mert a cég rossz helyzetére való tekintettel „illetékes helyről” „félíg tanács, félíg felszólítás jellegű útmutatást” adtak nekik erre.¹³⁵

1905. augusztus 1-jén az Igazságügy-minisztérium arról tájékoztatta Fejérváry Géza miniszterelnököt, hogy a Budapesti Királyi Törvényszék a rágalalmazási ügyet Titteldorf halála miatt megszüntette.¹³⁶ Zala később a Végrehajtó Bizottságnak arra utalt, hogy Titteldorf az ügy végtárgyalása előtt öngyilkosságot követett el.¹³⁷ Gyászjelentése tanúsága szerint „Tittel-

¹²⁸ *A Végreható Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1901. november 21. (másolat)* MNL O, K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96.) fol. 81-82.

¹²⁹ A levéltári dokumentumokban és a korabeli sajtóban Tittelfordra hol tisztviselőként, hol művezetőként, hol igazgatóként hivatkoznak. A miniszterelnökhöz intézett beadványát „Beschorner mű-ércöntőde volt tisztviselője / cs. és kir. nyug. Főhadnagy”-ként szignálta. *Titteldorf Aladár beadványa Széll Kálmán miniszterelnöknek, 1902. február 28.* MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 352.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ *Titteldorf Aladár beadványa a miniszterelnöknek, 1902. március 20.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 361.

¹³² *Egy szoborügy függeléke.* Magyar Nemzet, 21. évf. (1902) 116. sz. (május 15.) 21.

¹³³ *Széll Kálmán miniszterelnök átíratja az igazságügyminiszternek, 1902. május 27. (fogalmazvány)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 425.

¹³⁴ *Az Andrássy-szobor botránya.* Pesti Hírlap 24. évf. (1902) 112. sz. (április 24.) 6.

¹³⁵ *Az Andrássy-szobor botránya.* Pesti Hírlap, 24. évf. (1902) 113. sz. (április 25.) 9.

¹³⁶ *Minisztériumi átírat, 1905. augusztus 1.* MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128 (1905 – XXX – 133) fol. 185.

¹³⁷ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1906. március 16. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 17-19. 19.

dorf Aladár Adolf nyug. cs. és kir. főhadnagy” 1905. január 20-án, élete 33. évében, „hosszú betegség után” hunyt el.¹³⁸

1902 márciusában Zala arról tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy a szobor nagymintája a befejezés stádiumában van, és egyben – anyagi helyzetére hivatkozva – azt kérte, előlegként utalják ki a számára a szobor mintázásáért megállapított honoráriumából még hátralévő 30 000 koronát.¹³⁹ A Végrehajtó Bizottság április 4-én ülést tartott Zala műtermében, és átvette az lovas alak nagymintáját. Mivel a domborművek átadási határideje január 1-jén lejárt, de még mindig nem voltak készen, a bizottság újabb határidőket jelölt ki. A berlini kongresszus domborművének új határideje 1902. július 1., a koronázásé 1902. november 1. lett.¹⁴⁰

1902. június 13-án Zala bemutatta a Végrehajtó Bizottságnak a talapzat végleges méretű modelljét, amelyen a korábbihoz képest bizonyos változtatásokat tett.¹⁴¹ A legfontosabb ezek közül – ahogy az a szobrász Podmaniczkynek írt beadványából kiderül – az volt, hogy a korábban szabályos téglalap alakú domborművek felső sarkait lekerekítette, mert derékszögű sarkokkal „a támpillérek kötömege látszólag gyengének mutatkozott volna, a hordképesség külső hatása szempontjából”. A domborművek keretének virágfüzérés ornamentikáját is megváltoztatta, hogy az mind a főalak, mind a domborművek figuráinak léptékéhez harmonikusan illeszkedjen. „Mert ha a főalak arányaiban készül, akkor egy-egy virág akkora lett volna, mint a domborművek alakjainak a feje, ha pedig a domborművek alakjaihoz viszonyítva készülnek, akkor nagyon aprólékos az egész. Ezért oly motivumot kerestem és találtam, mely mind a két arányba művészielen beleillik.”¹⁴² Ez valószínűleg már a végleges megoldáshoz közeli terv lehetett. A megvalósult talapzaton ugyanis a középső szint és a domborművek az ismert, 1901-re datálható talapzattervekhez képest nyújtottabb arányúak, a

¹³⁸ A gyászjelentés szerint Titteldorf földi maradványait a XVI. helyőrségi kórházban (Hungária körút) egyházi szertartással szentelték be – a kissé szokatlan megfogalmazású jelentés talán az öngyilkosság miatt csak ennek a dátumát közli –, majd a farkasréti katonai temetőben helyezték örök nyugalomra.

¹³⁹ *Zala György beadványa Széll Kálmán miniszterelnöknek, 1902. március 2.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 358-359. Az előleget eleinte nem akarták megadni. Lásd: MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 356, 357/360. A hónap végén a miniszterelnök felülvizsgálta korábbi döntését, és az előleg kiutalását a szoborminta átvételéhez kötötte. Lásd: MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 378-379. Az összeget végül kiutalták. Lásd: MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 380/383. Mivel Ligeti Dávid az ügyvel kapcsolatban Szatmári Gizella forrásközlésére hagyatkozik – aki válogatásában mindössze Zala beadványát, illetve Podmaniczky feliratát publikálta –, félrevezető módon azt sugallja, hogy a szobrász kérését nem teljesítették. Ráadásul Ligeti az 1902-es beadványt az 1899-es év eseményei előtt ismerteti: a következő bekezdés „A Podmaniczky és Zala közötti csörte 1899. október 20-án folytatódott” mondattal indul. Ligeti: „*Fény nevére, áldás emlékére!*” 67. Ezen felül Ligeti Podmaniczky feliratának ismertetésekor így ír: „Az elnök feljegyzését – betűhű – »NEM«-mel zárta.” Ezzel szemben a felirat szövegében a csupa nagybetűvel írt „NEM” szó nem szerepel, a levél a szokásos záró formulákkal végződik. A tévedés forrása nyilvánvalóan Szatmári Gizella forrásközlése, ahova a „NEM” szó valószínűleg szerkesztési hiba következtében került be. Szatmári: *Fény és árnyék*, 147.

¹⁴⁰ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1902. április 4. (hivatalos másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 385-387.

¹⁴¹ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1902. június 13. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 399-405. Zala ekkori javaslata szerint a talapzatot is ő mintázná, és részben személyesen ő is faragná kőbe, természetesen további honorárium ellenében.

¹⁴² *Zala György beadványa Podmaniczky Frigyesnek, 1902. június 16. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 402-403.

korábban még tagozott párkány a záró elemre redukálódik, a fríz helyére a domborművek felső lekerekítésével keletkezett ívháromszögekből kinőni látszó, organikus hatású levéloramentika kerül. Hasonlóan mintázott dekoráció öleli körül az elülső oldal kartusát és az országcímert is.¹⁴³ Míg a tervlapok még a késői historizmus szellemében fogantak, és alapvetően barokkos karakterűek, addig a végleges posztamens összehatásában egyértelműen szecessziós ízű.

A szoborállítás és a korszak magyar szobrászatának vizuális dokumentumai közül is kiemelkedik az a fotósorozat, amely ekkoriban készült a szobrász műtermében. Jelentőségét az is fokozza, hogy nem papír pozitívokról, hanem eredeti üvegnegatívokról van szó. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetének Fotótára két századfordulós (fotós) papírdobozban huszonkét üvegnegatívot őriz.¹⁴⁴ Eredetük ismeretlen, többüket Borbás György publikálta először 1999-es Zala-monográfiájában a gyűjtemény egykori vezetője, „Bánóczy Zsuzsanna ajánlására”.¹⁴⁵ Borbás leltári számokat nem közöl, de a leltárkönyvekben sikerült rájuk akadni. A Fotótár IX. leltárkönyvének 430. oldalán „Zala elfekvő” megjelöléssel szerepelnek. Az anyag két kisebb méretű portrét és húsz darab azonos méretű, szobrászműtermében készült felvételt tartalmaz. A képek egyértelműen Zala műtermében készültek, Borbás szerint egy alkalommal, bár erre valószínűleg csak a tárolás módjából és az azonos méretből következtethetett. Borbás szerint „az Andrássy-szobor műtermi szemléje idején”, azaz 1901. szeptember 7-én keletkeztek.¹⁴⁶ Erre vonatkozólag azonban semmilyen forrást nem találtam, és valószínűleg Borbás sem ismert ilyet. Biztosan csak annyi jelenthető ki, hogy azok a fotók, amelyeken az Andrássy-szobor nagymintája szerepel, a nagyminta elkészülte és annak öntödébe szállítása között keletkeztek. A minta azonban a szeptember 7-i szemlén még csak „ugyszólván teljesen” volt kész, átvételére 1902. április 4-én kerül sor, az öntödébe pedig csak novemberben szállították. A fotók pontosabb datálásához a fotókon látható szobrok keletkezéstörténetének pontosabb ismeretére lenne szükség, elsősorban Zala számlakönyve¹⁴⁷ és a Millenniumi emlékmű levéltári anyaga alapján. Annyi azonban biztosan kijelenthető, hogy a képek nem egy alkalommal készültek.¹⁴⁸

¹⁴³ Az emlékműre eleinte az Andrássy-címert szánták, viszont bizonytalanok voltak, eszmeileg helyese, hogy az állam által emelt emlékműre családi címer kerüljön. *Az Emlékbizottság ötödik ülésének jegyzőkönyve, 1900. február 4.*, fol. 94.

¹⁴⁴ Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézet Fotótár, ltsz. 63.892-63.911.

¹⁴⁵ Borbás: *Zala György*, 53., 119.

¹⁴⁶ Borbás: *Zala György*, 53. „A jószemű fotográfus szemléletes felvételsorozata révén szinte eleven részesei lehetünk a bizottsági szemlének.” Borbás: *Zala György*, 41. A szerző tévesen szeptember 6-át említi a szemle időpontjaként.

¹⁴⁷ A Magyar Nemzeti Galéria Adattára Zala György két (tudományosan gyakorlatilag publikálatlan) számlakönyvét (főkönyvét) őrzi, benne az Andrássy-emlékmű egyes részeivel kapcsolatos bevételek és kiadások részletes jegyzékével. A dokumentum forrásértéke elsősorban abban rejlik, hogy részletesen tájékoztat arról, pontosan mikor, milyen munkatársakkal (segédek, modellek, gipszöntők, ácsok, jelmezkölcsönzők stb.) folytak az emlékmű munkálatai. Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, *Magán főkönyv*, ltsz. 17081; *Főkönyv*, ltsz. 17082. 5-6. *Andrássy-szobor*. (Nagy gipszmodell); 8. talapzat; 10–12.: Berliki kongresszus; 13–14.: koronázási relief.

¹⁴⁸ Az Andrássy-szobor mintáit is tartalmazó felvételek: 63.895-63.900. A datálást nehezíti, hogy a magyar művészettörténet-írás még mindig adós a millenniumi emlékmű keletkezéstörténetének pontos, levéltári kutatásokon alapuló kronológiájával. Erre a fotók pontos datálásához azért is szükség lenne, mert az agyag nagyminta, az erről készült gipszöntvény és az utóbbi alapján öntött bronzszobor elkészülése között általában több hónap, olykor több év is eltelik. A sorozaton a következő szobrok nagymintái szerepelnek: Andrássy (lovass alak); a Millenniumi emlékmű szobrai közül: Tudás és

1902. július 19-én Podmaniczky szerződést kötött a Hazai Műérczöntődével, Róna József cégével a lovas szobor és a két dombormű bronzba öntésére 84 000 (40 000 + 2 × 22 000) koronáért.¹⁴⁹ Zala november 18-án adta át a lovas szobor nagymintáját az öntődének.¹⁵⁰ A Végrehajtó Bizottság küldöttsége – köztük maga a szobrász – egy évvel később, 1903. november 11-én vette át a kész alkotást.¹⁵¹

A Végrehajtó Bizottság 1903 decemberében tekintette meg Zala műtermében a berlini kongresszus szinte már kész domborművét.¹⁵² A szobrász tehát ismét átlépte a vállalt határidőt – a pótszerződés szerint az előző év novemberére kellett volna mindkét domborművel elkészülnie. Podmaniczky feliratban tájékoztatta Tisza István miniszterelnököt: „Zala György szobrászt a domborművek mintáinak elkészítése végett ujabban is erélyesen megsürgettem, azzal a figyelmeztetéssel, hogy mulasztásának súlyos következményeiért a felelősség teljes mértékben reá fog hárulni”.¹⁵³ Az 1904 elejére befejezett Berlini kongresszus-domborművet az Emlékbizottság január 16-án tekintette meg. A relief általános tetszést aratott, Tisza mindössze Károlyi ruházatán kért kisebb változtatásokat. A szobrász – elmondása szerint – annak érdekében tért el a történeti hűségtől, hogy az arc jobban érvényesülhessen. Végül megállapodtak az öltözkészítések átrendezésében. Megtekintették a Koronázás készülő mintáját is. Zala Podmaniczky kérdésére azt felelte, úgy fog a reliefen dolgozni, hogy az emlékmű az év októberében felavatható legyen.¹⁵⁴ Zala azonban – ismeretlen okból – október 20-án még csak a

Dicsőség [nagy(?)minta] 1900-ban a párizsi világkiállításon szerepelt], Munka és Jólét (egy-egy felvételen mindkét szoborcsoport az Andrássy-nagyminta társaságában is feltűnik). A Munka és Jólét csoportját Zala 1907-ben állította ki először a Pécsi Országos Kiállításon. Szatmári: *Fény és árnyék*, 34. Ez azonban csak *terminus ante quem*ként hasznosítható. A fotókon feltűnik még a millenniumi emlékmű Mátyás király alakja és további Habsburg királyszobrok. A Mátyást ábrázoló felvételt 1905-ben a *Vasárnapi Ujság* közölte, ennek apropója azonban nem a szobor mintájának elkészülte, hanem az öntés közelgő befejezése volt. Lásd: *Vasárnapi Ujság*, 52. évf. (1905) 30. sz. 473. A korszakban nem szokatlan, hogy egy köztéri szobor reprodukciójaként nem a végleges öntvény, hanem a nagymintának még a szobrászműteremben készült fotóját használják. A sorozat egy további egysége a Háború bigájának nagymintáját mutatja (Millenniumi emlékmű), az egyik felvétel háttérben József nádor síremléke tűnik fel. A Háború főalakját Zala 1909-ben állította ki először a Múcsarnokban, míg József nádor síremlékét még 1887-ben mintázta Alcsútra. Szatmári: *Fény és árnyék*, 68. Így a fotón látható szobor nyilvánvalóan a budai királyi palota kriptájába készült másodpéldánnyal hozható összefüggésbe. A fotósorozat harmadik egysége egy férfi, illetve egy női aktmodellről készült. Borbás szerint a felvételek a Tudás és Dicsőség, illetve a Munka és Jólét modelljeit örökítik meg, erre azonban semmi sem utal, valószínűleg ismét csak a szerzőre jellemző nagyvonalú megállapításról van szó. A férfi modell háttere homogén (egy felfüggesztett drapéria), a női modell társaságában a József nádor-síremlék, illetve a Munka és Jólét kisvázlata látható. Az aktfotók egyiken a Munka és Jólét agyag nagymintája látható. A szoborcsoport nedves drapériával van letakarva, és bizonyos részletei még hiányoznak, azaz mintázása a fotó készítésekor még folyamatban volt.

¹⁴⁹ Szerződés, 1902. július 19. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 264–268.

¹⁵⁰ Podmaniczky Frigyes felirata Széll Kálmán miniszterelnöknek, 1902. november 21. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 431–432.

¹⁵¹ Átvételi jegyzőkönyv, 1903. november 11. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1903 – XXX – 1410) fol. 335–336.

¹⁵² A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1903. december 14. (hivatalos másolat) MNL O, K 26. 1906 – XXX – 128 (1903 – XXX – 1410) fol. 344–345.

¹⁵³ Podmaniczky Frigyes felirata Tisza István miniszterelnöknek, 1903. december 28. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1903 – XXX – 1410) fol. 342.

¹⁵⁴ Az Emlékbizottság nyolcadik ülésének jegyzőkönyve, 1904. január 16. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 234–235.

Berlini kongresszus domborművét adta át az öntödének, a Koronázását pedig 1905 januárjára ígérte.¹⁵⁵ Végül csak márciusban készült el vele,¹⁵⁶ így nem valósulhatott meg az a terv sem, hogy a szobrot a koronázás évfordulóján, június 8-án avassák fel. Zala 1905 szeptemberére készült el a kért változtatásokkal.¹⁵⁷ A Berlini kongresszus-domborművet 1906 legelején,¹⁵⁸ a véglegesen elkészült, patinázott lovas alakot és a két reliefet 1906. november 20-án vették át.¹⁵⁹ A helyszíni munkák idejére még 1904 elején a talapzat köré állványbódé épült,¹⁶⁰ amely egészen az avatásig fennállt.

Noha Zala emlékműterve a pályázat megnyerésétől a megvalósulásig jelentős átalakuláson ment át – módosult a talapzat, változott a domborművek formája és mérete –, az alkotás programja mindvégig változatlan maradt. A berlini kongresszus ábrázolásával kapcsolatban a *Vasárnapi Ujság* a dombormű nagymintájának elkészültekor így méltatta a szobrász teljesítményét: „Először is az egészen Andrásy alakját kellett kiemelni, hogy ő legyen az ábrázolt jelenet központja, de mégis úgy, hogy ez ne essék a történelmi igazság rovására, hiszen mindenki tudja, hogy a berlini kongresszusnak Bismarck volt a főszereplője. Ezt a kérdést a művész úgy oldotta meg, hogy Andrásyt álló helyzetben a kép központjába tette, a mint a vele szemközt ülő Bismarcknak magyaráz valamit, a mire a többiek mind odafigyelnek. Ezzel jelezve van az egyetértés is, mely a magyar államférfiú s a német kancellár közt a kongresszus főkérdéseiben uralkodott. [...] Gorcsakov orosz kancellárt a boszniai okkupáció elhárítása kinosan érintette, a mi kifejeződik azzal az ideges mozdulattal, a melylyel a székek rojtjaival babrál. Gróf Launay, a francia küldött ráteszi kezét Gorcsakovra, mintegy jelképezve az orosz–francia barátságot, Corti olasz nagykövet egy az albán-kérdésre vonatkozó aktát tartogat kezében, a német Bülow pedig Karatheodori basának magyarázgat valamit.”¹⁶¹ Az emlékmű végrehajtó bizottságának felkérésére a Magyar Tudományos Akadémia a „Királyát szolgálva adott súlyt a magyar nemzet szavának a világ tanácsában mint a monarchia külügyminisztere a berlini congressuson” szöveget javasolta a dombormű alá.¹⁶² Végül azonban sem a Berlini kongresszus, sem a koronázás alá tervezett feliratot („Hazáját szolgálva tette királyának fejére a koronát mint Magyarország miniszterelnöke”)¹⁶³ nem vették fel.

A koronázás jelenetén az ábrázolás hangsúlyos szereplője Erzsébet királyné és Deák Ferenc is. Erzsébet megjelenítése nem meglepő: kivételes módon a királlyal egy napon koronázták meg, emellett a kor közgondolkodásában és már életében formálódó mítoszában

¹⁵⁵ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1904. október 21. (hivatalos másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 294-296.

¹⁵⁶ *Az Emlékbizottság kilencedik ülésének jegyzőkönyve, 1905. március 21.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1905 – XXX – 133) fol. 168 / 173.

¹⁵⁷ *Az Emlékbizottság ülésének jegyzőkönyve, 1905. szeptember 26. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1905 – XXX – 133) fol. 209-211.

¹⁵⁸ *Átvételi jegyzőkönyv, 1906. január 4.* MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 3.

¹⁵⁹ *Gromon Dezső jelentése Wekerle Sándor miniszterelnöknek, 1906. december 14.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 138-139.

¹⁶⁰ A Végrehajtó Bizottság 1904. február 4-i ülésén fogadta el a Neuschloss Ödön és Marczel cég erre vonatkozó árajánlatát. *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1904. február 4. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 248.

¹⁶¹ *A berlini kongresszus. Zala György domborműve gróf Andrásy Gyula szobrán. Vasárnapi Ujság, 51. évf. (1904) 49. sz. 832-833.*

¹⁶² *A Magyar Tudományos Akadémia elnökének átíratja Gromon Dezsőnek, 1906. október 23.* MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 45.

¹⁶³ *Magyar Tudományos Akadémia elnökének átíratja Gromon Dezsőnek, 1906. október 23., fol. 45.*

meghatározó szerepet tulajdonítottak neki a kiegyezés létrehozásában. „S végre is megelé-
gelé a népek Istene a magyar nemzet kinszenvedését” – írja például az uralkodópár ezüstla-
kodalma alkalmából kiadott emlékkönyvek egyike az abszolutizmus éveiről. „Elküldé védan-
gyalát. [...] ő, a felséges asszony lőn nemzetünk védangyalává.”¹⁶⁴ „Az ő pusztá keze tette
egybe azt a két kezét, melyet ármánykodás vont el egymástól. Erzsébet nemes szíve, tündöklő
elméje nem pihent, míg császári férje fején nem ragyogott a magyar szent korona, míg le
nem törülte az utolsó könnyecppet is a magyar nép arczáról”¹⁶⁵ – írták a királyné halála
után. A modern tudományos vélekedés ezzel szemben az, hogy a császárné befolyásának a
megegyezés létrejöttében viszonylag csekély szerepe lehetett.¹⁶⁶

Erzsébet alakja Stróbl Alajos pályaművének koronázást ábrázoló domborművén is sze-
repelt.¹⁶⁷ Hangsúlyos szerepeltetése Zala alkotásán az Emlékbizottság közbeavatkozásának
is köszönhető. Az 1905. március 21-i ülésen elégedetten szemléltek a domborművet, „csupán
Erzsébet királyné alakjára nézve jegyzik meg többben, hogy bár a távolság jelzésére, a melyben
ezen alak a többi alaktól fel van tüntetve teljesen indokolt, hogy kisebb méretben legyen ki-
dolgozva, mégis a mintán túlságosan kis méretben szerepel, mintegy magára hagyatottnak
látszik s úgyszólván egészen eltűnik és mellékes alakká törpül. A bizottság ennek alapján
abban állapodik meg, hogy a királyné alakja némileg megnagyobbítandó”.¹⁶⁸ Az Erzsébet-
portré megformálásában erősen emlékeztet Zala 1897-es mellszobrára. A művész a Magyar
Államvasutak megbízásából, a Keleti pályaudvar királyi váróterme számára mintázta meg a
királyi pár mellszobrát. Ferenc József saját mellszobrához két alkalommal személyesen ült
modellt.¹⁶⁹ Erzsébetet viszont a szobrász „díszmagyarban, viruló egészségben és ifjúságban,
az 1867-iki arczkép [azaz Emil Rabending 1866-os (!), magyar díszruhás fotósorozata – meg-
jegyzés tőlem: B. D.] alapján”¹⁷⁰ ábrázolta. Ez a típus – sok esetben konkrétan Zala büsztjé-
nek bronz vagy márvány példánya – a királyné halála után a magyarországi Erzsébet-emlék-
művek legjellemzőbb, a kisebb vidéki szobrok (például Veszprém, Cece, Kaposvár, Arad) ese-
tében általános megoldásává vált.

Deák megjelenítése első pillantásra meglepőnek tűnik, hiszen nem vett részt a szertartá-
son. Ennek hátterében valószínűleg az állt, hogy a király előszentesítési jogának elfogadását
súlyos sérelemként élte meg. Távolmaradását már a kortársak is előszeretettel magyarázták
a ceremóniáktól való idegenkedéssel.¹⁷¹ A későbbi értékelésekben Deáknak a századfordulós

¹⁶⁴ Lakits Vendel – Péterffy Sándor (szerk.): *Királyi ünnepek emléke*. Budapest, 1879. 11, 22–23.

¹⁶⁵ Gábel Gyula: *Erzsébet királyné emlékének: Hódolat Magyarország nagy királynéjának*. Budapest, 1905. 57.

¹⁶⁶ „Az, hogy Erzsébetnek döntő érdeme lett volna a kiegyezés megszületésében, nyilván éppoly túlzás, mint a kamarilla korabeli vádaskodása, hogy ő vezette Ferenc Józsefet a magyaroknak tett enged-
mények tévútjára. Lélektanilag is megalapozatlan a feltevés, hogy a császár, aki a kötelességteljesí-
tést kultusszá emelte, aki az isteni gondviselés által reá rótt küldetésnek érezte, hogy a Habsburg-
ház hatalmát őrizze és gyarapítsa, döntő politikai lépésre szánta el magát csak azért, hogy asszonyi
szeszélynek engedjen.” Somogyi Éva: *Ferenc József*. Budapest, 1989. 40.

¹⁶⁷ Fekete: *Az Andrássy-szobor-pályázat*, 230.

¹⁶⁸ *Az Emlékbizottság kilencedik ülésének jegyzőkönyve, 1905. március 21.*, fol. 168 / 173.

¹⁶⁹ A szoborpár keletkezéstörténetéről bővebben lásd: Boróvi: *Habsburg reprezentáció*, 23–24., 50.

¹⁷⁰ *A királyi pár mellszobra a Park-klubban*. Vasárnapi Ujság, 46. évf. (1899) 28. sz. 472. A fotósorozat
datálásának kérdéséről bővebben lásd: Boróvi Dániel: *A viselettörténeti forrásérték problémája
Erzsébet királyné magyarországi portréin*. In: F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Vér Eszter
Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykö-
tete*. Budapest, 2016. 92–95.

¹⁷¹ Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés*. Budapest, 1987. 204–205.

koronázás-jeleneteken való ábrázolását – nem alaptalanul – gyakran történelemhamisítás-ként értelmezték. Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy ezek az ábrázolások a narratív formában nehezen megjeleníthető kiegészítés „reális allegóriái” is, hiszen a szertartás az alkotmányosság helyreállításának a kor közgondolkodásában rendkívüli jelentőségűnek tekintett záróaktusa is volt. Deák a koronázást megjelenítő egykorú grafikákon még nincs jelen, de még életében feltűnt az eseményt ábrázoló egyik korai monumentális eseménykép: Eduard von Engerth 1872-es, udvari megbízásból a budai királyi palota számára festett tablóján. A nagyméretű olajkép a szertartásnak azt a pillanatát örökítette meg, amikor a Mátyás-templomban – már a koronázás ceremóniája után – a királyi pár a trón előtt állt, Andrássy pedig kucsmáját a magasba dobva elkiáltotta magát: „Éljen a király!”¹⁷² A festmény műfaját tekintve *Zeremonienbild* (ceremóniakép), azaz olyan narratív ábrázolás, amely valamilyen ünnepélyes aktust, szertartást örökít meg. Ez a korszakban népszerű képtípus az eseménykép és a csoportportré jellegzetességeit vegyítette.

Deák figurája Stróbl Alajos Andrássy-pályaművének Koronázás-domborművén is szerepelt.¹⁷³ Alakját ott találjuk a millenniumi emlékművön is, ahol Ferenc József egykori figurája alatt a kapcsolódó dombormű – szintén Zala alkotása – a koronázást jelenítette meg az Andrássy-emlékművön ábrázolt jelenet tartalmi-formai sűrítmenyeként.¹⁷⁴ Deák szerepeltetése azonban nem volt általánosan elterjedt a korabeli ábrázolásain. Nem jelenik meg sem Székely Bertalan falfestményén a kecskeméti városháza dísztermében (1897), sem Vajda Zsigmond tempera falképén a Parlament képviselőházi üléstermében (1902), sem pedig Sidló Ferenc domborművén (1913) a marosvásárhelyi Kultúrpalota előcsarnokában.

A szoborállítási bizottsági jegyzőkönyvei tanúsága szerint soha senki nem fogalmazta meg problémaként azt, hogy Zala Deákot is szerepeltette. Ugyancsak nem okozott a bizottság számára problémát, hogy Zala a helyszín jelzésére gótikus oltárt ábrázolt, miközben a Mátyás-templomnak a koronázáskor még jellemzően barokk berendezése volt.¹⁷⁵ Mind Deák, mind a gótikus oltár szerepeltetése arra utal, hogy a domborműveket – az emlékmű-funkcióból fakadóan is – inkább jelszerűen, reális allegóriaként, nem pedig minden szempontból hitelességre törekvő narratív ábrázolásokként fogták fel. Nem a történeti hűség, hanem a jelenet szimbolikus tartalma szempontjából lehet jelentősége annak is, hogy az Emlékbizottság a koronázás-relief egyik alakjának lecserélését kérte: „Kíváncsnak jelzi azonban a bizottság, hogy a dombormű jobb oldalán álló herold melletti staffage-alak a történeti érvek s a művészi hatás fokozása kedvéért az akkor szereplő, szobrászi ábrázolásra különben is valóban prae-destinált koronaőrök /: báró Vay Miklós és gróf Károlyi György :/ egyikének arcvonásait örökítse meg.”¹⁷⁶

¹⁷² A festményről bővebben lásd: Papp Katalin: *Eduard von Engerth: I. Ferenc József királyá koronázása Budán 1867-ben*. In: A Szépművészeti Múzeum közleményei, 87. évf. (1997) 171–176. A kép a palota századfordulós átépítésekor és bővítésekor került le a falról. Sokáig azt feltételezték, hogy megsemmisült. Végül 1992-ben a Szépművészeti Múzeum raktárában összegöngyölve találtak rá. Restaurálása után a gödöllői kastélyban helyezték el, ahol jelenleg is látható.

¹⁷³ Fekete: *Az Andrássy-szobor-pályázat*, 230.

¹⁷⁴ A domborműveket 1945 után távolították el, Ferenc József szobrát pedig Kossuth Lajos figurájára cserélték. A koronázás ábrázolását Kossuth ceglédi toborzóbeszédének jelenete váltotta fel. Az eredeti reliefet jelenleg a Budapest Galéria őrzi.

¹⁷⁵ A templom ekkori berendezéséről bővebben lásd: Farbak Péter: *Berendezéstörténet (1773–1873)*. In: Mátyás-templom, 230–233.

¹⁷⁶ *Az Emlékbizottság kilencedik ülésének jegyzőkönyve, 1905. március 21., fol. 210.*

Az emlékmű ünnepélyes felavatására 1906. december 6-án az uralkodó jelenlétében került sor.¹⁷⁷ Az avatási ünnepség előkészítésekor az emlékművet takaró állványbódé bontását munkássztrájk is nehezítette.¹⁷⁸ A szobor tizenhárom évvel később azonban épp a proletariátus nevében kapott újra ideiglenes burkolatot. 1919. május 1-jén, amikor a főváros „vörös mezt öltött” – azaz Budapestet a nemzetközi munkásmozgalom monumentális szimbólumával díszítették fel –, a nemzeti múlt szinte valamennyi képviselőjének emlékművét becsomagolták. Andrássy szobrát a „Munka háza” klasszicizáló épületével takarták el, két oldalán egy-egy katonaalak monumentális gipszszobrával.¹⁷⁹ Szatmári Gizella szerint Zala maga is részt vett az ünnepi dekorációk készítésében: a vörösbe burkolt millenniumi emlékmű oszlopát fedő obeliszk előoldalára egy bányász és egy vasmunkás figurája közé Marx gipszszobrát készítette el.¹⁸⁰

Végül nem Andrássy lett a főváros első lovas szobra, mint ahogy az még 1890-ben tűnt. 1906-ra ugyanis már több bronzlovas is díszítette Budapestet. Az elsőt, a Buda török alóli felszabadításában is érdemeket szerző Savoyai Jenő emlékművét 1900-ban állították fel a Várban, a királyi palota dunai homlokzata elé. Igaz, a szobor eredetileg a zentai csatában jeleskedő hadvezérként állított volna Jenő hercegnek emléket – az alkotást a vajdasági város rendelte a korábban az Andrássy-pályázaton is induló Róna Józseftől a csata kétszázadik évfordulóra. A mű elkészült, Zenta városa azonban nem tudott fizetni. Ferenc József ezután vásárolta meg a királyi palota számára.¹⁸¹ De az Andrássy-szobor avatásakor fél éve állt már az ugyancsak nem magától értetődő módon lovas megjelenítést igénylő Szent István szobra is a Halászbástya előtt – Zala nagy riválisa, Stróbl Alajos alkotása.

Az emlékmű eltávolításáról a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1945. június 18-i ülésén döntöttek, a tervezett Kossuth-hídra és a szobor állapotára hivatkozva. „A cölöphíd építését eredetileg a Batthyány tér és a Kossuth Lajos-tér között tervezték. Amikor a szakreferensek a terveket kidolgozták, akkor megállapítást nyert, hogy a Batthyány-tér fekvése nem alkalmas arra, hogy a híd megfelelő rámpával a Fő-utcában legyen felhozható, ennél fogva az egész híd tengelyét délebbre kellett eltolni úgy, hogy ez a jelenlegi tervek szerint az Andrássy-szobortól az Anna-utcába torkolna, megfelelő feljáróval. Az Andrássy-szobor eltávolítása szükséges, a szobor ugyanis megsérült úgy, hogy műhelymunkával lenne csak kijavítható.”¹⁸² Az Andrássy-emlékmű modern szakirodalmának közhelye, hogy a szobor nem sérült meg, tehát az állapota önmagában nem indokolta volna a bontást.¹⁸³ A Közmunkák Tanácsa megállapí-

¹⁷⁷ Az avatási ünnepségről bővebben lásd: Ligeti: „Fény nevére, áldás emlékére!” 72–74.

¹⁷⁸ Ligeti: „Fény nevére, áldás emlékére!” 71.

¹⁷⁹ Vörös Boldizsár: *Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló*. Budapesti Negyed, 8. évf. (2000) 3–4. 150–155.

¹⁸⁰ Szatmári: *Fény és árnyék*, 126.

¹⁸¹ A pontos eseménytörténet feltárása a jövő feladata, az eddigi ismertetések a korabeli sajtótudósításokra, valamint Róna, illetve Hauszmann egymásnak némiképp ellentmondó visszaemlékezésére hagyatkoztak.

¹⁸² A Fővárosi Közmunkák Tanácsa ülésének jegyzőkönyve, 1945. június 18. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) II.1.a 73. kötet (1945), 40. A forrás részletét először Pótó János közölte. Pótó János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 7)*. Budapest, 1989. 29.

¹⁸³ Pótó János arra hivatkozik, hogy az 1945 nyarán készült felmérések nem számolnak be a szoborral kapcsolatban sérülésekről. Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, 2003. 66. A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött, a szobor 1946 és 1950 közötti sorsával kapcsolatos iratanyagot is kutatta, és néhány forrásszöveget publikált is. Pótó: *Az emlékezés helyei*, 29.; Pótó: *Emlékművek, politika, közgondolkodás*, 66.

tását erősítik azonban Tonelli Sándor feljegyzései is: „Erre a szoborra csakugyan azt lehet mondani, hogy volt. A lovon ülő Andrássynak a gyomrát hasította fel egy repeszdarab, és a koronázás reliefsjén is van mit javítani. Mikor a kormány elhatározta, hogy a felrobbant hidak pótlására az Országház előtt ideiglenes átkelőt építtet, a szobrot leemelték a helyéről. Hogy az ilyen ideiglenesség Budapesten mit jelent, azt beszédesen bizonyítja az a barakkszerű építmény, amely szintén ideiglenesen már évtizedek óta éktelenkedik a régi Nemzeti Színház helyén.”¹⁸⁴ Pótó János a Vignali Gusmanóval általa készített interjúra hivatkozva azt állítja, hogy a szobrot a szovjetek először fel akarták robbantani, ezért szedette azt szét a Polgármesteri Hivatal 1945 decemberében.¹⁸⁵ A sérült emlékműről készült, egyetlen ma ismert fényképfelvételen¹⁸⁶ a fotó fókuszában a Kossuth-híd építéséről tájékoztató tábla áll. A valószínűleg a bontáshoz felállványozott szobor, amelyen épp munkások dolgoznak, a háttérben csak elmosódva látszik, így sérüléseinek mértéke nem állapítható meg. A növényzet alapján mindenesetre kizárható, hogy a felvétel decemberben készült volna.

A lebontott szobor darabjait 1946 elején Vignali Gusmano cégének telepén tárolták. Az általa összeállított listán „12. Andrassy /apró részletei kantár, gyeplők, fej/ hiányos” szöveggel szerepel.¹⁸⁷ 1947-ben már valószínűleg biztosan nem tervezték a szobor visszaállítását – már ha ez valós lehetőségként valaha is felmerült –, ekkor ugyanis a polgármester megbízásából utasították a székesfőváros Dráva utcai telepének vezetőjét, hogy „az ott tárolt Andrassy szobor talapzatából a F.5 számú követ adja ki” a Somorjay és Juhász kőfaragó cégnek a Kereskedelmi Bank falán elhelyezni tervezett József Attila emléktábla kifaragásához.¹⁸⁸ Az Emlékműfelügyelőség 1949 júliusában tartott szemléjének beszámolója szerint Vignali telepén tizenhárom emlékmű bronzanyagát tárolták. Közöttük volt többek közt „Andrassy lovasszobra. Bronz. /Zala műve./ Több darabban van, javítása nem lehetséges. Sulya kb. 60 méterháza.”¹⁸⁹

1950 januárjában a főváros engedélyt kért a Csatornázási Művektől a Vignali telepén tárolt és a főváros tulajdonát képező „bronzszobor roncsoknak” a Vizafogó gát szivattyútelepén történő elhelyezésére.¹⁹⁰ Ennek előzménye valószínűleg az volt, hogy az előző évi szemle

¹⁸⁴ Tonelli Sándor: *Budapest szörnyű napjai (1944. október 15. – 1945. május 1.)* Idézi: Kő András – Nagy J. Lambert: *Szomorú szoborkeringő. Görgey Artúrból és Andrássy Gyulából alkották meg Szétlaint*. Népszava, 132. évf. (2004) 70. sz. (március 25.) 5. Tonelli az Astorián állt Nemzeti Színház épületére utal, amelyet 1908-ban zártak be, hogy helyén új színházépületet emeljenek. A régi épületet 1913-ban lebontották, de új építésére ezen a helyszínen sohasem került sor.

¹⁸⁵ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 66.

¹⁸⁶ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz. 79.1003.

¹⁸⁷ *Vignali Gusmano jegyzéke a cég telepén tárolt sérült szobrokról, 1946. január 2.* BFL XXIII.114. Budapest Fővárosi Tanács VB Népművelési Osztály Iratai 3835-4/1950. A forrás valószínűleg úgy értendő, hogy a szobor, továbbá annak részletei voltak a telepen.

¹⁸⁸ *Polgármesteri felhívás, 1947. augusztus 29.* BFL XXIII. 114. 171/316. 1951. Az emléktábla elhelyezését az tette szükségessé, hogy a Tisza István utcát átnevezték, és a névadó domborművét (Beck Ö. Fülöp 1926-os alkotását) le akarták cserélni. Az új emléktáblát Csillag István szobrászművész készítette, de vegyes fogadtatása miatt csak 1951-ben helyezték el. A forrást először Pótó János ismertette. Pótó: *Emlékművek, politika, közgondolkodás*, 29.

¹⁸⁹ *Pál Mihály emlékműfelügyelő jelentése, 1949. július 9.* BFL XXIII.114. 3835-4/1950. fol. 10. Idézi Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 66.

¹⁹⁰ *Polgármesteri átirat, 1950. január 2.* BFL XXIII. 114. 3835-4/1950. fol. 8. Egyúttal árajánlatot kértek a Belföldi Szállítmányozási Nemzeti Vállalattól a „sérült bronzszobrok” elszállítására Vignaltól a Csatornázási Művek telepére. Kikötötték, hogy szállítás közben az „anyagot” le kell mérni. Polgármesteri átirat, 1950. január 3. BFL XXIII. 114. 3835-4/1950. fol. 5-6.

alkalmával Vignali tárolási díjként – visszamenőleg is – havi 200 forintot kért a fővárostól.¹⁹¹ Dr. Lesenyei József, a Csatornázási Művek igazgatóhelyettese átiratában közölte, nincs akadálya, hogy a főváros a bronzszobrokat a Magdolnavárosi csatornaszivattyú-telepen (XIII. Vizafogó u. 2.) a szabadban helyezze el.¹⁹² Február 24. előtt megtörtént az átszállítás, a telepről azonban több szobortöredéket elloptak, és valószínűleg eladásra kínáltak a Fémértékesítő Nemzeti Vállalatnak. A főváros ugyanis felszólította a vállalatot, hogy a tulajdonukat képező szobordarabokat szolgáltatassák vissza. A töredékek a következők voltak: „*I DRB. KATONA KAR, I TALAPZATRÉSZ ÉS AZ ANDRÁSSY SZOBOR DISZES LŐSZERSZÁMA* [sic!]”¹⁹³ Az Emlékműfelügyelőség 1950. április 3-án jelentette, hogy a bronzszobor-töredékeket átvette, és átadta a Csatornázási Művek telepének.¹⁹⁴ Ez a jelenleg ismert utolsó dokumentum az Andrássy-emlékmű maradványainak sorsáról. A szobor bronzanyagát – hasonlóan a lebontott emlékművek legtöbbjéhez – valószínűleg az 1950-es évek elejének nagy közterei projektjeihez, így Sztálin 1951. december 16-án a mai 56-osok terén felállított szobrához használták fel.

¹⁹¹ Pál Mihály emlékműfelügyelő jelentése, 1949. július 9. BFL XXIII. 114. 3835-4/1950. fol. 10.

¹⁹² Lesenyei József átirata, 1950. január 11. BFL XXIII. 114. 3835-4/1950. fol. 3-4.

¹⁹³ Polgármesteri átirat. BFL XXIII. 114. 3835-32/1950.

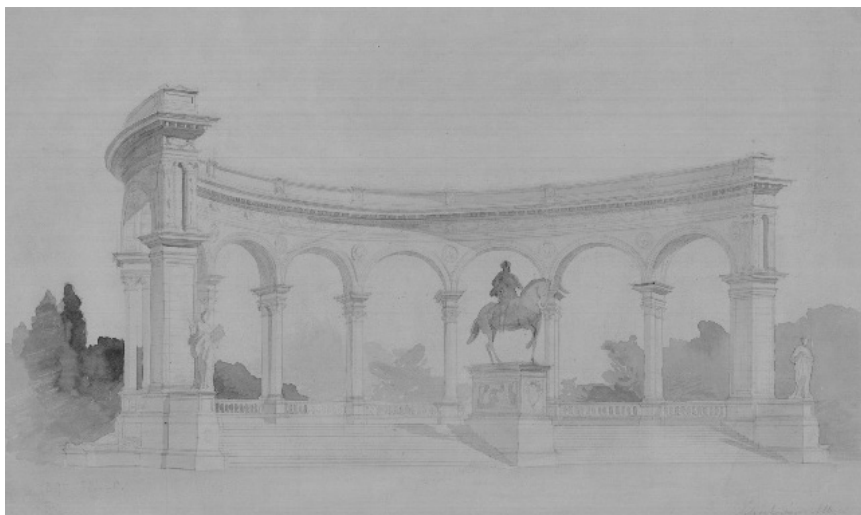
¹⁹⁴ Pál Mihály emlékműfelügyelő jelentése, 1950. április 3. BFL XXIII. 114. 3835-52/1950.

1. kép

Az Andrassy- emlékmű a Parlament déli homlokzata előtt.

Schoch Frigyes sztereo-üvegnegatívjának részlete, 1907 körül. Magántulajdon / Fortepan

2. kép

Schickedanz Albert: Zala György és Schickedanz Albert Andrassy- emlékműtervének távlati képe, 1893.

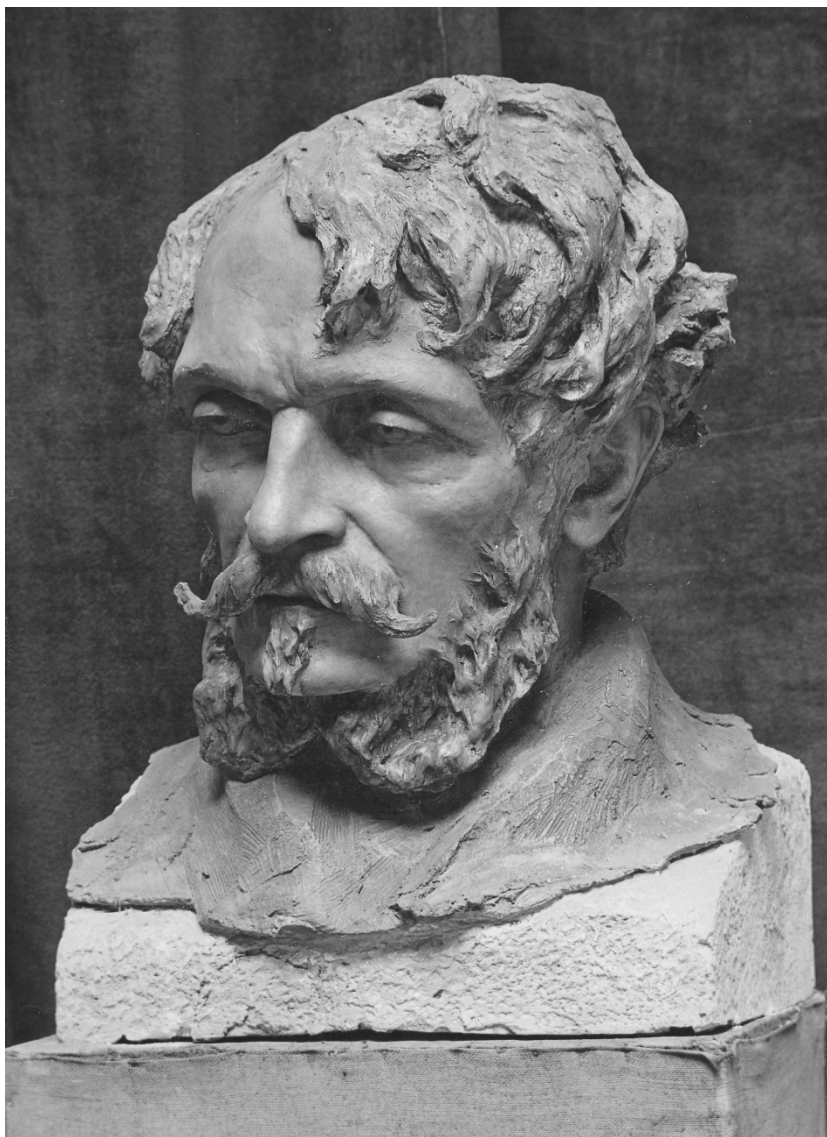
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, T7-No. 4/34.b.

3. kép

*A lovas szobor egyharmad nagyságú agyagmintája Zala György műtermében,
hátról balra az 1893-as pályamű lovasszobra.*

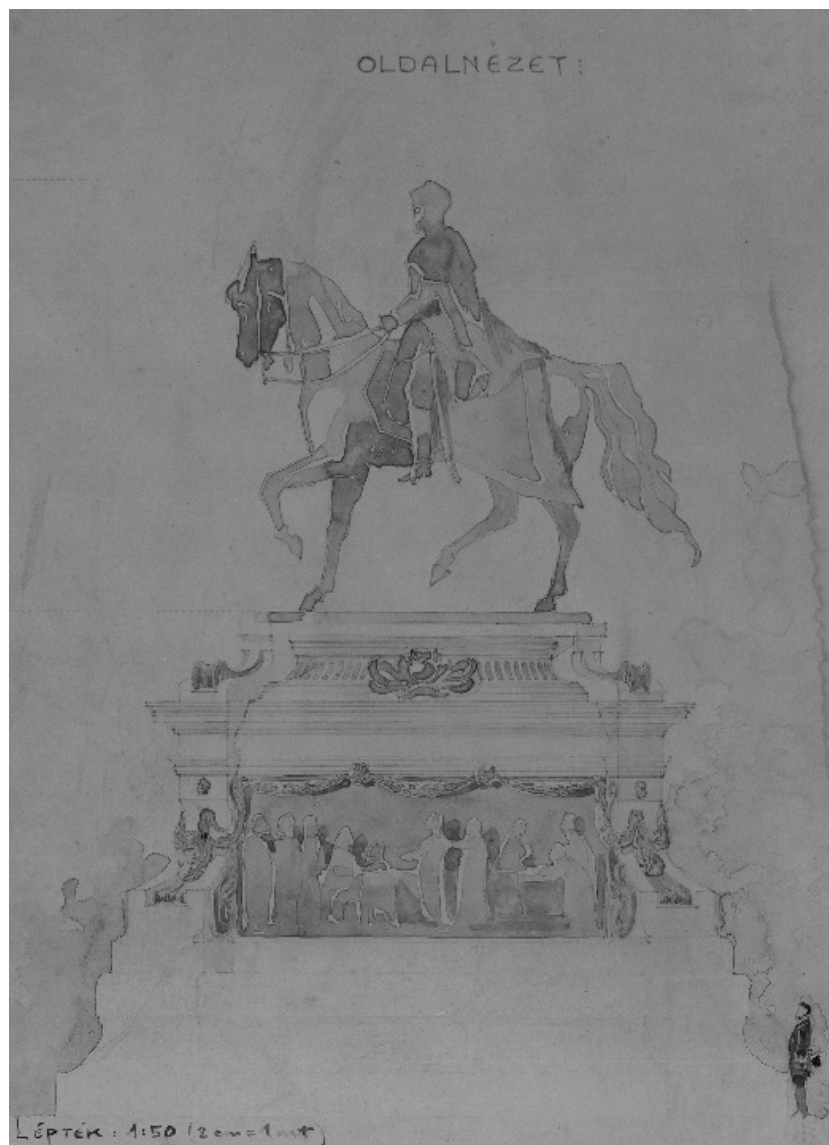
Ismeretlen felvétele, 1899. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

4. kép

Az agyagból megmintázott Andrassy-fej.

Ismeretlen felvétele, 1900 körül. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria,
Budapest

5. kép

Foerk Ernő: Az Andrassy-emplémű talapzatának tervvariációja, 1901.

Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Újkori Várostörténeti Osztály Tervtár, Budapest

6. kép

Az Andrássy- emlékmű A berlini kongresszus domborművével.
Schoch Frigyes sztereo-üvegnegatívjának részlete, 1907 körül. Magántulajdon / Fortepan

7. kép

Ferenc József koronázásának domborműve az Andrássy- emlékművön.
Schoch Frigyes sztereo-üvegnegatívjának részlete, 1907 körül. Magántulajdon / Fortepan

DÁNIEL BORÓVI*”On horseback or on foot”. The creation and dismantlement of the Andrassy monument in the light of the sources*

On 19 February 1890, the day after the death of Count Gyula Andrassy, Sr., former Prime Minister of Hungary and Foreign Minister of Austria-Hungary, Prime Minister Kálmán Tisza proposed a bill to the House of Representatives about erecting a monument for Andrassy. Since the inception of the idea there had been serious debates about whether the diplomat Andrassy should receive an equestrian or a standing statue. Finally, taking the family’s wish into account, they decided on the former. The end of Andrassy Avenue, the current Heroes’ Square was chosen as the statue’s location. György Zala won the competition to build the monument in 1893. The originally planned architectural framework designed by Albert Schickedanz, a semicircular colonnade, was discarded. In 1894, a decision was made to build the Millennium Memorial at the planned location. The memorial also designed by Zala and Schickedanz can be considered a more developed version of the Andrassy monument’s original architectural plan. The square in front of the Parliament was assigned as the new location of the Andrassy statue. The sculptor wanted to place the statue in front of the main facade, but this was refused both by professionals and decision makers due to practical considerations. Since Zala regularly missed deadlines, the statue was inaugurated only in 1906 in front of the Parliament’s southern facade. The decision to dismantle the statue, which was damaged during World War II, was made in 1945 because of the construction of the temporary Kossuth Bridge. The fate of the bronze statue’s pieces can be tracked until 1950, after that the fragments were most likely melted. The reconstructed version of the monument was erected in 2015-2016.

MANHERCZ ORSOLYA

Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867

Csapó Csabának

Ferenc József először főherceggént járt Magyarországon, majd császárként, a kiegyezés után pedig királyként látogatott el az országba. Hogyan jelent meg a fiatal főherceg, a katonásan határozott császár és a kompromisszumkész király a magyar „alattvalók” előtt? Ki mellett vagy kivel szemben lépett fel? Hogyan befolyásolták ezek a látogatások a főhercegről/uralkodóról alkotott képet? Jelen tanulmányunkban Ferenc József változó magyarországi reprezentációját vizsgáljuk 1843 és 1867 között. Az 1843 és 1865 közötti látogatások ismertetésénél rövidegre törekszünk, néhány jellemző vonást kiemelve. Az 1865 és 1867 közötti időszakot viszont bővebben tárgyaljuk, hangsúlyozva a korábbi időszakhoz képest mutatkozó eltéréseket.

Ferenc József főherceg Magyarországon (1843–1848)

Az egészséges főhercegek kirándulása

Ferenc József magyarországi látogatásai már trónra lépése előtt megkezdődtek. A Habsburg-családban kialakult hagyomány szerint a trónörökös és testvérei neveltetésének része volt a monarchiát alkotó tartományok beutazása.¹ S bár Ferenc József hivatalosan nem volt trónörökös, születésétől fogva császárnak nevelték.² Ennek részeként fivéreivel együtt több tanulmányutat tett a birodalomban. Magyarországon először 1843 őszén jártak, az ország nyugati részén töltöttek néhány napot. A jelentős dunántúli főúri családok (Batthyány, Széchényi, Esterházy) vidéki birtokaira látogattak el, és találkoztak Kisfaludy Károllyal is. Ferenc József kipróbálhatta nyelvtudását, a magyar köszöntésekre magyarul válaszolt. Naplójában bevallotta, hogy a tósztokba néha belesült, de igyekezete feltehetőleg így is szimpatikussá tette a tizenhárom éves ifjút.³

Ezt a rövid 1843-as látogatást úgynevezett „Good-will-Tour”-ként is értelmezhetjük, amelynek során a főhercegek nemcsak a magyar tájjal és a magyar főurakkal ismerkedtek,

¹ Az udvari ceremónia-jegyzőkönyvben a „Bereisung der die österreichische Monarchie bildenden Länder” megfogalmazás szerepel. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Obersthofmeisteramt, Hofzeremonielldepartement, Zeremonialprotokolle (a továbbiakban: OMeA, Hzd., ZP), Bd. 51 (1821–1824).

² Születésekor nagybátyja, Ferdinánd főherceg volt a trón várományosa, 1835-től pedig apja, Ferenc Károly főherceg. Ferdinánd gyermektelensége, illetve Ferenc Károly alkalmatlansága miatt Ferenc Józsefnek komoly esélye volt a trónra, hiszen utánuk ő következett az öröklési rendben.

³ Cerny, Heimo (Hg.): *Die Jugendtagebücher Franz Josephs (1843–1848). Ungekürzte und kommentierte Textedition.* Wien–Köln–Weimar, 2003. 39–41.

hanem önmagukat is „reklámozták”. Anyjuk, Zsófia főhercegnő kezdettől fogva gondot fordított arra, hogy a császári családot és a közvéleményt egyaránt meggyőzze arról, hogy Ferenc Józsefnek kell lennie a következő uralkodónak. Az egészséges, fiatal főherceg(ek) megjelenése jó benyomást kelthetett – főként a jóságos, ámde beteges és gyenge Ferdinánddal szemben.⁴

A reményteljes ifjú fellépése

1847-ben Ferenc József háromszor is járt Magyarországon, az ország politikai központjaiban: kétszer Budán, egyszer Pozsonyban.⁵ Januárban családját képviselte József nádor temetésén, októberben pedig István főherceg Pest megyei főispáni beiktatásán mondott beszédet a császár képviselőjeként. Ezen látogatásai tehát – ha szomorú apropóból is – az igen népszerű József nádorhoz és utódjához, az ugyancsak népszerű István főherceghez kötődtek, ami Ferenc Józsefet magát is szimpatikussá tette. Az októberi első közszereplés alkalmával ráadásul magyar egyenruhában magyarul mondott beszédet, megnyerve magának a jelenlévőket.⁶

Az év végén pedig apjával együtt a karzatról figyelte, amint V. Ferdinánd – elsőként a történelemben – magyarul nyitotta meg a magyar országgyűlést.⁷ Alakja néhány hónappal később is felidéződött, amikor Kossuth Lajos a monarchia következő, immár alkotmányos uralkodójaként említette nevét. A konstitucionális átalakulás első lépésének is szemtanúja volt, 1848-ban ismét apjával együtt vett részt az áprilisi törvények szentesítésével végződő, utolsó rendi országgyűlés bezárásán Pozsonyban.⁸

Ferenc József császár Magyarországon (1849–1861)

A hadúr

Legközelebb már császárként és hadúrként lépte át a magyar határt. Trónra lépése utáni első nagy feladata volt, hogy leverje a magyar szabadságharcot, és helyreállítsa a birodalom egységét. 1849 tavaszán és nyarán is táborba szállt a „rebellis magyarok” ellen. A fiatal császár személyes részvétele a küzdelemben veszélyes volt, azonban környezete nem tudta lebeszélni róla. Elszánt hadvezérként és immár a kormányzó-elnök Kossuth Lajos ellenfeleként jelent meg, aki nem sokkal korábban megfosztotta a dinasztia a magyar tróntól, és Magyarországot független államnak nyilvánította. A magyar szabadságharcot azonban csak orosz segítséggel sikerült leverni, és ez komoly traumát jelentett a fiatal császár számára.

Az 1848-as forradalmi hullám megrázkódtatta a Habsburg Birodalmat, de a dinasztia sikertelenül visszanyernie és stabilizálnia hatalmát, valamint megtartania Magyarországot. Ferenc József lett a birodalom megmentője és újjáalapítója, az 1850-es években propagált „új Ausztria” mítosza az ő alakja köré épült. A magyarok számára azonban a hódító volt, aki fegyveres erővel legyőzte, majd súlyos megtorlással és a birodalmon belüli különállás megszüntetésével büntette az országot.

⁴ Sigmund, Anna Maria (Hg.): *Die verschollenen Tagebücher Franz Josefs*. Wien–Köln–Weimar, 1999. 40–42.

⁵ *Die verschollenen Tagebücher*, 192.; *Die Jugendentagebücher Franz Josefs*, 139.

⁶ Gerő András: *Ferenc József és a magyarok*. Budapest, 2016. 31–34.

⁷ ÖStA, HHStA, Habsburgisch-Lothringische Hausarchiv, Familienkorrespondenz A, Korrespondenz Kaiser Ferdinand I. und Kaiser Franz Joseph, Kt. 30. Konv. 26. fol. 71–85. *Tagebuch [...] 1847*; ill. uo. Konv. 27. fol. 24–29. *Tagebuch [...] 1848*.

⁸ Gerő: *Ferenc József és a magyarok*, 47.; Somogyi Éva: *Ferenc József*. Budapest, 1989. 19.

A győztes hódító

1849 után Ferenc József egész birodalmát beutazta, Magyarországra és a szomszédos tartományokba csak 1852-ben látogatott el, a szilveszteri pátens kiadása és az abszolutista kormányzatra való áttérés után. Első hivatalos látogatása a birodalom keleti tartományaiban lehetővé tette, hogy császárként bemutatkozzon, és birtokba vegye keleti tartományait. „Imázsában” a klasszikus uralkodói jogok és kötelességek mellett hangsúlyos volt a fiatal császár határozottsága és egyeduradalomra való törekvése. Trónra lépését követően nem koronáztatta magát magyar királlyá, Magyarországra is osztrák császárként érkezett, még akkor is, ha alkalmanként magyar katonai egyenruhát viselt.

A fiatal császár katonás fellépése, ami az 1852-es nyári körutat jellemezte, megerősítette a benyomást, hogy az uralkodó mint győztes hódító érkezett az országba. A mindenütt kirukkoltatott nagyszámú katonaság ugyancsak a hadsereg erejét demonstrálta, egyúttal elretentésként is szolgált. A császári látogatás alatt felállított vagy kezdeményezett emlékművek, amelyek az osztrák és az orosz sereg elesett katonái, illetve győztes csatái és ostromai előtt tisztelegtek, 1848–1849 emlékezetét bolygatták, ellentétes érzelmeket váltottak ki osztrák, illetve magyar oldalon. Ezek a szimbolikus lépések annál is inkább keserűséget okoztak, mivel a császári látogatástól sokan amnesztiát vártak. A császár és kormányzata azonban nem gondolt amnesztiára.⁹

1848–1849 mind a császár, mind a lakosság számára közeli élmény volt még. Ferenc József megérkezésekor, a jelenlévők lelkesedését látva, arra gondolt, hogy az emberek három évvel korábban ugyanígy éljenezték Kossuth Lajost. Kossuth szellemét nem lehetett legyőzni, kultusza nagyon gyorsan megerősödött, hiába próbálta a bécsi kormányzat kriminalizálni az alakját, illetve az 1848–1849-es küzdelmeket. Az anekdotákban, amelyek ezzel a korszakkal kapcsolatban születtek, Kossuth gyakran „nagyobb úrként” jelent meg, mint Ferenc József.¹⁰

A fiatal császár 1852-ben több néhány napos budai tartózkodás mellett kisebb körutakat tett az „egykori” Magyar Királyság területén kialakított koronatartományokban: Magyarországon, Erdélyben, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságban, valamint a katonai határőrvidéken. A látogatás több mint két hónapig tartott, és ez volt a legkiterjedtebb uralkodói utazás ezen a területen. Elődei közül senki sem látogatott el annyi településre, mint ő. Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári kormányzója már az utazás előtt megfogalmazta: a látogatás célja az, hogy a császár a lakosság minél nagyobb része előtt megjelenjen, ezáltal növelje a saját és kormányzata elfogadottságát és népszerűségét. (Ennek érdekében néhány eseményen a belügyminiszter, Alexander Bach is megjelent.)¹¹

Sikerült-e mindez? Az utazás alatt nem történt atrocitás, az uralkodó fogadtatása megfelelőnek látszott, a hivatalnokok áldozatos munkájának köszönhetően az „alattvalók” általában éljenzéssel fogadták a császárt. Csak ritkán fordult elő olyan eset, ami a lakosság elégedetlenségét tükrözte. Ferenc Józsefnek azonban tisztában kellett lennie azzal, hogy az alapos

⁹ Czaga Viktória: *A Harcos Emlék – szoborsors Magyarországon. (A Hentzi-emlékmű története)*. In: Hausner Gábor (szerk.): *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Acta Musei Militaris in Hungaria* 6. Budapest, 2003. 79., 95., 97.; Berzeviczy Albert: *Az abszolutismus kora Magyarországon, 1849–1865*. 1–4. köt. Budapest, 1922–1937. I. 305.

¹⁰ Ferenc József levele anyjának, Buda, 1852. június 7. In: Schnürer, Franz (Hg.): *Briefe Kaiser Franz Josefs I. an seine Mutter. 1838–1872*. München, 1930. 182.; Hermann Róbert: *Kossuth, az ördög*. Aetas, 24. évf. (2009) 4. sz. 63–79.; Magyar Zoltán: *A Habsburgok a magyar néphagyományban*. Budapest, 2006. 97.

¹¹ Albrecht főherceg Ferenc Józsefnek, Pest, 1851. okt. 31. ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Geheimakten, Kt. 1, Konv. 1, fol. 31–35.

előkészületek eredményeként csak elkendőzve láthatta a valós helyzetet. Utazásával szenteltette az új kormányzati rendszert, és Bécsben abban bíztak, hogy idővel annak teljes konszolidációja is megvalósul.

A katolikus uralkodó

Az 1852-es császári körút után egy hónappal Ferenc József újabb két hetet töltött Magyarországon, ekkor egy Pest melletti hadgyakorlaton vett részt.¹² Ezután csak négy évvel később tért vissza, 1856 augusztusában az esztergomi bazilika felszentelésére érkezett Othmar Rauscher bécsi érsek kíséretében. A dinasztia és a katolikus egyház viszonya mindig szoros volt, a császár a keresztény uralkodó szerepében jelent meg Esztergomban. Rauscher érsek jelenléte ugyanakkor felidézte azt a kíséretet, amely arra irányult, hogy a birodalmat egyházi vonalon is egységesítsék, a magyar hercegprímás alá tartozó egyháztartományt a bécsi érsek fennhatósága alá rendeljék, ami azonban – köszönhetően Scitovszky János hercegprímás aktív ellenállásának – nem valósult meg.¹³

A boldog férj és családapa

Ferenc József 1857-ben töltött el ismét hosszabb időt Magyarországon. Az év tavaszán úgy vélte, hogy az országban a hangulat annyira rossz, vagyis forradalmi, mint 1848 óta még soha. Az aggasztó helyzet javulását, a magyarországi politika kimozdítását a holtpontról egy újabb császári látogatástól várták. A politikai helyzet és a közhangulat valóban nem volt ideális Magyarországon, a gyászt fokozatosan felváltotta az elégedetlenség, ami nyilvánosan is kifejezésre jutott, például Vörösmarty Mihály 1855-ös temetése néma demonstrációvá vált.¹⁴

1857-ben Ferenc József családapaként látogatott Magyarországra, felesége és gyermekei is elkísérték. A császári pár 1857. május 4-én érkezett Pest-Budára, ahol nagy tömeg, diadal-
kapuk és obeliszk várta őket. A látogatást hosszas előkészület előzte meg, amelynek során megtervezték, hogy az uralkodó milyen gesztusokat tegyen a magyarok felé.¹⁵

Ezek közé tartozott a császári látogatás kezdetén meghirdetett amnesztia, ami azokra vonatkozott, „kik a felségárulás, felkelés vagy lázadás büntényei miatt” börtönben voltak, vagy

¹² Telegraphische Depesche (Konzept), ÖStA, Kriegsarchiv, Allerhöchster Oberbefehl, Militärkanzlei Seiner Majestät (a továbbiakban KA, AhOB, MKSM), Sonderreihe Kt. 53. Fasc. 32 Ah. Reise nach Ungarn 1852. fol. 54.

¹³ Religio, 1856. szept. 27. 212. Hírfüzér, Pest, sept. 26.; Adriányi Gábor: *A Bach-korszak katolikus egyházpolitikája, 1849–1859*. [Budapest], 2009. 122.

¹⁴ Johann Kempen bejegyzése. 1857. márc. 20. Mayr, Josef Karl (Hg.): *Das Tagebuch des Polizeiminsters Kempen von 1848 bis 1859*. Wien – Leipzig, 1931. 424. A szabadságharc leverése után ez volt az első demonstratív temetési ünnepség húszezer gyászolóval. Sinkó Katalin: *Zur Entstehung der staatlichen und nationalen Feiertage in Ungarn (1850–1991)*. In: Brix, Emil – Stekl, Hannes: *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien, 1997. 257.

¹⁵ Többek között a korábban felfüggesztett titkos tanácsosok, kamarások és rendtagok rehabilitálását, néhány városnak engedményeket, Pest-Budán új intézmények felállítását, illetve régiek támogatását, valamint József nádor emlékére szobor emelését tervezték. Az adócsökkentés is felmerült, azonban az nehezen volt kivitelezhető. Au. Promemoria, dátum nélkül. ÖStA, Allgemeines Verwaltungssarchiv (a továbbiakban AVA), Nachlässe, Alte Nachlässe, Nachlass Bach, Kt. 36. 36.5 Kaiserreise durch Ungarn im Mai 1857. A lehetséges intézkedések a minisztertanács 1857. március 20-i és április 20-i ülésein kerültek megtárgyalásra. Malfèr, Stefan (Hg.): *Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1848–1918. 1. Ser., Die Protokolle des österreichischen Ministerrates, 1848–1867. Abt. 3. Das Ministerium Buol-Schauenstein. Bd. 6. 3. März 1857 – 29. April 1858*. Wien, 2014. 11–21., 63.

eljárás alatt álltak.¹⁶ A rendelet célja az volt, hogy fátylat borítson a múlt – 1848–1849 és az azt követő időszak – szomorú eseményeire, azonban ez megkésettnek bizonyult, és önmagában nem is volt elegendő a magyarországi hangulat megváltoztatásához, márpedig további jelentős intézkedések nem követték az amnesztiarendeleetet.

A tervezett program szerint a császár és császárné kisebb körutakat tettek volna az országban, azonban a kis főhercegnők megbetegedtek, és május végén Zsófia meg is halt Budán. A látogatást félbeszakították.¹⁷ A császárné személye elősegíthette volna a két fél közlekedését, azonban a tragédia után ő nem tért vissza Magyarországra, Ferenc Józsefnek augusztusban és szeptemberben egyedül kellett befejeznie az „unalmas” utazást, amit kötelesegtudóan meg is tett.¹⁸

A magyar lakosság nagy reményeket fűzött a császár személyes megjelenéséhez. A konzervatív főurak egy csoportja megpróbált átadni a császárnak egy – a szükséges politikai változásokat felsoroló – „hódolati feliratot”, azonban Ferenc József nem volt hajlandó átvenni a dokumentumot.¹⁹ Utazása végén laxenburgi kéziratában kifejtette, hogy nem kíván eltérni a korábban lefektetett alapelvektől, vagyis nem változtat a magyarországi igazgatás rendszerén.²⁰ Mindez csalódottságot váltott ki Magyarországon, bécsi kormánykörökben pedig az, hogy a császári látogatás ezúttal sem érte el a kívánt hatást. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy az új kormányzati rendszert Magyarországon nem lehet elfogadtatni.²¹

A „koronázatlan” király

Az 1850-es évek második felében a Habsburg Birodalomnak gazdasági, illetve kül- és belpolitikai válsággal is szembe kellett néznie. Az 1859-es itáliai vereség után a korábbi politikai irányvonalon és a kormányzat összetételén változtatni kellett. 1860–1861 folyamán erre történt kísérlet, azonban Magyarországon sem az 1860-as októberi diploma, sem az 1861-es februári pátens nem volt elfogadható. A politikai fórumok (megyei választmányok, országbírói értekezlet) megnyitásával újjáéledtek az 1848-as eszmék.²²

Az 1861-re – Ferenc József uralkodása alatt először – összehívott magyar országgyűlést a császár személyesen kívánta megnyitni, azonban erre a magyarországi hangulat kedvezőtlen alakulása miatt nem került sor.²³ Az országgyűlés csak néhány hónapig ülésezett, és bár

¹⁶ Budapesti Hírlap, 1857. május 9. 1. Hivatalos rész.

¹⁷ Budapesti Hírlap, 1857. május 31. 1. Hivatalos rész; Nemhivatalos rész.

¹⁸ „Holnap ismét Magyarországra utazom, hogy egy nagyon unalmas utat tegyek meg” – írta a császár 1857 augusztusában. Ferenc József Albrecht főhercegnek. Laxenburg, 1857. aug. 22. *Ferenc József sajátkezű bizalmas levelezése és titkos rendelkezései. A bécsi cs. és kir. állami és udvari levéltár anyagából.* Budapest, 1924. 184.

¹⁹ *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai* 1–3. köt. Kiadják fiai. Budapest, 1903–1918. II. 91–93.

²⁰ Budapesti Hírlap, 1857. szeptember 11. 1. Hivatalos rész.

²¹ A harmadik negyedéves hangulatjelentések szerint a lakosság nagy része megdöbben a reformok elmaradásán, ugyanakkor az adórendszer is komoly elégedetlenséget okozott. *Stimmungsberichte für III. Quartal. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* (a továbbiakban: MNL OL), Abszolutizmus kori Levéltár, D 44 K. k. Militär- und Civilgouvernement für Ungarn, Polizei Section, Titkos iratok (a továbbiakban: D 44) 1857:1014 fol. 356–366.

²² Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–1861).* Budapest, 1967. 101., 147–149., 210.; Ruszoly József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon, 1861–1868.* Budapest, 1999. 15–18.

²³ Szőgyény-Marich László bejegyzése, 1861. márc. 29. *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai* III. 90–92.

magyar részről továbbra is várták az uralkodó látogatását, az végül elmaradt. A Deák Ferenc által kidolgozott feliratokat az uralkodó elutasította, majd feloszlatta az országgyűlést. Ezzel a párbeszéd megszakadt.²⁴

Ferenc József 1861 tavaszán a birodalmi egység fenntartása és az Anton Schmerling-féle alkotmányos centralista irány mellett foglalt állást. Döntését a szimbolikus politika terén tett lépései is megerősítették: a magyar országgyűlésre nem ment el, viszont 1861. május 1-jén személyesen nyitotta meg Bécsben a birodalmi gyűlést.²⁵

Ferenc József király Magyarországon (1865–1867)

Koronázás előtt

1857-es látogatása után Ferenc József hét évig nem járt Magyarországon. 1864 őszén Komárom térségét kereste fel, ahol csapatszemlén vett részt, illetve az erődítéseket és a hídépítést szemlélte meg. 1865-ben pedig háromszor is Magyarországra látogatott, amire korábban csak 1847-ben volt példa.²⁶ A gyakori látogatások jelezték, hogy újraindult a politikai dialógus az uralkodó és a magyar vezetők között.

Az 1861 és 1865 közötti időszak mindkét részről várakozással telt, 1864 őszétől azonban érlelődött „az alkotmányos birodalmi centralizáció végső kudarca”, és az év végén elkezdődött a magyarokkal való megegyezés, 1865 tavaszán pedig az újabb irányváltás előkészítése. A kiegyezési folyamatot Ferenc József osztrák részről Richard Belcredi, magyar részről Deák Ferenc vezetésével képzelte el.²⁷

A tárgyalások megkezdése Deák 1865. áprilisi húsvéti cikke után mind a magyar közvélemény, mind a bécsi politikusok számára nyilvánvalóvá vált. Néhány héttel a cikk megjelenése után Ferenc József villámlátogatást tett a pozsonyi lóversenyen, ami nagy lelkesedést váltott ki.²⁸ Az uralkodó csak néhány órát töltött Pozsonyban, ugyanazon a napon este már a bécsi Práterben mutatkozott, a magyarországi látogatásról csak később értesült a bécsi közvélemény. A császári látogatásnak illetlen formája teljesen szokatlan volt, a spontaneitás egyáltalán nem jellemezte Ferenc József utazási szokásait.²⁹

Az uralkodói kezdeményezésre reagálva a Gazdasági Egyesület május végén meghívta Ferenc Józsefet a nyári mezőgazdasági kiállításra. A rövid pest-budai vizitre június elején került sor, és bár az első napokban a lakosság egy része teljesen passzív maradt, később ez megváltozott. Összességében a császár lelkes fogadtatásban részesült köszönhetően annak, hogy a látogatás jelentős belpolitikai változásokkal járt együtt, amelyeket a következő

²⁴ Deák Ágnes – Molnár András: *Deák Ferenc*. Budapest, 2003. 114–115.; Ruzsoly: *Országgyűlési képviselő-választások*, 20–21.

²⁵ Wiener Zeitung, 1861. május 2. [1609.] Die feierliche Eröffnung des Reichsrathes.

²⁶ HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 76–77 (1864–1865).

²⁷ Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Budapest, 1976. 59–61.; Komjáthy Miklós: *Ferenc József a „perfid” Deák Ferencről*. In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Szerk. Baranyai György et al. Zalaegerszeg, 1976. (Zalai gyűjtemény 5.) 337–350. (Itt hivatkozott rész: 340.)

²⁸ Kónyi Manó (összegy.): *Deák Ferenc beszédei* 3. köt. Második, bőv. k. Budapest, 1903. 408–410.; The Times, 1865. május 31. 7. Foreign Intelligence. Austria.

²⁹ Az esemény spontaneitását támasztja alá, hogy az 1865-ös év ceremóniális eseményeinek jegyzőkönyvében nem található bejegyzés a pozsonyi látogatásról. ÖStA, HHStA, OMeA, Hzd., ZP, Bd. 77. (1865).

időszakban továbbiak következtek.³⁰ Schmerling júniusban lemondott, Belcredi júliusban megalkototta kormányát. A szeptember meghozta a magyar országgyűlés összehívását, valamint a februári pátens felfüggesztését és a birodalmi gyűlés elnapolását is.³¹ Az 1861-ben megszakadt párbeszéd tehát folytatódott, és a folyamatot mindkét részről számos gesztus kísérte.

Ferenc József a magyar országgyűlést 1865. december 10-ére Pestre hívta össze. A megnyitás kapcsán pedig ismét kinyilvánította, hogy személyesen kívánja azt megtenni. Az uralkodói látogatás és az országgyűlés megnyitásának előkészítése közvetlenül az országgyűlést egybehívó rendelet után megkezdődött.³² A munka során számos korábbi példát tanulmányoztak át a bécsi főudvarmesteri hivatalban: koronázó és nem koronázó országgyűlések szertartásrendjeit, a Pozsonyban használt „forgatókönyveket”, valamint az udvar által megvendégelték számát, illetve a felmerült költségeket bemutató táblázatokat. A példák egészen 1751-ig nyúltak vissza, a legkésőbbi esemény pedig, amit ugyancsak elővettek, az 1857-es látogatás volt, vagyis száz év ceremóniális szokásait tekintették át ekkor.³³

Ferenc József „tisztázatlan státusza” jelentősen nehezítette a helyzetet, Mailáth György kancellár 1865 novemberében osztotta meg ezzel kapcsolatos aggodalmait az uralkodóval. A kancellár felidézte azt a már 1861-ben is felmerült problémát, hogy csak koronázó vagy koronázásra meghívott király nyithatja meg az országgyűlést. A koronázásnak azonban további feltétele volt a hitlevél és az eskü, amelyek megszövegezése, vagyis az uralkodó és a magyar politikai vezetők megegyezése előreláthatólag csak hosszas (országgyűlési) tárgyalások útján tűnt megvalósíthatónak.³⁴ Az uralkodó tehát csak egy jóval későbbi időpontban jelenhetett volna meg az országgyűlésen, magyarországi látogatását el kellett volna halasztani. A kancellár azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy az egész ország várja Ferenc József érkezését, a látogatás elmaradása csalódást okozna. Előállt tehát egy ördögi kör, azonban a kialakult párbeszéd és bizalom, a kedvező magyarországi hangulat, illetve a császár elszántsága lehetővé tette, hogy felülírják a szokásjogot.³⁵

Bécsben nagy gondot fordítottak annak előkészítésére, hogy az országgyűlés tagjait vendégül lássák, ami a magyar királykoronázás ünnepi eseményeihez tartozott (királyi lakoma/díszebéd), illetve nádorválasztáskor is szokásban volt. Annak ellenére, hogy 1865 de-

³⁰ Kónyi: *Deák Ferenc beszédei III.* 408–410.; The Times, 1865. június 14. 8., illetve június 7. 10. Foreign Intelligence. Austria.; Sashegyi Oszkár: *Az abszolútizmus kori levéltár.* Budapest, 1965. 114.

³¹ Somogyi: *A birodalmi centralizációtól*, 75.; Deák–Molnár: *Deák Ferenc*, 133–134.

³² Jegyzetek az uralkodó számára, Bécs, 1865. okt. 6. MNL OL I 60, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Hofzeremonielldepartement, Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. évi egy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 85–87.; Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77. (1865) p. 1–8.

³³ Mailáth kancellár átirata a főudvarmesteri hivatalnak, Bécs, 1865. nov. 10. MNL OL I 60 1865. évi egy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 169. [Táblázat korábbi országgyűlés-megnyitásokról.] MNL OL I 60 1865. évi egy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 110.; Ceremoniel-Journal 1792, 1808, 1825, 1830. Uo. fol. 364–373.; Szertartásrend az uralkodópár ünnepélyes fogadásáról és bevonulásáról Pest-Budára 1857-ben. Uo. fol. 374–379.

³⁴ Ezért bízták meg 1861-ben Apponyi György grófot mint királyi biztost az országgyűlés megnyitásával.

³⁵ Erre utalt maga a kancellár is, amikor megemlítette, hogy a szokás nem nyugszik törvényi alapon. Mailáth kancellár előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1865. nov. 7. – Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. nov. 9. (másolat) MNL OL I 60 1865. évi egy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 170–174.

cemberében egyikre sem készültek, tervbe vették az országgyűlés tagjainak megvendégelését több kisebb udvari ebéden (abc-rend szerint felosztva a főrendeket és képviselőket).³⁶

A helyszín kapcsán az az 1861-es kompromisszum maradt érvényben, hogy az országgyűlés megnyitására Budán, az ülésekre pedig Pesten kerül sor. A négy évvel korábban felmerült helyhiányt ugyancsak sikerült gyorsan megoldani, köszönhetően annak, hogy Ferenc József maga vette kezébe az ügyet, és utasításainak megfelelően decemberre elkészült a képviselőház számára ideiglenes helyszínnek szánt Sándor utcai épület.³⁷ A képviselők ugyan csak 1866 áprilisában tudták használatba venni, mert nem száradtak ki a falak, de a császár igyekezete meggyőzőnek tűnhetett a megegyezést illetően.³⁸

Az országgyűlési választások eredménye az ország kiegyezés iránti hajlandóságát mutatta, a Deákhoz kötődő politikai csoport elsőprő fölénytel rendelkezett az új képviselőházban.³⁹ A siker az uralkodó számára is megnyugtató volt, úgy vélhette, az országgyűlés összetétele a feléje megnyilvánuló bizalmat is jelzi.⁴⁰

A megválasztott képviselők között ismét problémaként merült fel a megnyitási ceremónia budai helyszíne. Deák Ferenc azonban már december 8-án figyelmeztetett arra, hogy meg kell őrizni a jó viszonyt az uralkodóval. Ennek szellemében a képviselők nagy része nemcsak a budai megnyitáson vett részt, hanem két nappal korábban az uralkodó várbeli fogadására is elment. Deák pedig a pesti pályaudvaron is megjelent Ferenc József érkezésekor, s a császár szívélyesen köszöntötte a politikust.⁴¹

Ferenc József 1865. december 12-én érkezett Pest-Budára, az országgyűlés megnyitási ünnepségére december 14-én került sor. A szertartás szentmisével kezdődött, majd a királyi palota dísztermében folytatódott a trónbeszéddel. Az uralkodó kíséretét főként a magyar királyi udvartartás tagjai, vagyis a magyar egyházi és világi méltóságok alkották, bár a magyar

³⁶ Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77 (1865) p. 1–8.

³⁷ Ferenc József 1865. augusztus elején döntött úgy, hogy az országgház ügyében haladéktalanul intézkedni kell, bekérte a terveket és a költségvetést, majd a hónap végén jóváhagyta az Ybl-féle tervet, illetve elrendelte, hogy a költségeket ideiglenesen a budai várépítési alapból fedezzék. Perehazy Károly: *A Sándor utcai képviselőház*. In: Gábor Eszter – Verő Mária (szerk.): *Az Ország Háza*. Budapesti országgháza tervek, 1784–1884. Budapest, 2000. 126. Köszönöm Cieger Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet a kötetre.

³⁸ Az 1861-es országgyűlésen felmerült egy ideiglenes országgház felépítésének a terve, amelyre pályázatot is kiírtak, azonban a megvalósítás akkor elmaradt. Lónyay Menyhért 1861. július 6-i bejegyzése. Deák Ágnes (szerk.), Laszti Mariann – Berkes Hajnalka – Nagy Anita (s. a. r.): *Lónyay Menyhért naplója*. Budapest, 2004. 262–271.; Perehazy: *A Sándor utcai képviselőház*, 126–128.

³⁹ „a konzervatívok 21; a Deák-párt 180; a volt határozati párt, a Tisza vezette balközép 94; a Kállay és Böszörményi vezette szélsőbal 20 mandátummal rendelkezett.” Somogyi Éva: *Abszolutizmus és kiegyezés, 1849–1867*. Budapest, 1981. 189.

⁴⁰ Sashegyi: *Az abszolutizmuskori levéltár*, 120. A *Times* egy korábbi cikke szerint Ferenc József az országgyűlés összetételéből kívánta lemérni a feléje megnyilvánuló bizalmat. *The Times*, 1865. június 7. 12. Latest Intelligence. Austria and Hungary.

⁴¹ Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*. 3. köt. 496–498.

testőrség még hiányzott.⁴² A bécsi udvari hivatalok vezetői közül csupán a főkamrás jelent meg.⁴³

A magyar királyi reprezentáció mellett azonban még mindig feltűntek császári hatalomra utaló elemek is. Az uralkodó megérkezésekor, illetve a trónbeszéd után a palota udvarában a díszőrség zenekara a Néphimnusz (*Volks hymne* vagy *Gotterhalte*) játszotta, a palotán pedig a fekete-sárga zászló lobogott.⁴⁴ A várakozásteljes légkörben azonban mindez – a többség számára – elnézhető volt.

A megnyitó ünnepség után az országgyűlés tagjai elindultak Pest felé, a képviselőház a Nemzeti Múzeumban, a főrendiház pedig a Városházán tartotta alakuló ülését. Az udvari ebédekre december 14-től 20-ig került sor, a császár fáradhatatlan udvariassággal fogadta a képviselőket és a főrendeket. Az első napon az A és B kezdőbetűs képviselők mellett Deák Ferenc, Eötvös József, Somssich Pál, Csengery Antal és Lónyay Menyhért kapott külön meghívást. Ferenc József Deákkal, Eötvössel és Andrássyval hosszabban is beszélgetett.⁴⁵

1865 végén úgy tűnhetett, a megegyezés rövid időn belül elérhető. A trónbeszéd várakozást keltett, és alapjául szolgálhatott „a mindkét részről ohajtott kiegyenlítésnek”, ugyanakkor rugalmasan kezelte a kényes pontokat, többféle értelmezési lehetőséget kínált.⁴⁶ Ferenc József a *Pragmatica Sancti*ót nevezte kiindulási alapnak, egyúttal erőteljesen hangsúlyozta a monarchia egységét és az uralkodói jogokat, továbbá ragaszkodott az 1848-as törvények életbeléptetés előtti revíziójához.⁴⁷ A beszéd és a rá adandó válasz, vagyis a felirati vita azonban a következő évre maradt.

⁴² Magyar királyi udvartartás a középkor óta létezett, ekkoriban az udvartartás tagjai egyúttal állami tisztségviselők is voltak. Az országos méltóságok (nádor, országbíró, horvát bán, tárnokmester) politikai hatalma, funkciója 1526 után is megmaradt, az udvari méltóságok (főlovászmester, főkamrás, főudvarmester, fő étekgómeester, fő ajtónállómester, főpohárnok) azonban névleges tisztségekké váltak. (Az udvartartáshoz tartozott még két koronaőr, tisztségük egyszerre királyi és rendi méltóság is volt.) Az udvari méltóságok csak a 18. században éledtek újjá, főleg Mária Terézia uralkodása idején, de korábbi funkciójukat nem nyerték vissza, elsősorban a királynői/királyi reprezentációban kaptak szerepet. Ekkor csatlakozott az udvartartáshoz az újonnan életre hívott nemesi testőrség kapitánya mintegy a fő ajtónállómesteri tisztség korszerűsített változataként. Fallenbüchl Zoltán (összeáll., bev.): *Magyarország főméltóságai, [1526–1848]. [Az udvari méltóságok archontológiája]*. Budapest, 1988. 21–26.; Ferenc József uralkodásának első éveiben a magyar udvartartás nem funkcionált, a megüresedő tisztségeket nem töltötték be. 1860–1861-ben a koronaőrök kinevezésével megkezdődött, de csak 1865–1866-ban fejeződött be az udvartartás felélesztése, tagjainak összeírása, a hiányzó tisztségek betöltése, kivéve a nádori pozíciót. A kiegyezési törvény (1867. évi XII. tc. §7.) pedig lehetővé tette a tényleges magyar udvartartás kiépítését, amely azonban nem valósult meg. Pesti Napló, 1861. jan. 4. 3. Különfélék; [Egyházi és világi főméltóságok listája], dátum és keltezés nélkül. MNL OL I 60 1865. évi egy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 360–361.

⁴³ Szertartásrend az országgyűlés megnyitásakor 1865-ben. MNL OL I 60 1865. évi egy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 7.; Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77 (1865) p. 25–30.; Pesti Napló, 1865. december 15. 1. Pest, dec. 14. 1865. Országgyűlésünk ünnepélyes megnyitása.

⁴⁴ Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77 (1865) p. 30–34.

⁴⁵ Az uralkodói látogatás programja. MNL OL I 60 1865. évi egy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 287–292.; Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77 (1865) p. 25–45., ill. *Vasárnapi Ujság* 1865. 49. sz., dec. 3. 622.; Kónyi: *Deák Ferenc beszédei III.* 498.

⁴⁶ [Szász K.]: *Egy képviselő napló-jegyzetei. Az 1865. december 10-kén megnyílt országgyűlés alatt.* Második kiadás. Budapest, 1878. 214–216.

⁴⁷ Wertheimer Ede, Monori: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora 1–3. köt.* Budapest, 1910–1913. I. 231.

A budai udvari élet újjáéledése

A császár kiegyezési szándékát támasztotta alá, hogy az 1866-os farsangi báli szezont az uralkodó pár a budai palotában töltötte. Az uralkodó jelenléte különösen hangsúlyossá tette az országgyűlési tárgyalásokat, Bécsben nagy reményeket fűztek hozzá, bízva abban, hogy Ferenc József befolyásolni tudja a tárgyalások irányát. Magyar részről mindezt másképp látták, hiszen Ferenc József ez idő alatt többször személyesen találkozott a magyar politikai vezetőkkel, ami lehetővé tette, hogy a császár az „osztrák tanácsosok befolyásától menten”, magyar tanácsosaira hagyatkozva döntsön a magyar ügyekben.⁴⁸ Talán éppen ezt megakadályozandó érkezett 1866. február elején rövid időre Belcredi államminiszter is Budára. Ferenc József Deák Ferenc mellett Andrássy Gyulát tüntette ki figyelmével, ami által nyilvánvalóvá vált, hogy számára a gróf 1848–1849-es múltja ellenére elfogadható tárgyalópartner.⁴⁹

Jelentős fejlemény volt, hogy hosszú idő után ekkor éledt újjá a budai udvari élet. A császári pár aktívan bekapcsolódott a pest-budai társasági programokba, amit számos ábrázolás is megörökített. Az újságokban közölt cikkek és képek a jelen nem lévők számára is részletesen bemutatták ezeket az ünnepi alkalmakat.⁵⁰ Erzsébetnek különösen nagy szerep jutott a két oldal közeledési szándékainak kifejezésében. Ferenc József maga örömmel tapasztalta felesége aktivitását és fellépésének hatását.⁵¹ A magyarok pedig hálásak voltak a császárné gesztusaiért, például azért, hogy elsajátította és ezáltal részben udvarképessé tette a magyar nyelvet, s hogy magyaros ruhatárát téli darabokkal bővítette.⁵²

Az országgyűlési tárgyalások irányát azonban csak csekély mértékben befolyásolta a kedvező légkör. A felelős magyar kormány kinevezésének követelése, illetve annak elmaradása különösen kiélezte a konfliktust. A válaszfelirat, illetve az arra adott uralkodói válasz után mindkét oldalon érezhetővé vált a csalódottság. A párbeszéd fenntartását egy közösügyi bizottság létrehozásával sikerült megoldani, amely 1866 márciusában kezdte meg munkáját.⁵³

Március 5-én – több mint egyhónapos budai tartózkodás után – a császári pár visszautazott Bécsbe. A kiéleződő osztrák–porosz viszony miatt Ferenc József 1866 nyarán elnapolta az országgyűlést, amely csak hónapokkal a königgrätzi vereség után ült ismét össze. A sajtó írt arról, hogy a császár a megnyitásig kinevezi a magyar kormányt, és személyesen nyitja meg az országgyűlést, azonban nem adtak hitelt a hírnek. Megnyitási ünnepségre végül nem is került sor, a két ház külön-külön kezdte meg üléseit, a házelnökök ismertették a királyi leiratot.⁵⁴

⁴⁸ A konzervatív magyar főurak már 1861-ben is ezért szorgalmazták a császár „lemenetelét”. Szőgyény-Marich László bejegyzése, 1861. márc. 11., 24., 25. *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai III.* 80–82., 87–89.

⁴⁹ Gorove István naplóbejegyzését (1866. febr. 24., 26.) idézi Kónyi: *Deák Ferenc beszédei III.* 601–602.

⁵⁰ Ilyen volt például a Vigadóban 1866. február 6-án rendezett bál, amelyet a császári pár nyitott meg. Az eseményről Székely Bertalan készített rajzot a helyszínen, amelyet a Vasárnapi Ujság közölt, igaz, jóval később. Bakó Zsuzsanna: *Pest-budai ünnepségek 1865–1870 között Székely Bertalan rajzainak tükrében.* Tanulmányok Budapest múltjából. 26. (1997) 114.

⁵¹ Ferenc József levele anyjának, Buda, 1866. február 3. Schnürer: *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter*, 348.

⁵² Tomsics Emőke: *Királyi öltöztető babák. Az 1866-os királylátogatás képei.* Fotóművészet 52. évf. (2009) 1. sz. 121–123.

⁵³ Komjáthy: *Ferenc József a „perfid” Deák Ferencről*, 338–341.; [Szász]: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 208.; Kónyi: *Deák Ferenc beszédei III.* 608.

⁵⁴ Vasárnapi Ujság, 1866. febr. 25., 93.; Mi ujság? az országgyűlés elnapolásáról a háború miatt. (Ferenc József 1866. június 24-i leirata) In: Kónyi: *Deák Ferenc beszédei III.* 755–756.; Szabad

A császár egészen 1867 tavaszáig távol maradt. Amikor 1867. március 12-én ismét Budára érkezett, magyar miniszterei körében szállt ki vagonjából, és erről a friss (újraindult) kormánylap, a Budapesti Közlöny tudósított.⁵⁵ Innentől kezdve gyakorivá vált az uralkodó pest-budai jelenléte. A hosszúra nyúlt kiegyezési folyamatot végül a koronázás tetőzte be 1867. június 8-án. Az 1865 decemberében megnyílt országgyűlés azonban ezzel még nem fejezte be működését, bezárására 1868 végén került sor. Ferenc József ekkor mondta el első trónbeszédét koronás királyként.⁵⁶

Összegzés

Összegezve a vizsgált uralkodói látogatásokat – némi leegyszerűsítéssel élve – azt a meglepő megállapítást tehetjük, csak akkor derült ki, hogy Ferenc Józsefnek osztrák császárként egyszerűbb volt Magyarországra látogatnia, amikor magyar királyként kívánt az országba érkezni.

Magyarországi uralkodói reprezentációjában a főhercegről kialakult pozitív képet gyorsan felülírta császári fellépése, amit a hódító hadúr, a katolikus uralkodó, a fiatal és határozott, egyeduralomra törekvő császár alakja jellemzett. Ezt a képet árnyalta családapaként és kegyelmet gyakorló uralkodóként való megjelenése 1857-ben, amit a magyarok kiengesztelésére tett első kísérletnek is tekinthetünk. Az 1857-es utazás sem tudott azonban változtatni az uralkodó és kormányzata népszerűtlenségén, hiába érkezett Ferenc József Erzsébettel és gyermekeikkel együtt Budára. A bekövetkezett családi tragédia valójában csak Erzsébet irányában váltott ki együttérzést.

Az 1861-es tervezett látogatás lehetett volna a következő próbálkozás, ennek kudarca továbbbi négy évvel hosszabbította meg a várakozást. A császár ebben a periódusban (1857 és 1864 között) közel hét évig egyáltalán nem látogatott Magyarországra.⁵⁷ A példátlanul hosszú távolmaradás mögött a magyarországi politika elmélyülő válsága állt.

Ferenc Józsefnek először 1865-ben sikerült személyes megjelenésével szimpátiát ébresztenie maga iránt. Megítélésének változásában nagy szerep jutott Deák Ferenc tevékenységének, aki húsvéti cikkében felelevenítette a „jó uralkodó – rossz tanácsadók” toposzt, amivel utat nyitott a császár magyarországi regnálásának elfogadása felé. Deák további gesztusai az uralkodó irányában, nyilvános megjelenése a császár mellett ugyancsak legitimáló erővel bírt. A villámlátogatás, amelynek során Ferenc József kevés kísérettel, váratlanul jelent meg a pozsonyi lóversenyen, nélkülözte a korábbi császári látogatások rendjét, illetve az előre megszervezett lelkesedést, és éppen ezzel váltott ki szimpátiát, amit aztán a nyári vizit és az azt kísérő, illetve követő intézkedések tovább növeltek.

György: *Az önkényuralom kora (1849–1867)*. In: Magyarország története 1848–1890. 1–2. köt. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. (Magyarország története tíz kötetben 6/1–2.) Budapest, 1979. I. 750–751.; Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus, 1849–1867*. Budapest, 2009. (Magyarország története 15. Főszerk. Romsics Ignác) 96–101.; Pesti Napló, 1866. november 14. 3. Esti posta.; Pesti Napló, 1866. november 20. 1. Országgyűlési tudósítás.

⁵⁵ Az uralkodót Andrássy Gyula, Wenckheim Béla és Festetics György kísérte. Budapesti Közlöny, 1867. március 13. 1. Nem hivatalos rész. Ő császári és Apostoli királyi Felsége megérkezése Buda-Pestre.

⁵⁶ Budapesti Közlöny, 1868. december 11. 2799–2800. Nem hivatalos rész. Az országgyűlés bezárása. Buda-Pest, dec. 10.; Pesti Napló, 1868. december 11. 1. Az országgyűlés ünnepélyes bezárása.

⁵⁷ A többi tartományt nem hanyagolta el az uralkodó, például Prágában 1858-ban, 1860-ban és 1864-ben is járt. HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 70–77 (1858–1865).

1866 elején Ferenc József és Erzsébet hosszú budai tartózkodása és az annak során tett újabb gesztusok (aktív társasági élet, magyar ruha/egyenruha viselése, magyar nyelvű társalgás stb.) ugyancsak jó benyomást tettek. Az 1865-ben kialakult kedvező légkör azonban nem jelentette a császár követeléseinek elfogadását és teljesítését. Ferenc József újabb egy éves távolmaradása a magyar fővárostól jelezte a párbeszéd akadozását. Az 1867-es tavaszi látogatással a kiegyezési tárgyalások a célhoz közeledtek, ettől kezdve Ferenc József egyre több időt töltött az országban. A csúcspontot a koronázás jelentette, ezután az uralkodó látogatásai (elsősorban Budán és Gödöllőn) rendszeressé váltak.

Az 1850-es években Ferenc József trónra kerülésének körülményei, valamint a magyar koronázás elmaradása miatt az uralkodó és a kormányzat erőteljes elutasításra talált Magyarországon. A császár magyarországi látogatásaival az udvar és a kormányzat a társadalom széles rétegeit próbálta megszólítani, népszerűségét és elfogadottságát növelni. A propagandakörutak elsődleges célja volt, hogy érzelmi azonosulást váltsanak ki tényleges reformok nélkül.⁵⁸ Az 1865-ös látogatásokat ezzel szemben jelentős politikai változások kísérték, ami őszinte lelkesedést váltott ki, és lehetővé tette a kiegyezési tárgyalások megkezdését.

A Bach-korszakban a császári látogatásokra az udvar kezdeményezése folytán került sor,⁵⁹ 1865-től kezdve az uralkodó több esetben a magyar gazdasági és politikai körök meghívására érkezett az országba.

Az 1850-es évek utazásait jelentős és alapos biztonsági intézkedések kísérték, amelyek a látogatások külsőségeit is meghatározták. A nagyszámú katonaság kivezénylése, a rendőrség és csendőrség készenlétbe helyezése nem maradt láthatatlan. Nem véletlen, hogy a *Times* bécsi tudósítója felfigyelt arra, hogy 1865-ben jóval kevesebb katona és rendőr volt látható a császár pest-budai látogatása alkalmával.⁶⁰ Elmaradtak a hadgyakorlatok, és a katonáknak összességében is sokkal kevesebb szerep jutott. A szervezés terén az utazások előkészítése a katonai hivataloktól visszakerült a bécsi főudvarmesteri hivatalhoz és a magyar kancelláriához. A látogatások (elsősorban a közigazgatási rendszert és a katonai intézményeket) ellenőrző funkciója kevésbé érvényesült.

Hosszú országjáró körutak helyett rövid vizitekre került sor, amelyek a fővárosokra koncentráltak. Az utazások szűkülő térhasználatra ugyancsak arra utalt, hogy a császári látogatások funkciója jelentősen megváltozott. Az érintett terület összezsugorodott, a politikai mozgástér viszont kiszélesedett.

A külsőségekben és a ceremóniában egyre nagyobb teret nyertek a nemzeti és a magyar királyi elemek, miközben az osztrák császári reprezentáció gyengült. A bécsi miniszterek Bécsben maradtak, a magyar politikusok viszont nyilvánosan is egyre nagyobb szerepet kaptak, Ferenc József portréja mellett a hercegprímás és a kancellár, illetve Deák Ferenc és Sennyey Pál arcképe is megjelent a decemberi ünnepi kivilágítás alkalmával.⁶¹

Az 1850-es években Magyarországon a közvélemény részben visszaszorult a „reprezentatív nyilvánosság” keretei közé, ez alatt olyan retorikai formát értve, amelynek középpontjában a császári jelvények, az uralkodói magatartás, habitus, retorika és gesztusok álltak, és

⁵⁸ Gerő: *Ferenc József és a magyarok*, 31.

⁵⁹ Vöclka, Karl – Heller, Lynde: *Die Lebenswelt der Habsburger. Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*. Wien, 1998. 286–287.

⁶⁰ The Times 1865. december 19. 5. Foreign Intelligence – Hungary.

⁶¹ A portrék a Német Színház homlokzatán voltak láthatók. A díszítés középpontjában a császári jelmondat (*Viribus unitis*) állt allegorikus alakokkal körülvéve, alatta Ferenc József, mellette a hercegprímás, illetve a kancellár arcképét helyezték el. Legalulra került Deák és Sennyey portréja. Pesti Napló, 1865. december 13. 1. Pest, dec. 12.

amely rá volt utalva a „népre” mint a látványosság szemlélőjére.⁶² Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a fogadó fél csak szemlélődött volna, és egyáltalán ne tudta volna kifejezni véleményét. A hivatalos ünnepektől való távolmaradás vagy a hűvös fogadtatás mind az elégedetlenséget, az uralkodó személyének elutasítását jelezte. Az 1857-es császári látogatás esetében a szervezőkben már az utazás során fontos tényezőként merült fel az alattvalók esetleges reakciója, amit próbáltak előre kiszámítani és bekalkulálni az események alakításába. 1865-ben erre nem volt szükség, a politikai változások meghozták az őszinte lelkesedést.

Az uralkodói utazások jellege tehát nem a kiegyezés elfogadása után változott meg, hanem már azt megelőzően – elősegítve a közeledést.⁶³ Az 1865–1866-os események nemcsak politikai szempontból jelentettek választóvonalat, hanem a szimbolikus politizálás terén is. A szimbolikus politika eszközei ugyanis ezekben az években a valódi politikai lépések kiegészítői, nem pedig helyettesítői voltak.

ORSOLYA MANHERCZ

Archduke/emperor/king Franz Joseph in Hungary, 1843–1867

Franz Joseph first visited Hungary as an archduke, later as emperor, and after the Austro-Hungarian Compromise as king. How did the young archduke; the stark, soldierly emperor; and the king ready to compromise appear before his Hungarian "subjects"? Who did he support or oppose? How did these visits change the image of the archduke/ruler? In this study we are examining Franz Joseph's changing image in Hungary between 1843 and 1867.

Before December 1848, the Hungarian public got to know him as a healthy, young archduke and a promising young man. Starting from 1849, he came to the country as a military leader and a victorious conqueror, and a few years later as a Catholic ruler. In 1857, he introduced himself to his Hungarian "subjects" as a husband and father. Only in the 1860s did he visit Hungary as king, which happened even before the Compromise and his coronation.

In general, Franz Joseph's travels in the 1850s were primarily characterized by an emphasis on representation as opposed to politics, however, this tendency turned around at the middle of the 1860s. The events of 1865–1866 were not only turning points in terms of politics, but in symbolic politics as well, since in these years the methods of symbolic politics were used to complement real political action, not to replace it.

⁶² Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, 1993. 58., 61.; Ehalt, Hubert Christian: *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft. Dargestellt vor allem am Beispiel des Wiener Hofes unter Leopold I., Josef I. und Karl VI.* Dissertation. (Maschinenschrift) Wien, 1978. 30–31.

⁶³ Csapó Csaba: „...a királyi család még mindig népszerűtlen a pestiek körében...” Új Forrás, 41. évf. (2009) 7. sz. 37.

SZEMETHY TAMÁS

Hogyan lett Michael Mandukából báró Horváth Mihály?*

Egy 18. századi görög kereskedő a magyarországi új arisztokráciák között

A kora újkori magyarországi arisztokrácia kutatása kapcsán elsősorban arra számíthatunk, hogy felekezeti szempontból római katolikus, kisebb részben református és evangélikus személyekkel találkozhatunk, akik többnyire katonai vagy hivatalnoki pályát futottak be. Éppen ezért volt meglepő, amikor a Királyi Könyvekben rögzített 18. századi bárói rangemelésben részesült új arisztokráciák között egy gyöngyösi ortodox kereskedőre bukkantam. Horváth *alias* Manduka Mihály¹ 1794. február 11-én nyert főnemesi rangemelését,² mindössze három évvel azután, hogy 1791. április 28-án a nemesség soraiba léphetett.³ Életpályája azonban nemcsak azért különleges és teljességgel atipikusnak mondható a 18. századi Magyarországon, mert gyors egymásutánban kapott nemesi, majd főnemesi címet,⁴ hanem azért is, mert

* A tanulmány az NKFI K 116166 jelű kutatása kapcsán jöhetett létre.

¹ Kutatásunk kapcsán az egyik legnagyobb akadályt a vizsgált személy kettős, görög és magyar nevének következtelen használata jelentette. Nincs pontos adatunk arra, hogy a családja mikor cserélte le a görögös Manduka vagy valószínűleg eredeti verziójában Mandukasz (vö. Nákó – Nakosz) nevet Horváthra, de az megállapítható, hogy nemcsak Mihály, hanem nagybátyja, János is használta a Manduka nevet még 1779-ben is, így valószínű, hogy egy ideig párhuzamosan használták mindkettőt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) C 42 Fasc. 2. Nr. 8. 82. ikt. 1779. november 29. Pest város tanácsának vizsgálata a Szatmár megyéből származó görög kereskedők lakhelyével kapcsolatban. Hasonló példával bőven találkozhatunk az összeírásokban, például Hunner alias Szűcs Pál esetében. (MNL OL C 42 Nr. 8. 1769. április 25. A Jász és Kun Kerületek görög kereskedőire vonatkozó összeírás.) Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy sok esetben a vizsgált dokumentum készítőjén múlt, hogyan nevezi meg a tanulmányunkban szereplő személyt. A kutatás során az alább idézett nemesi és bárói diplomákban szereplő adatokat tekintettük a személyazonosítás alapvető kiindulási pontjának. Szerencsére ezekben az oklevelekben több életrajzi adatot is közöltek, így megtudhattuk felesége és gyermekei nevét, kiderült továbbá, hogy gyöngyösi ortodox kereskedő, és mind nemesi, mind pedig bárói címét hadiszállítói tevékenységéért kapta. Ha a feldolgozott forrásokban nem a rangemelési oklevélben is szereplő Horváth Mihályként említik a vizsgált személyt, azt a jegyzetapparátusban vagy a főszövegben idézőjelek használatával pontosan jelöltük.

² MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 58. köt. 92–101. Horváth Mihály néven nyerte a bárói címet.

³ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 55. köt. 715–718. Horváth Mihály néven nyerte a nemességet.

⁴ Megjegyzendő, hogy a 18. század végén és a 19. század elején a Mária Terézia-rendet elnyerő katonák közül többen a Királyi Könyvek szerint ugyanazon a napon nyerték el nemesi és főnemesi címüket is. Vö. Blagoevich Imre MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 64. köt. 387–390. és MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 64. köt. 396–400.

a vizsgált évszázadban III. Károly uralkodásának kezdetétől 1799-ig néhány katonabáró kivételével csak római katolikusok, illetve II. József uralkodásától kezdve reformátusok és evangélikusok nyerhettek főnemesi címet, ezenkívül pedig a vizsgált új arisztokrata csoport egyetlen tagja sem volt kereskedő, csak a tanulmányomban bemutatott személy.⁵

Jelen munkámban arra teszek kísérletet, hogy rekonstruáljam azt az életutat, amely nemcsak a korszak felemelkedő köznemeseinek pályájától tért el, hanem a 18. századi görög kereskedők stratégiájától is. Feltételezésem szerint Horváth Mihály bizonyos tekintetben azoknak a görög kereskedőknek lehetett az előfutára, akik a 19. század folyamán eredeti üzleti tevékenységükkel részben vagy egészen felhagyva tőkéjüket ingatlanvagyonba fektették, ezzel fő bevételi forrásuk házbérletből, illetve a birtokaik utáni jövedelemből állt.⁶ Fontosnak tartom azonban kiemelni, hogy Horváth Mihály nem követte teljesen a legtöbb görög által átvett stratégiát, hiszen nem állt meg a köznemesi státusz elnyerésénél, hanem tovább emelkedett a magyar főnemesség soraiba. Mi lehetett ennek az oka? Milyen további előnyökkel járhatott a főnemesi cím megszerzése egy görög kereskedő számára I. Ferenc idejében?

Annak ellenére, hogy a 18. századi új arisztokráciával és a görög kereskedők helyzetével is többen foglalkoztak már előttem, a korábbi kutatók figyelmét valamilyen okból elkerülte a tanulmányomban vizsgált személy és családja.⁷ Pálmány Béla a Hajnal István Kör 1997-ben kiadott konferenciakötetében megjelent tanulmányában foglalta össze OTKA kutatócsoportjának eredményeit, ennek kapcsán pedig közölte a 18. században rangemelésben részesített családok jegyzékét. Bár munkájához felhasználta a kalendáriumok végén közölt schematizmusokat,⁸ átnézte a felsőtáblára meghívottak névsorát,⁹ illetve az általam is használt Királyi Könyveket,¹⁰ a gyöngyösi kereskedőcsalád nevét nem közli a felemelték között. Munkájában egyetlen Horváth család szerepel, ez azonban a Horváth-Petrichevich família, amely 1791-ben nyert magyar bárói címet.¹¹

A görög kereskedőkkel foglalkozó kutatók közül többen feldolgozták a 18. század folyamán keletkezett, görög kereskedőkre vonatkozó összeírásokat.¹² Ezek közül azonban csak

⁵ Szemethy Tamás: *Rangemelésben részesült új főrendek a 18. században*. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. Szerk. Dobszay Tamás et al. Budapest, 2014. 299–317.

⁶ Vö. Bácskai Vera: *Vállalkozók előfutárai*. Budapest, 1989. 127–140.

⁷ Egyedül Áldásy Antal dolgozta fel eddig Horváth Mihály gyöngyösi kereskedő nemesi és bárói diplomáját, azonban az említett forrásszövegek részleges közlésén túl további elemzésbe nem bocsátkozott. Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. II. Címereslevelek*. 6. kötet. Budapest, 1940. 220–221., 379–380.

⁸ Pálmány Béla: *A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815)*. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter. Debrecen, 1997. 48.

⁹ Pálmány: *A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815)*, 50.

¹⁰ Pálmány: *A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815)*, 58.

¹¹ Pálmány: *A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815)*, 90.

¹² Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, id. mű; Berényi Mária: *Cultur românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*. Gyula, 2000.; Botis, Teodor: *Monografia familiei Mocioni*, Bukarest, 1939.; Papp Izabella: *Görög kereskedők a Jászkunságban. Kétszáz év dokumentumaiból*. Szolnok, 2004.; Petri Edit: *A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon*. Századok, 130. évf. (1996) 1. sz. 69–104.; Darkó Jenő: *Görögkeleti egyházszervezet és a népesség a 18. században Magyarországon. (Egy összeírás tanulságai)*. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. 153–166.; Bur Márta: *A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel*. Történelmi Szemle, 21. évf. (1978) 2. sz. 281–313.; Füves Ödön számtalan munkája, melyeket nagyrészt az Antik Tanulmányokban publikált, néhány ezek közül: Füves Ödön: *Az osztrák levéltárak görög anyagának magyar vonatkozásai*. Antik Tanulmányok. 9. évf. (1962) 3–4. sz. 228–231.;

néhányban fordul elő a vizsgált személy vagy valamelyik családtagja. Füves Ödön megemlíti a pesti háztulajdonosokról szóló tanulmányában, hogy 1780-tól rövid ideig „Manduka-Horváth Mihály” Lipót utcai háztulajdonos volt.¹³ Szintén Füvestől tudhatjuk meg, hogy 1788-ban, amikor a pesti görögök és makedo-vlachok a szerbektől elválva önálló egyházközséget szerettek volna alapítani, a beadványt többek között „Michael Manduka” is aláírta. További fontos adatokra bukkanhatunk két román nyelvű munkában, az egyik Teodor Botis 1939-ben kiadott műve, melyből kiderül, hogy Horváth Mihály 1779-ben házasságot kötött Pest egyik legjelentősebb görög kereskedőjének, Mocsonyi Mihálynak a lányával, Máriával,¹⁴ illetve ő publikálta Horváth halálának dátumát is: 1802. március 14.¹⁵ A történeti irodalomban tovább kutatva Berényi Mária román nyelvű kötetében bukkantam a családra és Horváth üzlettársára, Moszka Naumra vonatkozóan néhány releváns információra. Fontos például, hogy ebben a munkában Berényi közli egy görög nyelvű hitközségi dokumentum átiratát, amelyben a pesti templomban vagy annak kertjében eltemetett személyek neveit sorolja fel.¹⁶

A felsorolt általánosabb és kifejezettebb a Horváth családra vonatkozóan is adatokat tartalmazó szakmunkák alapján kevésbé tisztázható, hogyan tehetett szert a vizsgált gyöngyösi kereskedő a magyarországi ortodox kalmárok közül főnemesi címre, így kutatásomat ki kellett terjesztenem a levéltári források lehető legteljesebb körére.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Helytartótanács iratai között megtalálhatók a török alattvalókra vonatkozó összeírások, amelyek között rábukkantam a vizsgált személyre, illetve az iratok alapján sikerült, bár csak viszonylag szűk körben, a rokonait is összegyűjtenem.¹⁷ Budapest Főváros Levéltárában fellelhető a polgárjogot nyert személyek listája, amelyet a Hungaricana digitális felületéről értem el, és „Manduka Michael”

Füves Ödön: *Statistikai adatok Pest és Buda 1687–1848 közt polgárjogot nyert görög származású lakosairól*. Antik Tanulmányok, 10. évf. (1963). 3-4. sz. 235–238.; Füves Ödön: *Görögök a Duna-Tisza közén*. Antik tanulmányok, 13. évf. (1966) 1. sz. 92–98.; Füves Ödön: *Pesti görög háztulajdonosok*. Antik Tanulmányok, 17. évf. (1970) 1. sz. 49–54.; Füves Ödön: *Görögök Zala megyében*. A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi évkönyve. Pécs, 1972. 291–301.

¹³ Füves: *Pesti görög háztulajdonosok*, 52.

¹⁴ A nemesi oklevélből is tudható, hogy felesége Mocsonyi Mária volt, Botis azonban közli a házasságkötés dátumát is. MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 55. köt. 715–718.; Botis: *Monografia familiei Mocioni*, 21.

¹⁵ Botis: *Monografia familiei Mocioni*, 21. A halálával kapcsolatos értesüléseit valószínűleg a Mocsonyi családhoz kapcsolódó iratanyagból nyerte Teodor Botis, azonban annak ellenére, hogy két helyen is megemlíti Horváth Mihály halálának a dátumát, valójában egyik helyen sem hivatkozza pontosan a közölt adat forrását. Némileg árnyalja a képet, hogy a Ráday Levéltárban megőrzött, roppant töredékes anyagban az első dokumentum, amelyben egyértelműen néhaiként emlegetik, a szücsi birtokának 1811-ben készült felmérése. Érdemes még észrevennünk, hogy Horváth Mihály magyar bárói címe birtokában 1794 után megjelenhetett a *diétákon*, az országgyűlési naplókban pedig az 1796-os, 1802-es, 1805-ös és 1807-es országgyűlésen a távollévő főrendek között találhatunk is egy B. Horváth Mihályt, aki előbb Tóth Ferencet, majd Benitzky Pált, végül az utolsó kettőre Thúröczy Józsefet küldte maga helyett. Vö. *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*. Pozsony, 1796. XXVI.; *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*. Pozsony, 1802. XVIII.; *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*. Pozsony, 1805. XXII.; *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*. Pest, 1807. XXVI. Ugyanakkor több Horváth család is rendelkezett ekkorra bárói ággal, így nem lehetünk benne biztosak, hogy az országgyűlési *diariumok*ban a vizsgált személyről emlékeztek meg. Vö. Nagy Iván: *Magyarország családai*. Pest, 1863. 4. köt. 141–173.

¹⁶ Berényi: *Cultur românească la Budapesta...*, 135.

¹⁷ MNL OL C 42 Fascikulus 2. – A Helytartótanács levéltára – Acta Miscellanea (Vegyes iratok)

néven meg is találtam a vizsgált személyt.¹⁸ Bár próbálkoztam több egyházi és megyei levéltárban is a témámra vonatkozó iratokra bukkanni, eddig nem jártam sikerrel.¹⁹

Munkámat némi szerencse is kísérte, így sikerült rálelnem egy köszönetnyilvánító levélre, melyet II. Lipót állított ki Horváth Mihály részére 1790-ben.²⁰ Az irat különlegességét az adja, hogy a millenniumi ünnepségre készülődve Károlyi Árpád bécsi levéltáros kiválogatott egy sor dokumentumot, amelyek segítségével azt kívánta bemutatni, hogy a magyar nemzet mennyit tett a Habsburg Birodalomért. Mivel Horváth Mihály 1000 mérő zabot ingyen szállított a hadsereg számára II. József török háborúi idején,²¹ az erre vonatkozó uralkodói köszönetnyilvánítást is kiemelésre érdemesnek tekintette, annak ellenére, hogy Horváth Mihály kevéssé nevezhető a magyar *natio* tipikus képviselőjének. Az ünnepség után a kiemelt anyagot egyben kezelték, vagyis nem tették vissza az idézett levelet a 18. század végi iratok közé, eredeti helyére.²² Ha az utóbbi időkben nem lépett volna jelentősen előre a digitális katalógusokon keresztül elérhető állagok mennyisége, valószínűleg soha nem találom rá erre az egyetlen lapból álló iratra.

Hasonló szerencsével bukkantam rá egy a Ráday Levéltárban őrzött forráscsoportra. Ennek az intézménynek természetesen nem feladata görög kereskedőkre vonatkozó állagok kezelése, azonban egy különös anomáliának köszönhetően mégis itt lelhető fel az eddig megtalált legtöbb irat Horváth Mihályra vonatkozóan. A Dunamelléki Református Egyházkerület levéltárában a Budai Ágensis Levéltár (*Archivum Agentiale*) anyagai közé a görög kereskedők tevékenységére vonatkozó több, eddig még teljességgel fel nem dolgozott irat került be. Az ágenssek működése kapcsán keletkezett anyagoknak elméletileg a református és evangélikus

¹⁸ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL): Buda és Pest polgárai 1686–1848. (Adatbázis) <http://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/9372/?query=SZO%3D%28manduka%29> (letöltés: 2016. ápr. 12.) A polgárjogot 1780. szeptember 9-én nyerte Manduka Michael néven, ugyanakkor az adatlapján feltüntették azt is, hogy családnevét másként, Horváthként is használta, Gyöngyösről származott és kereskedelemmel foglalkozott.

¹⁹ A magyarországi ortodox egyház csak a 18. században volt egységes, így a 19. századtól a szétváló egyházszervezet (szerb és román), illetve a tovább osztódó egyházmegyei és egyházközségi iratainak egy része a Magyar Nemzeti Levéltárba került, a többihez pedig megfelelő mutatók és kutatószolgálat hiányában nem nagyon lehet hozzájutni. A vármegyei görögségre vonatkozó anyagok nagy része szintén a Magyar Nemzeti Levéltárban érhető el.

²⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof und Staatsarchiv (a továbbiakban: OeStA/HHStA) Ungarische Akten 427-86. 229. 1790. június 10. A bécsi levéltárban talált forrás a köszönetnyilvánító levél fogalmazványa.

²¹ OeStA/HHStA Ungarische Akten 427-86. 229. 1790. június 10. Első megközelítésben szokatlannak tűnhet, hogy a Habsburg uralkodó egy gyöngyösi kereskedőnek külön levélben mond köszönetet szolgálataiért. Hogyan juthatott Lipót tudomására Horváth Mihály hadiszállítói tevékenysége? Erről a levélben a következőket olvashatjuk: *Lieber Kaufmann Horvath! Mein Hof und Staats Kanzler fürst von Kaunitz Dietberg hat mir ihre Zuschriften von 5ten dieses vorgelegt.* (Az átírában nyújtott segítségért köszönet Magyar Attilának.) Tehát – nem meglepő módon – Kaunitz kancellár lehetett az összekötő kapocs Horváth Mihály és Lipót között, azonban hogy pontosan miért érezte szükségét Kaunitz, hogy tájékoztassa a császárt Horváth nagylelkűségéről, és továbbítsa felé a görög kereskedő „Zuschriftjét”, továbbra sem tudható. Bár elképzelhető, hogy a nemesi címével kapcsolatos beadványról van szó, amelynek egyik csatolt dokumentumában konkrétan megjelenik az 1000 mérő zab ellenszolgáltatás nélküli szállítása. (A beadvány azonban hivatalosan csak 1791-ben érkezett meg a Kancelláriára. MNL A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Acta generalia – 1791 – N°. 5598. 2. és 13.) A köszönetnyilvánító levél után négy évvel a későbbi bárói diplomában ismét konkrétan megjelenik ez az adat. (MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 58. köt. 94.) Így a levél, bár furcsának hat, hiteles forrásnak tekinthető.

²² Fazekas István szíves közlése.

egyházak Helytartótanácsnál, illetve az Udvari Kancelláriánál elintézésre kerülő ügyeihez kellene kapcsolódniuk, mivel a két felekezet fizetéssel és a hatóságok által kiállított működési engedéllyel rendelkező „lobbistaként” alkalmazta ezeket a jogászokat az említett központi hivatalok mellett. Fő feladataik közé tartozott mindennemű egyházak által kezdeményezett ügy betérjesztése, a vallásügyi tervezetek figyelemmel követése, a döntéshozók – akár anyagi eszközökkel is történő – esetleges megnyerése.²³ A vallási ügyvivők, vagyis az ágensek intézménye valószínűleg valamikor az 1700-as évek elején épült ki, az első ismert ágense az erdélyi protestánsoké volt 1713-ban, majd a magyarországi reformátusok is kijelöltek 2-2 személyt a Kancellária és a frissen felállított Helytartótanács mellé.²⁴ Elméletileg nem volt szokatlan, hogy az egyik felekezet igénybe vette a másik egyház ágensét abban az esetben, ha nekik éppen nem sikerült még megfelelő személyt találniuk az elhalálozott alkalmazottjuk helyére, azonban ez Zoványi Jenő szerint csak a protestáns felekezetek között működött, arról nem tesz említést, hogy ortodoxok számára is nyitva állt ez a lehetőség.²⁵

A 18. századi görögökre vonatkozó feldolgozásokat átnézve Bihari József egy 1958-as írásában bukkanok egy forrásközlésre, amely megadhatja a választ arra, hogyan kerültek a protestáns ágensek hagyatéki anyagába ortodoxokra vonatkozó források. Bihari alapvetően az egri ortodoxok és gróf Eszterházy Károly egri püspök konfliktusára koncentrált, amely több más tényező mellett főként azért alakult ki, mert a görögkeletiek szerették volna elérni, hogy a 17. században épült romos templomukat felújíthassák vagy újat építhessenek, ezt azonban Eszterházy saját székhelyén kevéssé volt hajlandó tolerálni, így minden eszközzel gátolta a görögök törekvéseit.²⁶

Az ügy pontos kimenetele jelenleg nem annyira lényeges, mint a tanulmány végén közölt levél, amelyet Putnik Mózes karlócai metropolita küldött egri híveinek 1784-ben. Üzenetének lényege az, hogy az új és tágabb templomra vonatkozó beadványt Droszdik ágens úrral adják át, aki levelet írt nemrég a metropolitának, melyben jelezte, hogy az ügy elindításával mindenképpen meg akarja várni, hogy visszatérjen a császár, utána viszont igyekszik majd sürgetni a probléma megoldását.²⁷ Zoványi Jenő művében a nevezett Droszdik ágens Drozdikként található meg, pontosabban Drozdik Jánusként, aki 1760 körül kezdte meg munkáját a Kancellária mellett, amelyet egészen 1790-ig folytatott.²⁸ Szintén Zoványitól tudhatjuk, hogy bár az engedélyt az ágensek működésére a Kancellária adta, javadalmukba az egyház iktatta be őket,²⁹ így tehát az evangélikus egyház által folyósított fizetésből élt Drozdik. De akkor miért segített az ortodoxoknak? A válasz valószínűleg egyszerű, bár az 1730-as években több konvent is meglehetősen magas fizetést hagyott jóvá a vallási ügyvivők számára azt nagyrészt csak késve kapták meg, ráadásul a Helytartótanács 1728-ban megtiltotta a protestánsoknak, hogy gyűjtést rendezzenek a központi hivatalok mellett dolgozó alkalmazottaik számára,³⁰ így jól jött az a pótlólagos bevétel, amelyet az ortodoxok valószínűleg szívesen kifizettek a profi „lobbistáknak”. A Horváth Mihályhoz kapcsolódó peres anyag, mely

²³ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, 1977. 15.

²⁴ Zoványi Jenő: *Ágensválasztás 1762–1763-ban*. *Protestáns Szemle*, 26. évf. (1914) 2. sz. 79.

²⁵ Zoványi: *Ágensválasztás 1762–1763-ban*, 80.

²⁶ Bihari József: *Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből*. Az Egeri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1958. Eger. Különlenyomat. 1-2.

²⁷ Bihari: *Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből*, 7.

²⁸ Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 16.

²⁹ Zoványi: *Ágensválasztás 1762–1763-ban*, 91.

³⁰ Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 15.

üzlettársa, Moszka Naum 1800-as³¹ és saját 1802-es halála³² utáni elszámolási viták kapcsán keletkezett, valószínűleg hasonló módon kerülhetett a protestáns felekezetek valamelyikének ágenséhez.

Mielőtt azonban a fent idézett művek és források alapján bemutatnám Horváth Mihály életének lényegesebb állomásait, röviden szeretném felvázolni azt a társadalmi, gazdasági és jogi környezetet, amelyben Horváthnak érvényesülnie kellett.

Görög kereskedők helyzete a feudális Magyarországon

Szembe kell néznünk azzal a problémával, hogy a 18. században összefoglalóan görögöknek nevezett személyek egyáltalán nem alkottak homogén csoportot. Petri Edit megjegyzi, hogy a központi kormányzatok minden olyan adó- és vámalanyt idesoroltak, akik görögkeletiek voltak és/vagy görögül beszéltek,³³ ezenkívül összefoglalóan általában török alattvalókként találhatjuk meg őket a levéltári anyagokban.³⁴ Petri szerint a következő népekre használták a „görög kereskedő” kifejezést: rácok, bosnyákok, bolgárok, monastiri albánok, kutzo-oláhok vagy cincárok, macedóniai és drinápolyvidéki görögök, havasalföldi oláhok, moldovánok, örmények, török zsidók. Szerinte helyesebb lenne csak azokat tekinteni görög kereskedőknek, akik a görögkeleti egyházhoz tartoztak, és nem szláv, hanem görög nyelven beszéltek.³⁵ A Magyarországra érkező görög kereskedők az itt felsoroltak közül nagyrészt nyugat-macedóniai cincárok vagy másként makedo-vlachok voltak, akik többnyire a nyugat-macedóniai Moschopolisból, Kozaniból vagy Janinából jöttek.³⁶ Sokan családi kapcsolataik révén továbbra is kötődtek a kibocsátó városokhoz, így például a moschoplisi Szent Miklós templomban magyar népviseletbe öltözött kereskedők képével díszítették a falat.³⁷

A Balkánról a Habsburg Birodalomba érkező kereskedők helyzetét és gazdasági lehetőségeiket alapvetően meghatározta az 1718-as pozsareváci békerendszer, amely kapcsán a bécsi udvar valószínűleg úgy gondolta, hogy itt a lehetőség, hogy katonai sikereiket kihasználva rákényszerítsék a törököket arra, hogy a Habsburg Birodalom kereskedői számára roppant előnyös egyezséget kössenek. Ennek szellemében a kereskedelmi kapcsolatokat rendező megegyezés 3. cikkelyében rögzítették, hogy mind a Habsburg, mind pedig a török alattvalóknak csak egyszer kell áruik után egy meglehetősen kedvező, 3%-os vámot fizetniük, mégpedig az oszmán határ átlépésekor. Minden más vám és taksa alól mentesültek mindkét birodalom alattvalói.³⁸

Ebből a szempontból tehát fontos kérdés volt az, hogy meddig tudták megőrizni a görög kereskedők török alattvalói státuszukat. Érdekes észrevennünk, hogy a Habsburg-udvar számára a pozsareváci béke kapcsán megkötött kereskedelmi szerződés valószínűleg a 18. századi történelem egyik legnagyobb gazdaságpolitikai baklövése volt. A szerződés pontjaiból kitűnik, hogy a 3%-os kedvezményes vám kivételével³⁹ a többi kereskedelmi jellegű

³¹ Berényi: *Cultur românească la Budapesta*, 135.

³² Botis: *Monografia familiei Mocioni*, 21.

³³ Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 69.

³⁴ Bácskai Vera: *A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában*. Budapesti Negyed, 14. évf. (2006) 54. sz. 9.

³⁵ Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 70.

³⁶ Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 72.

³⁷ Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 74.

³⁸ Füves: *Görögök a Duna–Tisza közén*, 93.

³⁹ 1740-ben 5%-ra emelték. Eckhart Ferenc: *Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században*. Századok, 52. évf. (1918) 7-8. sz. 361.

cikkely elsősorban a Habsburg oldalról érkezőknek kedvezett. A 7. cikkely például minden oszmán kikötőt megnyitott az osztrák kereskedők előtt, a 14. cikkely pedig előírta, hogy a törökök kötelesek megóvni a Habsburg Birodalom kereskedőit az Oszmán Birodalom területén tevékenykedő zsidó kereskedőktől.⁴⁰

A balkáni kereskedők számára ez volt a *big business*, ebben az időben kezdett hanyatlani a velencei görög közösség, mivel tagjai sorra költöztek át a nagyobb hasznot ígérő Habsburg piacok közelébe.⁴¹ A stratégia egyszerű volt: A család egy-két tagja Magyarországra jött, és ketten-hárman társulva egy-egy kompániát hoztak létre, amely jogképes vállalkozásnak számított, így a hatóságoktól, például a városi tanácsoktól a kompánia részére tudtak kiváltságokat szerezni.⁴² Nehezebben megfogható társulás volt a *consociatas*, amelynek a lényege az volt, hogy több különböző állampolgárságú kereskedő, sokszor családtag állt össze, így tovább növelték hatékonyságukat, hiszen ha például az igen népszerű iparcikket előállító valamelyik szárszországi városba egy szársz alattvalónak számító üzlettársat ültettek, az árubeszerzés menete könnyebbé vált a Magyarországon tevékenykedő *consocietas* tag számára.⁴³

Nem volt persze mindig konfliktusmentes a kapcsolat az előnyeikkel visszaélő kereskedők és az őket körülvevő magyarországi társadalom között. Mivel rendszeresen előfordult, hogy tranzitkereskedelem helyett a pozsareváci béke rendelkezéseivel ellentétben a Szászországban vagy másutt, „vámkülföldön” beszerzett iparcikket Magyarországra behozva azt hazudták, hogy viszik tovább az Oszmán Birodalomba, majd eladták Magyarországon, valamint itt beszerzett árukat értékesítettek török áruként, a konkurens kereskedők és a harmincadosok újra és újra panaszt emeltek ellenük az udvarnál.⁴⁴

Kialakult tehát egy versenyhelyzet, amelyben a bécsi udvar újra és újra a görögök adminisztratív korlátozását fontolgatta,⁴⁵ azonban egészen az 1768–1774-es orosz–török háborúig Bécsnek fontos volt a jó viszony fenntartása a Habsburgok európai konfliktusai kapcsán többnyire semleges álláspontot képviselő, tehát gyakorlatilag Bécszet támogató Portával.⁴⁶ A török alattvalók számára ideális jogi és így megfelelő gazdasági környezet egészen 1774-ig fennmaradt, ekkor azonban a katonailag megerősödő és az oroszokkal is egyre jobb viszonyt ápoló Habsburg Birodalom szakított korábbi toleráns politikájával, és kötelezően előírta minden török alattvaló számára a hűségeskü letételét, valamint egész családjuk Magyarországra költöztetését, ha továbbra is itt szeretnének kereskedni.⁴⁷

⁴⁰ Lanier, Amelie: *Az osztrák kereskedelempolitika és a görögök*. Budapesti Negyed, 14. évf. (2006) 54. sz. 55.

⁴¹ Füves: *Az osztrák levéltárak görög anyagának magyar vonatkozásai*, 229.

⁴² Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 97.

⁴³ Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 86.

⁴⁴ Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 92.

⁴⁵ A következő években vezettek be valamilyen korlátozást a görög kereskedőkkel szemben, többnyire sikertelenül: 1725, 1730, 1732, 1740, 1769, 1772. Papp Izabella: *Görög kereskedők a Jászkunságban. Kétszáz év dokumentumaiból*. Szolnok, 2004. 19.; Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 78.; Füves: *Görögök Zala megyében*, 291.

⁴⁶ Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 84.

⁴⁷ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 8. Persze sokan próbáltak kibújni a hűségeskü alól, volt, aki például arra hivatkozott, hogy nem találja a feleségét a Balkánon, vagy a törökök nem engedik ki, vagy rossz az idő az utazáshoz. Füves: *Görögök a Duna–Tisza közén*, 97. Az 1774-es hűségeskü rendelet után 1787-ben elrendelte a Helytartótanács, hogy minden legalább tíz éve Magyarországon tartózkodó személyt magyar állampolgárnak kell tekinteni. Felhő Ibolya – Vörös Antal: *A Helytartótanácsi Levéltár*. Budapest, 1961. 176.

A 18. század végi folyamatokkal kapcsolatban általában egyetértenek a történészek abban, hogy az 1774-es rendelkezés fordulópontot jelentett,⁴⁸ amely után sorban települtek le a görög kereskedők Magyarországon, letették a húségesküit, ingatlant vásároltak valamelyik kereskedelmi központnak számító városban, ezzel párhuzamosan pedig polgárjogot nyertek ezeken a településeken. Végül a legjelentősebb családok igyekeztek elérni a feudális-rendi keretek között a teljes jogképességet, illetve a nagyobb társadalmi presztízst jelentő nemesi címet. Ennek megszerzése után az első generációs görög nemesek még többnyire folytatták a kereskedést, utódaik viszont a családi tőke, illetve a kulturális, többnyire vallási hagyományok megőrzésére továbbra is nagy hangsúlyt fektetve, inkább már házbérletből, újonnan vásárolt vagy zálogjogon bírt birtokaik bevételeiből éltek.⁴⁹ A húségeskü rendelet után az asszimiláció felgyorsult,⁵⁰ a kiváltságos helyzetű görög kereskedők helyét pedig II. József uralkodásától kezdve egyre inkább zsidó kereskedők vették át.⁵¹

Horváth Mihály felemelkedése

Horváth Mihályról nem tudjuk, hogy rokonaival érkezett-e Magyarországra, vagy már itt született. A rendelkezésre álló forrásokban rendszerint gyöngyösi illetőségű kereskedőként szerepelt.⁵² Azt viszont tudjuk, hogy apját,⁵³ Horváth Antalt és annak testvérét, Jánost a

⁴⁸ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 8.; Eckhart: *Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században*, 383.; Füves: *Statisztikai adatok Pest és Buda 1687–1848 közt polgárjogot nyert görög származású lakosairól*, 235.

⁴⁹ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 127.

⁵⁰ Eckhart: *Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században*, 383.

⁵¹ Bácskai: *A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában*, 14. Az osztrák történész Amelie Lanier szerint a magyar történészek félreértik a húségeskü rendelet hatását, és valójában a zsidó kereskedők II. József alatti előnybe kerülése, illetve a tengerentúli olcsó posztó által okozott versenyhelyzet miatt változott meg a görögök stratégiája. Amelie: *Az osztrák kereskedelempolitika és a görögök*, 60.

⁵² OeStA/HHStA Ungarische Akten 427–86. 229. 1790. június 10.; BFL Buda és Pest polgárai 1686–1848. (Adatbázis) [http://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/9372/?query=SZO%3D%28manduka%29;MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 58. köt. 92–101.; MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 55. köt. 715–718.](http://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/9372/?query=SZO%3D%28manduka%29;MNL%20OL%20A%2057%20Magyar%20Kancell%C3%A1riai%20Lev%C3%A9lt%C3%A1r%20Libri%20regii%2058%20k%C3%B6t.%2092%20101%20MNL%20OL%20A%2057%20Magyar%20Kancell%C3%A1riai%20Lev%C3%A9lt%C3%A1r%20Libri%20regii%2055%20k%C3%B6t.%20715%20718)

⁵³ MNL OL C 42 Fasc. 2. Nr. 8. 82. ikt. 1779. november. 29. Pest város tanácsának vizsgálata a Szatmár vármegyéből származó görög kereskedők lakhelyével kapcsolatban. Rokonai azonosítása összetett feladat volt. Szatmár vármegyéhez és konkrétan Horváth Antalhoz a következők miatt kapcsolható: A nemesi és a bárói diplomából is tudható, hogy Mihály gyöngyösi kereskedő volt, azonban feltételezett apját, Horváth Antalt 1755-ben Szatmár vármegyében írták össze a megye egyetlen török alattvalójaként. (MNL OL C 42. Fasc. 2. Nr. 8. 1755. március 1. A Helytartótanács összesítő táblázata a török alattvalókra vonatkozó összeírásról. B melléklet.) A közöttük fennálló rokoni kapcsolatról a Helytartótanács egy 1778. február 26-án kiállított dokumentuma tanúskodik, melyben elrendelik Horváth Mihály gyöngyösi kereskedő húségesküjének vizsgálatát. A forrásból egyértelműen kiderül, hogy Mihály anyjával együtt költözött át a Szatmár vármegyei Nagykárolyból, ahol 1774-ben Szuhanyi László alispán előtt letette a húségesküit, erről azonban írásos dokumentuma nem volt. (MNL OL C 42 Fasc. 2. Nr. 8. 1778. február 26. Heves és Külső-Szolnok vármegye vizsgálata a Szatmár vármegyéből elköltözött Horváth Mihály húségesküjével kapcsolatban.) A következő évben, 1779. november 29-én Pesten kelt dokumentumban a Helytartótanács Horváth alias Manduka Mihály és anyja, özvegy Horváth Antalné vagyonát vizsgálja. (MNL OL C 42 Fasc. 2. Nr. 8. 82. ikt. 1779. november. 29. Pest város tanácsának vizsgálata a Szatmár vármegyéből származó görög kereskedők lakhelyével kapcsolatban.) Az ügy folytatásaként egy 1779. december 1-jén készült jelentésben a pesti városi tanács – valószínűleg az 1780-ban elnyert polgárjoghoz kapcsolódó vizsgálatban – Horváth Mihály anyját Horváth alias Manduka Antal özvegyeként említik. (MNL OL C 42 Fasc. 2. Nr.

török alattvalókra vonatkozó 1754-es összeírás szerint Nagykárolyban, illetve Nagybányán jegyezték fel, hozzátéve, hogy együtt jöttek Macedóniából tizennégy évvel az összeírás előtt, János a felméréskor harminc éves volt, valószínűleg Antal is akörül lehetett.⁵⁴ Ugyanitt szerepel Horváth Demeter is, aki viszont ekkor még nem települt le Magyarországon. Feljegyzésekből kiderül, hogy Antal az egri kompánia tagja volt.⁵⁵ Ezeket az információkat megerősíteni látszik a Helytartótanács számára szintén 1754-ben készített vizsgálati anyag, ugyanis itt is feltüntetik Horváth Antalt. Továbbá az is kiderül az üzleti tevékenységükről, hogy hárman együtt kereskedtek török árukkal Szatmár és Heves és Külső-Szolnok vármegyékben.⁵⁶

Milyen következtetést vonhatunk le az eddig ismertetett adatokból? Egyrészt a Horváth testvérek egyértelműen a pozsareváci béke kapcsán kialakult kedvező helyzetet kihasználva jöttek Magyarországra onnan, ahonnan a legtöbb ide érkező balkáni kereskedő, Macedóniából.⁵⁷ További tipikus elem, hogy a különböző családtagok nem egy helyen telepedtek le, hanem különböző kereskedelmi csomópontokban, s voltak olyan rokonaik, akik továbbra sem rendelkeztek Magyarországon feljegyezhető székhellyel. Jelen esetben Demeter az, aki valószínűleg Macedóniában maradt, és csak az általában májusban induló karavánokkal hozhatta el az árut testvéreinek.⁵⁸

Érdekes azonban észrevennünk, hogy bár a görög kereskedők nagyrészt a Dunától keletre telepedtek le,⁵⁹ nem éppen Nagykároly vagy Nagybánya tűnik a leginkább nyüzsgő kereskedelmi csomópontnak. A legnépszerűbb célpontok közé tartozott például Tokaj, ahol a balkáni kereskedők az első kereskedőkompániájukat alapították 1667-ben,⁶⁰ és ahol az Orosz Borvásárló Bizottság is működött a 18. század folyamán, jelentős hasznot hozva azoknak, akik rajtuk keresztül értékesíthették portékájukat a cári udvar számára.⁶¹ Fontos városnak számított Miskolc is, ahol a később nagy karriert befutó Derra családnak is volt ingatlanulajdona és üzleti érdekeltsége,⁶² és ahol 1769-ben 88 görög kereskedő működött.⁶³ De a Horváth testvérek által választott városokról, sőt egész Szatmár vármegyéről alig esik szó a görögökkel foglalkozó szakirodalomban, egyedül egy Darkó Jenő által feldolgozott 1785-ös

8. 82. ikt. 1779. december 1. Pest város tanácsának vizsgálata a Szatmár vármegyéből származó görög kereskedők lakhelyével kapcsolatban.) Ezekből a dokumentumokból feltételezhető, hogy Mihály eredetileg Szatmár vármegyében élt, apját Antalnak hívták, egy 1754. szeptember 10-én készült összeírásból pedig az is kiderül, hogy apja két testvérel, Jánossal és Demeterrel kereskedik Szatmár, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegyékben, így a rangemelt személy hevesi kötődésének alapja is nyilvánvalónak tűnik, illetve megtudhattuk két nagybátyja nevét. (MNL OL C 42 Fasc 2. Nr. 8. 1754. szeptember 10. Heves és Külső-Szolnok vármegye vizsgálata a Horváthnak nevezett görögök kereskedelmi tevékenységével kapcsolatban.)

⁵⁴ MNL OL C 42 Fasc 2. Nr. 8. 1754. szeptember 4. Nagybánya jelentése a Helytartótanácsnak Horváth János kereskedelmi tevékenységével kapcsolatban.

⁵⁵ MNL OL C 42 Fasc 2. Nr. 8. 1754. szeptember 4. Nagybánya jelentése a Helytartótanácsnak Horváth János kereskedelmi tevékenységével kapcsolatban.

⁵⁶ MNL OL C 42 Fasc 2. Nr. 8. 1754. szeptember 10. Heves és Külső-Szolnok vármegye vizsgálata a Horváthnak nevezett görögök kereskedelmi tevékenységével kapcsolatban.

⁵⁷ Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 71.

⁵⁸ Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 72.

⁵⁹ Seirinidou, Vasso: *Görög Diaszpóra a Habsburg Monarchiában. (17–19. század)*. Budapesti Negyed, 14. évf. (2006) 54. szám. 65.

⁶⁰ Sasvári László: *Az ikonosztáz vonzásában*. Budapest, 2002. 59.

⁶¹ Sasvári László: *Keleti keresztények Magyarországon*. Budapest, 2005. 31.

⁶² Sasvári László – Diószegi György: *A pest-budai görögök*. Budapest, 2010. 39.

⁶³ Bur: *A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel*, 293.

összeírás kapcsán tudhatjuk meg, hogy mindössze 15 görögök lakta ház található ekkor a megye területén.⁶⁴

A görög kereskedők magyarországi működésével foglalkozó Vasso Seirinidou azonban felhívja a figyelmünket arra, hogy a görögök nemcsak a legforgalmasabb városokba igyekeztek, hanem olyan helyekre is, ahonnan a korábbi kereskedőknek a háborúk miatt el kellett menekülniük, így eltűnt a konkurencia. Az ide érkező török alattvalók rendszerint megállapodtak a hivatalos szervekkel és a helyi földesurakkal, hogy az értékesebb termékek, vagyis Északkelet-Magyarországon általában a borkereskedelem jogát megadják a kompániájuknak, így gyakorlatilag egy-egy kihelyezett kereskedelmi telepet létrehozva például az általam is vizsgált területen.⁶⁵

Valószínűleg erről a stratégiáról lehetett szó Horváth Antalék esetében is, hiszen az 1754–1755-ös összeírás összesítő táblázatából kiderül, hogy rajtuk kívül nem élt görög kereskedőcsalád Szatmár vármegyében.⁶⁶ Hasonló lehetett a helyzet Gömörben, ahol csak két kereskedőt számláltak össze, illetve Hontban, ahol csak egyet.⁶⁷ Ezekben a vármegyékben a legnagyobb földesurak és így általában a legnagyobb agrártermelők védelmet nyújtottak a terményeiket és mezőgazdasági termékeiket értékesítő kereskedőknek akár a városokkal vagy a megyével szemben is,⁶⁸ így a Horváth család valószínűleg védett környezetben prosperálhatott.⁶⁹

Az eddig leírtak alapján tehát erősen valószínű, hogy a család borkereskedeleméből alapozta meg vagyonát, mivel feltételezhetően Antal és János értékesítette a Károlyi birtokok bortermelésének egy részét.⁷⁰ Horváth Mihály így feltehetőleg egy jól menő üzleti vállalkozással rendelkező macedóniai származású ortodox kereskedőcsalád tagjaként látta meg a napvilágot. De vajon mikor született? Ezzel kapcsolatban nem rendelkezem pontos adatokkal. A pesti ortodox templom temetőjére vonatkozó, Berényi Mária által feldolgozott anyagok között sajnos nem találtam rá,⁷¹ pedig a sírkövön vagy annak leírásán valószínűleg feltüntetették volna, hogy hány évesen halt meg, amiből kiszámítható lenne, hogy mikor született.⁷² Segítségünkre lehet azonban az 1754–1755-ös összeírás, amelyből kiderül, hogy 1755-ben, amikor számba vették a családtagjait, nem jegyezték fel élő gyermeket Horváth Antal-

⁶⁴ Darkó: *Görögkeleti egyházszervezet és a népesség a 18. században Magyarországon*, 157.

⁶⁵ Seirinidou: *Görög Diaszpóra a Habsburg Monarchiában*, 65.

⁶⁶ MNL OL C 42. Fasc. 2. Nr. 8. 1755. március 1. A Helytartótanács összesítő táblázata a török alattvalókra vonatkozó összeírásról. B melléklet.

⁶⁷ MNL OL C 42. Fasc. 2. Nr. 8. 1755. március 1. A Helytartótanács összesítő táblázata a török alattvalókra vonatkozó összeírásról. B melléklet.

⁶⁸ Petri: *A görögök közvetítő kereskedelme*, 101.

⁶⁹ Különösen igaz lehet ez akkor, ha tudjuk, hogy ebben az időszakban, vagyis a 18. század közepén regenerálódott a jelentős pusztításokat elszenvedett Szatmár vármegye a Károlyiak irányítása alatt, akik terjedelmes kliensi hálózatot tartottak fenn többek között gazdálkodásuk mielőbbi rendbetétele végett. Vö. Pál Judit – Vári András – Stefan Brakensiek: *Herrschaft an der Grenze*. Köln, 2014.

⁷⁰ Horváth Mihály is nagy tételben kereskedett borral, bár az nem derült, ki hogy azt pontosan honnan szerezte be. Ráday Levéltár (a továbbiakban: RL) B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 73.

⁷¹ Berényi: *Cultur românească la Budapesta*, 135.

⁷² Vö. Bihari József: *Az egri görög sírfeliratok és könyvek*. In: *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. Szerk.: Bakos József. Eger, 1959. 233–261.; Prosser Piroška: *Επιτύμβιοι επιγραφαί Ελλήνων εις Ουγγρικά νεκροταφεία / Görögök sírfeliratai a magyarországi temetőkben*. Magyar–Görög Tanulmányok, 19. Budapest, 1942.

nál.⁷³ Ennek alapján valószínűsíthető, hogy Mihály az összeírás után született, bár a görög kereskedők vándorló életmódja miatt ezt inkább csak sejteni lehet.

Egészen az 1770-es évekig eltűnt a látókörünkől a Horváth család, azonban az 1770-es évektől ismét sikerült releváns forrásokra bukkannunk. 1778–1779-ben a Helytartótanács igyekezett nagyobb eréllyel fellépni azokkal szemben, akik nem tudták tanúsítani, hogy az 1774-es rendeletnek megfelelően letették a hűségesküit. Ebből a vizsgálatból derül ki számunkra, hogy Mihály anyjával együtt elköltözött a Szatmár vármegyei Nagykárolyból, és özvegy anyjával együtt Gyöngyösön élt.⁷⁴ Valószínűleg ekkor már ő vitte a boltot apja helyett, bár egy másik, üzleti ügyekkel kapcsolatos iratcsoportból kiderül, hogy nagybátyja, János 1779-ben továbbra is aktívan működött Szatmár vármegyéjében.⁷⁵ A feltárt dokumentumokból megtudhatjuk azt is, hogy Gyöngyösön a kereskedőtársa volt Moszka Antal és Papakoszta János,⁷⁶ közülük a Horváth család hosszú távon a Moszkákkal került szorosabb gazdasági kapcsolatba.

Az idézett Moszka Antallal a Horváth Mihállyal kapcsolatos iratokban nem találkoztam, bár az tudható róla, hogy amikor az 1780-as években Mihály Pesten háztulajdonos volt,⁷⁷ Antal is polgárjogot nyert.⁷⁸ A család egy másik tagja, Moszka Naum viszont rendszeresen előbukkant a Ráday Levéltárban feltárt és alapvetően a Horváth Mihály és Moszka Naum üzleti ügyei folytán az utóbbi halála után kialakult elszámolási vitákhoz kapcsolódó peres anyagban.⁷⁹ De kik is voltak a Moszkák, és hogyan kapcsolódott össze a két család útja?

Moszka Konstantin és Naum testvérek voltak,⁸⁰ és az 1770-es összeírás szerint Moszcholopilsból települhettek át Gyöngyösre 1758-ban,⁸¹ ahol valószínűleg a korábban Horváth Antalnál már tárgyalt borkereskedelem révén kerülhettek kapcsolatba a tanulmányomban

⁷³ MNL OL C 42. Fasc. 2. Nr. 8. 1755. március 1. A Helytartótanács összesítő táblázata a török alattvalókra vonatkozó összeírásról. B melléklet.

⁷⁴ MNL OL C 42 Fasc. 2. Nr. 8. 1778. február 18. és 1778. február 26. Heves és Külső-Szolnok vármegye vizsgálata a Szatmár vármegyéből elköltözött Horváth Mihály hűségesküjével kapcsolatban.

⁷⁵ MNL OL C 42 Fasc. 2. Nr. 8. 82. ikt. 1779. november. 29. Pest város tanácsának vizsgálata a Szatmár vármegyéből származó görög kereskedők lakhelyével kapcsolatban.

⁷⁶ MNL OL C 42 Fasc. 2. Nr. 8. 1778. február 26. Heves és Külső-Szolnok vármegye vizsgálata a Szatmár vármegyéből elköltözött Horváth Mihály hűségesküjével kapcsolatban. Valószínűleg nem vésztette el teljesen a kapcsolatát Nagykárolyal sem, mivel a helytartótanácsi vizsgálat során kikérdezték arról is, hogy tudja-e, hogy hol él Kapitány György, mire ő azt válaszolta, hogy Nagykárolyban. Nagybátyja Horváth János és Kapitány György ekkoriban kereskedelmi kapcsolatban állt egymással. Erről bővebben: MNL OL C 42 Fasc. 2. Nr. 8. 82. ikt. 1779. november-december, Pest város tanácsának vizsgálata a Szatmár vármegyéből származó görög kereskedők lakhelyével kapcsolatban.

⁷⁷ Füves: *Pesti görög háztulajdonosok*, 52.

⁷⁸ Moszka (Moska) Antal 1783-ban pesti polgárjogot nyert.
<http://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/10205/?query=SZO%3D%28moska%29> (letöltés: 2016. ápr. 22.)

⁷⁹ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 59. *báró Horváth Mihálynak és Moszkó Náhumnak Compuctusa eránt tett Promissumok* – 1802. szeptember 2. Pest

⁸⁰ Az 1782. augusztus 30. nemesi oklevelükben testvérekként szerepeltetik őket. MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 58. köt. 657–662. Nemesi címükön kívül mást Nagy Iván sem jegyez fel róluk. Nagy: *Magyarország családai*, 7. köt. 571.

⁸¹ MNL OL C 42 Fasc. 2. Nr. 8. 1770. július 28. A Heves és Külső-Szolnok vármegyéjében élő török alattvalókra vonatkozó összeírás. Bár az összeírásban Naum nem szerepel, feltételezhető, hogy ő is valamikor 1758 körül jött, csak 1770-ben az összeíráskor valószínűleg éppen úton volt.

vizsgált családdal. Pesti polgárjogukat 1777-ben nyolc forint lefizetése mellett nyerték,⁸² ezek után főként tehetős pesti kereskedőkként említik őket. A Moszka testvéreknek az 1774-es hűségeskü rendelet után a legtöbb görög kereskedőhöz hasonlóan stratégiát kellett váltaniuk, így a vidéki kereskedők valószínűleg egyre inkább pesti nagykereskedőként működtek, amihez sok más göröghöz hasonlóan náluk is hozzátartozott a teljes jogképességet jelentő nemesi cím elnyerése, melyre az ő esetükben 1782-ben került sor.⁸³ Naum a mai Váci utcában, akkori nevén a Lipót utcában vett házat 1783-ban,⁸⁴ amin 1793-ban,⁸⁵ tehát viszonylag gyorsan túlادott, és kereskedelmi tevékenységének fenntartása mellett valószínűleg egyre inkább vidéki birtokai gyarapításával foglalkozott egészen 1800-ban bekövetkezett haláláig.⁸⁶ A Moszka–Horváth pereskedésből kiderül, hogy halála után követeléseit elsősorban özvegye, Zsuppán Julianna megbízottjai kezelték,⁸⁷ aminek az lehet a kézenfekvő oka, hogy fia, Mihály 1791-es halála után⁸⁸ nem maradt fiú örököse. Karrierje a Bácskai Vera által felvázolt ívet követi,⁸⁹ így Moszka Naumot a 18. század második felének tipikus görög kereskedőjeként tarthatjuk számon.

A fentebb leírtak szolgáltatók tehát azt a kontextust, amelybe az általam vizsgált rangemelésben részesült Horváth Mihályt be kellett illesztenem. Annyit már rögzítettem, hogy az 1770-es évek végén gyöngyösi kereskedőként tevékenykedett, azonban az 1774-es hűségeskü rendelet után, legkésőbb 1777-ben neki is le kellett mondani a török állampolgárság nyújtotta előnyökről,⁹⁰ és változtatnia kellett a vámkedvezményre épülő korábbi stratégiáján. Ennek megfelelően ő is Pest felé vette az útját, ahol eddig még nem ismert, hogy pontosan hogyan, de igen előnyös ismeretségre tett szert.

1779-ben ugyanis Horváth Mihály feleségül vette Mocsonyi Máriát,⁹¹ aki abból a Popovics alias Mocsonyi famíliából származott, amely Pest egyik legtehetősebb kereskedőcsaládjának számított a 18. század végén. Vagyonuk a 19. századra egyre inkább jelentős ingatlan portfóliójukból állt, amely még 1881-ben is az egyik legnagyobbaknak számított az ekkor már egyesült Budapesten, hiszen összesen 17 épülettel bírtak.⁹² A 18. század végén Horváth Mihály apósa, Mocsonyi Mihály 1770-től birtokolt egy házat a Kecskeméti utcában,⁹³ de a család tulajdonában volt még egy ingatlan ugyanebben az utcában, illetve rendelkeztek egygyel

⁸² <http://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/10206/?query=SZO%3D%28moska%29> (letöltés: 2016. ápr. 10.)

⁸³ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 63. köt. 25–29.

⁸⁴ Lásd a térképmellékletet.

⁸⁵ Füves: *Pesti görög háztulajdonosok*, 53.

⁸⁶ Berényi: *Cultur româneasc la Budapesta*, 135.

⁸⁷ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 58.

⁸⁸ Berényi: *Cultur româneasc la Budapesta*, 135.

⁸⁹ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 127–140.

⁹⁰ MNL OL C 42 Fasc. 2. Nr. 8. 1778. február 18. Heves és Külső-Szolnok vármegye vizsgálata a Szatmár vármegyéből elköltözött Horváth Mihály hűségesküjével kapcsolatban.

⁹¹ Botis: *Monografia familiei Mocioni*, 21. Horváth Mihály nemesi diplomájában is feltüntették felesége nevét. MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 55. köt. 715–718. Zavaró azonban, hogy a bárói diplomában feleségeként Popovics alias Mocsonyi Katalin szerepel. MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 58. köt. 95. Ez azonban valószínűleg csak elírás lehet abból adódóan, hogy Mária eredetileg több keresztnévet is kaphatott, amelyből itt a Katalint tüntették fel. Bár Máriának valóban volt egy Katalin nevű testvére, az ő férje azonban Diamandi Pelenga volt. Botis: *Monografia familiei Mocioni*, 18.

⁹² Füves: *Pesti görög háztulajdonosok*, 51.

⁹³ Lásd a térképmellékletet.

a Lipót és a Vízikapu utcában is.⁹⁴ A família ráadásul 1783-ban nemesi címet nyert,⁹⁵ így kijelenthető, hogy nemcsak a leggazdagabb, hanem a legelőkelőbb kereskedőcsaládok közé is tartozhattak Pesten.

Horváth Mihály házasságával kapcsolatban érdemes még két tényezőre rámutatnunk. Egyrészt valószínűleg a Mocsonyi Máriával érkezett hozományból vette meg a Lipót utcai házat,⁹⁶ amelyet özvegy Brezovain Julianna adott el neki 7000 forintért 1780. szeptember 7-én.⁹⁷ A Lipót utcában lehetett kapni 350 forintért is házat, de érhetett egy ingatlan akár 19 200 forintot is.⁹⁸ Nem meglepő, hogy a mai Váci utca 57-es szám alatti telken álló,⁹⁹ 1847-ben épült romantikus, kétemeletes, belső udvaros bérház helyén is egy nagyobb értékű ingatlan állhatott.¹⁰⁰ Az ingatlanszerzéshez valószínűleg erősen kapcsolódott a pesti polgárjog megszerzése is, amelyet két nappal háza megvásárlása után, szeptember 9-én nyert el Horváth, 12 forint lefizetése ellenében.¹⁰¹

Másrészt felesége két testvére, Ilona és Katalin is a korszak leggazdagabb görög kereskedőcsaládjaiból származó férfiakhoz mentek feleségül. Ilona 1785-ben azzal a Derra Naummal kötötte össze az életét,¹⁰² aki Bácskai Vera szerint a 19. század elejére Pest három leggazdagabb kereskedőjének egyikévé nőtte ki magát.¹⁰³ Közös lányuk, Katalin a reformkor meghatározó pénzemberének, Sina Györgynek lett a felesége.¹⁰⁴ Mocsonyi Katalin, a másik lánytestvér pedig Buda egyik leggazdagabb – időközben Pestre átszármazott – családjával,¹⁰⁵ a Diamandiakkal hozta „szerzett rokoni” kapcsolatba Horváth Mihályt, mivel az ő férje Diamandi Pellenga¹⁰⁶ volt.¹⁰⁷ Nehezen elképzelhető, hogy ilyen kaliberű emberek mellett Mocsonyi Máriát hozzáadták volna egy egyszerű görög vándorkereskedőhöz, így családi kapcsolatai és Lipót utcai háza arra engednek következtetni, hogy helyes lehet az a feltételezésem, hogy apja és nagybátyjai bornagykereskedésből összegyűjtött tőkéjét gyarapíthatta tovább Pesten Mihály az 1780-as években.

Jelentőségét és környezete általi megbecsültségét bizonyíthatja az is, hogy apósa, Mocsonyi Mihály megemlíti őt a végrendeletében,¹⁰⁸ ráadásul jelentős feladattal bízta meg. Az 1783-ban, tehát hat évvel a végakarat készítettőjének halála előtt írott dokumentumban¹⁰⁹

⁹⁴ Füves: *Pesti görög háztulajdonosok*, 52.

⁹⁵ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 52. köt. 377–380.

⁹⁶ Füves: *Pesti görög háztulajdonosok*, 52.; Térképmelléklet.

⁹⁷ BFL IV.1215.d. Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. d. Telekátírási jegyzőkönyvek. 5. kötet. 1780. szeptember. 7.

⁹⁸ Füves: *Pesti görög háztulajdonosok*, 50.

⁹⁹ Bácskai Vera: *Pest város topográfiai mutatója*. 1. Belváros, Lipótváros. Budapest, 1975. 79.

¹⁰⁰ Déry Attila: *Belváros-Lipótváros. Budapest építészeti topográfiája 2*. Budapest, 2005. 358.

¹⁰¹ <http://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/9372/?query=SZO%3D%28manduka%29> (letöltés: 2016. ápr. 10.)

¹⁰² Botis: *Monografia familiei Mocioni*, 21.

¹⁰³ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 127.

¹⁰⁴ Sasvári–Diószegi: *A pest-budai görögök*, 39.

¹⁰⁵ Füves: *Statistikai adatok*, 237.

¹⁰⁶ Bizonyos helyeken Pelenka. Vö. Berényi: *Cultur românească la Budapesta*, 132.; Füves Ödön: *A pesti görögök önállóságáért folytatott harca 175 évvel ezelőtt*. Antik Tanulmányok, 11. évf. (1964) 1–2. sz. 131.

¹⁰⁷ Botis: *Monografia familiei Mocioni*, 21.

¹⁰⁸ BFL Pest város tanácsának iratai. Végrendeleti és hagyatéki leltárak. IV. 1202.cc. Test. aa. 1401. A fordításban köszönöm Magyar Attila segítségét.

¹⁰⁹ Botis: *Monografia familiei Mocioni*, 21.

feleségének, Kefala Évának meghagyja, hogy szőlőskertjüket a kijelölt tutorok beleegyezésével adhatja el, illetve szintén a tutorok tanácsát kikérve adhat pénzt kölcsön. A tutorok feladata az is, hogy a végrendelet rendelkezéseit végrehajtsák, így például gondoskodjanak arról, hogy a család pesti házát semmilyen körülmények között se tékozzák el az örökösök. Meghagyja továbbá, hogy ha a tutorok valamiben nem értenének egyet, akkor szavazattöbbséggel döntsenek a vitás kérdésekben. Mocsonyi Mihálynak tehát jól meg kellett gondolnia, kiket nevez meg tutorainak, így meglehetősen sokat mondó, hogy a négy tutor között Moszka Naum, Derra Naum, valamint a kevésbé ismert Degir Demeter mellett ott találjuk „Manduka Michaelt”, vagyis Horváth Mihályt.¹¹⁰

Horváth Mihály azonban a fent leírtak ellenére nem jómódú pesti kereskedőként halt meg Lipót utcai házában, hanem láthatólag a Moszka Naum kapcsán már bemutatott és a 18. század végi nagykereskedőkre jellemző életpálya következő szakaszába lépett, amelynek fontos eleme a nemesi cím, illetve némi földbirtok szerzése, természetesen a kereskedelmi tevékenység folytatása mellett.¹¹¹ 1789-ből ránk maradt egy 1788-as tranzakció záloglevele, amelyet Földváry Mihály kötött Moszka Naummal és Horváth Mihállyal családja szűcsi jószágára vonatkozóan.¹¹² A Földváryak a 15. század óta rendelkeztek nemesi címmel,¹¹³ így tekintélyes familiának számíthattak Nógrád, Pest és Heves és Külső-Szolnok vármegyében, ahol a megyei közéletben is aktívan részt vettek, különböző tisztségeket vállalva, illetve elnyerve.¹¹⁴ Fónagy Zoltán szerint az úrbérrendezés korában Földváry György¹¹⁵ szűcsi úrbéres földje 193 hold volt,¹¹⁶ tehát valószínűleg ekkora birtokot nyert zálogjogon a két görög kereskedő. A szerződésből kiderül továbbá, hogy 6500 rajnai forintért tizenhét évre kaphatták meg Szűcsit, s a nevezett összegből 4500 rajnai forintot 1788 végéig le kellett tenniük.¹¹⁷

A szűcsi birtokkal kapcsolatban fellelhető egy 1811-es összeírás, amely azért keletkezett, mert Moszka Naum özvegye perelte Horváth Mihály örököseit az elhalt férje utáni hagyaték elosztása kapcsán.¹¹⁸ Az 1812-ben papírra vetett, egy évvel korábbi felmérésből kiderül, hogy a birtok jövedelmeit továbbra is a Horváth család, pontosabban Horváth özvegye, Mocsonyi Mária bírta, annak ellenére, hogy az előző szerződésben említett tizenhét év már letelt.¹¹⁹ Valószínűleg időközben vagy a zálogjogot újította meg Horváth Mihály, vagy megvette a birtokot a Földváryaktól. Az összeírásban kilábat adták meg, hogy mennyit vetettek a szűcsi birtokon, amit Bogdán István útmutatása alapján tudtam átszámolni. A kila–hold átszámi-

¹¹⁰ BFL Pest város tanácsának iratai. Végrendeleti és hagyatéki leltárak. IV. 1202.cc. Test. aa.1401. Mocsonyi Mihály eredetileg görög nyelvű végrendeletének német átírata. A fordításban köszönöm a segítséget Magyar Attilának.

¹¹¹ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 127–140.

¹¹² RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 60. *Földváry Mihálynak a Moszkó Náhum és Horváth Mihálynál szűcsi jószágát elzálogosító levele – 1789*

¹¹³ Nagy: *Magyarország családai*, 3. köt. 226.

¹¹⁴ Nagy: *Magyarország családai*, 3. köt. 228–229.

¹¹⁵ Földváry György valószínűleg a szerződésben szereplő Mihály nagybátyja. Nagy: *Magyarország családai*, 3. köt. 228.

¹¹⁶ Fónagy Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. Adattár. 2. köt. Budapest, 2013. 2. kötet. 953.

¹¹⁷ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 60. *Földváry Mihálynak a Moszkó Náhum és Horváth Mihálynál szűcsi jószágát elzálogosító levele – 1789*

¹¹⁸ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 56. *Motsányi Máriának a báró Horváth özvegyének Szűcsön lévő birtoka feljegyzése – 1812*

¹¹⁹ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 56. *Motsányi Máriának a báró Horváth özvegyének Szűcsön lévő birtoka feljegyzése – 1812*

tás elég nagy szélsőértékeket mutatott a 18. század folyamán,¹²⁰ azonban a felsorolt 62 kila búza, 28 kila árpa, 21 kila zab, 6 kila kender, 1 kila borsó és 98 kila ugar hozzávetőlegesen kiadhatja az úrbérrendezés korában összeírt 193 holdat. Sőt, a 300 kapálónyi, tehát körülbelül 40–60 holdnyi majorsági szőlővel, a 250 négyszögölnyi kerttel és a 35 embernyi kaszálóval még meg is haladhatta az 1760-as évek végén számba vett úrbéres területeket, hiszen ekkor csak a jobbágyi szolgáltatás által terhelt birtokrészeket mérték fel.¹²¹

A zálogbirtok megszerzése gyakorlatilag az egyetlen legális út volt egy „nemtelen” számára arra, hogy úrbéres terület felett földesúri joghatóságot gyakoroljon. Ugyanakkor Horváth Mihály nem érte be azzal, hogy zálogbirtokokat gyűjtött magának, hanem feltehetőleg jelentős részben a II. Lipót köszönetnyilvánító levelében is szereplő kedvezményes, illetve a konkrét dokumentum szerint ingyenes hadiszállítási nyomán¹²² nyerhette el a magyar nemesi címet 1791-ben a török háborúban végzett hadiszállítói tevékenységéért.¹²³ A nemesi armálisból kiderül, hogy Heves és Külső-Szolnok vármegyében honos gyöngyösi kereskedőként lépett a nemesség közé, s ekkor már népes családdal rendelkezett. Egy fia volt, Konstantin, illetve négy leánya, Katalin, Éva, Zsófia és Anasztázia.¹²⁴ A nemesi cím elnyeréséért beadott kérelme fennmaradt a Magyar Kancellária Levéltárában, így megtudhatjuk, hogy nemesi birtokadományt kért igyósi, bucsordi, tiszaszentmiklósi, püspökladányi, pásztói és kenderesi birtokaira,¹²⁵ a nemesi diplomában ennek azonban már nincs nyoma.¹²⁶

Eddig nem sok eltérés mutatkozott életútjában a többi tehetős görög kereskedővel összevetve, vett már házat Pesten, volt már saját családja egy gazdag görög kereskedő lányától, szerzett birtokot, illetve valószínűleg birtokokat is.¹²⁷ Folytatta tovább a borkereskedést, hiszen 1793-ból ismerünk egy tanúsítványt arról, hogy Bororoszi István Horváth Mihálytól borokat vett, a kötelezvényt pedig Moszka Naum nevére állította ki,¹²⁸ illetve nemesi címe megszerzése kapcsán az is kiderült, hogy gabonakereskedőként is tevékenykedett.¹²⁹ Emellett ragaszkodott a görögkeleti egyházhoz, hiszen 1788-ban aláírta azt a kérvényt, mellyel a pesti görögök és makedo-vlachok szerették volna elérni, hogy a szerbektől különválva saját egyházközséget alapíthassanak.¹³⁰ Később jelentős összeggel, 1000 forinttal támogatta az új templom felépítését, ezzel túlszárnyalva az 500 forintot felajánló Derra Naumot¹³¹ és a mindössze a kupola építésére adakozó, a költségekhez 50 forinttal hozzájáruló Moszka Naumot.¹³² Érdemes még azt is észrevennünk, hogy gyermekeinek hagyományos görög neveket adott.¹³³

¹²⁰ Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek*. Budapest, 1990. 283.

¹²¹ Fónagy: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*, 1. köt. 17.

¹²² OeStA HHStA Ungarische Akten 427-86. 229. 1790. június 10.

¹²³ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 55. köt. 715–718.

¹²⁴ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 55. köt. 715. és 717.

¹²⁵ MNL A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Acta generalia – 1791 – N°. 5598 1.

¹²⁶ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 55. köt. 715–718.

¹²⁷ Szabolcs vármegyében Kis Pusztá és Vados ura. RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 62.

¹²⁸ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 73.

¹²⁹ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 55. köt. 715–718.; OeStA HHStA Ungarische Akten 427-86. 229. 1790. június 10.

¹³⁰ Füves: *A pesti görögök önállóságáért folytatott harca*, 130.

¹³¹ Berényi: *Cultur româneasc la Budapesta*, 132. Megjegyzendő továbbá, hogy Diamandi Pellenga 1200 forintot, Moszka Konstantin pedig 2000 forintot ajánlott fel.

¹³² Berényi: *Cultur româneasc la Budapesta*, 133.

¹³³ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 55. köt. 717.

Nem úgy tűnik tehát, hogy az 1790-es évek elejéig bármi jelentősebb lépést tett, ami az e korszakra jellemző görög nagykereskedői mentalitástól való eltérésre utalt volna.

1794. február 10-én azonban a görög kereskedők közül elsőként magyar bárói címet nyert,¹³⁴ ami egy csapásra atipikussá teszi karrierívét mind a magyarországi új arisztokraták csoportjában, mind pedig a 18. század végi görög kereskedők között! A rangemelés indoklásaként azokat a szolgáltatásokat és eredményeket sorolták fel, amelyeket Bácskai Vera is megemlít a vizsgált időszakban nemesített görög nagykereskedők kapcsán.¹³⁵ Többnyire a francia háborúk során textilkereskedelemből vagy gabona-, vágómarha- és borkereskedelemből meggazdagodott polgárok léphettek be a Bácskai Vera által nemesített polgároknak nevezett körbe, akik a rendi keretek között elméletileg magasabb és kedvezőbb státuszba kerültek, valójában mind az ortodoxiához való kötődésüket, mind pedig kereskedelmi tevékenységüket fenntartották, sőt sokan csak ezután váltak igazán nagykereskedővé.¹³⁶

A konkrét esetben az oklevélben azt olvashatjuk, hogy az 1790-es lipóti köszönetnyilvánító levélben említett török háborúk idején ingyenesen szállított 1000 mérő zab mellett¹³⁷ a „modern kori” francia háborúk alatt tovább folytatta a hadseregnek történő ingyenes vagy kedvezményes élelmiszerszállítást, és több más dolog mellett újabb 1000 mérő zabot, valamint ugyanannyi búzát szállított, ezenkívül 300 szekérnyi szénát is küldött a katonák és lovaik számára.¹³⁸ Ezért merülhetett fel, hogy – Ódor Imre megfogalmazásában – az uralkodó szempontjából viszonylag kis összegű, de elegáns jutalmat elnyerje szolgálataiért.¹³⁹ Valamilyen beadványt magának Horváth Mihálynak is be kellett nyújtania kérelemként,¹⁴⁰ de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy tőle származott az ötlet, hogy mindenképpen bárói címet szeretne ellenszolgáltatásként. Elképzelhető, hogy a szállított áru ellentételezéseként több más dolog mellett erre is igényt tartott. II. József uralkodásától kezdve protestánsok is részesülhettek rangemelésben, s a türelmi rendelet szellemiségére tekintettel csak egy lépésre lett volna szükség az ortodoxok felé történő nyitáshoz.¹⁴¹ Mi már egy több évtizedes rangemelési politika és társadalmi kontextus keretében értelmezzük Horváth Mihály felemelkedését. De mit gondolhattak a kortársak? És mennyiben változtatta meg az újdonsült báró életét a cím megszerzése?

Egyik kérdésre sem könnyű válaszolni, de úgy gondolom, Horváth Mihály továbbra sem mozdult ki jelentősen a korábban megszokott körből, építette tovább gazdasági háttérét, bár az elgondolkodtató, hogy amellet, hogy kereskedelmi és nem mellékesen hitelezői tevékenységét tovább folytatta, pesti háza 1795-ben már sógoráé, Derra Naumé volt.¹⁴² Már Füves Ödönnek sem volt arra vonatkozóan információja, hogyan válhatott meg Horváth a házából, így egyszerűen csak közli, hogy 1795-ben sógoráé lett. A telekátírási jegyzőkönyvekben nem sikerült a rangemelt személyhez köthető tranzakció nyomára bukkannunk, az viszont ki-

¹³⁴ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 58. köt. 92–101.

¹³⁵ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 127.

¹³⁶ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 127.

¹³⁷ OeStA HHStA Ungarische Akten 427–86. 229. 1790. június 10.

¹³⁸ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 58. köt. 92–101.

¹³⁹ Ódor Imre: *A nemesség a XVIII. századi Európában*. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter. Debrecen, 1997. 21.

¹⁴⁰ A bárói címért a Kancelláriára beadott kérelemnek elméletileg az alábbi helyen kellene elérhetőnek lennie: MNL OL A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Acta generalia – 1794 – N°. 1775., azonban itt nem található meg ez a dokumentum.

¹⁴¹ Szemethy: *Rangemelésben részesült új főrendek*, 299–317.

¹⁴² Füves: *Pesti görög háztulajdonosok*, 52.

derült, hogy 1795-ben Derra már gróf Stockhammer Ferenc től vette meg a Lipót utcai házat 5700 forintért.¹⁴³

1798. szeptember 19-i keltezéssel újabb záloglevélre bukkanhatunk a Ráday Levéltár peres anyagában.¹⁴⁴ Az irat szerint Kállay János 12 000 forintért átadta tartóci birtokát az ottani kúriával együtt Horváth Mihálynak, valamint frissen bárósított görög kereskedőnk megkapta biójai, kistemetői és szalvölgyi szőlőjét, továbbá a kállai (valószínűleg nagykállói) házát is. Mindezen birtokokat harminckét éven keresztül bírhatta Horváth Mihály,¹⁴⁵ azonban néhány évvel később módosítaniuk kellett a szerződést, mivel a birtokon olyan fejlesztéseket tett az új birtokos, amelyek a zálog értékét 18 000 forintra emelték.¹⁴⁶ Ezek alapján megállapítható, hogy továbbra is fontos lehetett számára a borkereskedés, hiszen mind itt, mind pedig szűcsi birtokán jelentős szőlővel rendelkezett.

Fentebb jeleztem, hogy nemcsak kereskedelemmel, illetve zálogbirtokok megszerzésével, esetlegesen megvételével foglalkozott, hanem az örökösök közötti per tanúbizonysága szerint komoly hitelezői tevékenységet is folytatott. Úgy gondolom, ezek az adatok világítják meg igazán, hogy mennyire nagy kaliberű szereplője lehetett a 18. század végi gazdasági életnek Horváth Mihály, illetve részben arra is választ kaphatunk, hogy mi lett pesti házána sorsa. Egyrészt valószínűleg ő maga is bocsátott ki zálogleveleket földbirtokosként, azonban sajnos csak egy ilyen iratra vonatkozó feljegyzés maradt ránk, melyben Ötvös László kötelezte magát 4000 forint megfizetésére egy 1793-ban bérbe vett részjószág után.¹⁴⁷

Ennél azonban lényegesebb, hogy a Szűcsiről készült 1811-es összeírás végén arra kéri Mocsonyi Máriát, hogy adja elő a férje után maradt adósságleveleket. Kiderül, hogy Nagy Antal özvegye 5400 forinttal tartozott Horváth Mihálynak, gróf Stockhammer Ferenc pedig 72 800 forinttal!¹⁴⁸ Nagy Antal özvegyének adósságából a pesti Lipót utcán házat lehetett venni.¹⁴⁹ Stockhammer adósságának nagysága viszont egészen meglepő, elképzelhető, hogy a Lipót utcai Horváth-féle házat nem fizette ki a vásárláskor, és ez az adóssága halmozódott egészen idáig? Bácskai Vera szerint ahhoz, hogy valaki a 19. század elején nagykereskedő lehessen Pesten, 30 000 forintnyi tőkével kellett rendelkeznie.¹⁵⁰ Ez Horváth Mihálynak, úgy tűnik, megvolt. Ráadásul nem is akárci tartozott neki, hiszen Stockhammer Ferenc abból a Királyi Könyvek szerint 1780-ban indigenátust nyert családból származott,¹⁵¹ amely Ferenc apjának, Józsefnek Harruckern Mária Annával kötött előnyös házassága révén jelentős földbirtokokhoz jutott Csanád és Békés vármegyékben.¹⁵² A családból elsősorban Ferenc unokaöccse, Ferdinánd állt a korszak egyik legtehetősebb nemes ura hírében,¹⁵³ hiszen az 1820-as

¹⁴³ BFL IV.1215.d. Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. d. Telekátírási jegyzőkönyvek. 8. kötet. 66. 1795. május 29.

¹⁴⁴ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 78.

¹⁴⁵ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 78.

¹⁴⁶ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 79.

¹⁴⁷ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 67. 1811-es átirat Mocsonyi Mária részére.

¹⁴⁸ RL B/8 Budai Archivum Agentiale Bb 1. csomó. 56. Az adósságlevelekre azért volt szükség, mert vita tárgyát képezte, hogy kinek az örökösei hajthatják be a kintlévőségeket.

¹⁴⁹ Füves: *Pesti görög háztulajdonosok*, 50. Átgondolásra érdemes, hogy a francia háborúk miatti kétszeri devalváció mennyire érintette ezt az összeget.

¹⁵⁰ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 5.

¹⁵¹ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 52. köt. 245–250. Az országgyűlésen 1791-ben jegyezték be Stockhammer József honfűsítését. 1790/91. évi LXXIII. törvénycikk

¹⁵² Nagy: *Magyarország családai*, 10. köt. 375.

¹⁵³ Szilágyi Adrienn: *A Békés vármegyei Harruckern-uradalom birtoklástörténete – az uradalom közös birtoklásától a felosztásáig*. In: *Visszatekintés a 19–20. századra*. Szerk. Cúthné Gyóni Eszter –

évek végére 218 000 forintos adósságot sikerült felhalmoznia, ezért a kormány rendelete szerint birtokai egy részét el kellett adnia.¹⁵⁴ Ugyanakkor Ferenc sem számíthatott birtokai gondos gazdájának, hiszen apja 1791-es halála után már 1795-ben – amikor még meg sem kapta az anyja után járó, szintén jelentős Harruckern hagyatékot – tékozlónak nyilvánították, és gyámság alá helyezték. Első gyámja gróf Pálffy Károly kancellár volt, majd három év után Ferenc sógora, gróf Bolza Péter vette át a pazarló főúr anyagi ügyeinek kezelését.¹⁵⁵ Stockhammer szintén 1795-ben adta el a Lipót utcai házát Derra Náumnak valószínűleg áron alul, hiszen Horváth Mihály még 7000 forintot adott érte,¹⁵⁶ míg Stockhammer csak 5700 forintért tudta értékesíteni az épületet. Mindezek fényében a Stockhammer család adósságának mértéke, a 72 800 forint még ha jelentős összegnek is számított a 18. század végén, ismerve a család kalandos hitelügyleteit, reálisnak tekinthető.

Báró Horváth Mihály minden bizonnyal jelentős vagyon birtokosaként, számtalan lezáratlan gazdasági ügyet hátrahagyva halt meg 1802. március 14-én.¹⁵⁷ Halála után legalább egy évtizedig tartó pereskedés következett, melynek iratai töredékesek. Örökösei közül a perek kapcsán általában özvegyét említik hagyatéka kezelőjeként. Tekintve azonban, hogy az egész anyag egy 1810-es években keletkezett átirat,¹⁵⁸ a rokoni szálak követése nehézkes. Kérdéses például, hogy amikor báró Horváthot emlegetik, akkor rá vagy fiára gondolnak-e, és az iratok alapján nehéz megállapítani, hogy halála után milyen szerepe lehetett Horváth Konstantinnak a mindennapos ügyvitelben.

Sokáig úgy tűnt, hogy Horváth Konstantin gyermekként meghalt, mivel sem róla, sem pedig lánytestvéreiről nem találtam semmilyen forrást. Két helyen mégis megemlékeznek róla. Egyrészt apjával ellentétben viszonylag nagy biztonsággal állítható, hogy az 1811–1812. évi országgyűlés *diarium*ában a távollévő főrendek között *B. Horváth Constantin*ként róla jegyezték fel, hogy Szepesy Sámuel küldte maga helyett követnek.¹⁵⁹ Másrészt Berényi Mária dolgozatában szerepelteti őt egy 1821-es német nyelvű irat kivonatában.¹⁶⁰ Az idézett iraton a *Constantin freiherr Horváth* néven szereplő, ekkor már biztosan harminc év feletti férfi tiltakozó nyilatkozatot írt alá, amelyben több más társával együtt ellenezte, hogy hitközségük két részre szakadjon.¹⁶¹ Ezek alapján megállapítható, hogy – bár arról nincs semmilyen információ, hogy milyen anyagi helyzetben volt Konstantin, s mivel foglalkozott, de – továbbra is az ortodox egyház tagja volt, tehát felekezeti vonatkozásban biztosan nem asszimilálódott.

Mi tehát a mérlege jelen munkámnak? Úgy gondolom, sikerült megvilágítanom egy a 18. század végi görög kereskedőtársadalomhoz tartozó, de eddig ismeretlen személy életútjának lényegesebb állomásait. Végigkövethettünk egy legtöbb elemében tipikus görög nagykeres-

Wirthné Diera Bernadett. Budapest, 2011. 21. A Stockhammer vagyon elidegenítéséről bővebben: Szilágyi Adrienn: *Egy 19. század eleji birtokelidegenítés esete. A Stockhammer család Békés megyei jószágának kiárúsítása*. Századok, 150. évf. (2016) 3. sz. 771–794.

¹⁵⁴ Karácsonyi János: *Békés vármegye története*. 1. kötet. Gyula, 1896. 275. Karácsonyi hibásan nevezi Ferdinándot Ferenc fiának. Vö. Karácsonyi János: *Békés vármegye története*. 3. köt. Gyula, 1896. 168.; Szilágyi: *A Békés vármegyei Harruckern-uradalom birtoklástörténete*, 21.

¹⁵⁵ Karácsonyi: *Békés vármegye története*, 169.

¹⁵⁶ BFL IV.1215.d. Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. d. Telekátírási jegyzőkönyvek. 5. kötet. 1780. szeptember 7.

¹⁵⁷ Botis: *Monografia familiei Mocioni*, 21.

¹⁵⁸ Ráday Levéltár levéltári segédlet az Archivum Agentiale állagaihoz.

¹⁵⁹ *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*. Pozsony, 1811-12. XXII.

¹⁶⁰ Berényi: *Cultur românească la Budapesta*, 139.

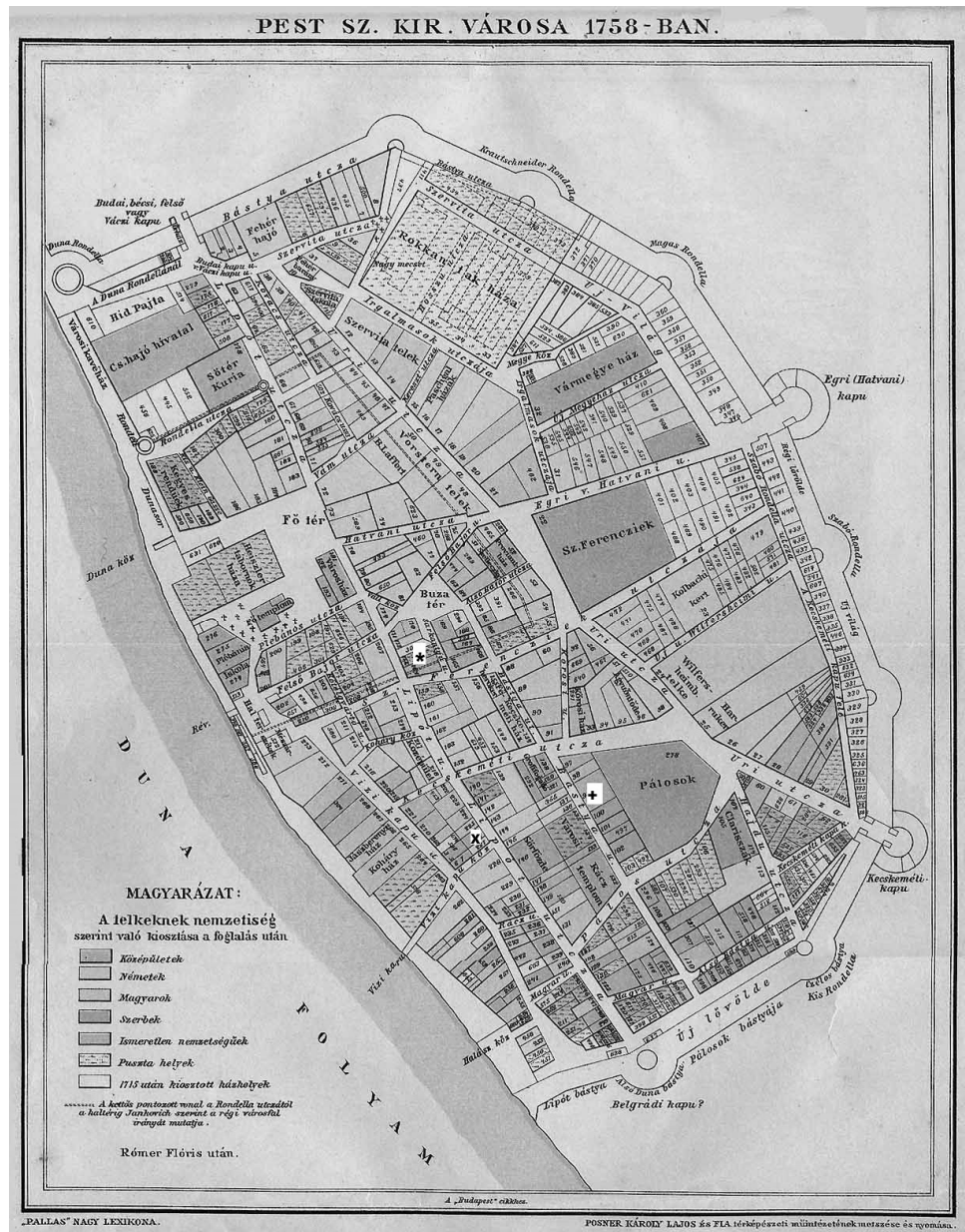
¹⁶¹ Berényi: *Cultur românească la Budapesta*, 139.

kedőre jellemző karrierívet, amelybe egy fontos zavaró elem épült be, nevezetesen a vizsgált személy főnemesi címe. De mennyit számíthatott ez a rangemelés Horváth Mihálynak? Persze biztosan jól jöhetett a társadalmi érintkezés bizonyos helyzeteiben, de megjelent például országgyűléseken? Az országgyűlési naplók szerint személyesen biztosan nem, a legjobb esetben is csak követet küldött maga helyett.¹⁶² Élvezett bármilyen kézzelfogható előjogot azért, mert báró volt? Elképzelhető. Ugyanakkor mégis hajlok arra, hogy egyetértsek Bácskai Verával, és inkább nemesített polgárként kezeljem őt,¹⁶³ nem pedig a rendi-feudális nemesi birtokos identitást és értékrendet magáévá tevő, a magyar főnemesség körébe asszimilálódni kívánó új arisztokrataként. Horváth Mihály inkább a 19. századi vállalkozók előfutárának tekinthető.

¹⁶² *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*. Pozsony, 1796. XXVI.; *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*. Pozsony, 1802. XVIII.; *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*. Pozsony, 1805. XXII.; *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*. Pest, 1807. xxvi.

¹⁶³ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 127.

TÉRKÉPMELLÉKLET

1758 – Pest, Rómer Flóris által szerkesztett térkép

[Rómer Flóris: A régi Pest. Budapest, Eggenberger, 1873]

Jelmagyarázat: X: Horváth Mihály háza; *: Moszka Naum háza; +: Mocsonyi Mihály, (az após) háza

KÉPMELLÉKLET

Horváth Mihály bárói címere¹⁶⁴

TAMÁS SZEMETHY

*How did Michael Manduka become Baron Mihály Horváth?
An 18th century Greek trader among the new aristocrats of Hungary*

In our study, we are attempting to place a lesser-known member of the 18th century Hungarian societal elite, Mihály Horváth, a trader from Gyöngyös, in the social, political, and economic environment in which he could become the first Orthodox trader to join the ranks of the Hungarian barons in 1794. Our study does not only aim to provide a biographical outline, but we also attempted to use the relevant material of the National Archives of

¹⁶⁴ MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 58. köt. 97. A bárói cím kapcsán elnyert címerpajzs azonos a nemesi cím adomány kapcsán kibocsátott armálisban találhatóval. Vö. MNL OL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 55. köt. 715. Az itt közölt címet korábban Csergheő Géza és Csoma József a Siebmacher-féle címereskönyv általuk kibővített pótkötetében már közölték, azonban ott csak kisméretű, nehezen elemezhető képmellékletként. Vö. Csergheő, Géza – Csoma, József: *Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone*. Nürnberg, 1894. Pótkötet. 191. tábla.

Hungary, the Ráday Archives, the National Archives of Austria, and the Budapest City Archives to find out which factors made it possible for the subject of our study to have a career path atypical among the era's new aristocrats and Greek traders alike. During our research we partially discovered how the family originally known as Manduka, that most likely moved to the Habsburg Empire during the first half of the 18th century in order to leverage the benefits presented by the commercial treaties related to the Treaty of Passarowitz, accumulated its wealth and its relationships, as well as their movements within Hungary. We attempted to form questions about the strategy our subject had in his rise to prominence, and we also tried to answer these questions to the extent permitted by our incomplete source material. We could not form a full picture of Mihály Horváth's life due to our limited resources and the fragmental and unreliable nature of our sources. However, we could shed light on a prominent member of the late 18th century elite, whose career could have served as an example for the Greek traders who rose during the 19th century.

KÖKÉNY ANDREA

Stephen F. Austin és a Texasi Köztársaság születése*

„Már 1820 előtt némelly szerencse próbálók, főként indián kereskedők át suhantak a határvonalon. [...] 1820-ban Asztin Mózes Misszúriban engedelmet nyere a' spanyol felsőségtől, hogy háromszáz katolika vallást tartó becsületes családot vihessen be 's telepíthessen meg Téghászbba. [...] Asztin Mózes megholt, 's a' fia István folytatá a' vállalatot. [...] Az Asztin sükeres vállalata másokat is földek kérésére kísztetett.”¹ Az *Erdélyi Híradó* melléklapjaként Kolozsváron megjelenő *Vasárnapi Újság* e gondolatokkal indította 1837 végén azt a cikkét, melyben Texas korai történetéről számolt be. A lap 1836. szeptember közepétől 1848. január végéig részletesen tudósított a texasiak függetlenségi mozgalmáról, az első amerikai telep alapítójáról és történetéről.

2016-ban volt 180. éve annak, hogy lezajlott a texasi függetlenségi háború, melynek következtében a korábban a spanyol gyarmatbirodalomhoz tartozó tartomány elszakadt Mexikótól, s létrejött a Texasi Köztársaság. Ebben nagy szerepe volt Stephen F. Austinnak, aki a spanyol, majd a mexikói kormány engedélyével az első amerikai kolóniát megalapította a területen.

Az angol-amerikai bevándorlás kezdeti időszakáról a legfontosabb és legátfogóbb forrás *Eugene C. Barker* gyűjtése és szerkesztése nyomán jelent meg. A négy kötetes *The Austin Papers* tartalmazza Stephen Fuller Austin magán- és hivatalos levelezését, valamint a különböző petíciókat és más beadványokat a helyi, illetve felsőbb kormányzatszervekhez. A források között találunk politikai állásfoglalásokat és szerződéseket s különféle híreket, információkat, amelyek Texasszal kapcsolatban Austinhoz eljutottak.² Eugene C. Barker másik munkája, az 1925-ben kiadott *The Life of Stephen F. Austin* a legkorábbi s hosszú ideig egyetlen feldolgozás volt az Austin család, illetve Stephen F. Austin életéről, így történészgenerációk sorára hatott.³ 1999-ben jelent meg Gregg Cantrell *Stephen F. Austin, Empresario of Texas* című biográfiája, mely igen gazdag forrásanyagra támaszkodva új megvilágításba helyezte Austin életét és munkásságát. A korábban erősen idealizált képet új szempontok figyelembevételével árnyalta. Barker életrajzához képest, mely Austint az új hazájáért fáradhatatlanul munkálkodó, szerény és önfeláldozó államférfiként mutatta be, Cantrell különös hangsúlyt fektetett összetett személyiségének

* Köszönettel tartozom Anderle Ádámnak, aki Texasszal kapcsolatos kutatásaimat kezdettől fogva támogatta. 2016 tavaszán jelen írás első változatát is elolvasta, s tanácsaival folyamatosan segített és inspirált. A végleges szöveget sajnos már nem tudta kézbe venni. A tanulmányt az ő emlékének ajánlom.

¹ *Vasárnapi Újság*, 193. sz. 1837. december 24.

² Barker, Eugene C. (comp. and ed.): *The Austin Papers*. Vol. 1-4. Washington–Austin, 1924–1928. (a továbbiakban: AP)

³ Barker, Eugene C.: *The Life of Stephen F. Austin, Founder of Texas, 1793–1836*. Nashville, 1925.

vizsgálatára, és bemutatta Austin döntéseinek hátterét, a magánember, üzletember, politikus és diplomata dilemmáit, az előtte álló kihívásokat és lehetőségeket, s nem utolsósorban azt, hogy mindezek hogyan befolyásolták Texas történetét a 19. század első évtizedeiben.⁴

A hazai szakirodalom Texast legtöbbször Latin-Amerika, illetve az Amerikai Egyesült Államok történetéhez kapcsolódóan említi. Wittman Tibor *Latin-Amerika története* „A Mexikó elleni észak-amerikai támadás nyitánya: Texas elszakadása” című fejezetben foglalkozik a terület történetével és szerepével. Texas betelepítését a déli rabszolgatartó államok terjeszkedésének folyamatában helyezi el. Az angol-amerikaiak sikerét pedig a bizonytalan mexikói belpolitikai viszonyokra vezeti vissza.⁵ Anderle Ádám *Latin-Amerika története* Texas elszakadását és Egyesült Államokhoz történő csatlakozását szintén az amerikai expanzió részeként tárgyalja.⁶ Hasonlóképpen a nyugati terjeszkedéssel összefüggésben ismertetik a tartomány történetét az Amerikai Egyesült Államokról magyar szerzők által írt munkák.⁷ Moses és Stephen F. Austin nevét csupán két szerző, Vecseklőy József és Magyarics Tamás említi meg.⁸ Önálló feldolgozás Texas 1821 és 1845 közötti történetéről 2007-ben készült, amely azt az átmeneti időszakot elemzi, melynek során a terület a spanyol gyarmatból függetlenné váló Mexikótól elszakadt, majd az USA tagállama lett.⁹ Jelen tanulmány célja az, hogy korabeli forrásokra támaszkodva a nagy történetből kiemelje Stephen F. Austint, s a hangsúlyt az amerikai telepesekhez, valamint a mexikói és amerikai kormányhoz fűződő viszonyára helyezve bemutassa szerepét Texas amerikaivá válásában.

Austin tevékenységének vizsgálatához többféle elsődleges forrás is rendelkezésre áll. Texas sok látogatót vonzott, s az utazók többsége az amerikai telepesekről számolt be legrészletesebben, hiszen legtöbbjük nem is nagyon jutott a provincia keleti részénél beljebb, ahol pedig már a korai időkben jelentős volt az angolszász többség. Az egyik legszemléletesebb és legrészletesebb beszámolót Stephen F. Austin unokahúga, *Mary Austin Holley* vetette papírra 1831 ősztén tett látogatását követően. Műve az első könyv volt, melyet Texasról amerikai szerző írt.¹⁰ Tizenkét fejezetből és két függelékkel állt, melyek egyike a Londoni Földrajzi Társaság Texasszal kapcsolatos kérdéseire válaszolt. Írója igen fogékony volt a részletekre, megőrizte objektivitását, így az egyik legjobb jellemzést készítette Texasról, s bizonyára nagy szerepe volt abban, hogy a terület további telepeseket vonzott. Mary Austin Holley második könyve 1836-ban jelent meg.¹¹ Magával ragadó leírás a terület természeti adottságairól, éghajlati viszonyairól, a lakosok mindennapjairól, szokásairól és gondolkodásmódjáról, valamint a legfontosabb üzleti és kereskedelmi lehetőségekről. Áttekintő elemzést nyújt a kolóniaalapításról, a földbirtok viszonyokról, természetesen ismételten Austin tevékenységét és telepeseit állítva középpontba.

⁴ Cantrell, Gregg: *Stephen F. Austin, Empresario of Texas*. Harrisonburg, Virginia, 1999.

⁵ Wittman Tibor: *Latin Amerika története*. Budapest, 1971. 260.

⁶ Anderle Ádám: *Latin-Amerika története*. Pannonica, 1998. 102.

⁷ Székely Lajos: *Az Amerikai Egyesült Államok története: 1783–1877*. Szeged, 1971.; Vecseklőy József: *A csillagsávos lobogó nyomában*. 1-2. köt. Budapest, 1985.; Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Budapest, 2000.

⁸ Vecseklőy: *A csillagsávos lobogó nyomában*, 1. 122–123.; Magyarics: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*, 48.

⁹ Kökény Andrea: *Angol-amerikaiak Texasban, 1821–1845*. Szeged, 2007.

¹⁰ Holley, Mary Austin: *Texas: Observations Historical, Geographical and Descriptive, in a Series of Letters, Written during a Visit to Austin's Colony, with a View to a Permanent Settlement in That Country in the Autumn of 1831*. Baltimore, 1833.

¹¹ Holley, Mary Austin: *Texas*. Facsimile of the 1836 edition. Austin, Texas, 1990.

A korabeli viszonyok másik fontos forrása a sajtó. Az első olyan angol nyelvű texasi újság, mely hosszabb időn keresztül megjelent, s mely mikrofilmen ma is olvasható, a *Texas Gazette* volt. 1829-ben alapította Godwin Brown Cotten, Stephen F. Austin patronálásával. Első száma 1829. szeptember 25-én jelent meg, s céljait a következőképpen fogalmazta meg: „[A lapot] politikai és különféle egyéb híreknek szenteljük. Megörökíti azokat az eseményeket, melyek a mi vidékünkön történnek, illetve amelyekről külföldről értesülünk.” „Ez az újság a Nemzeti és az Állami Alkotmány szószólója lesz, s a harmóniáé és az egységé. Egyetlen olyan hír vagy cikk sem jelenhet meg hasábjain, mely bármiféle személyeskedést tartalmaz, és lapjai nem állnak nyitva a pártszellem rosszindulatú vagy goromba kirohanásai előtt.”¹² Amíg a mexikói törvényhozás meg nem tiltotta az amerikai bevándorlást a vidékre, Austin arra használta az újságot, hogy általa is hangsúlyozza hűségét a mexikói kormányhoz. Eközben pedig mindent megtett, hogy kolóniája reputációját védje, s Texast a jövőben bevándorlók számára minél vonzóbbá tegye.¹³

Szinte a texasi függetlenségi háború kitörésével egy időben került az olvasók kezébe egy másik angol nyelvű lap, a *Telegraph and Texas Register*. Az első szám 1835. október 10-én jelent meg, csupán kilenc nappal azután, hogy eldőrdültek az első lövések. Kiadói és szerkesztői szemtanúi voltak azoknak a politikai és hadi eseményeknek, amelyek elvezettek a Texasi Köztársaság megszületéséhez. Gail és John Borden még 1835 februárjában társult Joseph Bakerrel egy újság publikálására. Legfontosabb feladatuknak azt tekintették, hogy olyan sajtóorgánumot készítsenek, mely „a legfontosabb híreket eljuttatja az emberekhez, s mely az elmúlt események pontos regisztere” lesz.¹⁴ A lap az elkövetkező hónapok és évek során részletesen tudósított a függetlenségi háború okairól, eseményeiről, következményeiről, így forrásértéke vitathatatlan azok számára, akik a Texasba érkező amerikaiak céljairól, reményeiről, gondolkodásmódjáról kívánnak információhoz jutni.

Austin és az empresariók

Moses Austin 1761-ben Connecticutban született. Huszonhárom évesen előbb Pennsylvániába, majd Virginiába költözött, ahol 1784-ben megnősült. Felesége Mary Brown, egy vasércbányászatban érdekelt család tagja volt, négy gyermekük született. Miután ölobányászattal foglalkozó vállalkozása csődbe ment, Austin családjával Missouriban telepedett le 1798-ban. Ekkor a terület még a spanyol gyarmatbirodalomhoz tartozó Louisiana része volt. Hűséget esküdött a spanyol királynak, cserébe a spanyol hatóságok feltétlen támogatását élvezhette: egy *league*, vagyis közel kétezer hektár földet kapott.¹⁵ 1803-ban azonban, amikor az Amerikai Egyesült Államok megvásárolta a közben francia kézre került Louisiana Territóriumot Bonaparte Napóleontól, újra amerikai állampolgár lett. Bár az amerikai kormány megjelenése adófizetési és katonáskodási kötelezettséget és szigorúbb földtörvényeket hozott, Austin sikeres volt az üzleti életben: ismét ölobányászatba, majd birtokvásárlásba és bankalapításba fektetett be, s óriási vagyonra tett szert. 1819-ben azonban egy bankcsőd nyomán vállalkozása összeomlott.¹⁶

¹² *Texas Gazette*, September 25, 1829. 1.

¹³ A lapindítási kísérletekről lásd: Sibley, Marilyn McAdams: *Lone Stars and State Gazettes. Texas Newspapers Before the Civil War*. College Station, 1983. 4. fejezet, 43–64.

¹⁴ *Telegraph and Texas Register*, October 10, 1835.

¹⁵ 1 *league* = 4.428 *acre* = körülbelül 1700 hektár

¹⁶ Az 1819-es az első békebeli pénzügyi válság volt az Amerikai Egyesült Államokban. Okai között a napóleoni háborúk végét követő világgazdasági recesszió, a közföldekkel folytatott spekuláció és a

Lehetőségeinek mérlegelése után 1820 októberében úgy döntött, hogy Texas területén kezd földszerző vállalkozásba.¹⁷ Tudta, hogy a gyéren lakott határvidéki területet a spanyol gyarmati kormányzat nehezen tudta integrálni, megvédeni, s a spanyolok kevesen voltak ahhoz, hogy az amerikai telepeseket sokáig visszatartsák, s azzal érvelt, hogy ő talán segíthet a spanyol hatóságoknak. A földadományért beadott kérvényét azzal indokolta, hogy az általa betelepítendő amerikaiak tulajdonképpen már nem is amerikaiak lesznek, hanem spanyolok, hiszen hűséget esküsznek a spanyol királynak. Ráadásul mindegyikük felelősségteljes, törvénytisztelő ember, aki földje jogos tulajdonosaként hasznára lehet Texasnak a törvénytelen amerikai bevándorlókkal és az ellenséges indiánokkal szemben egyaránt. Louisianai vállalkozásai sikereire hivatkozott: az ő példája is bizonyítja, hogy egy amerikai is lehet hasznos a spanyol korona számára.¹⁸

1820. november végén magához vette spanyol útlevelét, s két vállalkozó szellemű telepes és egy rabszolga társaságában elindult Texas tartományi fővárosába, San Antonio de Bexarba. Egy hónap alatt tették meg a több mint hatszáz kilométeres utat, s december 23-án érkeztek meg San Antoniába. A mindössze nyolcszáz lakosú, százéves határvidéki település látványa nem volt épp felemelő. A főtéren állt Texas kormányzójának, Antonio de Martíneznak a rezidenciája. Moses Austin meghívó nélkül érkezett, s mikor a hivatalban megtudták, hogy amerikai, meg sem vizsgálták papírjait, hanem Texas azonnali elhagyására szólították fel.

Szerencsés fordulatot az hozott számára, hogy találkozott Bastrop báróval, akit még Louisianából ismert. Az egykori holland adószedő, miután magához vette az éves bevételt, az Újvilágban próbált szerencsét. A bárói címet maga adományozta magának, de kellemes modora, jó fellépése és talpraesettsége révén hamarosan megtalálta az utat a spanyol gyarmati kormány köreihez, s igen nagy befolyásra tett szert.¹⁹ Segítségét Moses Austinnak is felajánlotta. Iratait, köztük spanyol útlevelét elvitte a kormányzóhoz, aki hajlandó volt átgondolni az amerikai kérését. Végül fogadta Austint, aki elmondta, hogy háromszáz családot képvisel, melyek mindegyike szimpatizál Spanyolországgal, s azzal a szándékkal telepedne le Texasban, hogy gyapot-, cukornád- és kukoricatermesztésbe kezdjen. A kormányzó érdeklődését felkeltette a terv, ezért ígéretet tett Austinnak, hogy kérését elfogadásra javasolva továbbítja a Texasért felelős főkormányzónak.²⁰

Moses Austin december végén indult vissza az Egyesült Államokba, s 1821. január 15-én érkezett meg Missouriba. Lázás igyekezettel kezdett hozzá ügyei intézéséhez, s levelekkel ostromolta az akkoriban épp New Orleansban élő fiát, Stephent, aki addig nem nagyon lelkesedett a tervért, hogy csatlakozzon hozzá.²¹ Május közepén választ kapott Texasból: a

korlátlan mennyiségű papírpénz kibocsátás keresendő, mely nagymértékű inflációhoz vezetett, amit az Egyesült Államok Nemzeti Bankja sem tudott kezelni.

¹⁷ Moses Austin életéről, üzleti vállalkozásairól, texasi terveiről lásd: Cantrell: *Stephen F. Austin*, 1–4. fejezet.

¹⁸ Nevin, David: *The Texans*. New York, 1975. 16.

¹⁹ Felipe Enrique Neri vagy ahogy Texasban ismerték, Baron de Bastrop 1793-ban érkezett az akkor még spanyol fennhatóság alatt lévő Louisianába, s holland nemesként mutatkozott be. Egy évtizeddel később átköltözött Texasba, mindkét területen sikeres üzleti tevékenységet folytatott, s a spanyol korona feltétlen híve volt. Fehrenbach, Theodore Reed: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. New York, 1968. 135.

²⁰ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 85–87.; Nevin: *The Texans*, 24.

²¹ Stephen F. Austin 1793-ban a család második fiúgyermekeként Virginiában született. Tizenegy éves korában szülei előbb Connecticutba, majd Kentuckyba küldték iskolába. Ezután Missouriban ügy-

főkörmányzó elfogadta kérelmét: 200 000 *acre*, azaz közel 80 000 hektár földet vehet birtokba.²² Most már fia is beleegyezett, hogy elkíséri. Megegyeztek, hogy Louisiana állam területén, Nachitochesben találkoznak. Stephen már ott várt apjára, mikor helyette annak haláláról érkezett hír. A fiú anyja leveléből tudta meg, hogy apja tüdőgyulladást kapott, ami az utazástól és az előkészületek okozta izgalomtól legyengült szervezetére végzetesnek bizonyult.²³ Moses Austin utolsó kívánsága az volt, hogy fia, Stephen Fuller Austin vegye át a texasi kolónia létrehozásának feladatait.²⁴ A fiú nem tagadhatta meg apja végakarátát, ezért hamarosan útnak indult San Antoniába. Ő ugyan nem örökölte apja dinamizmusát és határozottságát, de kitartása, türelme és taktikai érzéke sikert hozott számára.

Bizakodva kelt útra, de amikor 1821. augusztus 12-én megérkezett San Antoniába, váratlan fordulattal kellett szembenéznie: a város Mexikó függetlenségét ünnepelte.²⁵ Szerencsére Martínez kormányzó és Bastrop báró készséggel segítettek. Elismerték apja örököseként, s támogatták telepítési tervét. Ennek értelmében minden családfő 640 *acre* földet igényelhetett a maga számára, további 320 *acre*-t felesége, 160 *acre*-t minden gyermeke és 80 *acre*-t minden rabszolgája után.²⁶ Stephen Austin felderítő útját követően a Brazos és a Colorado folyó alsó folyásánál választotta ki a létrehozandó kolónia helyszínét. Ezek után figyelmét a telepesek toborzására fordíthatta. Késő ősszel visszatért Louisianába, hirdetést tett közzé, s az első telepesek jelentkezését követően, 1821 decemberében a Brazos folyó mentén megalapította San Felipe de Austin városát, Texas első amerikai települését.²⁷

Austin telepítési tervét Texas kormányzója hivatalos levélben hagyta jóvá, ezért úgy gondolta, más engedélyre nincs szüksége. 1822 márciusában tudta meg, hogy a birtokadományhoz megerősítést kell kérnie az immár független állam, Mexikó kongresszusától is. Azonnal elindult Mexikóvárosba, ahová a közel kétezer kilométeres út megtétele után 1822 áprilisában érkezett meg. Hosszú időbe telt, mire kiismerte a zűrzavaros politikai helyzetet, s ügyében megoldás született. Végül 1823. április 11-én a mexikói kongresszus sokkal kedvezőbb feltételekkel fogadta el tervét, mint ami javaslatában szerepelt. A telepesek többsége 4605 *acre* földet igényelhetett, hat évre adómentességet kaptak, s a birtokért a mexikói kormánynak nem is kellett fizetniük, csupán némi illetéket a birtokjog bejegyzéséért. Austin költségei fedezésére (beleértve a terület felmérését és katonai védelmét) *acre*-önként 12,5 centet kérhetett a telepesektől, s ő maga 100 000 *acre*, vagyis 40 000 hektár földbirtokot kapott.²⁸

A mexikói kongresszus meg akarta tiltani a településen a rabszolgatartást. Elvből Austin is ellenezte a rabszolgaság intézményét, de érezte, hogy a bevándorlók többsége ragaszkodna az évtizedek során megszokott munkaerőhöz. Végül kompromisszum született, melynek értelmében a településre be lehetett vinni rabszolgákat, de megérkezésük után már nem lehetett eladni őket, s gyermekeik 14. életévük betöltése után felszabadultak.²⁹

védnek tanult, majd Arkansas területén kezdett üzleti vállalkozásba, s innen 1820 novemberében költözött át New Orleansba.

²² 1 *acre* = körülbelül 4046 négyzetméter = körülbelül 0,4 hektár

²³ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 90–91.

²⁴ Wexler, Sanford (ed.): *Westward Expansion, An Eyewitness History. Facts on File*. New York – Oxford, 1991. 91.

²⁵ Mexikó függetlenségét 1821. február 21-én kiáltották ki.

²⁶ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 94.; Wexler (ed.): *Westward Expansion*, 92.

²⁷ „Permit and Conditions for Colonization”, November 23, 1821. In: AP I. 435.; Cantrell: *Stephen F. Austin*, 97.; Nevin: *The Texans*, 26.

²⁸ Nevin: *The Texans*, 32.

²⁹ Wexler (ed.): *Westward Expansion*, 93.

Austin megnyugodva térhetett haza Mexikóvárosból. Jogilag immár végleg rendeződött az új telep helyzete. A valóságban azonban összeomlás fenyegette. A termést tönkretette a szárazság, számos telepest megöltek az indiánok, s legalább egy tucat család hazatért az Egyesült Államokba. Austin visszatérése megállította az elvándorlást. Sőt birtokadománya megerősítésének híre s a mexikói kongresszus által elfogadott liberális földtörvény megfordította a vándorlás irányát – régi telepesek és újak egyaránt érkeztek.

A szervezéssel megbízott Bastrop báró 1824 szeptemberéig 272 birtoklevelet adott ki. Végül a szerződésben meghatározott 300 családnak csupán 3 hiányzott, de a 297 így is a 'Régi háromszázak' (*The Old Three Hundred*) néven azonosította magát, megkülönböztetést igényelve a későbbi betelepülőktől.³⁰ Minden új telepesnek írásban kellett tanúsítania, hogy „jellemé tökéletesen feddhetetlen, hogy erkölcsös és dolgozó ember, s teljesen mentes az alkohol ördögétől”.³¹ [kiemelés az eredetiben] Minthogy Austin személyes felelősséggel tartozott a mexikói kormánynak telepesei viselkedéséért, mindent megtett, hogy távol tartsa a faragatlan, törvényt nem tisztelő bevándorlókat, akiket „bőrharsnyának” hívott.³² Ha valakinek elfogadható referenciája volt, hűséget kellett esküdnie Mexikóra és a katolikus hit megtartására. Ezek után Austintól engedélyt kapott, hogy harminc napon belül birtokot válasszon magának. A 4605 *acre* nagyságú telek két részre oszlott: 177 *acre* földművelésre, 4428 *acre* pedig állattenyésztésre volt alkalmas. Ahol lehetett, az öntözés feltételeit is biztosították.³³

Stephen F. Austin visszatérése után rohamosan javult a helyzet a telepen. Az 1825-ös census szerint a kolóniának már 1800 lakosa volt, köztük 443 rabszolga.³⁴ A növekedéshez az is hozzájárult, hogy közben valamelyest stabilizálódott a belpolitikai helyzet Mexikóban, s a bevándorlás szabályozására liberális intézkedések születtek. 1824-ben készült el Mexikó alkotmánya, s még ugyanebben az évben a mexikói kongresszus törvényt hozott a bevándorlásról.³⁵ Ennek nyomán tulajdonképpen megnyitotta a független állam északnyugati határvidékét, vagyis az Egyesült Államokkal szomszédos területeket a külföldiek bevándorlása előtt. Mindössze a Mexikói-öböl partvidéke, illetve az államhatárhoz közeli területek estek bizonyos korlátozás alá, valamint a megszerezhető földbirtok nagysága. A betelepülők számára ugyanakkor biztosították a földbirtoklás jogát, s négy évre adómentességet kaptak. Minthogy a független állam federalista alapon jött létre, a szövetségi kongresszus a bevándorlás további szabályozását az egyes államok hatáskörébe utalta. 1825-ben véglegesítette Mexikó északi határát, s Texast összekapcsolta nyugati szomszédjával, Coahuilával. Az új közigazgatási egység képviselői mandátumot is kapott a szövetségi kongresszusban. Coahuila–Texas fővárosa azonban Saltillo lett, ami közel nyolcszáz kilométerre esett San Felipe de Austintól, ráadásul Texasnak csupán egy képviselői hely jutott az állam törvényhozásában.

Mindez hátrányosan érintette a texasiakat, az viszont már kedvező változást eredményezett, hogy 1825-ben Coahuila–Texas állam törvényhozása a szövetségi szabályozásnál kedvezőbb feltételekkel kínált olcsó földet a bevándorlók számára, s hat évre adómentességet

³⁰ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 147.; Fehrenbach: *Lone Star*, 140.; Nevin: *The Texans*, 32.

³¹ Idézi Nevin: *The Texans*, 32.

³² A „Régi Háromszázakból” csupán négyen nem tudták leírni a nevüket, s gyakorlatilag mindannyian törvénytisztelőnek bizonyultak.

³³ Nevin: *The Texans*, 32.; Cantrell: *Stephen F. Austin*, 124.

³⁴ Wexler (ed.): *Westward Expansion*, 93.; Cantrell: *Stephen F. Austin*, 176.

³⁵ „The National Colonization Law”, August 18, 1824. In: Wallace, Ernest – Vigness, David M. (eds.): *Documents of Texas History*. Austin, 1963. 48.

biztosított.³⁶ A földbirtokhoz jutás a külföldiek számára a honosítás feltételét is jelentette, mexikóival kötött házasság esetén pedig az állampolgárságot is megszerezhették.³⁷ Már nem volt feltétel, hogy katolikus vallásúak legyenek, de a telepeseknek igazolniuk kellett, hogy keresztények, és erkölcsös életet élnek.³⁸ Bár a törvény lehetővé tette magánszemélyek számára is, hogy közvetlenül földhöz jussanak, ez ritkán fordult elő. Sokkal gyakoribb volt, hogy az Austin-telep lakóihoz hasonlóan egy úgynevezett *empresario*³⁹ közvetítésével érkeztek. Ő tulajdonképpen a kormány által szerződésben megbízott ügynök volt, aki a telepesek kiválasztásáért, a földek elosztásáért és a szabályozások betartásáért volt felelős, s szolgálataiért maga is földbirtokot kapott. A következő évtized folyamán huszonöt Austinéhoz hasonló *empresario* szerződés született, s maga Austin is számos új adományt kapott. Az *empresariók* vállalták, hogy hat éven belül 100–800 családot telepítenek le. Minden száz család után 23 000 *acre* földet kaptak, s tőlük 60 dollár közvetítési díjat kérhettek a 4428 *acre* nagyságú birtokért.⁴⁰ Az *empresario* szerződések révén közel 3500 telepes szerzett birtokjogot Texasban, s az 1830-as évek közepére mintegy 25 000 lakost számlált a régió.⁴¹ A terület nagyságához mérten ez még mindig nem tűnik soknak, de figyelembe kell vennünk, hogy a több évszázados spanyol kísérletekhez képest ez a növekedés alig több mint egy évtized alatt ment végbe.

Az *empresariók* többsége azonban nem követte teljes mértékben Austin példáját. Nem válogattak a letelepedni szándékozók között, s igen sokan kezdtek földspekulációba. Ezzel együtt s ettől függetlenül is az angol-amerikaiak száma folyamatosan nőtt Texas területén. A telepek egy része bizonyos értelemben az Egyesült Államok délnyugati nyúlványának volt tekinthető. A geográfusok által megrajzolt etnikai térkép szerint 1836, Texas függetlenségének kikiáltása előtt legnagyobb számban a mai Tennessee, Kentucky, Észak-Karolina, Arkansas és Missouri állam területéről érkeztek bevándorlók. Míg 1815 körül a Vörös folyó völgyében, az 1820-as évektől az *empresario* szerződések nyomán az Austin-telep mellett a DeWitt és a Robertson-telepen találtak új otthonra. 1836 után, főként annak köszönhetően, hogy a Texasi Köztársaság alkotmánya engedélyezte a rabszolgatartást, a mai Alabama, Georgia, Mississippi és Louisiana államból telepedtek be nagy számban.⁴²

Az új állampolgárok

Amikor Stephen F. Austin 1821 őszén közzétette felhívását a telepesek toborzására, számos levelet kapott Virginia, Kentucky, Ohio és Illinois államból csakúgy, mint Missouri, Tennes-

³⁶ „The Coahuila–Texas State Colonization Law”, March 24, 1825. In: *Documents of Texas History*, 48–50.

³⁷ „Azok a külföldiek, akik e törvénynek megfelelően földet szereztek, és bármely új helyen letelepedtek, attól a pillanattól kezdve honosítottnak számítanak az országban, s ha mexikóival házasodnak, különleges jogosultságot szereznek arra, hogy állampolgársági igazolványt kapjanak.” „The Coahuila–Texas State Colonization Law”, Art. 31. In: *Documents of Texas History*, 50.

³⁸ „Azoknak az új telepeseknek, akik befogadásukat kérelmezik, korábbi lakóhelyük hatósága által kiadott igazolással bizonyítaniuk kell, hogy keresztények, erkölcsösek, és kifogástalan a viselkedésük.” „The Coahuila–Texas State Colonization Law”, Art. 7. In: *Documents of Texas History*, 49.

³⁹ *empresario* = a spanyol szóhasználatban jelentése 'vállalkozó', az angol szóhasználatban 'ügynök'.

⁴⁰ „The Coahuila–Texas State Colonization Law”, Art. 8, 9, 12, 32, In: *Documents of Texas History*, 49–50.; Nevin: *The Texans*, 33.; Cantrell: *Stephen F. Austin*, 174.

⁴¹ Meinig, Donald William: *Imperial Texas, An Interpretive Essay in Cultural Geography*. Austin–London, 1969. 32.

⁴² Jordan, Terry G. – Bean, John L. – Holmes, William M.: *TEXAS. A Geography*. Boulder–London, 1984. 71–74.

see és Louisiana területéről. Ezekből kiderül, mi indította az amerikai telepeseket arra, hogy elhagyják korábbi otthonukat, és Texasban telepedjenek le. Sokan panaszkodtak vállalkozásuk kudarcáról és kínos helyzetükről. James Bryan például a következőt írta Austinnak Missouriból 1822 januárjában: „Becsukom a boltot [...] sokan csődbe mentek itt, és mindenki adósságokkal küzd.”⁴³ A fiatal kereskedő, James H. Penrose 1822 márciusában így fogalmazott: „Arra vágyom, hogy Missourit elhagyjam, s barátságosabb vidékre költözzek, s olyan helyre, ahol nincs ennyi adósság; az önök településére gondoltam. [...] A mi vidékünk nagyon eladósodott.”⁴⁴

A texasi lehetőségekről szóló levelek és újságcikkek sokakat lázba hoztak. Számos farmer, kereskedő és kisvállalkozó keresett kedvezőbb gazdasági feltételeket. 1822 elején egyikük így fogalmazott: „...egy Texas tartomány helyzetéről és éghajlatáról szóló ismertető kapcsán néhány nappal ezelőtt szöveget üttöt a fejembe a gondolat, hogy rövid idő alatt tetemes vagyónra tehet szert az, aki a vidéken ruhakészítő műhelyt alapít.”⁴⁵

A leendő bevándorlók megpróbálták kideríteni, mi vár rájuk Texasban. Leveleik tele voltak praktikus információkra vonatkozó kérdésekkel. A vidék éghajlatának, földrajzi adottságainak előnyeit és hátrányait tudakolták. Érdekelte őket, milyen távol találhatók a telepek a nagyobb városoktól és a tengerparttól, s mekkora, illetve milyen származású a lakosságuk. Meg akartak bizonyosodni arról, hogy Austin telepeseinek birtokjogát senki nem kérdőjelezi meg, s hogy Mexikó függetlensége is véglegesnek tekinthető.

Austin tudta, hogy a Texasba érkező angol-amerikaiak reputációja nem mindig a legjobb. A negatív jellemzést a sajtón keresztül is megpróbálta ellensúlyozni. Amikor például a Louisiana-ban megjelenő *Alexandria Gazette* azt állította, hogy mindenkitől, aki a „tejjel mézzel folyó Kánaán” vidékére lép, nyomban megkérdezik, mit követett el az Egyesült Államokban, ami miatt itt kell menedéket keresnie, a vádló cikk szövege mellett mindjárt megjelent az ellenérv is a *Texas Gazette* hasábjain: „Austin telepének lakossága, a legutóbbi összeírás alapján, 4248 lelket számlál. Ezek között az emberek között, akik különböző helyekről származnak, kevesebb törvénysértés történt, mint a világ bármely hasonló lélekszámú közösségében.”⁴⁶

Stephen F. Austin kezdettől fogva arra törekedett, hogy ő és telepesei jó viszonyt ápoljanak a befogadó országgal. 1822 májusában gratulált Iturbide császárnak a függetlenség kivívása alkalmából, majd hűségesküvet tett. Az esemény jelentőségéről így fogalmazott: „Ez az ünnepélyes esemény elszakít engem minden védelemtől vagy függéstől, mely korábbi kormányomhoz kötött – vagyonom, reményeim, magam és családom, illetve a velem érkezett családok jövőbeli boldogulásába vetett hitem ide összpontosul. Ez a mi fogadott Nemzetünk.”⁴⁷ 1822 nyarán a következőket írta Mexikóvárosból: „Fogadott nemzetünk állampolgáraiként kötelességünk engedelmeskedni a törvényeknek s összefogni a Kormány támogatására.”⁴⁸ Bár kritikával szemlélte Mexikót, mely számos belső problémával, gazdasági nehézséggel, bizonytalan belpolitikai helyzettel küzdött, sajátos érzés kerítette hatalmába az új állam fővárosában, s kifejezte reményét, hogy hamarosan megerősödik és fejlődni fog az ország.⁴⁹ 1823 januárjában azt írta, „...minden jövőbeli reményünket ebbe a Birodalomba

⁴³ James Bryan Stephen F. Austinnak (a továbbiakban: SFA) 1822. január 15. In: AP I. 465.

⁴⁴ James H. Penrose SFA-nak, 1822. március 12. In: AP I. 482.

⁴⁵ Thomas H. Ficklin SFA-nak, 1822. január 8. In: AP I. 462.

⁴⁶ *Texas Gazette*, August 21, 1830. 2.

⁴⁷ SFA Iturbide császárnak, 1822. május 25. In: AP I. 518–519.

⁴⁸ SFA Josiah H. Bellnek, 1822. július 26. In: AP I. 534.

⁴⁹ SFA J. H. Hawkinsnak, 1822. május 1. In: AP I. 504–505.

vetettük”.⁵⁰ Legfőbb célként a mexikói kormánnyal való együttműködést jelölte meg: „...úgy kell viselkednünk, hogy ne veszítsük el az Egyesült Államokban hátrahagyott jó hírünket, s hogy elnyerjük fogadott kormányunk bizalmát.”⁵¹

Austin mindent megtett azért, hogy együttműködjön új hazája kormányával. Ehhez szorította az egyik legfontosabb eszköz a spanyol nyelv elsajátítása volt. Amikor 1821-ben Texasba érkezett, nem beszélt a nyelvet, de szorgalmas tanulásának hamar meglett az eredménye. Testvérehez, James E. B. Austinhoz intézett leveleiből, melyekben őt még texasi útja előtt a nyelvtanulásra biztatta, kitűnik, milyen nagy jelentőséget tulajdonított ennek.⁵²

Az a tény, hogy telepeseinek nagy része az Egyesült Államokból érkezett, megőrizte jelentőségét, nem egyszer fontos érvenként szolgált Austin retorikájában. Mikor Iturbide kormányának bukását követően, 1823 nyarán az új mexikói kongresszussal is sikerült jóváhagyatnia birtokadományait, a telepesek egy csoportjához intézett üzenetében is erre hivatkozott, s erre alapozva az újonnan érkezett bevándorlók meggyőzésére szólított fel. „Nem szabad, hogy elbátortalanítsa őket az indiánok bárminemű fosztogatása, nem szabad elfelejteniük, hogy amerikai vér folyik ereikben, s hogy ezt a nemes vért nem szabad megszegyeníteniük azáltal, hogy megfutamodnak az apróbb nehézségek elől. [...] Tegye mindenki a dolgát, s akkor nincs félnivalónk. Egy emberként fogjunk össze.”⁵³

Szinte atyáskodó gondoskodással fordult a kolónia lakói felé, gyakran „gyermekének” és „testvéreinek” nevezte őket, s nem akart „fekete bárányt” köztük.⁵⁴ Minden erejével arra törekedett, hogy rend és nyugalom legyen az alakuló településeken. Indoklása az adott körülmények között különösen érthető volt: „Ha a kormány azt veszi észre, hogy az itt lévő néhány amerikai nem tud békében együtt élni, arra a következtetésre fog jutni, hogy ha többet befogad, akkor nem lesz képes kormányozni őket, és hogy mi mindig is bajkeverő és haszontalan telepes társaság leszünk.”⁵⁵

Mindezt persze addig tudta megvalósítani, míg minden egyes telepes birtokengedélyéről személyesen döntött. Ahogy azonban a bevándorlók száma nőtt, ráadásul nem kevés olyan bevándorló is érkezett, aki senki beleegyezését nem kérte ki letelepedéséhez, az ellenőrzés egyre nehezebb lett.

A fredóniai felkelés

Amikor 1826-ban Nacogdochesben és környékén kitört a fredóniai felkelés, és a régióban lakó amerikaiak kikiáltották függetlenségüket Mexikótól, Austin azonnal cselekedett, hogy megállítsa őket. A konfliktus gyökerei 1825-re nyúltak vissza, amikor Haden Edwards *empresario* szerződést kötött nyolcszáz család letelepítésére a Nacogdoches környékén lévő szabad földeken. A problémát az okozta, hogy a területen az egykori spanyol gyarmatosítók leszármazottain kívül mexikói és amerikai telepesek is éltek, akik a mexikói kormány engedélyével rendelkeztek. Edwards megkérdőjelezte egyesek jogcímének hitelességét, a kormánynál jóval magasabb illetéket akart kironi a meglévő birtokokra, s azzal fenyegetőzött,

⁵⁰ SFA James E. B. Austinnak, 1823. január 1. In: AP I. 565–566.

⁵¹ SFA James E. B. Austinnak, 1823. január 1. In: AP I. 565–566.

⁵² „Remélem, kellő figyelmet fordítasz a tanulásra. [...] Ne felejtse el, hogy csak akkor remélhetjük, hogy sikeresek leszünk ebben az országban, ha megtanuljuk helyesen beszélni és írni a nyelvet. E nélkül sem mire sem lehet jutni.” SFA James E. B. Austinnak, 1822. március 23. In: AP I. 487.

⁵³ SFA J. H. Bellhez, Andrew Robertsonhoz, Abner Kuykendallhoz és más, a Brazos folyó mentén élő telepesekhez, 1823. augusztus 6. In: AP I. 681.

⁵⁴ SFA Josiah H. Bellnek, 1823. december 6. In: AP I. 716.

⁵⁵ SFA Humphry Jacksonnak, 1824. november. In: AP I. 980.

hogy elüldözi azokat, akik nem hajlandók megfizetni a különbözetet. Mindez felháborította az ott lakókat és a mexikói kormányt is. Végül a terület kormányzója megsemmisítette Edwards szerződését. Ő éppen nem tartózkodott a vidéken, de távollétében testvére, Benjamin kormányellenes felkelést robbantott ki. Szövetségre lépett a cseroki indiánokkal, akiktől a mexikói kormány megtagadott egy földadományt, s segítségükért cserébe Edwards területet ajánlott nekik Nacogdochestől északra. Eme kétes szövetségre alapozva a lázadók 1826. december 21-én kinyilvánították Texas függetlenségét, és létrehozták a Fredóniai Köztársaságot.⁵⁶ Amint Austin tudomást szerzett az ellenségeskedésekről, azonnal beavatkozott. 1826. december 14-én levelet írt a felkelés szervezőihez, melyben békés megoldást sürgetett. „Csak egyetlen lehetőségek van, adjátok elő sérelmeiteket, és azonnal, fenntartás vagy makacs és nevetséges republikánus önféjűség nélkül ismerjétek be, hogy hibáztatok.”⁵⁷ Tíz nappal később ismét felhívást intézett a lázadást támogató egyik régi barátjához, akit még Missouriból ismert, s figyelmeztette, hogy a felkeléssel veszélybe sodorják az egész kolónia jövőjét. Érvelése Mexikóhoz való hűségéről tanúskodott: „Mindannyiótokat támogatlak ameddig csak a kormány iránt érzett kötelességem engedi, de én mexikói állampolgár vagyok és hivatalnok, s előbb áldoznám fel életem, semmint megszegném kötelességem és a hivatalra tett esküm.”⁵⁸ [kiemelés tőlem, K. A.]

Egy másik résztvevőhöz egy héttel később írt leveléből azonban Austin identitásának kettőssége is kiderült. „Texas lakosaként természetesen mélyen érdeklődöm ügyetek iránt, minthogy szerintem jövőbeli boldogulásunk nagyban függ tetteinktől – amerikaiként minden olyan dolog iránt, ami amerikaiakkal kapcsolatos, élénken és melegen érdeklődöm, és mint mexikói, kötelességem, tisztességem és minden elkötelezettség, amit egy ember szentnek kell tartson, arra kötelez, hogy hűséges legyek ehhez a kormányhoz és e nemzet valódi érdekeihez. [...] Szolgálni kívánom fogadott hazám, ugyanakkor támogatni szeretném azokat a szülőhazámból származó honfitársaimat, akik Texasban a mi vidékünkön élnek és abban a hitben ringatom magam, hogy mindkét célt meg lehet valósítani, ha mindannyian hallgattok a józan észre...”⁵⁹ [kiemelés tőlem, K. A.] Ezt a fajta kettősséget fedezhetjük fel abban az üzenetében is, melyet ugyanezen a napon Victoria lakóihoz intézett. „Mexikóiként kötelességünk, hogy támogassuk és megvédjük az általunk választott kormányt, mely bennünket az engedékeny szülő kedvességével és nagylelkűségével fogadott. Emberként kötelességünk, hogy elfojtsuk a bünt, az anarchiát és megakadályozzuk az indiánok mészárlását, és amerikaiként kötelességünk, hogy megvédjük ezt a büszke nevet attól a becstelenségtől, melyet ez a nacogdochesi banda okozhat számára, ha eltűrjük, hogy tovább folytassák tetteiket.”⁶⁰ [kiemelés tőlem, K. A.]

A fredóniai felkelést végül leverték, s ehhez Austin és telepesei katonai segítséget is nyújtottak. A lázadók azonban növelték a mexikói kormányzat kétségeit azzal kapcsolatban, mennyire megbízhatók a tartományban élő amerikai telepesek. Ezért Austin fontosnak tartotta, hogy ismételten hangsúlyozza hűségét Mexikóhoz, s még erősebbre fűzze a szálakat a kormánnyal. Ehhez a sajtót is felhasználta. Amikor a spanyol hadsereg 1829 őszén sikertelen

⁵⁶ Lásd: „The Fredonian Declaration of Independence”, December 21, 1826. In: *Documents of Texas History*, 59–60. A felkelés okaival kapcsolatban lásd: Nevin: *The Texans*, 38. és Richardson, Rupert N. – Anderson, Adrian – Wintz, Cary D. – Wallace, Ernest (a továbbiakban: Richardson [et al.]): *Texas: The Lone Star State*. 8th ed. Abingdon, 2001. 71.; Fehrenbach: *Lone Star*, 163–164.

⁵⁷ SFA Williamsnek és Thompsonnak, 1826. december 14. In: AP I. 1533.

⁵⁸ SFA B. J. Thompsonnak, 1826. december 24. In: AP I. 1538–1540.

⁵⁹ SFA John Sproulnak, 1827. január 1. In: AP I. 1555–1556.

⁶⁰ SFA Victoria polgáraihoz, 1827. január 1. In: AP I. 1558–1559.

kísérletet tett arra, hogy Tampicónál partra szálljon, a *Texas Gazette* következő számában beszámolt a mexikóiak helytállásáról. „A mexikói köztársaság, bár fiatal még, s bár ellenségeink sokszor azt állították róla, hogy kormánya bomlásnak indult a belső megosztottság miatt, mégis az érett kor gyorsaságával és energiájával tud cselekedni, s ha szükséges, az unió egységének erejével. SZABAD POLGÁROK NEMZETE.”⁶¹ A cikk optimista következtetést vont le az egész tartományra nézve. „Ennek pozitív hatása lesz Texas fejlődésére is: nagyobb bizalmat ébreszt a bevándorlókban, s a kormány számára is lehetővé teszi, hogy figyelmének egy részét arra fordítsa, hogy elősegítse a nemzet ezen és bármely más részének haladását. Ezért aztán számtalan okunk van arra, hogy *mind mexikóiként, mind texasiként* országunk győzelmének örüljünk.”⁶² ([kiemelés tőlem, K. A.]

A mexikói kormánnyal történő együttműködés elősegítése érdekében szükségessé vált a kolonizációs törvények angol nyelvű közzététele. Ezért 1829 novemberében a *Texas Gazette* átmenetileg felfüggesztette a hírek publikálását, s „több előfizető kérésére” füzet formájában megjelentette a legfontosabb dokumentumokat.⁶³

A mexikói kormányt egyre nagyobb aggodalommal töltötte el az amerikai bevándorlók növekvő száma és befolyása. Félelmüket tovább fokozta Andrew Jackson 1829-es ajánlata, melyben az amerikai elnök nem sokkal megválasztása után öt millió dollárt kínált Texas megvételére. A mexikói kormány felháborodását fejezte ki, és követének azonnali visszahívására szólította fel Jackson. ⁶⁴ Ezek után a mexikói vezetőkben egyre inkább érlelődni kezdett az a gondolat, hogy bizottságot kell létrehozni a határvidék helyzetének kivizsgálására. Tulajdonképpen már 1819 óta szükség lett volna erre. Az akkor létrejött úgynevezett Adams–Onís szerződés kijelölte a spanyol gyarmatok és az Amerikai Egyesült Államok közötti határt, s ezt örökölte a függetlenné váló Mexikó is. Az egyezményt azonban egyik állam sem ratifikálta. Ráadásul a tényleges határt a valóságban senki sem húzta meg. Így azután a létrehozott Határbizottság (*Comisión de Límites/Boundary Commission*) elsődleges feladatául azt kapta, hogy jelölje ki a helyszínen a mexikói–amerikai határt – természetesen az 1819-es megállapodás alapján. Mire azonban a bizottság ténylegesen felállt, a határfelmérésnél fontosabb feladatot is vállalnia kellett. A texasi események elengedhetlenné tették, hogy készüljön egy általános felmérés és helyzetértékelés a határvidékről, hogy feltérképezhessék, milyen intézkedésekre van szükség a nyugalom és a biztonság érdekében, mely területeket kell megerősíteni s hogyan.

⁶¹ *Texas Gazette*, October 13, 1829, 3.

⁶² *Texas Gazette*, October 13, 1829, 3.

⁶³ *Texas Gazette*, November 7, 1829.

⁶⁴ Korábban is történt már kísérlet a Sabine folyótól nyugatra fekvő terület megvásárlására. 1825-ben Henry Clay, az amerikai külügyminiszter azzal érvelt, hogy az északi határvidék átadásával Mexikó is jól járna, hiszen így Mexikóváros szó szerint központi helyet foglalhatna el az országban. 1829-ben az amerikai kormány követe, Anthony Butler még zsarolással is próbálkozott. Ezek után nem csodálkozhatunk a mexikói kormány reakcióján. Az USA területvásárlási ajánlataival kapcsolatban lásd: Meinig, Donald William: *The Shaping of America. A Geographical Perspective on Five Hundred Years of History*. Vol. 2, *Continental America, 1800–1867*. New Haven – London, 1993. 135.; Weber, David J.: *The Mexican Frontier, 1821–1846. The American Southwest under Mexico*. Albuquerque, 1982. 12., 170.; Wexler (ed.): *Westward Expansion*, 94.; Perrigo, Lynn I.: *The American Southwest. Its People and Cultures*. Albuquerque, 1971. 116.

Guadalupe Victoria mexikói elnök Manuel de Mier y Terán tábornokot nevezte ki az expedíció vezetőjévé.⁶⁵ Útjára elkíserte őt két másik katonatiszt, akik katonai és földrajzi megfigyelések elvégzésére kaptak megbízást, valamint civilek is, akik elsősorban természettudományos feladatokkal érkeztek, információkat gyűjtöttek. 1827. november 10-én indultak el Mexikóvárosból, s 1828. február 1-jén érkeztek meg Laredóba, majd március elején San Antonio de Béxarba. Ott hat hetet töltöttek, majd továbbindultak San Felipe de Austinba, ahová április végén értek, s két hétig Austinnál vendégeskedtek. A következő állomásuk Nacogdoches volt, s csak október végén jutottak el a határhoz, hogy eredeti feladatukat, a határfelmérést megkezdjék. Az árvizek miatt azonban innen idő előtt vissza kellett fordulniuk, 1829 elején hazaindultak Mexikóba.⁶⁶

Az expedíció tagjai részletes feljegyzést készítettek útjukról. Texas további sorsa szempontjából ezek közül a legfontosabb Manuel de Mier y Terán naplója, illetve a kormánynak írt jelentései és javaslatlattervezete volt. Ezekből kiderül, hogy Terán még meg sem érkezett Austinba, amikor azt a következtetést vonta le, hogy meg kell állítani az amerikaiak további betelepülését Texasba, s lépéseket kell tenni befolyásuk ellensúlyozására. Hiába kerültek jó kapcsolatba Austinnal, s folytattak levelezést az expedíció további része alatt is, az *empresario* nem tudta Mier y Terán véleményét megváltoztatni.⁶⁷

Az amúgy is elég komor hangnemű jelentés hatását még fokozta, hogy 1829 végén kormányváltás történt Mexikóban, s a konzervatív, központosítási törekvésekre hajló Anastacio Bustamente került hatalomra.⁶⁸ Bár az új elnökkel 1822-es mexikóvárosi útja óta jó kapcsolatot ápolt Austin, Teránhoz hasonlóan őt sem tudta abbéli véleményében megingatni, hogy a növekvő észak-amerikai befolyás Texasban immár Mexikó területi egységét veszélyezteti. Az egyetlen kérdés 1830 tavaszán az volt, milyen konkrét lépéseket tesz az új kormány a befolyás csökkentésére. Terán még 1828 márciusában Guadalupe Victoria elnöknek írt jelentésében felvázolt egy javaslatlattervezetet,⁶⁹ majd hazatérése után, 1830. január elején még egyet. Ezekben a határvidék ellen-kolonizációját javasolta mexikóiakkal, illetve svájci és német bevándorlókkal. Intézkedéseket sürgetett a Texas és Mexikó többi része közötti kereskedelem fellendítésére s legfőképpen a mexikói katonai jelenlét növelésére az északnyugati tartományban. A mexikói törvényhozás elé 1830. február elején került a javaslat, s 1830. április 6-án vált törvénnyé. Azóta is a híres-hírhedt *április hatodikai törvény*ként szerepel minden Texas-történetben, s egyértelmű fordulópontot jelentett Mexikó és Texas viszonyában.⁷⁰

A törvény intézkedett a meglévő katonai helyőrségek megerősítéséről, illetve újak felállításáról a csempészet és az illegális bevándorlás megakadályozására. Terán azt remélte, hogy az erődök közelébe települő mexikói farmerek és kézművesek révén önálló katonai telepek

⁶⁵ Mier y Terán korábban harcolt a spanyolok elleni függetlenségi háborúban, majd egy ideig Mexikó hadügyminisztere is volt, de nem csupán katonaként szerzett érdemeket, hanem elismert természettudós, matematikus és mérnök volt.

⁶⁶ Az expedíció szervezéséről és Manuel de Mier y Terán javaslatairól a legjobb primér forrás Terán naplója: Jackson, Jack (ed.), Wheat, John (trans.): *Texas by Terán. The Diary Kept by Manuel de Mier y Terán on his 1828 Inspection of Texas*. Austin, 2000. Az expedíció szervezéséről és útjáról lásd a napló vonatkozó részeit. *Texas by Terán*, 3–5., 12.; Mier y Terán életrajzáról lásd: *Texas by Terán*, 201.

⁶⁷ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 212–214.

⁶⁸ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 217.

⁶⁹ Terán Guadalupe Victoria elnöknek, 1. levél, Béxar, 1828. március 28. In: *Texas by Terán*, 38–39.

⁷⁰ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 217–221.

jönnek létre. Ez azonban nem valósult meg, sőt 1832-ben a legtöbb csapatot kivonták Texasból, mert az újabb politikai válság megoldására szükség volt rájuk a fővárosban.⁷¹

A törvény érvénytelenítette a nem teljesített *empresario* szerződéseket. Kivételt csupán azok jelenthettek, akiknek sikerült legalább száz családot letelepíteniük. Ilyen ügynök összesen kettő volt, Stephen Austin és Green DeWitt. Ha valamely amerikai Mexikóba kívánt bevándorolni, megtehetette, de a törvény tiltotta betelepedésüket az Egyesült Államokkal közvetlenül határos mexikói területekre. Ugyancsak tilos lett rabszolgák behozatala Texasba. Vicente Guerrero elnök még 1829. szeptember 15-én felszabadította a rabszolgákat Mexikóban, de a Coahuila–Texas területén végigsöprő tiltakozási hullám miatt végül a tartomány kivételt képezett e szabályozás alól.⁷²

Az 1830. április 6-ai törvény következményei

Az 1830. április 6-ai törvénnyel szemben mind a Texasban élő mexikóiak (*tejanók*) federalista csoportjai, mind az amerikai telepesek körében ellenállás bontakozott ki. Az amerikaiak két fő táborra oszlottak: az úgynevezett Háborús pártra és a Békepártra, melynek vezetője Stephen F. Austin lett. Mindkét csoport nagyobb politikai autonómiát szeretett volna Texas számára, hogy legfontosabb céljaikat elérhessék. Ezek közé tartozott az 1830. április 6-ai törvények visszavonása, a vámszabályok kedvező módosítása, hatékonyabb igazságszolgáltatás kiépítése és a rabszolgaság fenntartása. Alapjában véve ezek gazdasági kérdések voltak, kedvező megoldásuk a termelés növekedésével és az üzleti lehetőségek javulásával járt volna. Ezek a gazdasági problémák azonban politikai megoldást kívántak. Ezért a Békepárt azt szeretete volna elérni, hogy a mexikói kormány engedélyezze Texas számára a leválást Coahuila tartományról. A Wharton fivérek vezette Háborús párt tagjai viszont nem elégedtek volna meg Texas tartományi önállóságával, hanem magától Mexikótól akartak elszakadni.⁷³

A központi kormányzat és a telepesek közötti első nyílt konfliktusra 1832 nyarán került sor. Miután megtudták, hogy a mexikói hatóságok katonai erősítés küldését tervezik Texasba, egy csoport felfegyverzett texasi megadásra kényszerítette Anáhuac kicsiny helyőrségét. Az indok az új, kedvezőtlen vámszabályok érvényesítése volt, de a Háborús párt abban is reménykedett, hogy az akció felrázza a texasi közvéleményt, még mielőtt a centralista erők a tartomány megszállására megérkeznek. Tervük azonban nem vált be. Sőt, Texas-szerte elítélték a támadást, és az egyes települések kormány iránti hűségüket fejezték ki.⁷⁴ Ekkor még a legtöbb texasi, köztük Stephen F. Austin továbbra is a mexikói politikai kereteken belül képzelte el a jövőt, s békés megoldást keresett. Küldötteik 1832. október 1-jén, majd 1833. április 1-jén San Felipe de Austinban találkoztak, s petícióikban Texas és Coahuila különválását és az 1830-as törvény bevándorlás-ellenes részének visszavonását szorgalmazták, illetve vámmentességet kértek. Az 1833-as ülésen elfogadtak egy alkotmányt is, melyet az 1780-as massachusettsi alkotmány alapján készítettek el. Austinra esett a választás, hogy az állami státuszért folyamodó petíciót és az alkotmányt Mexikóvárosba vigye. 1833. április végén indult útnak azzal a meggyőződéssel, hogy ez az utolsó esély a békés megegyezésre. Néhány nappal elindulása előtt egy magánlevélben a következőt írta: „Mindig is elleneztem az elsietett és meggondolatlan lépéseket, de ha folyamodványunkat elutasítják, azt kell, hogy

⁷¹ Weber: *The Mexican Frontier*, 172.

⁷² Weber: *The Mexican Frontier*, 172.; Calvert – De León: *The History of Texas*, 58–59.

⁷³ Weber: *The Mexican Frontier*, 245.; Calvert – De León: *The History of Texas*, 60–61.

⁷⁴ Weber: *The Mexican Frontier*, 248.; Calvert, Robert A. – De León, Arnoldo: *The History of Texas*. 2nd ed. Arlington Heights, Ill, 1996. 61.

mondjam, kimerítettük a mérsékelt megoldást kereső lehetőségeket, és teljesen más utat kell választanunk.”⁷⁵

A különválást ugyan nem sikerült elérnie, de közbenjárására, illetve a központosítási törekvéseket ellenző *tejanók* petíciója nyomán, s valószínűleg azért is, hogy egy esetleges felkelést megelőzzenek, a mexikói kongresszus 1834. májusi hatállyal visszavonta az 1830-as törvény bevándorlás-ellenes részét. Szerepet játszott ebben az is, hogy 1833 januárjában a federalista programmal induló Antonio López de Santa Anna elnökké választásával fordulat történt az országban. A tavasz folyamán Coahuila–Texas törvényhozása a centralizáció mérséklését célzó számos változtatásról döntött a helyi kormányzás hatékonyságának növelése érdekében. Többek között lehetővé tették az angol nyelv használatát a hivatali ügyintézésben, engedélyezték az *empresario* szerződések meghosszabbítását, növelték a helyi bíróságok számát, és lehetőséget biztosítottak az esküdtszéki tárgyalásra. Ugyancsak emelték a texasi képviselők számát az állam törvényhozásában, s magát Texast három körzetre osztották.⁷⁶

A feszültségek növekedése

Az 1830. április 6-ai törvény visszavonását követően átmenetileg nyugalmasabb időszak következett Texasban, s ez Austin és a Békepárt sikerét jelentette. Ekkor azonban váratlan dolog történt. Austin már hazafelé tartott Mexikóvárosból, amikor 1834 januárjában Saltillóban letartóztatták, s visszavitték a fővárosba. Indokként az 1833. október elején San Antonio városi tanácsához írt levele szolgált, melyben a Coahuilától való elszakadás megszervezését sürgette: „Remélem, nem vesztegetik az időt, és levelet küldenek Texas minden városi tanácsához, arra buzdítván őket, hogy egyesítsék erőiket egy olyan lépésre, mely nyomán Coahuilától független helyi kormányzatot hoznak létre, habár a központi kormány eddig ehhez nem járult hozzá.”⁷⁷ Austin levelét természetesen továbbították a központi kormányzathoz, ahol hangnemet igen veszélyesnek ítélték, s azonnal elrendelték letartóztatását.⁷⁸ A mexikói kormánnyal mindig is megegyezésre törekvő Austint 1834 januárjától decemberig tartották fogva. Ekkor is csak óvadék ellenében hagyhatta el a börtönt, de a fővárost csak azt követően, hogy a mexikói kongresszus 1835 májusában általános amnesztiát hirdetett.⁷⁹

Eközben újabb fordulat történt a mexikói belpolitikában. Santa Anna, aki korábban alelnökét, Gómez Fariast kérte fel arra, hogy a helyi érdekek figyelembevételével reformokat vezessen be az országban, 1834 tavaszán veracruzai birtokáról váratlanul visszatért Mexikóvárosba, s átvette a hatalmat. Minthogy a reformok hatalmas ellenállást váltottak ki az egyház és a hadsereg köreiből, Santa Anna újabb, ezúttal konzervatív fordulatot hajtott végre, s a saját kezében összpontosította a hatalmat. Centralistákból új kongresszust állított fel,

⁷⁵ SFA unokatestvérének, Henry Austinnak, 1833. április 19. In: AP I. 953–954.

⁷⁶ Calvert – De León: *The History of Texas*, 62.; Perrigo: *The American Southwest*, 118.

⁷⁷ SFA Béxar városi tanácsának, 1833. október 2. In: AP I. 1007–1008.

⁷⁸ „[A levél] olyan állításokat is tartalmaz, melyek alkalmasak [...] egy botrányos revolúció kirobbantására, főleg ha sikerül azon a településen is nyilvánosságra hozni, mely nevét viseli [San Felipe de Austin], mielőtt ezen Állam Legfelsőbb Kormányza parancsba adja azokat az intézkedéseket, melyek ahhoz szükségesek, hogy ezeket a nagyon veszélyes elveket még csírájukban elfojtsák.” Francisco Vidaurri y Villaseñor Óexcellenciájának [a Hadügyminiszternek?], 1833. december 11. Idézi: Cantrell: *Stephen F. Austin*, 278.

⁷⁹ Perrigo: *The American Southwest*, 118.; Cantrell: *Stephen F. Austin*, 305.; Weber: *The Mexican Frontier*, 247.

feloszlatta az egyes államok törvényhozó testületeit, az államok véderejét minimálisra csökkentette, s a közigazgatási rendszert is teljesen átszervezte.⁸⁰

A centralista fordulat politikai válságot idézett elő Coahuila–Texasban. Saltillo helyett még 1833-ban Monclova lett az állam fővárosa, de az ottaniak 1834 nyarán nem fogadták el Santa Anna új kormányát. Erre válaszként a Saltillóban lévő politikai vezetők Santa Anna mellett foglaltak állást, s létrehoztak egy rivális állami kormányt, azt remélve, hogy Santa Anna megjutalmazza majd őket hűségükért, s visszanyerhetik a főváros státuszt. A két kormány alatt azonban az állam anarchiába sülyedt, s Monclovában fegyveres megmozdulások törték ki.⁸¹ Az erőszakos cselekedetek hamarosan áttértek Texasra is. Hiába született több kormány iránti hűségnyilatkozat 1835 nyarán, ezek nem tudták meggyőzni Mexikó katonai parancsnokságát, hogy az elégedetlenkedőket békés úton le lehet szerelni. Számukra az Anáhuac elleni támadás a régen várt lázadás kezdetét jelezte, s megerősítette őket abbéli szándékukban, hogy erősítést küldjenek Texasba. Minthogy tudták, hogyan viszonyulnának a texasiak a katonai megszálláshoz, illetve számos olyan texasi volt, aki ténylegesen hű maradt a kormányhoz, biztosították a Texasban élőket, hogy a katonaság tiszteletben fogja tartani a törvényiszteelő polgárok jogait.⁸² Hűségük bizonyosságként azonban azt követelték a texasi előjáróktól, hogy tartóztassák le a bajkeverőket, az Anáhuac elleni támadás vezetőit, a federalista monclovai törvényhozás képviselőit, valamint a Yucatán félsziget liberális politikusát, Lorenzo de Zavalt, aki 1835-ben menekült Texasba. A texasi hatóságok azonban egyetlen embert sem tartóztattak le a lázadók közül, így a mexikóiak felkészültek a csapatok északra küldésére, hogy elejét vegyék a további szervezkedéseknek.⁸³

A készülő centralista „invázióról” szóló hírek, melyekhez még olyan híresztelések is társultak, hogy a mexikóiak fel fogják szabadítani a rabszolgákat, fokozatosan egymás felé közelítették a Háborús és a Békepárt tagjait. Eközben Stephen F. Austin is visszatért Texasba. Immáron meg volt győződve arról, hogy a federalizmus sorsa megpecsételődött. Unokahúgának, Mary Austin Holley-nak arról írt, hogy Texasnak teljesen el kell szakadnia Mexikótól. Még ennél is tovább ment, amikor kijelentette: „...tény, hogy az Egyesült Államok részévé kell, hogy váljunk”.⁸⁴ 1835. szeptember 8-ai, Brazoria lakosaihoz intézett beszédében pedig már azt jósolta, hogy „ha fegyveres erőt küldenek erre a vidékre, annak elkerülhetetlen következménye a háború kitörése lesz”.⁸⁵

A texasi függetlenségi háború

Amikor a centralista erők 1835 kora őszen Texasba érkeztek, általános ellenállásba ütköztek. Gonzalesnél a telepesek megtagadták egyetlen ágyújuk átadását a mexikói katonáknak, s október 2-án megfutamították őket. Egy héttel később a felkelők Goliad erődjét foglalták el. Október végén pedig Austin vezetésével San Antoniót vették ostrom alá, melyet Martín Perfecto de Cos tábornok, a keleti belső provinciák főparancsnoka (*Comandante General de las Provincias Internas de Oriente /Commanding General of the Eastern Internal Provinces*)

⁸⁰ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 300.; Fehrenbach: *Lone Star*, 184.; Semo, Enrique (coord.): *México, un pueblo en la historia*, 1983. 124–125.; Salvat, Juan – Rosas, José Luis: *Historia de México*. 1986. Tomo 10, 1772.

⁸¹ Weber: *The Mexican Frontier*, 247–248.

⁸² Weber: *The Mexican Frontier*, 249.

⁸³ Weber: *The Mexican Frontier*, 249.

⁸⁴ Austin Mary Holley-nak, New Orleans, 1835. augusztus 21. In: Jenkins, John J. (ed.): *Papers of the Texas Revolution*. I. Austin, 1973. 361–362.

⁸⁵ SFA beszéde Brazoriában. 1835, szeptember 8. In: AP III. 118.

nem sokkal korábban foglalt el hét-nyolcszáz katonával. Utánpótlásukat azonban a texasiak elvágták, így december 11-én megadásra kényszerültek egy kisebb, körülbelül háromszáz fős texasi erő előtt. A győztesek szabad elvonulást engedélyeztek Cos és csapatai számára, miután szavukat vették, hogy nem tesznek olyat, ami ellenkezik az 1824-es alkotmánnyal.⁸⁶

Eközben 1835. november elején a federalista rendszer széthullásának tudatában Brazos és Nacogdoches körzetének tizenkét városából ötvenöt küldött gyűlt össze tanácskozássra San Felipe de Austinban. Heves viták után 1835. november 6-án ideiglenes kormány felállításáról döntöttek, majd pedig kiadtak egy feltételes függetlenségi nyilatkozatot. Az amerikai függetlenségi nyilatkozatra emlékeztető pontokban kijelentették, hogy a centralisták „felbontották a Társadalmi Szerződést, mely Texas és a Mexikói Konföderáció többi Tagja között létezett”. Elítélték Santa Anna zsarnoki rendszerét, s az ember „természetes jogaira” hivatkozva kinyilvánították, hogy a texasiak meg fogják védeni szabadságjogaikat és az 1824-es alkotmányt. Segítséget ajánlottak minden mexikóinak, aki csatlakozik a katonai despotizmus elleni küzdelemhez. Érvelésük sajátos volt, hisz a küldöttek hűséget esküdtek a nemzetre „egészen addig, míg ezt a nemzetet az [1824-es] Alkotmány szerint kormányozzák...” Mivel azonban ez az alkotmány már nem volt érvényben, Texas bejelentette jogát, „hogy kiváljon az Unióból, s független Kormányzatot hozzon létre”. Azáltal, hogy egy hatályon kívül helyezett alkotmányhoz való hűségüket deklarálták, a texasiak egyszerre nyilváníthatták ki függetlenségüket, s kelthették a hűség látszatát.⁸⁷

Texas ekkor már háborúban állt, ezért sokan a függetlenségi nyilatkozat azonnali kibocsátása mellett foglaltak állást. A texasiak többsége azonban elfogadta a november 7-ei federalista párti deklarációt, valószínűleg abban reménykedve, hogy így elnyerik a centralizmust elutasító mexikóiak támogatását, s időt nyernek, hogy az Egyesült Államoktól is segítséget szerezzenek. A küldöttek háromfős delegációt indítottak az Egyesült Államokba, melynek Stephen F. Austin is tagja volt. Legfontosabb feladatuként puhatolózniuk kellett a függetlenség kinyilvánítása, illetve az esetleges annexió kapcsán várható amerikai reakcióval kapcsolatban.⁸⁸ A gyűlésen döntöttek önálló haderő felállításáról is, s parancsnokává Sam Houstont választották. Elfogadtak egy tervet az ideiglenes kormány összetételéről. A kormányzó és helyettese mellett egy általános tanács felállításáról határoztak, melybe minden város delegált egy főt.

A tanácskozás november 14-én oszlott fel, de tagjai megegyeztek, hogy 1836. március 1-jén ismét találkoznak.⁸⁹ A testület több kérdésben alapvető fontosságú határozatot hozott, néhány döntése azonban átmenetileg kedvezőtlenül befolyásolta a texasiak helyzetét. Legjobb szándékuk ellenére megfosztották Texast két igen jelentős személyiség szolgálatától. Igaz, hogy Austin híres volt diplomáciai érzékéről, ezért logikusnak tűnt, hogy ő utazzon az Egyesült Államokba, de igen nagy szükség lett volna rá Texasban is. Potenciális vezetője lehetett volna az ideiglenes kormánynak. Houston főparancsnokká történő kinevezésével pedig az volt a probléma, hogy még nem volt hadserege. Ráadásul nem megfelelően határozták meg a kormányzó és az általános tanács hatáskörét és egymáshoz való viszonyukat. S míg Henry Smith, a megválasztott kormányzó inkább a Háborús párt programjával szimpatizált, a tanács inkább a mérsékeltebb Békepárt terveit támogatta. Ez igen komoly belső ellentétekhez vezetett, s egy idő után megbénította az ideiglenes kormány működését.⁹⁰

⁸⁶ Weber: *The Mexican Frontier*, 250.; Richardson [et al.]: *Texas, The Lone Star State*, 103–105.

⁸⁷ Weber: *The Mexican Frontier*, 245.; Richardson [et al.]: *Texas, The Lone Star State*, 106–107.

⁸⁸ Weber: *The Mexican Frontier*, 250.; Richardson [et al.]: *Texas, The Lone Star State*, 107.

⁸⁹ Richardson [et al.]: *Texas, The Lone Star State*, 107.

⁹⁰ Richardson [et al.], *Texas, The Lone Star State*, 107–108.; Fehrenbach: *Lone Star*, 200–201.

Stephen Austin a Háborús párt vezetője, William Wharton és a szintén Háborús párthoz tartozó Branch Archer társaságában kelt útra 1835 karácsonyán. December 26-án szálltak hajóra, s egy hét alatt értek New Orleansba. Ez alatt az idő alatt alkalmuk adódott arra, hogy jobban megismerjék egymást, és átbeszélgék küldetésük célját. A texasi küldöttektől kapott megbízás alapján egy millió dollár értékben kellett kölcsönt szerezniük, adományokat gyűjteniük, lőszert és egyéb ellátmányt vásárolniuk a hadsereg számára, s lehetőség szerint hajókat is, valamint önkénteseket toborozniuk.⁹¹

A három megbízott New Orleansba érkezve értesült arról, hogy Santa Anna sereggel indult Texas ellen. Austin a hír hallatán arra a következtetésre jutott, hogy csakis a függetlenség azonnali deklarálása s a megvédéséért folytatott harc vívhatja ki az amerikaiak szimpátiáját, s hozhatja meg a várt segítséget. Be kellett látnia, hogy Whartonnak igaza volt, amikor a mexikói federalistákkal való együttműködést és a megegyezésre való törekedést hiábavalónak tartotta. Így a New Orleansból hazaküldött levelekben már egyértelműen a függetlenség mellett foglalt állást, s ezt tette akkor is, amikor a lakosok gyűlésén felszólalt. Látogatásuk eredményesnek bizonyult: kétszázötvenezer dollár értékű kölcsönről kötöttek megállapodást. Igaz, ennek csupán húsz százalékát kapták kézhez, a fennmaradó összeget akkorra ígérték a helyiek, amikor a texasiak gyűlése ratifikálja a megállapodást.⁹²

Austin és Archer egy ideig még New Orleansban tartózkodott, s január 25-én indultak tovább a Mississippi folyó egyik gőzösén, hogy Nashville-ben csatlakozzanak Whartonhoz. Február 8-án érkeztek meg. Nehezítette útjukat, hogy közben igen hidegre fordult az idő, Wharton influenzás lett, amit Austin is elkapott, így csak a hónap végén tudtak továbbutazni.⁹³

Eközben a hírek igaznak bizonyultak, Santa Anna parancsára a mexikói seregek közel hatezer katonával Texas megeregulázására indultak.⁹⁴ A főszereg 1836. február 16-án kezdte meg az átkelést a Rio Grandén, s február 23-án érte el San Antoniót. A régi San Antonio de Valero missziót, ismertebb nevén Alamót William Travis védte alig kétszáz emberrel. Többször is üzent segítségért, de hiába.⁹⁵ Március 6-án Santa Anna katonáival végső rohamra indult, s bevette az erődtámenyt. Texasi oldalon mindössze néhány túlélő maradt.⁹⁶

Alamo ostroma idején a texasi küldöttgyűlés 1836. február 1-jén megválasztott tagjai Washington-on-the-Brazosban találkoztak, ülésüket március 1-jén nyitották meg.⁹⁷ Már az első nap elnököt választottak, s George C. Childress vezetésével kijelöltek egy öttagú bizottságot a függetlenségi nyilatkozat megfogalmazására. A dokumentumot másnap egyhangú szavazattal elfogadták.⁹⁸ Március 4-én Sam Houstont választották az összes szárazföldi texasi erő főparancsnokává, majd tizenhatodikáról tizenhetedikére virradó éjszaka az alkotmány életbelépéséig ideiglenes kormányt választottak. Az elnök David G. Burnet lett, az alelnök pedig

⁹¹ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 334.

⁹² Ennek értelmében 8%-os kamatot számítottak fel, de a texasiak az összeget és a kamatot is törleszthették közföldjeik terhére. Emiatt a későbbiekben persze sokan bírálták az egyezséget. Cantrell: *Stephen F. Austin*, 335.

⁹³ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 337–338.

⁹⁴ Richardson [et al.]: *Texas, The Lone Star State*, 109.; Perrigo: *The American Southwest*, 121.

⁹⁵ *Telegraph and Texas Register*. March 5, 1836.

⁹⁶ Richardson [et al.]: *Texas, The Lone Star State*, 109–112.; Fehrenbach: *Lone Star*, 207–214.

⁹⁷ Az ötvenkilenc képviselőből ötvenkettő az Egyesült Államokból származott. Egy Angliából, egy Írországból, egy Kanadából, egy Skóciából jött, s három mexikói volt köztük, akik közül ketten – José Antonio Navarro és José Francisco Ruíz – Texasban születtek.

⁹⁸ „*The Texas Declaration of Independence*”, March 2, 1836. In: *Documents of Texas History*, 98–99.

a mexikói Lorenzo de Zavala. Ők hajnali négy órakor letették a hivatali esküt. Néhány órával később a küldöttgyűlés feloszlott.⁹⁹

Texas függetlenségének deklarálásáról és a politikai fejleményekről azonban Austin és társai még nem tudhattak, amikor útjuk következő állomására, Louisville-be megérkeztek. Ezért Austin 1836. március 3-án kelt levelében, melyet Henry Smith – már csak volt – kormányzónak írt, változatlanul a függetlenség melletti állásfoglalást sürgette. Azzal érvelt, hogy egyébként értelmetlen lenne Washingtonba utazniuk, hisz ahhoz, hogy az Egyesült Államok kormányától támogatást kapjanak, és esetleg Texas annexiójára is sor kerülhessen, először diplomáciai elismerésre lenne szükség, ami viszont nem történhet meg a függetlenség kinyilvánítása nélkül.¹⁰⁰

A Kentucky állambeli Louisville-ből Cincinnati és Maysville érintésével 1836. március végén érkezett meg a küldöttség Washington D. C.-be. Az újságokból ugyan hamarosan tudomást szereztek a texasi függetlenségi nyilatkozatról, de hivatalos értesítést még mindig nem kaptak a texasi kormánytól, s nem volt megfelelő felhatalmazásuk sem, hogy akár a diplomáciai elismerésről, akár az Egyesült Államokhoz történő csatlakozásról tárgyaljanak.¹⁰¹ Egy hetet töltöttek el így a fővárosban, majd különváltak. Wharton, aki jó kapcsolatot ápolt Andrew Jackson elnökkel, Washingtonban maradt, Archer a virginiai Richmondba utazott, Austin pedig először Philadelphiába, majd New Yorkba. Az elkövetkező hetek során találkozott a keleti parti városok üzleti és politikai életének prominens személyiségeivel, de csupán százezer dolláros kölcsönről sikerült megállapodnia, melyből tízezret kapott kézhez. Késérőséggel töltötte el ez is és a Texasból érkező hírek is.¹⁰²

Alamo elfoglalása után ugyanis Santa Anna katonái egy részét egy közel négyszáz fős önkéntes texasi csapat ellen küldte, melyet James W. Fannin vezetett. Az ütközetre Goliad mellett került sor. A mexikóiak megadásra kényszerítették a texasiakat, de a fegyverletételért cserébe szabad elvonulást ígértek. Ehelyett azonban Santa Anna a foglyok kivégzését rendelte el, akiket 1836. március 27-én mindenféle bírói tárgyalás nélkül lemészároltak.¹⁰³ Amikor Austin ennek híret vette, de még nem szerzett tudomást Sam Houston április 21-ei San Jacinto melletti győzelméről, L. F. Linnek, Missouri állam szenátorának írt levelében úgy fogalmazott, hogy a konfliktus nem más, mint „barbár és despotikus elvek háborúja, melyet a korcs spanyol-indián és néger faj visel a civilizáció és az angolszász faj ellen”.¹⁰⁴ Ezért arra kérte az Egyesült Államokat, küldjön hadsereget Texasba, s parancsoljon megálljt Santa Annának. Retorikájának bizonyos elemei a déli rabszolgatartó ültetvényesek jelentős részének nézeteit tükrözték, de a faji előítéletet sugalló megfogalmazás valószínűleg nem személyes meggyőződéséből, sokkal inkább a körülmények okozta kétségbeeséséből fakadt. A háborús válságot, illetve hazatértét követően, 1836 augusztusában már árnyaltabban fogalmazott, s a történetekért a spanyol gyarmati múltat tette felelőssé: „...[a mexikói] káoszt az okozta, hogy nagyon gyors volt az átalakulás a túlzott spanyol rabszolgaságból és tudatlanságból a túlzott republikánus szabadságba.”¹⁰⁵

Stephen F. Austin május közepén visszautazott a fővárosba, s már az Ohio folyó egyik gőzösén hazafelé tartott, amikor értesült a Sam Houston vezette texasi sereg sikeréről. Sam

⁹⁹ Richardson [et al.]: *Texas, The Lone Star State*, 114–115.

¹⁰⁰ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 338.

¹⁰¹ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 343.

¹⁰² Cantrell: *Stephen F. Austin*, 345.; Fehrenbach: *Lone Star*, 235.

¹⁰³ Perrigo: *The American Southwest*, 123.; Fehrenbach: *Lone Star*, 225–227.

¹⁰⁴ SFA L. F. Linn szenátorának, 1836. május 4. In: *The Papers of the Texas Revolution*, VI. 160–164.

¹⁰⁵ SFA W. S. Archernek, 1836. augusztus 15. In: AP III. 416.

Houston március eleji megbízását követően hozzájárult a hadsereg toborzásához és megszervezéséhez, de tudta, hogy a mexikói fősereggel való megütközéshez hosszabb felkészülésre van szüksége, ezért kitért útjából, s visszavonult kelet felé. A texasiak közül sokan elmenekültek San Antonióból, sőt az ideiglenes kormány is elköltözött, s átmenetileg a Galvestoni-öböl partján fekvő Harrisburg lett az új főváros. Houston terve viszont bevált, seregéhez egyre többen csatlakoztak, nemcsak texasiak, hanem önkéntes egységek érkeztek Mississippi, Kentucky és Ohio államból is.¹⁰⁶

Közben Santa Anna megosztotta erőit, s egy részüket – körülbelül ezeröttszáz katonát – kelet felé vezette, hogy üldözőbe vegye a visszavonuló texasiakat. A mai Houstonhoz közel, a San Jacinto folyó partján a texasiak nyolcszáz fős serege azonban meglepte, s 1836. április 21-én teljesen megsemmisítette a centralistákat. Santa Anna elmenekült a csata helyszínéről, de fogságba ejtették, és arra kényszerítették, hogy a Velascói szerződésben elismerje Texas függetlenségét, és beleegyezzen a mexikói csapatok Rio Grande mögé történő visszavonásába.¹⁰⁷ Habár Mexikó sohasem ratifikálta a szerződéseket, Texas függetlensége tulajdonképpen megvalósult, s a Texasi Köztársaság politikai kereteinek kialakításában már Stephen Austin is részt vett.¹⁰⁸

Austin hazaérkezése

Austin 1836. június 10-én érkezett meg New Orleansba, s ekkor értesült a történeletről. Ennek ellenére csalódott volt, s az Egyesült Államokban töltött hat hónapot elvesztegetett időnek érezte. Úgy gondolta, sokkal nagyobb szükség lett volna rá Texasban, s amikor június végén visszaérkezett az immár független államba, lázas igyekezettel látott hozzá a politikai egyeztetésekhez és birtokai ügyeinek rendezéséhez. Július 1-jén meglátogatta Santa Annát a Brazos folyó mentén fekvő kis falu, Columbia börtönében. Austin terve az lett volna, hogy a mexikói tábornokkal levelet írat Andrew Jackson elnöknek, melyben felkéri őt, hogy közvetítsen Texas és Mexikó között, amit az elnök amerikai katonai jelenléttel is támogatott volna, s a végleges rendezés után Santa Anna visszatérhetett volna Mexikóba.¹⁰⁹ Eközben azonban a washingtoni kormányzat már elismerte a Santa Anna helyére lépő új mexikói kormányt, mely elutasította a tábornok visszafogadását.

Austin ezek után Velascóba utazott, ahol az Egyesült Államokból épp visszatérő Wharntonnal és Archerrel találkozott. Egyrészt elkészítették a beszámolót amerikai küldetésükről, másrészt társai megerősítették abbéli meggyőződésében, hogy indulnia kell a közelgő választásokon a Texasi Köztársaság elnöki tisztségéért. Jelöltségét augusztus 4-én hozta nyilvánosságra.¹¹⁰ Vele szemben a Hábórus párt jelöltjeként Henry Smith indult. Bár Austin meghatározó szerepet játszott az első texasi kolóniák alapításában, s a tartomány gazdasági és

¹⁰⁶ Perrigo: *The American Southwest*, 123.; Fehrenbach: *Lone Star*, 235. Érdemes megjegyezni, hogy később a mexikói kormány ezért tiltakozását fejezte ki, arra hivatkozván, hogy az USA beleavatkozott a küzdelembe. Az igaz, hogy Jackson elnök nem adott ki semlegességi nyilatkozatot, de reguláris amerikai erők sohasem érkeztek Texas megsegítésére.

¹⁰⁷ „The Treaty of Velasco”, *May 14, 1836*. In: *Documents of Texas History*, 117–118.; Fehrenbach: *Lone Star*, 241.; Salvat – Rosas: *Historia de México*, X. 1773–1774.

¹⁰⁸ Perrigo: *The American Southwest*, 124.; Weber: *The Mexican Frontier*, 251.; Fehrenbach: *Lone Star*, 230–233.; Semo: *México, un pueblo en la historia*, 125.; Sierra, Justo: *Evolución política del pueblo mexicano*. Obras Completas Tomo XII. México, 1977. 215–216.; Vázquez, Josefina – Meyer, Lorenzo: *México frente a Estados Unidos (Un ensayo histórico, 1776–1993)*. México, 1995. 49.

¹⁰⁹ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 349.

¹¹⁰ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 350.

politikai fejlődésében, így sokak körében népszerű volt, esélyeit nagymértékben csökkentette az a tény, hogy a legkiélezettebb időszakban távol volt a tartománytól, azt megelőzően pedig folyamatosan együttműködésre törekedett a mexikói kormánnyal. Ennek ellenére bizakodással töltötte el, hogy amerikai megbízatásukat követően már Wharton, Archer és a Hábórus párt jó néhány tagja is mellette foglalt állást Henry Smith-szel szemben. Arra azonban nem számított, hogy két héttel a választások előtt Sam Houston is jelölteti magát elnöknek. A katonai sikert követően Houston politikai szerepvállalását az is indokolhatta, hogy ő nem kötelezte el magát korábban sem a Békepárt, sem a Hábórus párt mellett, így alkalmas lehetett a két csoportosulás közötti kompromisszum megteremtésére, s frissen szerzett befolyása révén konszolidálni tudta a függetlenné vált államot.

A Texasi Köztársaság megalakulása

1836 júliusában David G. Burnet, a Texasi Köztársaság ideiglenes elnöke szavazást és választást írt ki szeptember első hétfőjére. Dönteni kellett a texasi küldöttgyűlés által készített alkotmány elfogadásáról, a tisztviselők választásáról és az Amerikai Egyesült Államokhoz történő csatlakozásról. Texas polgárai Sam Houstont választották meg az első, kétéves elnöki terminusra. Több mint ötezren szavaztak rá, miközben ellenfeleire, Henry Smithre és Austinra csupán néhány százan. Hasonlóképpen elsőpró többséget kapott az annexió ügye is.¹¹¹

Houston kormányában Stephen F. Austin lett a külügyminiszter, Henry Smith a pénzügyminiszter, William Wharton pedig arra kapott megbízást, hogy a Texasi Köztársaságot Washington D. C-ben képviselje. A politikai konszolidáció kezdeti lépéseiben még fontos szerepet játszott Austin, új feladatát azonban már nem sokáig tudta ellátni, alig két hónappal a kormány hivatalba lépése után meghalt.

A választásokat megelőző napokban Austin már súlyos beteg volt. Követi megbízatása Mexikóba, majd az Egyesült Államokba, a mexikóvárosi börtön, a hosszú, fárasztó utazások és az időjárás okozta viszontagságok legyengítették szervezetét. Amikor Texasba visszatért, nem volt hol lakjon, mert San Felipét a függetlenségi háború alatt felégették, s otthona is a lángok martalékává vált. Végül egyik barátja, az ír származású George B. McKinstry ajánlott fel számára egy szobát a még mindig határvidéki kis falu, de a háború vége óta fővárosként funkcionáló Columbia városában. Austin egy kis, fűtetlen szobában lakott, itt rendezte be külügyminiszteri hivatalát is. Fáradhatatlanul dolgozott, de december végén újból megfázott, majd tüdőgyulladást kapott. Az orvosok mindent megpróbáltak, de nem tudtak segíteni rajta. 1836. december 27-én meghalt. Szemtanúk szerint utolsó szavai a következők voltak: „Elismerték Texas függetlenségét! Nem olvastátok az újságban? Doktor Archer mondta nekem.”¹¹²

Sam Houston még aznap utasítást adott a hadügyminiszternek, hogy a kormány nevében hivatalosan jelentse be a történeteket. „Texas Atyja nincs többé! A vadon első úttörője elment! Stephen F. Austin tábornok, külügyminiszter ezen a napon elhunyt” – szólta a közlemény.¹¹³ Houston rendelkezése szerint a következő harminc napban a kormány tagjainak fekete karszalagot kellett viselniük, hogy „tiszttelegjenek [Austin] tekintélye és erkölcsi tartása előtt, s

¹¹¹ Perrigo: *The American Southwest*, 124.; Cantrell: *Stephen F. Austin*, 355.; Fehrenbach: *Lone Star*, 245–246.

¹¹² Idézi Cantrell: *Stephen F. Austin*, 364.

¹¹³ Nevín: *The Texans*, 204.

kifejezzék a nemzet háláját fáradhatatlan odaadása és felbecsülhetetlen jelentőségű szolgálata iránt”.¹¹⁴

Austin negyvenhárom évesen halt meg, tizenöt évvel azután, hogy Texasba érkezett. A tartomány helyzete jelentősen megváltozott ez idő alatt, de Austin utolsó szavai csak reményeit tükrözték, hiszen a Texasi Köztársaság függetlenségét 1836 végén még egyetlen ország sem ismerte el. Az Egyesült Államok kongresszusa elutasította az annexióra vonatkozó kérelmet, de Andrew Jackson elnöksége utolsó napján, 1837. március 3-án a diplomáciai elismerés jeleként követet nevezett ki Texasba.¹¹⁵ Stephen Austin ezt már nem érte meg, s azt sem, amikor hosszú vitákat követően a terület végül 1845-ben az Amerikai Egyesült Államok 28. tagállama lett,¹¹⁶ de vitathatatlanul fontos szerepet játszott Texas 19. század eleji történetében, s bár eredeti szándéka nem ez volt, annak amerikaivá válásában is.

Amikor az 1821-ben függetlenné vált Mexikó kormánya megerősítette az Austin család számára adott engedélyt az első háromszáz amerikai család betelepítéséről, Stephent több cél is vezette. Egyrészt az apjától örökölt feladatot szerette volna végrehajtani – a család adósságait törleszteni és a gazdasági vállalkozást sikerre vinni –, másrészt ezzel párhuzamosan a gyéren lakott határvidéki terület benépesítését igyekezett elősegíteni. Bár számos nehézségbe ütközött, és sokszor kétségek gyötörték, abban is bízott, hogy önálló vállalkozása révén kiléphet apja árnyékából. Tudta, hogy a siker egyik legfontosabb záloga az lehet, ha együttműködik a mexikói kormánnyal. *Empresarió*ként amerikaiak százainak Texasba érkezését és letelepedését készítette elő s szervezte meg, miközben saját, egyre gyarapodó birtokainak ügyeit is intézte. Így fokozatosan a texasi gazdasági és politikai elit egyik legbefolyásosabb tagjává vált. Vezető szerepét elismerték a Texasban élő amerikai üzletemberek és politikusok, Green DeWitt, Sterling C. Robertson, David G. Burnet, a Wharton fivérek, s a *tejanók* (mexikói származású texasiak), Martín de León, Juan Nepomuceno Seguín, Lorenzo de Zavala, José Antonio Navarro is.¹¹⁷

Amikor azonban megnövekedett a tartomány népessége, s az újonnan érkezők már nem kértek engedélyt sem az *empresarió*któl, sem a mexikói kormánnyal a letelepedésre, miközben Santa Anna elnöksége alatt ismét felerősödtek a központosító törekvések az egész országban, Austin is választás elé került. A radikális Hábórus párttal szembehelyezkedve még ekkor is megoldást keresett, s a texasiak megbízásából Mexikóvárosba utazott. Távolléte alatt azonban felgyorsultak az események Texasban, s mire visszatért, már kicsúszott kezéből

¹¹⁴ Cantrell: *Stephen F. Austin*, 365.

¹¹⁵ Nevin: *The Texans*, 204.

¹¹⁶ „The Resolution Annexing Texas to the United States”, March 1, 1845. In: *Documents of Texas History*, 146–147.; Perrigo: *The American Southwest*, 133–134.; Calvert – De León: *The History of Texas*, 102–103.; Fehrenbach: *Lone Star*, 265–267.

¹¹⁷ Green DeWitt 1822-ben Kentuckyból költözött Texasba, s az Austin teleptől délnyugatra közel kétszáz családot telepített le. Sterling C. Robertson Tennessee államból érkezett, s közel hatszáz család beköltözését szervezte meg. Tagja volt a függetlenségi nyilatkozatot és a Texas alkotmányát elfogadó gyűlésnek is. David G. Burnet 1825-ben háromszáz család letelepítésére kapott engedélyt, 1836-ban pedig a Texasi Köztársaság ideiglenes elnöke lett. 1824-ben Guadalupe Victoria elnökről nevezte el telepét Martín de León, mely az egyetlen olyan város volt, ahol a függetlenségi háború végéig a mexikóiak többségben maradtak. Juan N. Seguín az egyik legbefolyásosabb liberális *tejano* család feje volt, harcolt a függetlenségi háborúban, majd San Antonio polgármestere lett. Lorenzo de Zavala a Yucatán félszigetről érkezve csatlakozott a texasi függetlenségi mozgalomhoz, s az új állam első al-elnökévé választották. José Antonio Navarro Texasban született, tehetős földbirtokos családban. Barátságot kötött Austinnal, és a gazdasági fejlődés érdekében támogatta az amerikaiak betelepülését. Az 1836. márciusi küldöttgyűlésen Texas elszakadása mellett szavazott, részt vett az alkotmány kidolgozásában, 1845-ben pedig támogatta az Egyesült Államokhoz való csatlakozást.

az irányítás. Igaz, a centralizációra irányuló intézkedések és a megnövelt katonai jelenlét hatására ekkorra már maga is úgy látta, nincs lehetőség békés megoldásra.

Fontos kiemelni, hogy 1835–1836-ban Texashoz hasonlóan más, főként a peremvidéken lévő mexikói tartományok is felléptek a központosító törekvések ellen s a szövetségi alkotmány védelmében. Nem egy esetben került sor elszakadási kísérletre is, ezek azonban kudarcba fulladtak. Texas esete különleges volt, hisz itt a centrum és a periféria, az ország magja és a határvidéki tartományok közötti viták és konfliktusok során különös súllyal esett latba az a tény, hogy lakóinak többsége más etnikumhoz tartozott. Ennek következtében az elszakadás és egy másik államhoz való esetleges csatlakozás alternatívája mindvégig jelen volt. Azt is meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a harc során a szembenálló felek nem etnikai hovatartozás alapján csoportosultak, az amerikai telepesek és a *tejanók* érdekei sok tekintetben közösek voltak. A tehetősebb vállalkozók, a texasi gazdasági és politikai élet vezetői, köztük Stephen F. Austin még a feszültségek kiéleződésekor sem gondoltak elszakadásra. A függetlenségi háború kezdeményezői főleg olyanok voltak, akik nem sokkal korábban érkeztek a vidékre, így még nem kockáztattak sokat. A már bizonyos fokú egzisztenciát elért telepesek és ültetvényesek pedig csak akkor ragadtak fegyvert, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Santa Annával nem lehet tárgyalni. Így tett Austin is, s ezzel immár katonai szerepet is vállalt a Texasi Köztársaság függetlenségének kivívásában.

ANDREA KÖKÉNY

Stephen F. Austin and the birth of the Republic of Texas

2016 marked the 180th anniversary of the Texas Revolution, during which the territory formerly belonging to the Spanish colonial empire seceded from Mexico, and thus the Republic of Texas was established. Stephen F. Austin played an important role in this process as he founded the first American colony in the area with the permission of the Spanish, and then the Mexican government.

Eugene C. Barker's work of 1925, *The Life of Stephen F. Austin*, was the only monograph about the Austin-family and Stephen F. Austin for a long time, therefore it affected generations of historians. In 1999, Gregg Cantrell's biography entitled *Stephen F. Austin, Empresario of Texas* was published, which, based on a wide range of sources, put Austin's life and career in a new perspective. It took new aspects into consideration to make the highly idealized image more nuanced. While Barker's biography depicted Austin as a humble, self-sacrificing statesman who worked tirelessly for his new homeland, Cantrell focused on his complex personality. He showed the reasons for his decisions; his dilemmas in his private life, as a businessman, politician, and diplomat; the challenges and opportunities he had; and most importantly, how all these influenced the history of Texas in the first decades of the 19th century.

The aim of this study is to bring Stephen F. Austin into the limelight and examine his role in the Americanization of Texas from a new perspective, focusing on his relationship with the American settlers as well as the Mexican and American governments. The analysis is based on primary sources: Austin's private and official correspondence, newspaper articles, travelers' accounts, and other documents.

FARKAS ZSUZSA

A fénykép fogadtatása Magyarországon

Az első év története

Egy új médium megjelenése két csoportra osztja a közönséget, az egyik csoportot azok alkotják, akik megértik az új műveket, és meghatározott kritériumok alapján képesek értékelni. A másik csoportot pedig azok, akik elutasítják, sőt esztétikailag sem tudják értékelni, nem képesek esztétikai tényként befogadni azokat. Az első pillanattól vannak tehát, akik igénylik e műveket, és vannak, akik nem. Az elutasítók az esztétikai szféra határain belülre nem kerülhetnek. A médiumok megértésével párhuzamosan a felhasználók tábora fokozatosan növekszik. A folyamat viszonylag „lassú”, mert a szavak és a mondatok nem pótolhatják a vizualizációt. Egy új médium precízen leírható, mint alább láthatjuk számos példán keresztül, mégis nehezen képzelhető el.

Bizonyos információk a lexikonok, enciklopédiák, tankönyvek által váltak a nagy tömegek számára elérhetővé a 19. század elejétől. Ezekhez az információközvetítőkhöz a litográfált újságok jóvoltából a periodikák és később a folyóiratok, napilapok is csatlakoztak. Halatlanul nagy adatbázist alkotnak, amelyekből kiolvashatóvá válik az a történet is, ahogyan megjelent Magyarországon a fényképezés felfedezésének ténye, majd a készítési metódus leírása is. A fényképezés felfedezésének idejében már kialakult és elfogadott tény volt, hogy a magasabb szintű oktatási intézmények mellett könyvtárak is léteztek, sőt alakulóban voltak a közkönyvtárak, melyek széles körben szolgáltattak ismereteket. Zártabb bázist alkottak az arisztokraták magánkönyvtárai. Más természetű írások, mint a korabeli regények vagy naplók és visszaemlékezések számos esetben utalnak a képekre, fényképekre, de sajnos ezek még nem kerültek feldolgozásra. Nyilvánvaló érdekességük folytán a személyesség, egyéni érzelmek megtapasztalásával új, érdekes dimenziókat eredményezhetnek, az általános terjedési mechanizmus feltárása mellett fontos új nézőpontot szolgáltatnak.¹ Érdemes odafigyelni, hogy egy-egy kép milyen erővel rendelkezett a környezetében, hogyan őrizték, vállalva akár a börtönbüntetés kockázatát is.

A fényképezés első húszéves (úgynevezett korai) története mindenütt két egymásra épülő szakaszból áll. Az első a dagerrotípia (fémkép) korszaka, amely 1839-től az 1850-es évek közepéig tart.² Ezt követi a papír fényképezés időszaka, mely a technikai változások alapján szakaszolható tovább. Ez a történet egybefonódik a fénykép fogadtatásának eseményeivel is, hiszen e képek megjelenése izgalmas változásokat eredményezett.

¹ Az esendő emberek észrevételein, élményein, érzésein keresztül könnyebb feldolgozni a témát.

² Szilágyi Gábor fotótörténetében az „Eszközök és eszközhasználók” című bevezető írásban az első fejezet a Fémképeket mutatja be. Szilágyi a fémkép megjelenést a dagerrotípia időszakára vonatkoztatva tárgyalta, függetlenül attól, hogy a századfordulón a gyorsfényképezésnél ferrotípiákat, vagyis vasképeket állítottak elő. Szilágyi Gábor: *Magyar fotográfia története. A fémképtől a színes fényképig*. Budapest, 1996. 13–26.

A dagerrotípia történetét legalább négy lehetséges szempontból szokás elemezni. Az első megközelítés a kép létrehozásának fizikai leírásai, a receptkönyvek, szabadalmi ismertetések, vegyészeti, optikai tudnivalók megértése, összegzése. E témához komoly gépészeti, vegyészeti, fizikai ismeretek szükségesek a galvanizálástól egészen a lencserendszerek szerepének ismeretéig. A jelen elemzésben erre a megközelítésre csak utalunk, hiszen a készítés egykori módszerének szinte minden speciális kifejezése, mondata magyarázatra szorul.

A második lehetséges rendezőelvet maguk a tárgyak és az azok vizsgálatából nyert adatok szolgáltatják. A magyar területen megmaradt dagerrotípiák egy része múzeumi, másik része magántulajdoni őrzésben vannak, az azokról készült reprodukciók is csak részben ismertek. A dagerrotípiák vizsgálatából nyert adatok: a lemezek jelzései, anyaguk most még nem segítik a mesterek vásárlási és készítési módszerének precíz rekonstrukcióját. A 21. századra szélesebb körben ismertté vált a dagerrotípia ritkaságából, egyediségéből adódó különös értéke, ezért folyamatosan kerülnek elő újabbak. E terület dokumentációs kutatásokkal való kiegészítése csak akkor lehetséges, ha valamely gyűjteményi egység már publikálásra került.

A harmadik lehetséges interpretálási lehetőség az ábrázoltak felől feltárni az egykori eseményeket. Ez a módszer főleg a híres emberek miatt (Petőfi Sándor, Kossuth Lajos és az 1848-as harcok szereplői) hoznak folyamatosan új eredményeket. A magyar szabadságharc kapcsán számos dokumentáció kerül feldolgozásra, az ikonográfiai összegzésekben számos utalást találunk akvarellekre, metszetekre és fényképekre is. Ez alkalommal a megközelítésre szinte egyáltalán nincs lehetőség, mert a korabeli magyar lapok az 1840-es években kevéssé részletezik a kulturális szokásokat, a harcok időszakában pedig nem írnak ezekről a mindennapi ügyekről. Az 1850-es években tilos volt megemlíteni a nevezetes, elítélt embereket és a róluk készült képeket is.

A negyedik lehetséges rendezőelv a dokumentumok felől feltárni a tényeket. A budapesti és a vidéki, megyei és városi levéltárak őrzik azokat a hivatalos iratokat, amelyekre a mestereknek azért volt szükségük, hogy üzletet nyithassanak. Összegyűjtésük, publikálásuk még nem kezdődött el. Ugyanakkor a dokumentumok nyomtatott formái: a periodikák és újságok – melyek másodlagosnak is minősíthetők – nagyobb példányszámuk miatt könnyebben hozzáférhetők. A 19. század közepén a budapesti kiadású lapok gyors ütemben szaporodtak, a vidékiek igen hektikusan jelentek meg, de területi eloszlásuk változatos, így mintaként szolgálhatnak a fényképezés terjedésére irányuló vizsgálatban.

Mary Warner Marien: *A fotográfia nagykönyve*³ című munkája 2002-ben jelent meg angolul, magyar fordítása pedig 2011-ben. A szerző korszakolásával szükséges foglalkozni, mert ez a majdnem 600 oldalas, illusztrált fotótörténet az egyetlen modern szemléletű, magyar nyelven olvasható, széles körben ismert mű. „A fényképészet kezdetei” részben az 1839-ig tartó fejleményeket írja le, míg a következő rész „A fényképészet második feltalálása” címszó alatt az 1839–1854 közötti időszakra vonatkozó adatokat közli. Érdeklődve olvassuk a nyugat-európai és más kontinensen zajló, ma már szinte összefüggőnek tűnő történeteket, de kapcsolódási pontunk nagyon kevés van. Vállalhatatlan feladat, hogy a fénykép felfedezése nyugat-európai történetének teljes szöveges bázisát ismerthessem, hiszen ez könyvtárnyi irodalmat jelent. Ennek nagy része pusztán technikai jellegű, hiszen a lencsék, tehát maga a gépezet és a vegyészeti újítások, vagyis az úgynevezett gyorsítók feltalálása és a hordozó lapok előkészítése: például a galvanizálás mindennapi szabadalmakat, híreket eredményezett. Ezek bejelentésén túl a kipróbálás és az eredményesség leírásai sokkal izgalmasabbnak ígértek a lapok számára. Mindezen bőséges anyagot nehéz teljességében átlátni a francia és

³ Marien, Mary Warner: *A fotográfia nagykönyve, A fényképezés kultúrtörténete*. Budapest, 2012. 575. Fordította: Gyárfás Veronika.

angol periodikákban és újságokban. A mai tanulmányok a megmaradt művek készítésével, fennmaradásával, mai állapotuk milyenségével, és a képek ikonográfiai jelentésével foglalkoznak. Például reprezentatív kötetet jelentetett meg Carol Armstrong 1998-ban az angol fényképekkel illusztrált könyvekről, mely Talbot -tól (1844) egészen Cameronig (1875) sorakoztatja fel a fennmaradt műveket.⁴ Magyarországon ilyen kötetek nem jelentek meg, az effajta megközelítés is hiányzik. A fotótörténeti kutatások vezető témái a magyar gyakorlatba nem ültethetők át. Bennünket a nyelvújítási mozgalmakkal kibontakozó magyar nyelvi kultúra és az új médium interpretálásának lehetőségei érdekelnek.

A magyar politikai helyzet közismert. A Osztrák Császárságban a művelődés színterei a színházak, a kiállítások, az egyesületek és a különféle újságok voltak. Mindegyik fontos terület, hiszen az ezeken való részvétellel a nemzeti eszméhez való feltétlen ragaszkodást lehetett demonstrálni. Az 1850-es években, az elnyomás időszakában pedig ezek pótolták a politikai tevékenységet. A kulturális életre a nyilvános kiállítások is hatást gyakoroltak. A sajátos történelmi helyzet folytán a fénykép történeti értéke miatt ma fontosnak vélt nyugat-európai művekhez hasonlókat nem születtek nálunk. Ha sorra vesszük a hiányokat Marien felosztása alapján, megállapíthatjuk, hogy 1860-ig nincs mikroszkopikus, távcsövekkel rögzített csillagászati, biológiai, antropológiai, riport, háborús, eseményeket rögzítő felvétel. Hiányoznak az expedíciós és úti, a műemlékbizottság által megrendelt építészeti és tájkép, sőt a rendőrségi képek is. Mindez azt jelenti, hogy a képek tematikai tagozódása nálunk jóval később, a dagerrotípia időszakasza után ment csak végbe. Magáról a differenciálódásról, vagyis hogy a nyugat-európai területeken mi mindenre használta a tudós társadalom a képeket, és milyen képek kerültek a kereskedelembe, amelyeknek eredeti felvételek voltak az elsődleges forrásai, már a magyarok is olvashattak a folyóiratokban. Az értelmiségi réteg jól beszélt, írt és olvasott legalább németül, de számosan tudtak más nyelveken is.

A magyar emléktanyagban főként arcképeket ismerünk a dagerrotípia időszakából. Ezekből készült a legtöbb, aminek egyik mai magyarázata az, hogy egyre nagyobb szerepet kapott az én-kép rögzítésének vágya. Az ember személyes élettörténete gyermekkorától öregkoráig megragadható képi világgá alakult. Az ember minden évben megkettőzhette önmagát, minden évben megfigyelhette arcának, alakjának változását. A tükör mindezt otthon is megmutatta, de olcsón ez nem volt állandósítható. Nem volt mód mindezt albumba rendezni és felmutatni: ez voltam és vagyok én, ez a családom egykor és most, ez az én környezetem, ez az én hazám stb. Kinek-kinek vérmérséklete, pénztárcája, tanultsága alapján kigondolt formában valósultak meg a különféle albumok, gyűjtemények.

A fényképészet első tizenöt évében elterjedt az új képtípus, mely komoly üzletággá alakult. Ennek a sikernek egyik magyarázata lehet az is, hogy az emberek nézni, majd gyűjteni és birtokolni szerették volna az új médiumokat. A nagyobb városok gazdag polgárai már hallottak róla, sőt egyesek láthattak ilyeneket azoknál, aki elutaztak távoli nagyvárosokba vagy a fővárosokba, ahol felkeresték a mesterek műtermeit. Azokat a gócpontokat keressük, ahonnan kiáramlott a kép készítésének gyakorlati tudása. Azt a hálózatot szeretnénk feltárni és rekonstruálni, mely lehetővé tette a robbanásszerű, azonnali megismerést. A komplex kutatás adatfeltárása folyamatban van, de az ismeretek terjedési mechanizmusának vizsgálatához még sok idő szükséges. Úgy tűnik, hogy az újdonság régen is pókhálószerűen terjedt, és egyre sűrűbb hálót alkotott. Először a fővárosban, majd a nagyobb városokban voltak jelen a mesterek, állandósult műteremmel. Innen térképezték fel a környezetüket, többnyire ideiglenes műtermek működtetésével elégitették ki a közönséget. Lassan a kisebb településeken

⁴ Armstrong, Carol: *Scenes in Library. Reading the Photograph in the Book, 1843–1875*. Massachusetts, 1998. OCTOBER Book.

is megtelepedett a fényképész, aki esetleg gyógyszerész, rajztanár, festő is volt egy személyben. A század végére az igények növekedésével a kétezzer lelket számláló települések már képesek voltak eltartani egy fényképészt.⁵ Új szintet jelentett, amikor már néhány gazdagabb család is vásárolt fényképező apparátust, vagyis megjelent az amatőr művész is. Minél többen ismerték az új médiumot, annál fontosabbá vált definiálásuk, szöveges meghatározásuk. A képzőművészet rangjára emelt kép számos vitát gerjesztett, és különféle vélemények alakultak, nőtt az elfogadók és az elítélők tábora is. Önálló véleménnyel ebben a vitában a magyar értelmiség nem vett részt, ilyen vélemények majd csak az 1860-as évek után jelentek meg. Lassan alakult a riportfényképezés is, mely által a történelmi és személyes események dokumentálása jelentősen megerősödött.

Már a 18. század végétől jelentős ismeretekkel rendelkezett az egyre tanultabb polgári társadalom. Bizonyos alapvető könyvek segítették a tudás bővítését. Az egyik komoly nagy összegzés az illusztrált voltánál fogva egyedülálló francia *Encyclopedie* volt, mely Denise Diderot és Jean le Rond d'Alembert szerkesztése mellett 1751 és 1780 között harmincöt kötetben jelent meg. A benne található 3129 rajz kivételesen jelenítette meg az ismereteket, ezek váltak képi világunk alapjává. Az *Encyclopedie* harmadik kötetében 1763-ból a „rajz” címszónál található az a berendezés, mely megjelenésében és funkcióját tekintve szűk körben: a művészek gyakorlati munkáját segítve már régóta ismert volt. A *camera obscura*t illusztráló rajzok közül a IV. ábrán a közkezdelt három típust használat közben mutatják be. A berendezés segítségével a rajzoló az eléjük tárt táji látványt a tükrök és lencsék segítségével kicsinyítve nézhették. A kamerába helyezett papírra vetült a kép, mely ekkor még nem volt rögzíthető. A hordozható kis készülékbe a művész behelyezte a papírlapot, majd körberajzolta a pontos, valóság-hű látványt. Az asztalra helyezett szerkezetbe a művész csak a fejét dughatta be. Az V. ábrán négy kamera látható, az egyikben a tükröztetett tájat lehetett ábrázolni, a másikon a rajzoló függőny borította. A *camera obscura* különféle lencsékkel és tükrökkel ellátott szerkezet, már a 16. század óta széles körben szolgált a tájfestőket. Giambattista della Porta húszkötetes *Magiae naturalis...*⁶ című művében (1558) önálló fejezetet szentelt a homorú tükrök tulajdonságainak. Említést tesz egy lyukkameráról, vagyis egy olyan dobozról, amelynek a nyílásába nem illesztettek lencsét. Száz évvel később, 1665-ben Athanasius Kirchner tudósított először a hordszékhez hasonlító sötétkameráról, amelyben két lencsét helyeztek el.⁷ Rengeteg változat alakult ki, hiszen időnként egész lencserendszert, sőt tükröket is felhasználtak a tökéletesítéshez. Végül három modell vált általánossá, ezeket közölte az *Encyclopedie*. A „*camera obscura*” címszó szerzője kiemelte, hogy a géppel rajzolt képhez nincs hasonló, mely a színeket és a „mozgalmakat” annyira hűen elevenítené meg. A legfőbb erénye az volt, hogy akik nem tudtak rajzolni, azok e készülék segítségével pontosan és határozottan tudtak haladni.

A 18. század végére azok is megismerhették formáját, felmérhették milyenségét, akiket konkrétan a rajzolás megkönnyítése nem érdekelt. A következő nagy ismeretterjesztési vállalkozás az *Encyclopedie méthodique* volt, az előző bővített kiadásaként jelent meg, melyből bizonyos szócikkeket, azok részeit, rajzokat megtartottak. Az úgynevezett *Pankouche Encyclopedie* 166 kötetében az említett leírás és a rajzok is teljesen változatlanok maradtak. Az 1782–1832 között megjelenő sorozatban a második kötetben helyezték el a *camera obscura*

⁵ Farkas Zsuzsa: *Hány fényképészt ismerünk? A fényképész szakma növekedése a magyar korona területén 1840–1890 között*. Fotóművészet, 54. évf. (2010) 2. sz. 116–119.

⁶ *Libri 20, in quibus scientiarum naturalium divitiae ... demonstrantur*. Napoli, 1558.

⁷ *Ars magna licis et umbrae...* Roma, 1646. 806.

rajzait, mely kötet 1791-ben látott napvilágot.⁸ A 19. század elején Franciaországban két készüléket kedveltek. Mollet abbé összecsukható sötétkamráját (1743) főként a tudomány művelői használták. Castellan sötétkamráját a művészek kedvelték, a háromlábú, felcsapható fedelű kamera már a későbbi fényképező apparátushoz hasonlított. A *camera obscurát* később számos iskolai szertár is megszerezte és használta, s mint érdekes technikai találmányt mutatták be a tanulóknak.

A rajzológépeknek a művészi ábrázolást megkönnyítő segédeszközök számos válfaja alakult ki: pantográf, homeográf, majd a belőlük kifejlesztett kordonográf, agatográf és fizionotrász. Ezek annyiban megegyeztek, hogy tárgyak ábrázolásához szükséges támpontokat adtak, és a rajzoló feladata volt a kijelölt részek összekapcsolása. A sötétkamra és a fényre érzékeny anyagok együttes alkalmazásának ötlete új lehetőséget teremtett, amit hosszú kémiai, vegytani kísérletezés előzött meg.

Az alábbi részlet egy hosszabb tanulmány első, legfontosabb fejezete, amely a fénykép fogadtatásának történetét dolgozza fel egészen 1860-ig.⁹ A jelen keretek az első év történetének felvázolását teszik lehetővé, Vállas Antal (1809–1869) 1840-es sikertelen kísérletétől eltekintve az első két évből nem maradt fenn magyar dagerrotíпия.

1839: a fényképezés bejelentése

A Louis Daguerre (1787–1851) és a William Henry Fox Talbot (1800–1877) – élettörténetük ismertetésétől eltekintünk, mivel alakjuk közismert – szabadalmi eljárás bejelentésének, elfogadásának és közzétételének évében a magyar sajtóban 38 hírt találtunk erről, amelyek többnyire áttétellel, vagyis a francia hírlapi irodalomból a német sajtón keresztül érkeztek hozzánk. A továbbiakban a magyar nyelven megjelent szövegeken keresztül olvassuk a felfedezés és a képek ismertetésének történetét, amelyek a régies magyar nyelvezen keresztül is rávilágítanak a magyar hírlapírói gyakorlatra.

1839. január 7-én az első párizsi, hivatalos bemutató után (melynek során François Arago¹⁰ (1786–1853) nagy vonalakban ismertette Daguerre eljárását a Francia Tudományos Akadémia előtt) a francia újságok részletesen beszámoltak az új képfajtáról. A *La Gazette de France* megelőzve Arago bejelentését már január 6-án hírt adott a találmányról, és méltányos értékelését is elvégezte. Az új felfedezés című cikk írója Hippolyte Gaucheraud (18?–1874)¹¹ volt.¹² Az első magyar hír a fény hatásának állandósításáról a *Hasznos Multságok*-ban jelent meg 1839 februárjában, az *Allgemeine Zeitung*¹³ egyik rendkívüli mellékletére utalt, onnan vették át az ismertetőt. (A német lap egy január 15-i francia beszámolóra hivatkozott.)

„Daguerre úr mindenek fölött legérdekesebb fölfödözést tett, t. i. azon módot találta ki, melly szerint a fény és sugarak hatása a tárgyakra, például a papírosra, állandóvá tehetni, ami nem kevesebbet jelent, mint hogy a fény és sugarak által lerajzoltatja a tárgyakat a

⁸ Beaux-Arts, volume 2. IV-V. Planché, magyarázó szövege teljesen megegyezik az Encyclopedie harmadik kötetében közölt rajzzal.

⁹ A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alaptól 2015-ben elnyert támogatás segítségével valósult meg.

¹⁰ Híres fizikus, életéről: Lequeux, James: *François Arago: A 19th Century French Humanist and Pioneer in Astrophysics*. London, 2016.

¹¹ A gallikákban az íróról bővebb tudósítás nem jelent meg, az 1830-as évek közepén kiadott néhány kötetet.

¹² Beaux-Arts. Une nouvelle découverte. Par H. Gaucheraud. La Gazette de France 6 Janvier 1839.

¹³ Nem tudjuk pontosan, hogy a magyarok által kedvelt müncheni vagy az augsburgi lap volt-e az idézett forrás.

legnagyobb pontossággal és a rajzolatot híven megtartja, és pedig olly elsőséggel a többi rajzolatok és festések fölött, hogy a nagyító üvegen által nézetvén, nem hogy vesztene hűsége – és szépségéből, hanem nyer.”¹⁴

A magyar újság ígéretet tett arra, hogy a teljes levelet közli, hiszen a tudósító levél formájában tájékoztatta a német újságot. Utal az írás arra, hogy a legfontosabb és új elem a találmányban a kivetülő kép rögzítése, hiszen korábban már számos elemét feltalálták, csak az állandósítás hiányzott.

1839. február 12-én a *Századunk* című lap közvetlenül a francia lap ismertetését vette át. Nagyon különleges forrás ez számunkra, mert a hírlapíró elment magához a feltalálóhoz, és ott tette fel egyszerű, gyakorlatias kérdéseit.

„Miféle anyag lehet az, melly oly csudálatos fogékonysággal bír a világossághoz, eddigelé teljesen nem tudatik, s még az académiában is nem egyszer nyilatkoztattak álméletot iránta. De mi személyesen láttuk Daguerrenél a kis mesterműveket, mellyekben a természet magát letükrözi, s kevés szavakkal, de híven, közöljük a nyert benyomást. Valahányszor új lap tétetik előnkbe, mindannyiszor megújult s nagyobb és nagyobb fokra lépett bámulásunk! Milly remek rajz! milly fenséges árnyéklat! mily tökéletes kivitel. Milly ámitón adatnak itt vissza a tárgyak! s a domborművön (basrelief) milly élénken lép elő minden! Itt van egy fekvő Venus több látványban, különféle nézpontról tekintve: milly hasonlíthatlanul adatvák a rövidítmények (Verkürzungen), az maga a természet, az egy csalmű! Mindezek igen jelesek, csakhogy aztán ne legyenek valamely ügyes művész tusrajzai? Felelet helyett Daguerre egy nagyító üveget nyújtja, s most ezen a legkisebb redőcskét egy darabban, egy tájvonalba láttuk, mellyet a pusztá szem már észre nem vehet. Szemüveggel a távolság közel vonhatni, így Párisnak a »Pont des arts«-ról felvett képén a legkisebb tárgyakat is megkülönböztethetni, számolhatni a kövezet szemeit, észrevehetni az eső nedveit, s olvashatni a boltcimer föliratát. A fényszövet minden fonalai a tárgyról átmenvék a képre. Majd még csudálatosb leszen a hatás, ha nagyítóüveg (microscop) alkalmaztatik. Egy a nap-microscop által tömérdekül nagyított féreg e dimensiókban legpontosabban képezi le magát. Ebből azonnal láthatni, hogy e találmány természethistoriai tekintetben is fontos lehetend. A gyorsaság, mellyel a világosság tökéletes rajzot vet, erejével arányban áll, ezen rajzvetés tehát délben és nyárban gyorsabban megy végre, mint reggel vagy este és télen. Szinte különböző a hatás geographiai szélességben is. Daguerre eddigelé csak Párisban tevé próbálatait, s itt legkedvezőbb körülmények közt annyira megy a dolog, hogy csak a holt vagy nyugvó természet ad tökéletes eredményeket, mozgó testek csupán elfolyó képeket vetnek. De Afrika napja alatt a hatás minden után pillanatnyi volna s mozgó természet képei is nyerethetnének.”¹⁵

Számos kérdés még így is nyitva maradt, a rajzokhoz való viszonyítás már kijelölte az új kép helyét az ábrázoló művészetek sorában. A leírás alapján az egyenértékű egy pontos rajzzal.

Fontos megemlíteni a pesti német sajtót, hiszen a *Pesther Tageblatt* Jules Janin (1804–1874)¹⁶ *Über Daguerre' Lichtbilder* címmel indította el saját fordítását. A három részes sorozat 1839. február 5-én, február 20-án, majd február 21-én jelent meg. A lap a *La Gazette de France* január 6-án kelt cikkére hivatkozott forrásként, de annak szerzője nem Jules Janin, hanem az említett Gaucheraud volt. Végül Szilágyi Gábor alapos kutatása után kiderült,

¹⁴ *A fény hatásának állandósítása*. Hasznos Mulatságok, 1839. I. félév 10. sz. február 2. 36. A Hazai és Külföldi Tudósítások melléklete 1817–1842 között, évfolyamot nem jelöl.

¹⁵ *Daguerre találmánya*. Századunk, Politikai, tudományos és művészeti folyóirat. Társul a Hírnökhöz. Alapítá és szerkeszti Balásfalvi Orosz József. 2. évf. (1839) 15. sz. február 12. 119–120.

¹⁶ Neves író, kritikus, hírlapíró, 1870-ben lett a francia Akadémia tagja.

hogy a *Pester Tageblatt* a *L'Artiste* cikkét közölte, vagyis Jules Janin hosszú írását.¹⁷ Ebben a cikkben megállapították, hogy a dagerrotípi aprólékos részletei nem jelenthetnek konkurenciát a rajzok és festmények számára, mert azok a metszetekre és a mezzotintókra emlékeztetnek. 1839. február 17-én a *Vasárnapi Újság*, mely nem azonos a későbbi illusztrált lappal, hanem az *Erdélyi Híradó* melléklete volt, elmés készüléknek nevezte a találmányt. Az új médium legfontosabb lényegét ragadta meg. Az ismertető szerint a *camera obscurát* mindenki ismerte, de csak annak volt hasznára, aki tudott rajzolni. Először említették meg az úgynevezett „kenőcsöt”, mely mint összetett vegyszer kulcsszerepet játszott a rögzítésben.¹⁸

1839 márciusában két periodika jeles magyar fordítók közreműködésével versengett azért, hogy részletesen megismertessék a magyar közönséggel, amit az új találmányról tudni lehet. Két részre osztva jelent meg Jules Janin hosszú cikkének fordítása az *Athenaeumban* és a *Nemzeti Társalkodóban* is. A „T” jelzésű (egyesek által Toldy Ferencnek azonosított) és az „y” jelzésű (ismeretlen) fordítók nagy munkát végeztek, hiszen a magyar nyelvben alig fellelhető, leginkább új szavakkal kellett leírni az eljárást. Az *Athenaeumban* jelent meg a fordítás első része.¹⁹ A *Daguerre fényképei* című tanulmányban bukkant fel először a „fénykép” szó, mely a német *Lichtbilder* szó szerinti fordításának tekinthető. Szokásban volt, hogy a franciából magyarra történő fordítást a némettel is összevetették, ez segítette a szakmai zsargon megteremtését. A „készülék” és a „kép” fogalma valamenyi tudósításban előforduló terminus, a művelet megnevezése ritkább. A készülék neve 1839-ben: Daguerreotyp, Daguerrotyp, festő készítmény, daguerrotyp. A kép 1839-ben: rajzolat, fénykép, ábrázolat, rajz, Daguerre-féle ábrázolat, természeti kép, képlet, Daguerre-i fénykép, próba, daguerre-i fénykép elnevezésekkel jelent meg a fordításokban. 1840-ben fényrajz, fénykép-rajzlati próba, Daguerreotyp, 1842-ben fényirat, 1843-ban fény-arckép változatokat találhatunk. A fényképező daguerreotypművész, a fényképezés művelete napfestés, műtétel, az alkotás pedig fényirati művészet.²⁰

Jules Janin a *Journal des Débats* kritikusaként negyven évig könyvekről és színházi előadásokról könnyedén és szellemesen író hírlapi publicista volt. Nincs mód teljes terjedelmében közölni az ő jelentését, csak az utolsó bekezdésre érdemes egy pillantás vetni, hogy annak nyelvezete érzékelhető legyen.

„Daguerre úr reményli, hogy kevés idő múlva sikerülend neki arcképet is levenni a nélkül, hogy szükséges volna előbb egy festő arcképével bírni. Jó úton van gépet találni fel, melynek segítségével a tárgy egészen mozdulatlan marad: mert a Daguerrotyp ezen hatalmas reproductorának ereje oly nagy, hogy egy pillantás alatt a szempillák intését, a legcsekélyebb homlokredőt, a leglágyabb hajfürtmozdulatot visszatükrözi. Vegyük a nagyító üveget s lá-

¹⁷ Szilágyi: *Magyar fotográfia története*, 8.

¹⁸ *Három nagy találmány*. Vasárnapi Újság, 6. évf. (1839) 251. sz. február 17. 110–111.

¹⁹ Janin, Jules: *Le Daguerotype* (sic) *L'Artiste* 2e série t. 2. 1839. 145–148.; *Athenaeum*. 3. évf. (1839) I. félév 19. sz. március 7. 290–296. („Jules Janin után” jelzéssel jelent meg.)

²⁰ Hasznos Mulatságok, (évfolyamot nem jelöl) 1839. I. félév 10. sz. február 2. 36.; Honművész, 7. évf. (1839) 20. sz. március 10. 154., 85. sz. október 24. 674–676., 8. évf. (1840) 92. sz. november 15. 739.; *Athenaeum*, 3. évf. (1839) I. félév 290–296., II. félév 1. sz. július 4. 16., 4. évf. (1840) II. félév 29. sz. október 8. 459., 6. évf. (1842) III. félév 23. sz. augusztus 23. 180., új folyam I. kötet 1843. 386. (A reformkori újságok többnyire nem közlik az elvárható adatokat: évfolyam, lapsz. időpont és oldal, teljesen hektikusan egy-egy adat hiányzik. Az egyes füzetek adatai tovább torzultak, mert a címlapokat az éves összekötéskor kiemelték. Az adatok most a lehető legteljesebb részletességgel kerültek leírásra, de a hiányzó évfolyam jelölések megfajtására nem vállalkoztam.)

tunk azon lapos homlokon egy homályos pontot. Mi az? egy madár, mely az égen keresztül repült.”²¹

Janin azt állította, hogy különös korban él, mivel a tudósok azokon az eszközökön gondolkodnak, amelyek az ember helyett képesek dolgozni. Megemlíti a gőz erejét, amely főleg vasutak kiépítését tette lehetővé, de a felfedezések közé sorolja a légszeszt is, amellyel ebben az időben világítottak. Három nappal később megjelent az *Athenaumban* a cikk folytatása, egy újabb francia ismertető, amely *Journal des Débats*-ban látott napvilágot.²² Ebben már megemlíti a szerző, hogy Talbot angol tudós másfajta képrögzítési eljárást dolgozott ki. A tanulmányt a magyar fotótörténet számon tartja, több helyen utalnak rá, és közöltek belőle részleteket, így azok ismétlése most fölöslegesnek tűnik.

1839. március 7-én a *Századunk*, mely politikai, tudományos és művészeti folyóirat volt,²³ közölte J. B. Rupprecht írását az akkori angol helyzetről, vagyis Talbot találmányának hírérl.²⁴ Tudjuk Johann Baptist Rupprechtről (1776–1846), hogy több írása megjelent a grazi és a bécsi újságokban Daguerre-ről, illetve Talbotról.²⁵ Talbot találmányát 1839. január 31-én ismertette a londoni Tudós Társaság előtt, amiről a *Literary Gazette* 1839. február 2-án igen részletesen beszámolt. Ebben kiemelték, hogy „emberi kéz nem rajzolt hasonló vonalakat”, ezt számtalanszor megismétli a későbbiekben minden sajtóorgánus. Talbot teljes részletességgel közölte a negatív-pozitív eljárást, és megjelentette teljes terjedelemben nyomtatásban.²⁶ A *Magazine of Science, and School of Arts* folyóirat 1839. április 27-én a címlapon közölte Talbot fotogenikus rajzait, két gyönyörű növényt, illetve egy csipkedarab részletét. E képek közvetítésével már 1839-ben könnyen szavakba konvertálhatóvá vált a látvány milyensége. Rupprecht összegzése nem ismert a magyar fotótörténet előtt. Érződik, hogy Talbot eljárásának ismeretében született, nem fordítás, hanem saját szavakkal előadott, általános ismertető.²⁷

„Az új rajzolásmódról. [...]”

A találmány becsének kiterjedését még most éppenséggel ki nem számolhatni, máris Talbot úr által szobrok, rézmetszvények, kéziratok stb. másolására teljes sikerrel használtatott, sőt a másolatok vétettek legtöbbször az eredeti gyanánt. Természetvizsgálók – s más utazóknak is, kik magok rajzolni nem tudnak, véghetetlen haszna leendő, s minden jelenvoltak között csak egy vala eziránt a vélemény, a meggyőződés.”²⁸

Rupprecht megállapította, különös, hogy a termékeny eszme a különböző országokban élő tudósokban egyszerre érett meg. Természetesen ekkor még nehezen volt megítélhető, hogy ezek a rögzítő rendszerek mennyire azonosak, ezért írja a szerző azt, hogy „talán” egészen különböző utakon kezdték el a próbákat Angliában, Franciaországban, Ausztriában és Svájcban. Rupprecht, mint mindenki más, megpróbálta a végeredményt valami már

²¹ Athenaeum, 3. évf. (1839) I. félév 19. sz. március 7. 290–296.

²² Athenaeum, 3. évf. (1839) I. félév 20. sz. március 10. 309–312.

²³ Századunk, 2. évf. (1839) 1–104. szám.

²⁴ Századunk, 2. évf. (1839) 19. sz. március 7. 149–152.

²⁵ *Über die Erfindung des Herrn Daguerre*. Grätzer Zeitung, 4. Feb. 1839.; további cikkek Talbot találmányáról: 5. März, 24. April.

²⁶ *An Account of the process employed in Photogenic Drawing ...* by H. Foy Talbot. The Athenaeum, February 23. 1839. Majd egy hónap múlva újabb gyorsítókrról írt, vagyis tökéletesítette a találmányát. *Notes respecting a new kind of Sensitive Paper* by H. F. Talbot. The Athenaeum, March 21. 1839. (The Athenaeum: A Journal of Literature, Science, the Fine Arts and Drama Londonban 1828–1921 között jelent meg, nem azonos a magyar lappal.)

²⁷ Idővel kiderülhet, hogy milyen forrásgyűjteményt: ismertetőket, szabadalmi leírásokat használt.

²⁸ Századunk, 2. évf. (1839) 19. sz. március 7. 149–152.

ismerthez hasonlítani, Daguerre munkáit a kevéssé ismert C. Hullemandel litográfiáinak precíz részleteihez viszonyította.²⁹

1839. március 7-én, vagyis ugyanazon a napon jelent meg a *Nemzeti Társalkodó*-ban szintén két részletre osztva Jules Janin cikkének fordítása Daguerre találmányáról. A kolozsvári hetilapot 1831–1840 között adták ki, az erdélyi olvasóközönséget informálta elsősorban. Az *Erdélyi Híradó* 1827–1848 között működött, *Hazai Híradó* címmel indult, 1848. június 1-jétől *Kolozsvári Híradó* címen jelentkezett. Ismeretterjesztő melléklapja, a *Nemzeti Társalkodó* (1830–1844) és a *Vasárnapi Újság* (1834–1848) volt. Hetente kétszer, hétfőn és csütörtökön jelent meg. Kezdetben Pethe Ferenc szerkesztette és adta ki, 1831-től Méhes Sámuel. Az erdélyi újságokból az 1840-es években megjelent írásokat még nem gyűjtötték egybe, pedig a magyar nyelv alakulása és változása miatt is érdekes anyag lehet. A magát „y”-ként jelölő (ismeretlen) fordító leírta, hogy az általa közreadott cikk az *L'Artiste*-ből való,³⁰ és az utóiratban megjegyezte az olvasó közönségnek, hogy a cikk Jules Janin tollából származik. Véleménye szerint az *Allgemeine Zeitung* megnyírbálta az eredeti írást, mert „a nemzeti hiúság kinövéseit”, vagyis egyes részleteket kihagyott. A *Nemzeti Társalkodó* úgy döntött, eredetiben közli a cikket. A *Daguerotype* című ismertetőből is csak az utolsó bekezdést közöljük, mely az új médium kiváltotta patetikus érzelmeket szemlélteti.

„Végre láthatók, kezeinkkel tapogathatók – Daguerrenek ezen hihetetlen és bámulatos találmányát [...] mert emberi kéz nem rajzolhat úgy a mint a nap rajzol; emberi nézés nem hathat oly messze a világosság árjaiba, a sötétség mélységeibe. Láttuk így másodszorítva Párizsban, mely most már igazán az örök város leend, legnagyobb emlék épületeit. Láttuk a Louvret, az Institut-t, a Tuileries-t, a Pont-Neuf-öt, a Notre-Dame-ot., láttuk a Gréve kövezetét, a Seine vizét, a St. Geneviève-t borító eget, s ezen remekek mindenikében, ugyanazon isteni tökély vala.”³¹

1839. március 14-én jelent meg a cikk folytatása.³² A mostani kutatások alapján tehát kiderült, hogy a *L'Artiste* című, 1831-ben induló hetvenegy évig fennálló periodikában megjelent írásból két magyar fordításunk is született. A különbségek pedig abból fakadtak, hogy az *Athaeneum* a német lapokban megjelent szövegből dolgozott. A *Nemzeti Társalkodó*, melyből mindezidáig keveset idéztek, pontosabb fordítást közölt. Ha ezt mai szemmel nézzük, akkor körülbelül 3000 karakter a különbség. Ha sorról sorra átnézzük, szembeötlik, hogy az *Athaeneum* fordítója a híres francia mesterekre (írókra, költőkre stb.) való hivatkozásokat hagyta ki.³³

„Bizony, Franciaország minden constitutionális nemzeti, és oly polgároktól, kik kevéssé hajlandók becsülni, ami nem eke, szövőszék, vagy kalapács, képeztetett okosság mellett is, nem jutalmazhatna meg eléggé egy oly lángesz, mely erre az eredményre juttat. Meg fogja kétségkívül adni az egyetemi metszés szerzőjének nem azt a jutalmat, mellyet érdemel, hanem csak azt a jutalmat, mellyet kér. Aztán, miután Daguerreből oly gazdag embert csinált amilyen híres; miután megnyitá neki az őt magáénak követelő Institut ajtait, akkor

²⁹ Charles-Joseph Hullemandel feltaláló volt, aki különböző szabadalmakkal bírt 1834–1844 között, amelyekkel a rajzokat sokszorosítani tudta. *Description des Machines et Procédés*. Paris, 1844. Tome III. 6450. Mára elfelejtett litográfus, aki végtelenül aprólékosan fogalmazta meg rajzait.

³⁰ *Nemzeti Társalkodó*, 9. évf. (1839) I. félév 10. sz. március 7. 78–80.

³¹ *Nemzeti Társalkodó*, 9. évf. (1839) I. félév 10. sz. március 7. 78–80.

³² *Nemzeti Társalkodó*, 9. évf. (1839) I. félév 11. sz. március 14. 86–88.

³³ Combes utazó, Lamartine költő, Demidoff gróf tudós, Molière vígjátékíró, Corneille költő – vagyis jeles franciákra utaló felsorolás, mondatok maradtak ki.

Franciaország mondani fogja Európának: Már adtam neked a gőzt, most hajolj le s ezen új ajándékomat vedd fel lábaimtól.”³⁴

Jules Janin ezekkel a patetikus sorokkal fejezte be a jelentését, amelyet az *Athenaeum* szintén mellőzésre ítélt.

1839. május 16-án közvetlenül Párizsból újabb levelet írt, a magát „y”-ként aláíró tudós férfiú.

„Úgy kell képzelni a Daguerreotypet mint egy rendszerinti Camera Obscurát, de a melyben ember helyett a világosság dolgozik, miszerint azon szín mázat, melylyel a képet felfogó lap bé van kenve, felbontja, a színt elenyészteti s csak az árnyékot hagyja meg. Párizsban tíz perc kell működése elvégzésére: forró éghajlat alatt kettő vagy három. A Notre Dame egyházat levették vele, a másolat egy újni nagyságú, de olly finom, hogy nagyítóval kell nézni, ha az ember a részleteket ki akarja venni.

- A Boulevards-nak is levettek egy darabját, melyben többek közt egy áruló boltocskája is vala, ezt a képen pusztán szemmel nem lehet látni; a nagyító alatt kimutatá magát nem csak a bolt, hanem egy kis fedél-ablak s ezen egy eltört tábla, mely papirossal vala béragasztva!

- Mozgó tárgyakat nagyon nehezen lehet állandó képpé másolni p. o. fákat, midőn a szél leveleiket mozgatja, sat. Tizenhét évi munkájába került, Daguerrenak ama színkép felvétele, s az hallatik, hogy egy milliót fog kapni titka közzé tételeért.”³⁵

A kimagasló árra vonatkozó információ bizonyára a párizsi találgatásokból származhatott.

1839. június 29-én a *Jelenkor* már pontos díjazásról tudott beszámolni, a hírt az *Athenaeum* júliusban megismételte, hangsúlyozva, hogy Daguerre napfestése a világ tulajdona lesz.³⁶ Azaz a szabadságot az állam kivásárolja, kifizeti a feltalálóknak az általuk kért díjat, azok könyv formájában a leírást, a módszert közreadják, és onnantól kezdve mindenki szabadon használhatja.

1839. július 20-án a nagy érdeklődésre való tekintettel egy bécsi cikket fordított le a *Társalkodó*, mely mintegy összegzi az addigi ismereteket. A cikk utal a további kíváncsiságra, arra az igényre, hogy minél többen szeretnék látni a találmányt.

„Minap bizonyos társaságban a tudományok akademiájának egyik tagját igen vonzatos módon hallám e tárgyról nyilatkozni. Ő körülbelül 60 ábrázolatot látott, s így a Daguerre által fölvetett tárgyaknak úgyszólván egész gyűjteményét. Ő monda, hogy midőn e képleteket először megpillantá, bizonyos megnevezhetlen érzés szállá meg lelkét, s azt ő így fejté meg: Ha mi egy rajzot vagy főtvenyt vizsgálunk, azonnal megegyezünk aziránt minmagunkkal, hogy az másolat s nem valóság, hogy a főtvenyt csak bizonyos engelvények s föltételek mellett ismerhetjük hűnek, s a legremekebb művön is holmit elnézni tartozunk. Így p. o. egy tájfestvényen a fa soha sem áll valódi arányban a többihez, a tárgyaknak a rajzolatban v. főtvényben fölvetett viszonyai egymáshoz átaljában csak megengedhetők, de nem természetiek. Továbbá az egyes részek előléptét s ismét másoknak távolságát szintúgy csak mestersé-

³⁴ „Utóirat. Ezen leírása a világot figyelemre gerjesztett csak nem megfoghatatlan találmánynak az elmes Janin Gyula tollából származott, s ha nem tudományilag vagy gyárilag, legalább költőileg érdekes és elevenen jelenlítő. Egészben adtuk, nem megnyírbálva mint az Allg. Zeit., mely azon pajkosb szokelléseket, a nemzeti hiúság kinövéseit, melyeket a figyelmes olvasó észre fogott venni, kihagyni jónak látta. Mi amazok kiirtását pedantságnak, ezeket nagyobb hiúságnak, diogenesi gőgnek tartjuk. y.” *Nemzeti Társalkodó*, 9. évf. (1839) I. félév 11. sz. március 14. 88.

³⁵ *Nemzeti Társalkodó*, 9. évf. (1839) I. félév 20. sz. május 16. 160.

³⁶ *Jelenkor*, 1839. 52. sz. június 29. 208. (Az újság az évfolyamot nem közli); *Athenaeum*, 9. évf. (1839) II. félév 4. sz. július 4. 16.

ges módok által jelenthetni: p. o. fekete v. legalább igen sötét színek által, tusok v. húzalmak által, mint a réz- s acélmetszvényeken. A daguerreféle ábrázolatok valami egészen más. Itt a természet maga ismétli magát, itt minden mutatvány maga a természet, csak hogy kisebbített alakban. Illyesmit egy parányi téren magunk előtt látni, olly bűvös meglepő erővel bír, hogy eleinte álmélkodunk rajta, mint egy szemeink előtt feltűnő csudán. Csak a szokottság fogja az embereket ezen benyomás ellen, mint eddig sok más benyomás ellen, egykedvűekké tenni. – Azonban az eddigi próbák után ítélve úgy látszik, hogy a Daguerrotyp csak mozdulatlan tárgyak ábrázolatára marad szorítva s még nagyobb mértékben, mint eleinte hittük. Minden ingó tárgy, ha mindjárt szemeink előtt vesztetg állni látszik is, épen nem, vagy csak igen tökéletlenül képezi le magát. Ide tartoznak nem csupán a felhők, hanem fák levele is, ennél fogva alapos azon aggodalom, hogy a tájzatok ábrázolati kellőleg soha sem fognak sikerülni, mi által kétségkívül a Daguerrotyp alkalmazása igen korlátozhatnák. – Ellenben a Daguerrotyp egy tárgynak nemcsak puszta szemmel látható részeit tünteti elő, hanem a láthatatlanokat is: s ha p. o. a Camera-obscurában egy bogarat leképeztünk, tehát a másolaton nagyító-üveg által számtalan részletet fődözhetni föl, mellyek puszta szemnek láthatlanok. Mi befolyása leend Daguerre találmányának a művészet: - s tudományra, azt előre nem mondhatni meg, miután még azt sem tudjuk, könnyű s olcsó-e annak gyakorlásmódja. De ha egyszer a titok föl lesz fődözve, akkor a találmányt minden esetre a közönség tovább fogja kiképezni. Maga az ábrázolat olly tökéletes, hogy e tekintetben valami fensőbb fokozat alig képzelhető, mert arrul, hogy valaha sikerüljön a tárgyak természeti színeit is megnyerni, szó sem lehet. Mind a mellett is az egész mechanizmus s azon anyag, mellynek világosság általi változásán e csuda alapszik, sokféle javítás- és egyszerűsítésre leend képes. Miután közönséges rajzolatok illy természeti képekkel még csak hasonlatba sem jöhetnek, tehát bizonyos, hogy ez által a rajzolatok becse tetemesül fog csökkenni, s hogy minden olly esetben, hol a rajzolatok daguerreféle ábrázolatok által pótolthatnak, csupán ezen mechanikai módot használandják. A művészek azonban úgy látszik, ezért nem igen törődnek, s csupán a titok felfödözését várják nagy kíváncsisággal.”³⁷

Miután a francia tudósok beszámoltak a képviselőház és a főrendiek előtt a találmány korszakos jelentőségéről, megszavazták a tervezetet, és az a király elé kerülve törvényerőre emelkedett. Ófelsége jóváhagyásával a Tudományos Akadémia összejövetelén, a meghívott képzőművészeti akadémiai tagok jelenlétében az Akadémia titkára, Arago ismertette Daguerre találmányát. Augusztus 19-én délután 3 órakor nagy tömeg várta a teremben, sőt még az utcákon is a bejelentést.³⁸ Arago beszédének elhangzása után a jelenlévő újságírók azonnal tudósították lapjaikat az eseményről, és részleteket közöltek bejelentéséből. Az Akadémia kiadásában csak augusztus 24-én jelent meg a teljes szöveg.

1839. szeptember 4-én a *Hasznos Mulatságok* ismertette a francia Akadémián tartott gyűlést.

„A daguerrotyp ára az üveg tisztasága s nagysága szerint 400-420 frankra terjedhet” – írták, mely értesülés enyhén túlzó volt.³⁹

Az *Erdélyi Híradó* egészen regényesen tálalta az eredményt.

„Parizs, aug. 12. Azon törvény, melly szerint Daguerre és Niepce uraknak évenkénti 10.000 frt. rendeltetik, Moniteurben közrebocsátatott. A Journal des Debats közli egyzersmind azon körlevelet is, melly a belügyminiszter s Daguerre között állapított meg. Ez utóbbi a miniszternek, egy köteget (Paket) ad által, pecsét alatt, mellyben a világossági képek

³⁷ Nemzeti Társalkodó, 9. évf. (1839) 58. sz. július 20. 230.

³⁸ Ez a nap lett a fénykép felfedezésének világnapja.

³⁹ Hasznos Mulatságok, 1839. II. félév 19. sz. szeptember 4. 74.

fixatívja körül teendőnek körülményes leírása foglaltatik. A pecsét a törvény közzététele után legott fel fog törtetni, s Daguerre úr kötelezi magát, hogy ha kívántatni fog, egy a minis-ter által kinevezendő biztosság jelenlétében maga fog működni. Egyszersmind Daguerre úr azt is ígéri, hogy ha találmánya tökéletesítésére még valamit fedezend fel, azt is közlendi leg-ottan.”⁴⁰

1839. augusztus elején megérkezett Bécsbe két dagerrotípia I. Ferdinánd osztrák császár-hoz, magyar királyhoz (V. Ferdinánd), melyet maga a mester küldött. A császár elrendelte, hogy állítsák ki azokat a Képzőművészeti Akadémia tanácstermében közszemlére. Meghívó-akat küldetett szét, és a kiállítást augusztus 28-tól 30-ig nagy részvétellel látogatták. Utána a bécsi egyetemen rendezett ülésen szeptember 2-án mutatták be a műveket.⁴¹

„Mindkét kép üvegezett keretben van. Az egyik kép a párizsi Notre-Dame-ot ábrázolja [...] léptéke 1/000⁴², ezért nagyító szükséges a kép egyes részleteinek megtekintéséhez, a tényleg ablakokban, a parányi ornamentikához, amelyeket szabad szemmel alig lehet ész-revenni. [...] A második kép Daguerre úr műtermét mutatja, tisztaság és kivehetőség szem-pontjából gyengébb az előzőnél, valószínűleg azért, mert a szobában a világítás gyengébb volt, mint a szabadban. Előtérben egy Herkulest (gipsz szobor) látunk, ez van a legjobban megvilágítva, így jobban látszik. Mellette a padlón fekszik egy szfinx és egyes alakok kivehe-tők, különösen a Herkulesen az izmok, az árnyékok és a félárnyékok. Színe olyan, mint a rézmetszeté, szürke, a szürkék mégis élő hatást keltenek. Ezt leírni nem lehet, mindenkinek ismernie kell, hogy hasonlót még nem látott” – tudósított egy másik bécsi lap.⁴³

Két magyarról is tudunk, akik már ekkor megismerhette a találmány lényegét. Az egyik Zimmermann Jakab volt (1806–1878), aki majd lefordítja 1840-ben német nyelvből ma-gyarra a dagerrotípia készítéséről szóló első könyvet. Ő a Theresianumban oktatta a nemes ifjakat, a magyar nyelv és irodalom tanáraként tartózkodott Bécsben. A másik pedig Petri-chevich Horváth Lázár (1807–1851) író, a *Honderű* szerkesztője volt, aki 1842-ben kiadott munkájában írta le élményeit. Megszemlélte Daguerre képeit, amelyeket napsugár-edzett és felséges találmánynak tartotta.

„E találmány azóta is több fokain ment át a tökélyesedésnek. Ma hónap édes Emíliám, annyira megyünk: hogy egymás szemében tükröző arcképeinket mi új vegyi procedura által, annak rendi szerint elefántcsontra vihetjük át, s e perctől óvakodjanak ám a képíróink, mert oly hűn csakugyan nem találunk ők sem vonást, sem lelket, mint minők ezen miniature-fes-tések lesznek.”⁴⁴

A szerkesztő a miniatűrök ismert formájához hasonlítja a képet, hiszen a dagerrotípiát eleinte aranyozott keretbe, bársony tokba helyezték. A bécsi bemutatóról a *Nemzeti Újság* is beszámolt az erdélyi,⁴⁵ a *Jelenkor* a magyar területek közönségének.

„Daguerre úr, a fénysugarak általi képfestés feltalálója találmányának két termékét, melyek a vizsgáló biztosság előtt próbalapokul szolgáltak, egyiket császár ő felségének má-sikat Metternich hgnak küldötte el. Az első festmény Notredame párisi székesegyházat a

⁴⁰ Erdélyi Híradó, 1839. II. félév 19. sz. szeptember 2. 74–75. (Az újság évfolyamot nem jelöl.)

⁴¹ Österreichisches Morgenblatt. Zeitschrift für Vaterland, Natur und Leben. Jg. 4. Montag den 2. September 1839. No. 105. 419–420.

⁴² A dagerrotípia nagysága: hatod lemez: 6,4x8,3 cm (nálunk ez a leggyakoribb), nyolcad lemez: 8x5,4 cm, kilenced lemez: 7x5,4 cm.

⁴³ Der österreichische Zuschauer, 20. September 1839.

⁴⁴ Petricevich Horváth Lázár: *Kaleidoskop vagy Levelek Emíliához*. In: uő: Munkái VI. Budán, 1842. 73.

⁴⁵ Hazai és Külföldi Tudósítások, 1839. II. félév 20. sz. szeptember 7. 157. (A lap évfolyamot nem közöl.)

Seine partja felől, a másik Daguerre úr intézete belsejét tünteti elő. Ő Felsége e küldeményt kegyelmesen fogadni, s hogy a fővárosi művészek, tudósok és műkedvelők mielőbb láthassák e csoda fölfedezés eredményit, e képeknek az egyesült képző művészetek cs. k. akademiája tanácstermében nézésre kitételét rendelni méltóztatott. Miután az illető meghívások elküldöztek, aug. 28, 29 s 30 napjain megtörtént a kitétel, s a megható valóság által, millyet csak maga az itt működő természet szülhet, kitűnő képeket közönségesen bámulák a számos műbarátok. Császár ő felsége Daguerre úrnak, a művészet körüli érdeme méltánylásául, egy arany emlékpénzt, egyik lapján ő felsége arcképe, másikon e körirattal: De arte merito, és egy arany szitaltartó, ő felsége névátiratával, adatott át a párisi cs. kir. közönség által.”⁴⁶

Egy következő darabot gróf Apponyi Antalnak ajándékozott Daguerre, ráírta, hogy „Minta, amely a daguerrotypia felfedezését hivatott bizonyítani. Appony gróf úrnak az ő nagyön alázatos engedelmes szolgálja. Daguerre.”⁴⁷ Ez utóbbi műtermi csendélet került a budapesti Országos Műszaki és Közlekedési Múzeum tulajdonába, sajnos ma már semmi nem látható a lemezen.

1839. szeptember 12-én megjelent a *Nemzeti Társalkodó*ban „Dr. Donné Sándor” igen alapos tanulmánya, jegyzetekkel ellátva, mely igen részletesen és szakszerűen ismertette az akadémiai ülés tárgyát, történéseit. Az eredeti tanulmány a *Journal des Débats* lapjain látott napvilágot. Sajnálatos módon a szerzőre vonatkozóan nem található semmilyen adat. Lehetőséges, hogy az ismertetőt valójában Alfred François Donné (1801–1878) írta, a *Cours de Microscopie* (1845) című későbbi nevezetes kötet szerzője. A fényképezés mikroszkopikus eredményeit felhasználó biológus az orvosi fényképezés tökéletesítője lett. A tanulmány magyar fordítója, a kiváló szakértő inkognitóban maradt. Utóiratának stílusa, illetve jegyzetei arra mutatnak, hogy művelt és okos ember volt. Ez az írás – eddig nem volt ismert a fotótörténetek előtt – kellő eleganciával összegzi a fordítási nehézségeket, időnként zárójelben hagyva a szokatlan, nehéz kifejezéseket.

A francia tudós társaság aug. 19-dikei ülése Párizsban. A Daguerrotype kimagyarázása című írásban a szerző tudósított az Akadémián történekről, ahol három mű volt szemlére kiállítva. De ennél jobban érdekelte a közönséget maga a találmány, amelynek kihirdetése azt jelentette, hogy a jövőben minden amatőr képes lesz ilyen képet készíteni.

„...a kedvellők ama sokaságának, kik már azzal kecsegtetik magukat, hogy kéjük szerint teremtenek remekeket, versenyeznek a legnagyobb festőkkel, még felül is mülják ezeket a természet művei másolásában egy Girouxnál vagy Chevalier Károlynál vásárolt egyszerű szerszám segítségével. Melly kényelmes volna megmenekedni a művészt képző munkától és dolgos tanulástól, és vehetni pénzen egy kis lángesz!”⁴⁸

A jelenlévő közönség, többnyire az újságok tudósítói szorgalmasan jegyzetelték az elhangzott szavakat:

„Arago úr tárgyát a tudomány azon főbb pontjainak, mellyek a fénynek különböző állományokrai chemiai hatását illetik, történeti előadásával kezdé meg;”

A szerző ezt követően Niépce első kísérletét elemezte, majd Niépce és Daguerre közös kísérleteinek részletes taglalásába fogott.

„Ezen találmánynak, míg előbb oda jutott volna, hogy tüstént látandjuk, sok változásokon és sok különböző tökéletesüléseken kelle keresztül menni. [...]

Az első tökéletesítés mire Niepce úr eljutott a vala, hogy a képet az árnyék és világ tekintetében olyanná tegye, a millyen a természet, s ama visszas hatásokat a fény jelenségeivel

⁴⁶ Jelenkor, 1839. 74. sz. szeptember 14. 294. (A lap évfolyamot nem közöl.)

⁴⁷ Szilágyi: *Magyar fotográfia története*, 7–10.

⁴⁸ Nemzeti Társalkodó, 9. évf. (1839) II. félév 11. sz. szeptember 12. 81–84.

egyező hatásokkal cserélje fel; e volt a nagy sark, egy alap-factum a fénysugárok vegytani alkalmazásában, hogy ezen eredményre juthasson, látni valókép egy fekete lapot kelle használni, mellynek különböző pontjait a fény különböző erejéhez, a tárgyak különböző világosságához képest különböző mértékben elhalványítani képes legyen; úgy kelle művelni, mint a mivészek a rézmetszet azon nemében, mellyben a világot és féltintákat egy a réztáblát egészen elfedő fekete réteg nagyobb vagy kisebb mértékbeli levakarásával állítják elő. [...]”

Arago ismertette a kísérletek egész sorozatát, amelyeket most nincs mód részletezni.

„Így közeledék lassankint végcéljához azon bámulatos találmány, melly nem sokára egész ragyogásában megjelenend előttünk; hanem a Nipece úr készítménye még nagyon tökéletlen eredményeket ada, s azonkívül még olly kevésbé vala érzékeny, hogy a tárgyat néha három nap is a setét kamra tűzhelyében kelle tartani, elégséges tiszta nyomaték kaphatása végett.

Ezen a ponton vevé át Daguerre úr a találmányt, melly az ő kezei között olly fontos módosításokon vala átmenendő, hogy azt neki úgy szólván magáévá kellett tenni, és a melly az ő nevét olly nagy hírrel környezé. Ő maga is hasonnemű próbákkal foglalkodva szép felfedezésére többféle kísérletekkel készülgete, mellyek magukban olvasóinkra nézve kevés érdekléssel bírók s ezért el is hagyjuk, hogy vég eredményünkhöz érkezzünk. Legyen tehát elég mondani, hogy ezen próbák mind vékonyabbak, finomabbak lettek s a többek között az ő ügyes kezei az anyagokat már nem többé durva és tapintható, hanem gőz állapotukban fordíták munkára, mindaddig míg az anyag hová tovább foghatatlanabbá levén, azon pontra jutott, mellyen már úgy szólva érzékeinket nem illeti, mellyen legkényesebb szerszámaink elől elsikamlík; szóval két gőznek számíthatatlan vékonyságú arányban egybekapcsolt hatása által tudá elé teremteni, a már ismert csudálatos eredményeket. (Vége közelebbről.) y.”⁴⁹

A szöveg a nehézkes mondatok és a furcsa szavak miatt a mai érdeklődők számára nehezen olvasható, a szakirodalmat ismerők számára is nehezen értelmezhető, koncentrációt igénylő. De mindez kutatásaink szempontjából nagyon fontos, mert ebből rajzolódik ki a kulturális környezet. Nem érdemes mai nyelvezetünkre átírni, mert a daguerrotípia készítésének mikéntje könnyen érthető változatban az internetes oldalakon könnyen elérhető.⁵⁰

1839. szeptember 19-én jelent meg a tanulmány második része.

„A Daguerre úr jeles bánásmódja.

Egy ezüsttel fútatott táblácskát előbb is gondosan megtisztít minden krispán rozsdától fojtósav (salétromsav) olvaszték segédével, melly a felszínén létezhető minden idegen anyagokat, különösen az ezüst-lemezben lenni talált réz utósó nyomait is elszedi. Ez a takarítás különös és aprólékos gondot kíván, s a sav hatását elősegítő súrlást nem mindig egyfelé kell ejteni, hanem bizonyos irányzatban. Daguerre úr azt jegyezte meg, hogy az ezüsttel fútatott réz jobb eredményeket ad, mint a tiszta ezüst, mi azt gyanítatja, azt mondja Arago úr, hogy a volta villanyosság hatása nincs szerep nélkül ezen jelenségben.

Ezen első elkészítés után, az érclemezt egy bécsinált szelencében egészen sajátnemű óvásokkal ibolyany (iod) gőznek teszi ki. Az óvások ezek: egy kis darabka ibolyanyt letesz a szelence fenekére, aztán egy fátyolt feszít ki felette, melly azt az ezüstös táblától elválasztja s a gőzt mintegy megszállva egyenlőleg szórja el; még a nem elég; sokszor ismételt próbák megtaníták Daguerre urat arra, mit az egész világ tudománya nem találtathatott volna ki vele; szükségesnek látá t. i. a réztáblácskát egy kis érc párkánnyal körül fogni, mert különben az ibolyany-gőz nagyobb mennyiségben gyűl meg a szélén, mint a közepe felé, s a műtétel egész

⁴⁹ Nemzeti Társalkodó, 9. évf. (1839) II. félév 11. sz. szeptember 12. 81–84.

⁵⁰ www.fotomult.c3.hu/direktpozitvek/dagerrotipia (letöltés: 2016. aug. 3.), www.archfoto.tripod.com (Flesch Bálint oldala) (letöltés: 2016. aug. 3.)

sikerülése a gőzölés által származott ibolyanyos ezüst- (iodure d'argent) réteg tökéletes egyenlő eltérítésétől függ. A réztáblát éppen elégséges ideig kell az ibolyanygőznek kitéve hagyni, se nem igen sokáig, se nem igen kevésig, a kellő pillanatot a sárga szín mutatja, melyet a tábla vált. Dumas úr felszámítani próbálá az ibolyany réteg vastagságát, s azt állítja, hogy egy vékony késfoknyinak egy milliód részénél többre nem becsülhetni! Olly végtelen kicsiny ez, melyet elménk nem képesebb felfogni, mint az egek mérhetlenségét, az idő örökségét vagy az úr végtelenségét. Az úgy elkészített érclemezt a világosság legkisebb érintésétől gondosan megóva a setét kamrába viszi Daguerre úr. Illy korában olly érzékeny, hogy egy másodperc tízedrésze elégséges behatni reá.

Egy nagyon egyszerű erőművezetnél fogva a táblácskát egyenesen a setét kamra tűzhelyébe lehet helyezni. A Daguerre úr által kicsinyre vett kamra fenekén vagy egy homályosra súrolt üvegtábla, melyet elébb hátrább mozdíthatni, míg a kül tárgy tökéletes tisztaságban s határozottságban jelen meg rajta. Ekkor az érc tábla tétetik a homályos üveg helyébe s felveszi a kép behatását. A foganat kevés idő alatt meg van, s a réztáblát kivehetni. Ezen állapotjában alig lehet észrevenni rajta a képet; ennek még egy második pára munkálatának kell kitétetni, hogy megjelenjen s valósággal létre jöjön. Ímé különös és váratlan dolog, ezen éltet a kéneseő gőze adja meg neki. És mivel már ezen jelenségben mindennek titoktelnek kell lenni, az érc táblácska csak egy bizonyos szeglet alatt veheti fel jó móddal a kéneseő gőzkörny behatását. Bézárják tehát egy harmadik szelencébe, melynek fenekén egy kéneseővel töltött kis edényke van. Ha a képtáblát függőlegesen felakasztva kell szemlélneni, mint szokták a rézmetszeteken falra függeszteni, mintegy negyvenöt foknyi szegletben helyezve fogatják fel a kéneseő gőzt, ha ellenben, szeszélyességből ezen szeglet alatt kívánná valaki a képet szemléltetni, fekvőlegesen teszi a gőz felibe. Ne feledjük megmondani, hogy a kéneseőt Reaumur szerint 60 foknyi melegséggel kell páráltatni.

Ezen három műtétel, ezen három nemű csaknem olly csudateli költetés után, millyen a tojás kikötetése, melyből az élő csirkének kell kibújni, a mysterium végre van hajtva; nincs már egyéb hátra, mint a kereszteleés egy nemén vinni át ezen emberteremtette új lényt, midőn azt kénsszikagos vízbe (hyposulfite de saude) mártjuk. Ez az olvaszték, azt mondják, erősbén dolgozik azon részekre, melyekre a fény nem hathatott; nem bántja ellenben a világos részeket, megfordítva van a dolog a kéneseő gőzzel, mely kirekesztőleg a fénysugároktól éretett pontokba ragaszkodott; úgy, hogy talán azt vélhetnők, hogy a világos részek kéneseő és ezüst amalgamából, az árnyékok pedig kénese ezüsből állanak, mely utóbbi a kénesszikag rovására alakult. Ezen magyarázatot adva csalódás veszélyére nagyon kiteszszük, de könnyen vígasztalhatjuk is magunkat; mert minden hozzávetésnek széles mező nyitva. Arago úrnak a maga és a kérdést megvizsgált legtudósabb vegytanárok nevében tett formaszerinti kijelentése után; ez a jelentés nem kevesebb, mint teljes vallomás, hogy a physika, vegy-és láttan összevett tudományai elégtelenek bár mi kevésse okozatos és megnyugtató theoriáját adni ezen olly kényes, mint szövevényes jelenségeknek.

Ama jórendileg ördögös műtételekből eredő kép még egy utósó mosáson megy át, lejáratatott vízben, hogy megkapja azon állandóságát, miszerint a világosságra kitétetve, legkisebb változást se szenvedjen.

Ezen világos és érdekes előadás után, melyet tehetségünk szerint másodítni igyekszénk, Arago úr, azt a kérdést teszi: minő tökéleysüléseket vehetne még fel a láttan ezen szép haszonvétele?

Szó vala a képeknek nem csak állandósításáról, hanem természeti színeik másításáról is. [...]

Aztán, lehető volna-e arcképeket csinálni ezen módszerrel?

Arago úr nem fél ezen kérdés igenlő megfejtését két felülmúlhatlanak látszó akadály dacára is, elállítani. Egy felől igaz, hogy a mozdulatlanság ezen műtétel sikerülésének nélkülözhetetlen feltétele és másodszor ezen mozdulatlanságot azon élénk világosság behatása alatt, melynek az arcot ki kell tenni, s a mely ellentáthatlanul szemhunyorításra izgat, megtartani lehetlen; de Daguerre úr megbizonyosodott, hogy egy kék üveg közbetétele semmikép sem gátolja a fény hatását az elkészített táblára, és ez a kék üveg eléggé megóvja a szemet a fény sugárok alkalmatlanságától; mi a főt illeti, azt könnyű körülkerítõ s gyámolító készületnél fogva egy másodpercig állandó helyzetben tartani.

Sajnáljuk, hogy ezen kérdés megfejtése nem adatott tettel, mely illy esetben mindig bizonyosabb, mint az okoskodás.

Egy más, és véleményünk szerint pontosabb tökélyesítés, minek sikerülése óhajtható, abban állana, ha a kép a súrlódástól bántatlanná tétessék, a Daguerreotype-pel teremtett képek, anyagja ugyan is oly kevésbé szilárd, oly könnyeden van az ércz felszínére szállva, hogy a legkisebb dörzsölés elveszi mint egy pastelrajzot, vagy lepkeszárnyról a port; ezen képleteket tehát csupán gondosan üveggel fedve lehet eltartani; innen, természetesen szembeszökő alkalmatlanság származik a Daguerrotype utazásbeli használatában; de azt véljük, hogy ezen tökélyesítés olyan, melyre újabb próbát akár némi gyantár akár más mód segítségével eljutni hagyandanak. [...]”⁵¹

A szerző az utóiratban továbbírta a tudósítást, mert a *Journal des Débats*-ban egy újabb cikk jelent meg, melyben leírták, hogy a munkálatok annyira szövevényesek, hogy az Akadémián elhangzott egyszerű kijelentések alapján nem nagyon lehet megismételni az eljárást. Pedig az elhangzottak után mindenki képesnek érezte magát rá. A cikk szerzője, Donné mindezek miatt maga kipróbálta, a titoknok által adott utasítást pontosan követve, a kísérletet. Ehhez meg kellett vásárolnia egy készüléket Charles Chevalier optikusnál, akinek az útmutatása alapján a harmadik napon már saját maga is kiváló képeket készített.

„a setét kamránk fenekén festődő építményeknek oly képét másítám, mely nem mondom, hogy kielégítő, de csak nem oly tökélyes, a mint csak kívánhatni, sőt versenyezhet az azon nemű látmányokkal, melyeket Daguerre úrnál, magánál bámultam.

Semmi aprólékos részlet nem hiányzik képletemen, s a lencseiüveg egy rakás microscopiumi tárgyat fedezett fel benne, melyet pusztá szem hiában keresne, azon éppenséggel, s finomsággal, azon bámulatos árnyékolattal, rajzoltakat, melyet a legügyesb kéz hasztalan próbálna ismételni vagy utánazni; hatalma és elsősége azon csuda mívésznek, melyet Daguerre úr akarátja alá hajtani s parancsai szerint munkáltatni tuda, elannyira bélyegezve valóban mívemen, hogy a legmerészebb képzeletet is zavarba hozhatná; ez a teremtés, melyet egész ideali tökélyében egész igazságában kezeink közül kikelni látunk, esküszöm, egy nagyon élénk és nagyon új élvezet; [...]”

Szükség-e még azután hozzá tennem, hogy az én meggyőződéseim mostantól fogva egészen meg van nyerve a Daguerre úr találmánya részére? Most sem hiszem ugyan, hogy akárki tapasztalás és ügyesség tanulás és gond nélkül kezelhesse a Daguerrotypeot s kivegye belőle azon csudákat, melyeket keblében rejteget, de legalább meg van mutatva, reám nézve, mint meg lesz kétségkívül minden emberre nézve, hogy ezen új szerszám megtartja a mit ígért, és hogy semmi ámtás, semmi csüggesztő akadály nem járand vele egy értelmes és jó akarátú ember kezében. Egyébiránt minden szerszámot használni kell tanulni. Dr. Donné Sándor.”⁵²

A fordító még egy további megjegyzést fűzött a francia tudós újabb cikkéhez, mely szerint a mechanikai és vegytani ismeretekben járatlan személy e „kényes” módszer munkálatainak

⁵¹ Nemzeti Társalkodó, 9. évf. (1839) II. félév 12. sz. szeptember 19. 89–93.

⁵² Nemzeti Társalkodó, 9. évf. (1839) II. félév 12. sz. szeptember 19. 89–93.

végrehajtására nem alkalmas. A nagyszerű tanulmány minden kérdést megemlít, melyek a *La description du Daguerotype* című írásban megjelentek.⁵³ (Ebben Jules Janin utalt arra a sok bizonytalansági tényezőre, amely döntően befolyásolta a kép alakulásának folyamatát.)

„Például, mennyi ideig kell e lemeznek a készülékben maradnia? Mely percben – mit mondok-, lsd. mely másodpercben, sőt negyed másodpercben fejeződik be a kitétel művelete? A napnak mennyi idő szükségeltetik, hogy teljes erejével hasson a jódgőzzel lepett, egy milliomod millimétere rétegre? Tán csak Isten tudja ezt, rajta kívül esetleg Daguerre... Mikor tudhatjuk hát meg, vajon a jódhártya végleg engedett-e a fény parancsoló hatásának? A napnak mely órájában legkönnyebb működnünk? D, amint a sötétkamrájában műveleteit végzi. Maga Daguerre sem lehet azonban bizonyos, többszörös elővigyázás ellenére sem, délben? Vagy reggel, midőn a nap feljön? Este, mikor lenyugszik? Változtat-e az eredményen, ha más éghajlat alatt, nem Párizsban, hanem Amszterdamban, avagy a vidéki Chandernagorban eszközöljük a levételünk? Sejtethjük-e, az éghajlat ezernyi változása miként hat szüntelen a nap vegyi hatása ellen vagy érdekében? ... Ne kérdezzék Daguerre urat, mindez miért van vagy nincs így. Ő sem tudja. Kérdezhetik az egész Tudományos Akadémiát, az Akadémia hallgat minderről... Valljuk meg, reményünkben csatlakoztunk. A derék párizsiak, kik a híradás előestéjén, azt remélvén, hogy jó üzletet csinálnak, megvásárolták a titkot, kijózanodva látják, hogy legalábbis az újabb fejleményekig, várniok kell e titok megértésére. Olyanok ők, mint az az ember, aki Stradivarit vásárol, s becsapva érzi magát, mert nem tud úgy játszani rajta, mint Paganini. Azt hitték, a pénzükért Daguerre-t látják majd, hogy művelete első kísérletre eredménnyel jár... A közönség igen egyszerű, könnyedén mozgatható, olcsó készüléket várt, s helyette bonyolult kísérletek, seregnyi apró részlet garmadája ütközött, s hosszadalmas munkát lelt ott, hol könnyed öröme számított... A Daguerrotypia közkedvelt eszköz nem lesz még jó ideig, mivel nagy ügyességet és még nagyobb kiadást igényel. A teljes készülék nem kevesebb, mint 400 frankot ér, a lemezek ára 20-25 frank. 600 frankot fizetni 25 fényképért – feltételezve, hogy mind jól sikerül –, kicsit sokba jön... Új fejleményig tehát a Daguerrotypia csak bájos játékszer marad egynémely türelmes, ügyes ember kezében, kik hajlandók magukat ezen bonyolult, sajátos műveletek elsajátításának alávetni.... Az elv adott, a fényt kezes báránnyá szelídítették. Most már azon kell munkálkodni, hogy a készülék egyszerűbb, az eredmény tökélyesebb legyen.”⁵⁴

Janin sok kérdése mögött Daguerre és Arago „összeesküvést” sejtett, ezért Daguerre elment Janin lakására, és meghívta őt műtermébe. Szeptember 1-jén Janin beszámolt e látogatásról, a közvetlen tanulmányozás után elismerő szavakkal méltatta a képeket. Szeptember 7-én került sor az első nyilvános bemutatóra, ahol mintegy százhusz főnyi, művészekből, tudósokból, külföldi személyiségekből álló közönség figyelte Daguerre demonstrációját, és ami a legfontosabb, Susse és fivére kiadásában megjelent egy kis füzetecske ez alkalomra – állítólag Daguerre tudtán kívül –, amely részletezte a módszert.⁵⁵ Ez a füzet a dagerrotípia elterjedésének kulcsa, egy év alatt harminckilenc különféle kiadásban jelent meg, számos nyelvre lefordítva meghódította a világot.⁵⁶

A találmány leírása csak 1839 szeptemberében jutott el az Egyesült Államokba, de a híre már jóval előbb. A *New Yorker* című folyóirat ismertette Daguerre és Talbot találmányát is.⁵⁷ Ahogy terjedt a médium ismerete, úgy foglalkoztak vele és szerepével egyre többet, sőt

⁵³ Janin, Jules: *La description du Daguerreotype*. L' Artist 2e série t. 3. 1839. 277–283.

⁵⁴ Nemzeti Társalkodó, 9. évf. (1839) II. félév 12. sz. szeptember 19. 89–93.

⁵⁵ Historique et Description des procédés du Daguerreotype et du Diorame.

⁵⁶ Szilágyi Gábor: *Daguerre. A fényképezés felfedezésének története*. Budapest, 1987. 164.

⁵⁷ *New Discovery in the Fine Arts*. New-Yorker, 7:4. (13 April 1839) 49–51.

maguk a használok és a megrendelők is megírták véleményüket, közvetlen tapasztalataik alapján. Az erdélyi közönséget a Párizsban tartózkodó tudósító a szinte azonnali, gyors, újabb egyszerűsítésekről, módosításokról is tájékoztatta.⁵⁸ A *Vasárnapi Újság* pedig a nyilvános próbáról is beszámolt.

„Daguerre bánásmódjának egy új, javított módosításáról. Találmányának legszembetűnőbb tökéletlensége volt a képek eltartása hosszabb ideig, minthogy olly könnyen kidörögöltek s csak üveg ráma alatt valának megóhatók, melly körülmény ezen találmány használhatóságát utazókra nézve kevesítette. Dumas az academicus legújabbban egy vizet talált fel, mellyben a színes érc lapok megmosatnak, melly a képet olly állandóvá teszi, hogy a papíros köré is tétethetik. Reménylik, hogy az így elkészített érclap az olajat is megszenvedi, mi által természetesen a kép állandósága biztosítva leendene. Rövid idő alatt az egész világot ellepik e festmények.“

„Párizsban sept. 7dikén Dágér nyilvános próbát mutatott, az utcán össze sereglett népnek az épületeknek és tárgyaknak ő általa feltalált bámulatos másolásában, mellynek mindenek szeme láttára készült eredményét, kézzől kézzre, adván nagy örömmel és csudálkozással szemlélek. [...] Az ezen találmányhoz megkívántató szerszámot Löröbur⁵⁹ erőművész 250 forintért készíti Párizsban. [...]”⁶⁰

1839. október 24-én a legnépszerűbb periodikánkban, a *Honművészen* már az újabb javítások és a továbbra is tartó kísérletezések tényét összegezték, mely számunkra azért is fontos, mert Donné kimagasló eredményeire utal. A cikkben nem említik a keresztnévét, de ekkor már a későbbi elemzők is természetesnek tekintik a vele való azonosítást.

„Beedzése és sokszorosítása a Daguerre-i fényképeknek. Alig bocsátá közre titkát Daguerre, alig kezd találmánya szétterjedni, már egy új, s jövőben múlhatlanul tökélyesbítendő találmányra vezetett, melly ha nem lenne is mindenben olly fontos, mint amaz, a fényképek becsét még is végtelenre emelendi. Donné úr, physikus, ki Daguerre bánásmódjának közrebocsátása óta szünetlen e nevezetes műtétel elméletével foglalatoskodott, múlt hetekben próbák előmutatása által meggyőző a tudományok akadémiáját annak valóságáról, miképp a daguerre-i fényképek csiszolt rézlemezbe edzhetők, s mint a réz- vagy tán inkább kőnyomatok, sokszorosíthatók.[...]”⁶¹

Feltétlenül meg kell említenünk Paul Baumgärtner: *Das Geheimnis...* című könyvét, mely 1839-ben német nyelven először összegezte a felfedezéseket, egyaránt leírta Daguerre és Talbot találmányát is.⁶² E kötetből az Országos Széchényi Könyvtár állományában is található egy példány, ami arra utal, hogy művészeink, iparosaink jól ismerték. Szenczációnak számba megy az a különös festmény, amelyen ennek a könyvnek a múltba való áttétele játszódtott le. Szokásban volt, hogy szemet becsapó felületeket, ajtókat és ablakokat festettek a művészek a 16. századtól kezdve, ezeket *trompe l'oeil* (szemet becsapó) képeknek nevezzük. Arra szakosodtak, hogy kifigurázzák a látást. A festőművészek tudásának bizonyítására, a szemlélők meghökkentésére szolgált ez a műfaj a maga kissé gúnyos, játékos előadásában. Számos alkalommal a csendéleti műfajban a megszokott tárgyakból emeltek ki néhányat. Az

⁵⁸ Erdélyi Híradó, 1839. II. félév 23. sz. szeptember 16. 92.

⁵⁹ Daguerre és Lerebour nevét az újság a kiejtés szerint írta le.

⁶⁰ Vasárnapi Újság, 6. évf. (1839) 283. sz. szeptember 29. 617–618. (Az újság évfolyamot nem jelöl.)

⁶¹ Honművész, 7. évf. (1839) 85. sz. október 24. 674–676.

⁶² Baumgärtner, Paul: *Das Geheimnis der Daguerreotypie, oder Gekunst: Lichtbilder durch die camera obscura zu erzeugen. Mit einer Anweisung zur Bereitung de Photogenischen Papieres nach Talbot und Daguerre.* Leipzig, 1839.

egyik ilyen festményen⁶³ egy művész üzenőtáblája áll, a sok egymásra rakódott korábbi vázlat, tanulmány, levél után a legfrissebb olvasmány, középen felül kinyitva már megérkezett. Ez volt Paul Baumgärtner emített kötete, mely a több százados hagyomány által használt csendéleti formában azonnal régiséggé vált. Ha rápillantunk e képre, nem feltételezzük, hogy a középpontban egy 1839-ban kiadott, friss mű áll. Csak akkor tudatosul mindez bennünk, ha alaposan ismerjük a fotótörténeti szakirodalmat.

Magyarországon 1839 végén már árusították Daguerre könyvének németre fordított kiadatát. A *Der Spiegel* budai újság (1828–1852) mellékleteként megjelenő *Pesther Handlungszeitung*ban Konrad Adolf Hartleben pesti könyvkereskedő hirdetést jelentetett meg.⁶⁴ Eszerint egy Stuttgartban megjelent füzetet lehetett nála megvásárolni, amely hat táblával magyarázta és illusztrálta Daguerre nevezetes felfedezését.⁶⁵ A kiadványt franciából fordította „egy német fizikus”, akinek a nevét nem tudjuk.⁶⁶

Mint a bevezetőben jeleztem, e mostani tanulmány csak az első év (1839) adatait veszi számba. Jelentős adatbázis áll még rendelkezésünkre, melyek egy évtizedes kutatómunka nyomán gyűltek össze. Ebből az 1860-ig terjedő repertóriumból az 1840-es években a magyar újságokban fellelt ismertetőket, leírásokat megoszlása a következő:

1840	42 hír
1841	26 hír
1842	75 hír
1843	128 hír
1844	75 hír
1845	68 hír
1846	56 hír
1847	51 hír
1848	17 hír
1849	2 hír

Összesen 540 tétel ez, mely olyan nagy információs anyagot tartalmaz, hogy abból csak egy-egy tematikai részt kiemelve, néhány érdekes problémát értékelve lehet foglalkozni. A későbbiekben a képeket és az azokról szóló híreket majd együttesen kell elemezni. A mostani alapállásunk az volt, hogy ekkoriban az olvasók már olvashattak az új képről, de még csak igen kevesen láthatták azokat.

Összegezve

A képkészítés gyors terjedését szolgálta Noël Paymal Lerebours (1807–1873) francia optikus, amikor a maga szerkesztette készülékkel szerelt fel művészeket és műkedvelőket, s ők útnak indultak Franciaországból először Olaszország, Spanyolország, Görögország és Egyiptom felé. Horace Vernet (1789–1863) festő Egyiptomba indult, és 1839. november 6-án Alexandriában a török pasát tanította a gép kezelésére. Ennek az utazásnak a regényes leírása a *Le*

⁶³ Magyar Nemzeti Galéria Fényképtárában található egy nagyméretű diaposzítív a képről, mely ismeretlen mester munkája, ismeretlen helyen.

⁶⁴ *Pesther Handlungszeitung*. Jg. 12. 1839. december 7. 387.

⁶⁵ *Daguerres ausführliche Beschreibung, seiner grossen Erfindung oder die Kunst, auf die beste Art die so höchst merkwürdigen Lichtbilder zu verfigen*. Stuttgart, 1830. (sic!) 108. (A dátum a hirdetés nyomdahiabja lehet.)

⁶⁶ *Daguerre'schen Lichtbilder auf Papier, Malertuch und Metallplatten durch Bedeutung oder durch die Camera obscura und das Sonnenmikroskop*. Quedlinburg, 1839. 2. kiadás

Salon 1840. áprilisi számában jelent meg, ezt vette át az *Athenaeum* 1840. október 8-án, *Daguerrotíp a háremben* címmel közölte az érdekes esszét. Vernet és mások dagerrotípiáit Lerebours 1842–1843-ban acélmetszetekbe áttéve jelentette meg száztizennégy lapon.⁶⁷

A dagerrotípia találmányának bejelentésével új képkorszak vette kezdetét, hiszen átértékelődött az egész vizuális kultúra. Számosan vizsgálták már az új képek szerepét, jelentőségét, napjainkra a történészek, muzeológusok között is túlsúlyba került az új médiumot méltatók száma. A dagerrotípiák által létrehozott esztétikai érték főleg a tudományos jellegű műveknél kimagasló, a portrék esetében a miniatűrökkel, grafikákkal való hasonlóság állapítható meg.⁶⁸ Ezek a művek és olcsóbb válfajuk: az ambrotípiák az iparművészet és képzőművészet határmezsgyéjén helyezkednek el a pillanatnyi értékelések szerint.

Számos tanulmány született, amelyben hol művészetként, hol tudományként határozták meg az új műfajt és az új képeket, attól függően, hogy a szerzők milyen oldalról közelítették. A találmánnyal való kísérletezés a tudomány talaján folyhatott, egyrészt annak tárgyi tökéletesítését szolgálta, másrészt az ábrázolás tudományos határait tágította a mikro- és makrofényképezés alkalmazásáig. Természetesen akadnak a mai értékelők között, akik az egész 19. századi fényképezetet elutasítják, és a művészi fényképezés kezdetét a 1900-as évek elejére teszik. Eszerint a fényképeknek a festményekhez való közvetlen kapcsolódása túl erős ebben az időszakban, így önálló műfajként még nem beszélhetünk róluk. Ez a megközelítés azonban, mely a „művészi fényképezés” szemszögéből értékeli a korszakokat, mára már teljesen túlhaladott. Az eddig megjelent fotótörténeti alapmunkák, tanulmányok viszont ekként tagolták a fellelhető, már múzeumban lévő anyagokat, ezért hatása napjainkban is óriási. Sokkal szűkebb térre szorult még az új szemlélet. A fényképezészet egészét érintő teljes és radikális újragondolás ideje ugyan elméletileg elérkezett, de még nagy összegzésekben nem jelent meg, sem filozófiai szemléletű, sem egyszerűbb formában.

⁶⁷ *Excursions daguerriennes 1842–1843*. Paris, 1842–1843.

⁶⁸ Beke László: *Fényképezés és képzőművészet*. In: Szabó Júlia – Széphelyi György (szerk.): *Művészet Magyarországon 1830–1870*. Budapest, 1981. 156–163. MTA-MNG (Kiáll. kat.)

ARI HELO

Elszakadás a progresszív történetírástól

*Múlt és politika az Amerika-tanulmányok területén**

Bevezetés

Ez a tanulmány amellel érvel – az amerikai szakemberek körében széleskörűen elterjedt állásponttal ellentétben –, hogy a történelem progresszív felfogása nem alapvető és nem hasznos az Amerika-tanulmányok területén, sőt bármilyen más akadémiai területen végzett történeti kutatások szempontjából sem az. A haladás eszméje rendszeresen felbukkan a legmagasabb rangú amerikai hivatalviselők történelemről szóló, a közönségnek szánt megnyilatkozásaiban. Barack Obama 2009-es beiktatási beszédében „a haladás történelem során ható csendes erejéről” beszélt, amit az amerikai nép „kemény munkájának és becsületességének, bátorságának és tisztességének, toleranciájának és tudásvágyának, hűségének és hazafiságának” tulajdonított. S arra vonatkozóan, hogy ott és akkor mire volt szükség, hozzátette, hogy „az ezekhez az igazságokhoz való visszatérésre”.¹ Ugyanakkor a visszatérés után kiáltó progresszió aligha nevezhető haladásnak olyan eredeti újdonság értelmében véve, amelyik most lép a történelem színpadára. Az értékek általános újjáélesztésére irányuló felhívás inkább a történelem ciklikus felfogása felé való fordulásnak látszik.

2005-ben, második beiktatási beszédében George W. Bush még egyértelműbb véleményt fogalmazott meg a történelemről. Szerinte „a történelem során az igazság árapályát lehet megfigyelni, ám a történelemnek látható iránya is van, amelyet a szabadság és a szabadság szerzője jelöl ki”.² Sok professzionális történész felfogásával szemben, úgy tűnik, mindkét elnök figyelemreméltóan biztos betekintéssel rendelkezik a történelemben. Bár egyes történészek néha elfogadják ezeket az eszméket, mások visszariadnak attól, hogy a történelmet progresszív terminusokban lássák, nem is szólva arról a tétléről, hogy a történelem irányát a szabadság jelöli ki. Nagyon kevesen fogadnák el azt közülik, hogy a történelemnek felismerhető iránya van. Alig akadna olyan professzionális történész, aki azt állítaná, hogy a történelemnek létezik egy emberiségen kívüli sajátos „szerző”-je, legyen az a szabadság vagy az elnyomás, vagy bármi más szerzője. A történelem alkotója mindig a történész.

Hová kellene fordulnunk, hogy megtaláljuk a progresszív történelemnek azt az elnöki vízióját, amely szerint annak „látható iránya” van, ám időről-időre mégis „visszatérésre” van szükség? Még mielőtt belépett volna az Ovális Irodába, a már megválasztott Obama elnököt

* A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: *Breaking Away from Progressive History: The Past and Politics in American Studies*. European Journal of American Studies, vol. 9. (2014) No. 1. <http://ejas.revues.org/10263> (letöltés: 2016. jún. 15.)

¹ Barack Obama beiktatási beszéde, 2009. január 20. A Virginiai Egyetem Miller Központja Elnöki Beszédok Archivuma. <http://millercenter.org/scripps/archive/speeches/detail/4463> (letöltés: 2011. júl. 5.)

² George W. Bush második beiktatási beszéde, 2005. január 20. Ugyanott.

amiatt érték támadások, mert semmiféle erőfeszítést nem volt hajlandó támogatni, amely a Bush kormányzat működését jogi vizsgálat tárgyává tette volna. „Előre kell tekintenünk, nem pedig hátra” – jelentette ki Obama.³ Az inkább előre-, mintsem hátratekintésre vonatkozó, klasszikus progresszív eszme nem nagyon áll összhangban a visszatérésre vonatkozó felhívásával. Közismert módon Kennedy elnök arról beszélt, hogy előre, ne pedig hátra tekintsenek. Thomas Jefferson azt hangoztatta, hogy „a vallási és a kormányzati tekintetben bigott” föderalisták olyan emberek, akik azt tartják, hogy „az emberi értelem fejlesztése érdekében visszafelé, nem pedig előre kell tekintenünk”.⁴ 1800-ban, amikor Jeffersont az Egyesült Államok harmadik elnökévé választották, és demokrata-republikánus hívei a Kongresszus mindkét házában megszerezték a többséget, kinyilvánította: „a továbbiakban már nem mondhatjuk, hogy nincsen új a Nap alatt”.⁵ Jefferson számára legalábbis a történelem nem pusztán ismételte önmagát.

Van itt azonban egy probléma: az előretekintésre vonatkozó, nyilvánvalóan központi jelentőségű amerikai preferencia könnyedén kapcsolja össze a politikát a történelem alapvetően progresszív felfogásával. Ha Bush és Obama osztozik a progresszív történelemben vetett hitben, hogyan lehetséges, hogy annyira eltérő következtetésre jutottak azt illetően, hogy mi a legjobb politika a jövőre vonatkozóan? Valójában a keményvonalas konzervatívok legalább annyira „jövőorientáltak”, mint bármely önjelölt progresszivist, minthogy a hajdan volt idők holnapi újjáéledése után sóvárognak. A politikusok haladása esetében mindig a jövő feletti ellenőrzés megszerzését célzó kísérletről van szó, ami mögött meghúzódhat, de nem szükségszerűen valamiféle ideológiai meghatározottság. Bármennyire hasznos lehet a progresszív történelem eszméje azon politikai vezetők számára, akik a változatlan eszmék követésének álcája mögött meghatározott politikai programok érvényre juttatására törekszenek, ez az eszme nem megfelelő a történeti kutatás számára. Mindent egybevetve, az emberi haladás melletti általános elkötelezettséget távol kell tartani a történettudománytól, amely múltból szerzett tudásra törekszik.

Az alábbiakban az előretekintő politika és a hátratekintő történettudomány közötti különbség néhány alapvető aspektusát tárgyalom. Ennek során először annak vizsgálatára fókuszálok, hogy egy adott eszme szemlélhető-e vagy sem úgy, mint amely az idő előre haladtával fejlődik ki. Ezt követően azt mutatom be, hogy az amerikai politikai önértelmezés milyen meghatározó módon kapcsolódik az Alapítás korának eszményeihez. Ezután néhány olyan módszertani problémára mutatok rá, melyek inherens módon benne rejlenek az interdiszciplináris tudományként felfogott Amerika-tanulmányok standard eszményeiben. Végezetül azt javaslom, hogy ha a politika és a történettudomány közötti különbség világosabb értelmezésére törekszünk, akkor a kultúratudományok területén el kell vetnünk a hatalom és a politika szükségtelenül demonizált fogalmait. Tézisem egyszerű: jó történeti kutatás nem születhet a progresszív történelem melletti elkötelezettségből. Engedjessék meg nekem, hogy már ezen a korai ponton leszögezzem, hogy azok a tudósok, akiket támadok – Joyce Appleby, Alan Trachtenberg, Gordon Wood, Michael Zuckert és mások – azok közé tartoznak, akiket a legtöbbre becsülök. Egyet nem értesem csak bizonyos specifikus pontokra, nem pedig munkáik általános értékére vonatkozik.

³ Az idézet Paul Krugman „Forgive and forget?” című rovatából származik. *International Herald Tribune*, 2009. január 17–18.

⁴ Thomas Jefferson levele Joseph Priestley-hez, 1800. január 27. In: Peterson, Merrill D. (ed.): *Thomas Jefferson Writings*. New York, 1984. 1073.

⁵ Thomas Jefferson levele Joseph Priestley-hez, 1801. március 21. In: Peterson (ed.): *Thomas Jefferson Writings*, 1086.

Eszmék a történelemben

Bruce Kuklick 1972-ben az Amerika-tanulmányok – Henry Nash Smith, Leo Marx és Alan Trachtenberg által képviselt – úgynevezett szimbolikus iskolájával szemben megfogalmazott híres kritikáját ezen irányzat anakronisztikus történetírása ösztönözte. „Prezentizmusnak” nevezte azt, s ezen azt értette, hogy „a múltat olyan koncepciók alapján értelmezi, amelyek csakis a jelenre alkalmazhatók”.⁶ Kuklick szerint az Amerika-tanulmányok ezen alapítói történelmi hőseiket túl gyakran látták „egy gondolkodásbeli és érzelmi divat” megelőlegezőinek. Smith *Virgin Land* (1951) című munkája szerint például a sivatag kertté alakításának nagy eszméje „embrionális formában” számos olyan történelmi figura munkájában megjelent már, akik egyszerűen nem voltak még eléggé érettek arra, hogy ezt az eszmét a maga teljességében kifejezzék. Smith azt látszott hangoztatni, hogy Carlyle egyfajta poszt-freudiánus elidegenedést előlegezett meg az írásaiban, ami Kuklickot annak megkérdőjelezésére vezette, vajon feltételezhető-e, hogy ez a híres szerző íróasztalánál ülve valami olyasmire gondolt, hogy „ebben az írásomban az elidegenedés poszt-freudiánus verzióját akarom megfogalmazni”.⁷ Kuklick tézise szerint az alapvető hiba az volt, hogy az amerikai kultúra gyűjtőpontjaként egy vagy más hosszú távon ható nagy eszme alapvetően ahistorikus felfogására támaszkodtak.

Akár teljes mértékben indokolt Kuklick kritikája, akár nem, mégis figyelemreméltó, hogy Smith tanulmánya határozottan jó szolgálatot tesz nekünk azáltal, hogy teljesen világossá teszi, hogy a Vadnyugat meghódításának megjelenése a populáris kultúrában magával a hódítással egyidejűen ment végbe. Leo Marx *Machine in the Garden* (1964) című művével kapcsolatban Kuklick rámutat, a szerző efféle kijelentéseket tesz: „A vihar [ti. Shakespeare drámája – a fordító] megelőlegezi az amerikai képzelőerő morális geográfiáját”. Kuklick kritikájából merítve Howard Segal megjegyzi, hogy Leo Marx tényleges „történelmi jellegű” állítása az volt, hogy az egész pasztorális ideál már jóval a 19–20. század fordulója előtt kiüresedett nosztalgikus siránkozássá vált. Segal viszont számos példát talált ezen eszme jóval későbbi, 20. századi alkalmazására.⁸

A kérdés, amit az olyan nagyléptékű értelmezésekkel kapcsolatban, amilyen Smith-szé vagy Marxé, fel kellene tenni, az, hogy vajon egy eszmét egy és ugyanannak kellene-e tekinteni, miközben megnyilvánulásai a folyamatosan változó körülményeknek köszönhetően (vagy azokra való tekintet nélkül) megváltoztak. Ez minden történelmi jellegű kultúratudomány központi problémája.⁹ Engedtetsek meg nekem, hogy a következőkben ezt a problémát Amerika alapításának megszentelt eszméjével illusztráljam, ami kulcsfontosságú példa

⁶ Kuklick, Bruce: *Myth and Symbol in American Studies*. In: Maddox, Lucy (ed.): *Locating American Studies: The Evolution of a Discipline*. Baltimore, 1999. 77.

⁷ Kuklick: *Myth and Symbol*, 78. [A szerző Thomas Carlyle-ra (1795–1881) a híres brit történetíróra, politikai gondolkodóra és közíróra utal, aki az individuum, a „hősök” szerepét emelte ki a történelem alakításában. A fordító megjegyzése.]

⁸ Segal, Howard P: *Commentary*. In: Maddox, Lucy (ed.): *Locating American Studies*, 90. Hadd tegyem hozzá, hogy nemigen értem Segal vádjait, mivel könyvének legvégén Marx világos utalásokat tesz a pasztoralizmus saját korában létező különböző módjaira. Segal azon vádjával sem értek egyet, hogy – a szimbolikus iskola képviselőivel ellentétben – az olyan példaadó antropológusok, mint Victor Turner vagy Clifford Geertz „következtetések levonása előtt bizonyosan kiterjedt terepmunkát végeztek”. Szerintem Smith és Marx a maguk történelmi és irodalmi anyagaikat nagyon ügyesen és kreatív módon tanulmányozták.

⁹ Különösképpen, mivel amikor Smith *Virgin Land* című könyve 1951-ben megjelent, és eszmetörténeti áttörésként méltatták, az amerikanisztika tudománya még nem létezett.

arra, hogy a jó szándékú progresszív eszméket néha miként használják tévesen a történeti gondolkodásban.

Röviden visszatérve Bush és Obama elnökhöz: nem csupán abban értenek egyet, hogy a történelem a haladásról tanúskodik, hanem az Alapító Atyák örökségének fontosságát is mindketten vallják. Amint Bush elnök kijelentette: „Alapításunk napja óta kinyilvánítottuk, hogy ezen a Földön minden férfi és nő jogokkal, méltósággal és páratlan értékekkel rendelkezik”, és „ezen eszmények előmozdítása az a küldetés, amely létrehozta nemzetünket”. Obama szerint „Alapító Atyáink [...] azért fogalmazták meg az alaptörvényt [ti. az 1787-ben kidolgozott szövetségi alkotmányt – a fordító], hogy biztosítsák a jog uralmát és az ember szabadságát – egy olyan alapokmányt, amely nemzedékek vére nyomán terjesztetett ki. Még mindig ezek az eszmények világítják be a világot, s nem fogjuk megalkuvásból feladni azokat.”

Mint ahogy gyakorlatilag minden amerikai elnök – legalábbis Abraham Lincoln gettysburgi beszéde óta – az amerikai Alapítás eszményeire hivatkozott, érdemes feltenni a kérdést, milyen eseményekről is beszélnek. Dióhéjban: az Alapítás megszentelt eszménye az alapítók nemzedékét foglalja magában, akik először is az 1776-os Függetlenségi Nyilatkozat formájában elfogadták az eszmét, hogy minden ember egyenlőnek teremtett, s ugyanazon természeti jogokkal rendelkezik, majd ezt az eszmét az 1791-ben ratifikált első tíz alkotmány kiegészítés formájában befoglalták az 1787-es eredeti alkotmányba. Ez az amerikai *Bill of Rights* garanciát nyújt a nemzet számára arra, hogy a szövetségi kormányzat soha nem fogja korlátozni a szólás-, a gyülekezési- vagy a vallásszabadságot. Ennélfogva elérkeztünk ahhoz a megtermékenyítő eszméhez, amely szerint Amerika inkább alkotmányos, mintsem politikai eszközökkel biztosított szabad társadalom. Az Alapításnak ez az apolitikus természete az, amit leginkább ünnepelnek, amire abból is következtethetünk, hogy annyira különböző politikusok, mint Bush és Obama pontosan ugyanúgy tudnak beszélni róla.¹⁰

Valójában a korai Amerikával kapcsolatos történetírásra vetett futó pillantás alapján is világosan láthatóvá válik, hogy a politika különös pejoratív felfogása érvényesül az Alapítás időszakának tárgyalásakor. Például a politikatudományt művelő Judith Shklar egy alkalommal azt hangoztatta, hogy az Alkotmány formájában „az alkudozás lép a népi gyűlések tumultusa helyébe, amint a rend és a szabadság *pre-politikai módon* kerül összhangba”.¹¹ Ha a rend és a szabadság összeegyeztetésére *pre-politikai módon* került sor az Alkotmányban, akkor hogyan értelmezhető Thomas Jefferson erőfeszítése, hogy meggyőzze James Madisont arról, hogy a Jogok Nyilatkozatát foglalják bele abba, vagy a Hamiltonnal és Adamsszel folytatott küzdelme a dokumentum helyes értelmezésére ügyében? Nem voltak ezek az erőfeszítései esetleg poszt-politikai természetűek?

Közelebbről tekintve a dolgot, Jefferson – a minimális kormányzat kvintesszenciálisan amerikai főpapja – úgy jelenik meg, mint aki alapvetően közömbös magával a politikummal szemben. A történész Gordon Wood szerint „a jeffersoni modern erényt”, amely „az állampolgár társadalmi, nem pedig kormányzati részvételén alapult,” meg kellene különböztetni a „politikai participációtól”.¹² Ebben a felfogásban Jefferson álláspontja jellegzetesen

¹⁰ Az alapítás mítoszának e központi eszméjével kapcsolatban lásd még: Helo, Ari: *Thomas Jefferson's Ethics and the Politics of Human Progress: The Morality of a Slaveholder*. New York, 2013. 7–11.

¹¹ Shklar, Judith: *Montesquieu and the New Republicanism*. In: Bock, Gisela – Skinner, Quentin – Viroli, Maurizio (eds.): *Machiavelli and Republicanism*. Cambridge, 1990. 270.

¹² Wood, Gordon S: *The Trials and Tribulations of Thomas Jefferson*. In: Onuf, Peter S. (ed.): *Jeffersonian Legacies*. Charlottesville, 1994. 406. [Wood munkásságára magyarul lásd: Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti háttéréről*. Budapest, 2003.

modernnek tűnik, mivel kormányzatellenes, ha nem egyenesen politikaellenes, mintha „az állampolgár társadalmi részvételének” semmi köze nem lenne a politikához.

Joyce Appleby-nek a jeffersoni korszakra vonatkozó legendás revizionista felfogása szerint – amelyet a *Capitalism and the New Social Order* (1984) című munkájában fogalmazott meg – az előre tekintő jeffersoni liberálisok célja nem kevesebb volt, mint „a politikától való visszavonulás”.¹³ A szabadpiaci társadalomra vonatkozó jeffersoni vízió olyan mértékben valószínűsült meg, ami eredeti támogatói minden képzeletét felülmúlta. Ezek a támogatók – saját víziójuknak ellentmondva – nem csupán rabszolgatartók maradtak, hanem azokat a problémákat sem voltak képesek előre látni, amelyek *laissez-faire* gazdasági felfogásukból szükségszerűen következtek a monopolkapitalizmus felemelkedésével a 19. század végén. A végső elemzés azt mutatja, hogy „a fehér férfi vízió” bajnokaiként az Alapítók nem tudták felismerni, hogy a nők politikai jogai a vízió logikus elemeit alkotják.¹⁴ Appleby egyszerűen azt hangoztatja, hogy – ha az Alapítók el is buktak – az amerikai történelem a maga valójában megvalósította ezt a víziót.

Vajon nem áll-e távol ez annak hangoztatásától, hogy implicit módon létezik egy az igazi jeffersoni szellemiség megvalósítására irányuló amerikai vágy, s hogy minden jelentős történelmi ágens valamilyen módon küszködött ennek kifejezésre juttatásával, még ha nem is sikerült nekik? Összefoglalva, Appleby csatlakozhat Henry Nash Smith, Leo Marx és mások csapatához, akik úgy találták, hogy hőseik folyamatosan egy „jövőbeli gondolkodásbeli és érzelmi divatot előlegeztek meg”.¹⁵

Az örök visszatérés ideológiája

Más, világosabb módon ideologikus lehetőségek is ismertek annak hangoztatására, hogy az amerikai történelem nem más, mint az alapító eszmények fokozatos kinyilatkoztatása. Ennek megvilágosító erővel bíró példája Michael Zuckert Függetlenségi Nyilatkozat olvasata. Értelmezése szerint a nyilatkozat egész üzenete levezethető egy az ember egyetemes jogaira vonatkozó locke-i pre-politikai jellegű eszméből. Zuckert értelmezése minden korábbi és későbbi történelmi fejleményt marginalizál mint irreleváns tényezőt az ebben a megszentelt dokumentumban állítólag testet öltő amerikai társadalmi szerződés valódi jellege szempontjából. Ez olyan politikai sémát kínál számunkra, amely a politikai tapasztalatról szól, de leginkább csak annak igazolására szolgál, hogy a politikatörténet milyen keveset számít.

E vád szemléltetése céljából engedtessek meg nekem, hogy Zuckert fondorlatos állítását idézzem, miszerint „a Nyilatkozat nem szó szerinti értelemben vett vagy empirikus, hanem morális történelmet jelenít meg”. Ez a tisztán fogalmi jellegű történelem azon az egyszerű

145–154., 185–189., 271–276. Vajda Zoltán: *Republikanizmus az Egyesült Államok 18–19. századi történetében*. Aetas, 13. évf. (1998) 4. sz. 39–68. „Valakit amerikaivá tesz, hogy hisz bizonyos dolgokban.” Beszélgetés Gordon S. Wood amerikai történésszel. Az interjút készítette és fordította: Lévai Csaba és Vajda Zoltán. Aetas, 23. évf. (2008) 2. sz. 172–178. – a fordító jegyzete.]

¹³ Appleby, Joyce: *Capitalism and a New Social Order: The Republican Vision of the 1790s*. New York, 1984. 33. [Appleby munkásságára magyarul lásd: Lévai: *A republikanizmus-vita*, 222–243., 258–260., 264–267. Vajda: *Republikanizmus*, 42–43. – a fordító jegyzete.]

¹⁴ Appleby, Joyce: *Republicanism in Old and New Contexts*. The William and Mary Quarterly, vol. 43. (1986) 1. No. 33. Ezekre a historiográfiai problémákra, Shklar, Wood és Appleby fentebb idézett munkáival kapcsolatban lásd még: Helo: *Thomas Jefferson's Ethics*, 185–186.

¹⁵ Kuklick: *Myth and Symbol*, 78.

igazságon alapul, hogy „minden ember egyenlőnek teremtetett”.¹⁶ Ezen igazság eredetét illetően Zuckert az emberek közötti bármiféle elképzelhető társadalmi rendet megelőző természeti állapot ismerős locke-i koncepciójára támaszkodott. A Függetlenségi Nyilatkozat „hat igazságának” mint „az emberi faj politikai tapasztalatának egyfajta mini történeti narratívájaként” interpretálásakor a társadalom fejlődésének „három fázisát” és „az ezeknek megfelelő igazságokat” ajánlotta figyelmünkbe, az alábbi formában:¹⁷

<i>Pre-politikai</i>	Minden ember egyenlő	és bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal van felruházva,
<i>Politikai</i>	A kormányzatok e jogok biztosítása céljából jöttek létre	és igazságos hatalmukat a kormányzottak beleegyezéséből származtatják,
<i>Poszt-politikai</i>	Ha egy kormányzat e célok megvalósítására nézve romboló hatásúvá válik, joggal módosítható vagy eltörölhető,	és egy új kormányzat hozható létre.

Zuckert ezekből az igazságokból arra a következtetésre jutott, hogy „nem Isten és nem is a természet hozta létre a rendet az emberek között, hanem ők maguk teremtették meg azt a maguk számára. Más szavakkal, az emberek nem természettől adta politikai lények.”¹⁸ Az emberek emberi jogok birtokosai, ezért természetes módon egyenlők. Ez az oka annak, hogy a köztük meglévő egyenlőtlenségek mesterséges hatalmi struktúrákból származnak.

Zuckert koncepciójában „az emberi faj politikai tapasztalata narratívájának” kulcsa nem a politikai tapasztalat különböző fázisai között létező nyilvánvaló kapcsolat. Ehelyett a kulcsot a három igazság megfelelő elrendezése adja: a második, „politikai” fázisnak az ad jelentést, hogy az emberek közös beleegyezését jelenti az első, „pre-politikai” igazságba, nevezetesen, hogy minden ember egyenlő. Ez az oka annak, hogy az új kormányzatok létrehozására vonatkozó harmadik igazságot nem politikai, hanem „poszt-politikai” igazságként kategorizálta. Más szavakkal, a zuckert-i „morális történelemben” a jelentős változást forradalom idézi elő. A mindennapi politika azért tűnik el egyszerűen a politikai tapasztalatnak ebből az etikai töltéssel rendelkező narratívájából, mert pusztán politikai jellegű változás nem képes előidézni alapvetően poszt-politikai forradalmat. Minthogy az eredeti társadalmi szerződést 1776-ban megkötötték, a további amerikai történelem automatikusan elveszíti a jelentőségét, ha az nem ennek a szerződésnek a manifesztációja.

A „magától értetődő igazságok” zuckert-i elrendezési módjával kapcsolatban feltehető az a kérdés, hogy az Alapítók vajon eltalálták-e azt. Hogy a dokumentum saját felfogása szerinti értelmezését keresztülvigye, Zuckert kénytelen a dokumentum megszövegezését bírálni. A

¹⁶ Zuckert, Michael P: *The Natural Rights Republic: Studies in the Foundation of the American Political Tradition*. Notre Dame, 1996. 18., 23. Az emberi lények e történelmen kívüli felfogásához ragaszkodva Zuckert egyaránt elveti a republikánus tézist, amely szerint az ember határozottan politikai felfogására van szükség, és a közösségi elkötelezettségű tézist, amely szerint az ember erősebben társadalmi orientáltságú képére van szükség. (Uo. 21.). [Zuckert munkásságára magyarul lásd: Lévai: *A republikánizmus-vita*, 303–306. – a fordító jegyzete.]

¹⁷ Zuckert: *The Natural Rights Republic*, 18.

¹⁸ Zuckert e pontra vonatkozó logikája alapján felvethető lenne, hogy vajon az emberi lények természetes módon nem – mondjuk – étkező lények-e is, hiszen ezt oly gyakran „teszik”, ráadásul a „maguk számára”.

gyenge pontot a következőkben találja meg: „...a kormányzat megváltoztatására és eltörlésére vonatkozó »magától értetődő« igazságok a kormányzat létrehozására és céljaira vonatkozó igazságokból következnek, s ebből kifolyólag nem lehetnek a megfelelő módon maguktól értetődők”.¹⁹ Zuckert szerint a hiba abban áll, hogy a forradalmárok láthatóan egyenlőségelet tettek az emberi egyenlőségre vonatkozó locke-i pre-politikai igazság, illetve a kormányzat megváltoztatására vagy eltörlésére vonatkozó jog között, s ezzel hibásan látták az utóbbit magától értetődőnek, s nem az előbbiből származtatható jognak.

A „magától értetődő” (vagy az eredeti vázlatban „elidegeníthetetlen”) igazságok sem a dokumentumban, sem pedig Jefferson eredeti vázlatában nem apolitikus jellegüként jelennek meg. A dokumentum másik lehetséges olvasata az, hogy a kormányzatokat az emberek egyenlő jogai biztosítása érdekében hozták létre, s hogy a problémát az jelenti, hogy a forradalmárok nem értékelték egyet a britekkel arra vonatkozóan, hogy jogait milyen eszközökkel kell megőrizni. A dokumentum a forradalmárok azon kifejezett kívánságával kezdődik, hogy megmagyarázzák a „pártatlan világnak” annak okait, hogy miért akarják eloldani a britekhez fűződő kormányzati köteleket, s miért kívánják állami kormányzataikat újjáalakítani. Ebből következően amellet érvelhetünk, hogy a forradalmárok függetlenségi igénye nem történelmen kívüli igazságok apolitikus vákuumában fejlődött ki. James Madison például a feltehetően pre-politikai jellegű természeti állapotban nem látott mást, mint merő anarchiát, „ahol a gyengébb semmiféle biztosítékkal sem rendelkezik az erősebb erőszakgyakorlásával szemben”, s ahol „körülményeik bizonytalansága még a legerősebb egyéneket is arra sarkallja, hogy alá vessék magukat a kormányzatnak”.²⁰

Zuckert felfogása szerint a Függetlenségi Nyilatkozat az önmagában való politikai univerzum valóságos „ősrobbanását” jelentette, ám kizárólag a pre-politikai jellegű emberi egyenlőség következtében. Mivel még az erőszakos forradalomhoz való jog is a locke-i pre-politikai jellegű szakaszból származtatható, a középső „politikai” kategória nem képviselhet mást, mint békés visszatérést a feltétel nélküli emberi egyenlőség pre-politikai jellegű fázisához. Az olyasfajta események sorozataként felfogott politikatörténet, mint választások, viták, korrupciós botrányok, kormányzatok változásai, alapvetően értelmetlen a visszatérés e grandiózus eszméjéhez viszonyítva. Ez az oka annak, hogy Zuckert ’politika’ kategóriájának semmi köze sincs ahhoz, amit az emberek politikaként ténylegesen művelnek. Nem más az, mint a pre-politikai locke-i igazság melletti elköteleződés ismételtetése. Az első valóban jelentéssel bíró esemény, amellyel az emberek a politikai tapasztalat zuckert-i univerzumában találkozhatnak, a locke-i forradalom.

Tekintettel arra, hogy Zuckert láthatóan szigorú értelemben vett libertinus, számára az egyenlőség nem jelent mást, mint hogy jogok birtokosai vagyunk. Azt hangoztatja például, hogy „senki sem fogadná el az élethez fűződő pozitív jogot, aki Jeffersonhoz hasonlóan értelmetlen a tulajdont”.²¹ A tulajdonjog ezen állítólagos jeffersoni felfogása csakis azzal a

¹⁹ Zuckert: *The Natural Rights Republic*, 47.

²⁰ Madison, James: *The Federalist Number 51*. In: Rossiter, Clinton (ed.): *The Federalist Papers*. New York, 1961. 324.

²¹ Zuckert: *The Natural Rights Republic*, 79. Biztosak lehetünk abban, hogy Bush elnök Locke-nál régebbre tekintett vissza, amikor beiktatási beszédében kijelentette: „Amikor alapítóink a korok új rendjét deklarálták [...], annak az ősi reménynek a nevében cselekedtek, hogy azt valóban be is teljesítik.” Kevés történész lenne annyira anakronisztikus, hogy az első locke-i igazságot valamiféle magától értetődően ősi reménnyel azonosítsa. Platón és Arisztotelész pontosan azon tendenciája miatt bírálták a demokráciát, hogy minden embert egyenlőként kezel, amikor bárki láthatja, hogy egyesek erényesebbek és bölcsőbbek másoknál. Zuckertnek teljesen igaza van abban, hogy egy Locke-ra lenne szükség ahhoz, hogy ez az ideológia elsősorban történeti nézetnek tűnjön.

feltétellel vezethető le az egyenlőség első igazságából, hogy nem avatkozunk be egymás tulajdonosként felfogott lényegébe. Végül soron a legalapvetőbb morális kötelezettségünk a be nem avatkozás, mivel „csupán az élethez való negatív jog állja ki a valódi értelemben vett joggá válás próbáját”. Valahol mélyen, legbelül minden morálisan releváns történelem magában foglalja a kormányzati be nem avatkozás e libertinus igazsága melletti folyamatos elkötelezettségünket. Zuckert sémájával kapcsolatban a nyilvánvaló historiográfiai problémát az jelenti, hogy az amerikai forradalom előtti emberi történelem a „politikai tapasztalat” pusztán pre-históriájává törpül, mivel a pre-politikai igazságot még nem értették meg. Mégis minden forradalom utáni esemény úgy tűnik fel, mint amely szintén ettől az igazságtól függ, ezért szintén jelentéktelen. Amint azt korábban jeleztük, a „politikai” szakasz kizárólag az első, pre-politikai igazság folyamatos kifejeződését foglalja magában.

Mindennek az a legmesszebb ható ideológiai implikációja, hogy még a Bush és az Obama kormányzat közötti váltás is pusztán a kormányzati személyzet változásaként jelenik meg, melynek egyetlen feladata az emberi egyenlőség pre-politikai fázisához való nagy visszatérés folyamatos manifesztálása. Továbbá, a mindennapi politika pusztán a kormányzati hatalomért folytatott patetikus küzdelemként kezd feltűnni, a politikusokra pedig – akiknek a tevékenysége, új politikai irányvonalak felvetése mintha csak foglalkozási ártalom lenne – a nemzet fővárosát elfoglaló korrupt hivatalvadászok elidegenedett fajaként kezdenek tekinteni. A visszatérés politikájának zuckert-i koncepciójából nincs kiút, mivel semmi sem elég fontos ahhoz, hogy a rivalisa lehetne. Összegezve, a politika e felfogásának alapvető hiányossága az, hogy erre alapozva semmiféle jelentőségteljes különbség nem fedezhető fel a Bush és az Obama kormányzat politikája között.

Az amerikai történelemben végbement jelentős változások magyarázata szempontjából a locke-i társadalmi szerződés séma inkább visszafelé, semmint előre tekintő mérce. Mindazonáltal mégsem a „regresszív”, hanem a „progresszív” történészek azok, akik az emberi egyenlőség erősödő kinyilatkoztatásaként tekintenek a nemzeti nagy narratívára. Egy ilyen narratíva mindig felépíthető olyan elemekre, mint a rabszolgák felszabadítása, a női választójog, az 1960-as évek polgárjogi törvényhozása és Barack Obama elnökké választása. Vagy gondoljunk Joseph J. Ellis kijelentésére, hogy „Lincoln azzal vette expanzív revízió alá a természetjogi filozófia eredeti jeffersoni változatát, hogy annak üzenetét a feketék belefoglalásával kiszélesítette”.²² Ez a revízió aligha volt filozófiai jellegű. Inkább arról volt szó, hogy az emberi egyenlőség elvét abban az értelemben nemzetiesítették, hogy minden amerikai férfi – legalábbis elvileg – egyenlő politikai jogokkal rendelkezik. A faji szegregáció polgárháborút követő százötven éve pusztán újabb szomorú közjáték volt, mígnem aztán az 1960-as évek polgárjogi mozgalma el nem hozta az emberi egyenlőségre vonatkozó locke-i pre-politikai igazsághoz való újabb visszatérést. Hogyan lehetséges, hogy a nők egyenlő választójogért folytatott küzdelme nem jelent meg a locke-i igazság kifejeződésének e nyilvánvalóan elkerülhetetlen amerikai előrehaladása bizonyóságaként? A történész Daniel Rodgers találó összegzése szerint a locke-i liberális iskola az amerikai történelem minden más olvasatát azáltal érvényteleníthette, hogy „megemelte a tétet azzal kapcsolatban, hogy mi számít jelentőségteljes konfliktusnak, mígnem aztán minden, a jakobinus vagy a bolsevik forradalomhoz mérten kisebb konfliktus elképzelhető megnyilatkozása el nem enyészett a mindent átható liberális konszenzusban”.²³

²² Ellis, Joseph J: *American Sphinx: The Character of Thomas Jefferson*. New York, 1997. 297.

²³ Rodgers, Daniel T: *Republicanism: the Career of a Concept*. The Journal of American History, vol. 79. (1992) No. 3. 14. [A republikanizmus vitára magyarul lásd: Lévai: *A republikanizmus-vita*, id. mű; Vajda: *A republikanizmus*, id. mű – a fordító jegyzete.]

Még a progresszív történészek sem értenek egyet abban, hogy vajon Theodore Roosevelt nemzeti egészségbiztosításra vonatkozó kezdeményezéseit lehet-e a Franklin D. Roosevelt, Lyndon B. Johnson, Bill Clinton és Barack Obama által támogatott egészségügyi és jóléti reformok előfutárának tekinteni. E kihívásra reagálva – politikai felfogásától függetlenül – minden történész szükségszerűen szembesül azzal a kérdéssel, hogy valójában mi tartozik az állítólagosan „pre-politikai jellegű” emberi jogok szférájába. Ezen túl magával a haladás történelmileg változó eszméjével is szembe kell nézniük.

Napjaink történetírása

Johann M. Neem nemrég megjelent, *Az amerikai történelem egy globális korszakban* című tanulmányában abban látta a nemzeti történelem feladatát, hogy az az „egyének identitásának lényeges alkotóeleme”. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a globalizáció és az identitásépítés az Amerika-tanulmányok és általában a kultúratudományok kedvenc témái közé tartoznak. Neem is evidensnek tekinti, hogy „az Alapító Atyák azt gondolták, hogy a nemzetnek univerzális értékeket kell megtestesítenie”.²⁴ De milyen mértékben voltak képesek az amerikaiak tisztázni ezen „univerzális értékek” tartalmát? Például a 2000-es elnökválasztás alkalmával Al Gore alelnök-jelölt társa, Joseph Lieberman még mindig azt bizonygatta, hogy az alkotmány első kiegészítésének semmi köze sincs „a vallástól való szabadsághoz”.²⁵ [kiemelés – Ari Helo]

Két megjegyzés látszik helyénvalónak Neem azon igyekezetével kapcsolatban, hogy a nemzeti történetírást a globalizáció és az identitásalakítás témáival kapcsolja össze. Először is érdekes, hogy sok történész számára a nagy narratíva régóta deklarált halálának látszólag semmi köze sincs a globalizáció nagy eszméje melletti elkötelezettségükhöz. Azok a problémák, amelyek abból adódnak, hogy a globalizációt a jó történetírás jelölőjének tekintik, hasonlóak az amerikai Alapítással kapcsolatosokhoz. A multikulturalizmushoz hasonlatos bármely ismérv befolyásolhatja, hogy mi jelenik meg emlékezésre érdemesként. Amerika alapító elvei vajon abban fejeződnek-e ki jobban, amikor az 1950-es években erőfeszítéseket tettek a szegregáció megszüntetésére a közoktatásban, vagy a virginiai Prince Edward megyében követett politikában, hogy a fenti folyamat megállítása érdekében bezárjanak minden közpénzből fenntartott iskolát? Biztos, hogy a vita mindkét oldalán állók támaszkodhattak hagyományos elképzelésekre arra vonatkozóan, hogy mit is jelent az Amerikai Alapítás normái szerint élni.

Másodszor, megkérdőjelezhető, hogy a történész hozzájárulása egy személy identitásépítéséhez megfelelő kritériuma-e a komoly történeti kutatásnak. Vajon az identitás egyformán fontos része-e minden egyén önmeghatározásának? Az elméleti irodalom szerint az „elsődleges identitás” gyakran számos „szituatív identitással” együtt jelenik meg.²⁶ Továbbá azt a kérdést is érdemes feltenni, hogy vajon valaki nem élhet-e kényelmesen mindennapi „szerep identitásai” között egy többé-kevésbé artikulálatlan „köztes helyzetben”, mondjuk, mint Amerika-tanulmányok kutató, finn egyetemi oktató, egy párt tagja, szülő, szerető, kávéfűgő, Elvis rajongó és így tovább.

²⁴ Neem, Johann N: *American History in a Global Age*. History and Theory, Vol. 50. (2011) No. 1. 41–70. Az idézet az 53. és 56. oldalon található.

²⁵ Lieberman Urges „A Place for Faith”. Richmond-Times Dispatch, 2000. augusztus 28.

²⁶ Lásd Ting-Toomey innovatív „identitástárgyalási perspektíva” fogalmát. In: Ting-Toomey, Stella: *Communicating Across Cultures*. New York, 1999. 29.

Ezt a háttérrel figyelembe véve vizsgáljuk meg, hogy a hitelesen interkulturális identitás-építés számára mit tud nyújtani az amerikai történelem. A híres, 1785-ben keletkezett *Cela-don* pamfletre gyakran utalnak a forradalmi generáció multikulturális meggyőződéseinek összefoglalásaként. A jövő Amerikájáról szól, amely egy „Nigrániára”, „Savageniára”, egy „francia, egy spanyol, egy holland, egy ír, egy angol és igen, egy zsidó tagállamra osztható az idő előrehaladtával”, amelyek „mindegyike testvéri szeretetben egyesül”, így „a legerősebb birodalmat” alkotják „a Föld színén”.²⁷

Vagy vegyük szemügyre azt a kritériumot, amelynek segítségével egy Amerika-tanulmányokkal foglalkozó tudós meghatározhatja a konstruktív identitásépítést. A 2001-ben megjelent *A jólét mint identitáspolitika* című tanulmányában Jane Sherron De Hart a következő érvet hangoztatja: a generációk között megfigyelhető, a jóléttől való egyre növekvő mértékű függőség problémájára reagálva Ronald Reagan elnök a „jóléti királynő” képét használta fel, ám tudatosan tartózkodott a kérdés faji aspektusának felvetésétől. De Hart szerint ennek az volt az oka, hogy „mindannyian »tudtuk«, hogy a királynő fekete volt”.²⁸ De Hart itt nem tett mást, mint hogy egy politikust azért kritizál, mert pusztán politikailag nyilvánult meg. Érvelése szélesebb skálán nézve adekvát: a jólétről való amerikai gondolkodásban az 1960-as évek és az 1996-os Jóléti Reform Törvény között az változott, hogy mostanság a legtöbb politikus számára „inkább a kultúra, mintsem a struktúra jelentette a problémát”.²⁹

Az azonban más kérdés, hogy De Hart kísérlete, hogy ezt a változást az etnikai állampolgárságra vonatkozó, mindenütt jelenlévő nacionalista eszmék terminusaiban kontextualizálja, segít-e megérteni magát a változást. Azon érvelése, hogy a 19–20. század fordulójának bevándorlási törvényei azt célozták, hogy „a nemzeti család közös örökségét továbbfejlesszék”, vészesen közel áll ahhoz a tipikus téveszméhez, hogy az emberi egyenlőséget – bármiféle politikailag releváns értelemben véve is – le lehet írni a család metaforájával. A modern demokrácia meghatározásánál fogva képviseleti elven alapul. Mégis egész embercsoportok – kezdve a gyerekekkel és a mentális betegekkel – még Amerikában is meg vannak fosztva a politikai egyenlőségtől. E kívülállókát kirekesztik a választópolgárok közül; s azok, akik rendelkeznek választójoggal, a kirekesztettekért is felelősséggel tartoznak.

Módszertan és kontextualizálás

A történetileg orientált Amerika-tanulmányi kutatásokban (s ez más hasonló diszciplínákra is igaz) a legnagyobb hiba annak feltételezése, hogy a tiszta józan ész segítségünkre van az érvényes és a nem érvényes történelemértelmezések megkülönböztetésében. A józan ész gyenge kritérium. Meglehetősen banális gondolati sémák elégségesek voltak az Inkvizíció, a 16. századi vallásháborúk, a polgárháború előtti amerikai rabszolgaság, a faji szegregáció, az eugenika, a

²⁷ Az idézetek helye: Onuf, Peter S: *Jefferson's Empire: The Language of American Nationhood*. Charlottesville, 2000. 226. 63. jegyzet. A röpiratot szintén tárgyalja: Sollors, Werner: *Beyond Ethnicity: Consent and Descent in American Culture*. New York, 1986. 175.

²⁸ [A „jóléti királynő” kifejezés szűkebb értelemben olyan – gyakran tinédzserkorú – lányokra utal, akik azért szülnék gyereket, hogy így jussanak hozzá olyan jóléti juttatásokhoz – például lakhatáshoz –, amelyek azt is lehetővé teszik a számukra, hogy önmaguk és családjuk fenntartása érdekében ne dolgozzanak. Általánosabb értelemben az amerikai társadalom szegény, marginalizált csoportjaira, gyakran afroamerikaiakra vonatkoztatják – a fordító jegyzete.]

²⁹ De Hart, Jane Sherron: *Welfare as Identity Politics: Rediscovering Nationalism, reviewing the American National Experience, and Recasting the „Other” in the Post-Cold War United States*. In: Shackleton, Mark – Toivonen, Maarika (eds.): *Roots and Renewal: Writing of Bicentennial Fulbright Professors*. Helsinki, 2001. 30–44. Az idézet: 39.

Holokauszt és a hasonlók igazolására. Azon történész számára, aki magától értetődőnek tekint, hogy a tudományos haladás következtében a józan észre alapozott hiedelmeink jobb minőségűek, mint a korábbiak, mindez nemigen jelent problémát. Az ilyen történész mindig han- gozthatja, hogy a jövő generációk mindenképpen újra fogják írni a történelmet.

Ennek az álláspontnak azonban van egy súlyos hibája. Azon túlmenően, hogy intellektuális összeomlással fenyeget, megnyitja a kaput a tudósok közötti egyszerű politikai ellentétek előtt. Ennek egyik példája volt, amikor Joyce Appleby – aki szerint Jefferson az amerikai liberaliz- mus ősapja volt – Lance Banning azon értelmezésével szemben védelmezte felfogását, hogy Jefferson inkább klasszikus, mintsem liberális republikánus lett volna, végül is a következő maximát fogalmazta meg: „Ami az amerikai republikanizmusról folytatott tudományos vitával kapcsolatban továbbra is megoldásra vár, az, hogy kinek a republikanizmusáról is beszélünk – az Alapító Atyákról vagy a miénkről? S ha a miénk az övék is, a mieink közül melyik az?”³⁰ Nyílt felhívás ez arra, hogy a történelmet politikai vitává változtassuk. Sokkal biztonságosabb azt mondani, hogy sem az Alapítóknak, sem pedig a későbbi generációknak nem volt egyetlen közös véleményük arról, hogy az amerikai republikanizmusnak hogyan is kellene kinéznie. Ko- moly történeti kutatást sohasem lenne szabad arra az eszmére alapozni, hogy olyan fogalma- kat, mint a 18. századi republikanizmus saját politikai céljaink érdekében tanulmányozzuk, mintha a történelem nem lenne – más tudományos területekhez hasonlóan – elkötelezett az igazság keresése iránt, ha kizárólag a múlt vonatkozásában is.

Ezen a ponton a kontextualizálás klasszikus kérdésével szembesülünk. A legtöbb esetben a kontextualizálás egyszerűen azt jelenti, hogy egyetértünk vagy nem értünk egyet a korábbi ku- tatókkal azokat a körülményeket illetően, amelyek között egy adott jelenség megjelent. Eredeti, innovatív értelmezések általában akkor születtek, amikor egy kutató az egész kontextust újra- értelmezte. Ez az oka annak, hogy az arra vonatkozó tipikus vádak, hogy egy kutató elemzésé- ben egyszerűen mellőzte „magát a politikai kontextust,” bonyolultabbak annál, mint amilyen- nek első pillantásra tűnnek.³¹ A politikai diskurzus gyakran arról a különbségtételről szól, hogy mi a valóban természetes, illetve önkényes az emberi lények számára. A kontextualizálás min- den módszertani óvatosság központi eleme, és szoros kapcsolatban áll azzal, amire Kuklick gondolt, amikor arról beszélt, hogy Nash, Marx és mások „nagy könyveket tekintettek azon kultúrák tanulmányozása kulcsának, amelyeknek azok részét alkották”.³²

³⁰ Appleby: *Capitalism and a New Social Order*, 33. Nem azt kívánom ezzel mondani, hogy a törté- netírás el tudná kerülni, hogy bizonyos mértékig politikai vonatkozásokkal bírjon. A teljesen átpoli- tizált történetírás egy megvilágosító erejű példája Jerome Huyler *Locke in America* (1995) című munkája, amelynek alcíme nem más, mint hogy „Az alapítás korának morálfilozófiája”. Huyler szá- mára, aki „Locke egészét megragadta”, és „helyesen ragadta meg” (35. old.), az alapvető végkövet- keztetés a következő: Az alapítók – Jefferson és Hamilton híveit is beleértve – hűségesek maradtak Locke egész életművéhez, legfőképpen ahhoz, hogy „Locke nagy hangsúlyt helyezett a produktív munka morális értékére”. (18. old.) Azonban, mindezzel éles ellentétben, az amerikai történelem hátralévő része eltávolodást jelentett az eredeti morálfilozófiától. Huyler könyvét egy *Jefferson the Forgotten Man* című, az 1930-as években megjelent, eldugott röpirattal zárta, azt hangsúlyozva, hogy az amerikai kevert politikai gazdaságtanban „sohasem engedték meg, hogy az igaz locke-i libe- ralizmus működjön”. (308. old.) [Az Appleby és a Banning közötti vitára lásd: Lévai: *A republika- nizmus-vita*, 264–267. A fordító megjegyzése.]

³¹ Zuckert volt az, aki egyszer azzal vádolta John Pocockot, hogy egy 18. századi politikai vita elemzé- sekor megfeledezett „magáról a politikai kontextusról”. Amint azt megpróbáltam bemutatni, Zuckert arra vonatkozó fejtegetése, hogy valójában mi is tekinthető politikai kontextusnak, maga is problematikusnak látszik. Lásd: Zuckert, Michael P: *Natural Rights and the New Republicanism*. Princeton, 1998. 175.

³² Kuklick: *Myth and Symbol*, 83.

Az amerikai múlt magyarázatának lehetőségei nem azonosíthatók átfogó kulturális portrék megrajzolásával. Vegyük például Trachtenberg *The Brooklyn Bridge* (1965) című munkáját, amelyet az interdiszciplináris megközelítés klasszikus példájának tartottak, amilyenek az Amerika-tanulmányoknak mint akadémiai diszciplínának lenniük kellene. Trachtenberg annak részletes leírásával kezdi a könyvét, hogy miként építették fel a híres hidat New York városában a 19. század végén. Aztán perspektíváját átfogó tanulmánnyá szélesíti, amelyben a híd sokféle szimbolikus felhasználását vizsgálja a művészetben, az irodalomban és az amerikai esztétikában. A könyv végére érve a hídra már szinte minden tipikusan amerikai nevezhető dolog szimbólumaként tekinthetünk.

Igazolható-e az a fajta módszertani holizmus, amelyet Trachtenberg magáévá tesz? Ezt az építési projektet az egyesült államokbeli iparosítás szélesebb tendenciáival, illetve az amerikai gondolkodás még régebbi trendjeivel összefüggésbe hozva arra a megállapításra jut, hogy „az amerikai társadalom inkább Hamilton ipar és kapitalizmus felé vezető útját követte, mintsem Jefferson mezőgazdaság felé mutató irányvonalát”.³³ Mindebből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Jefferson antikapitalista gondolkodó volt, vagy hogy Hamilton Jeffersonnál jobban felismerte Amerika jövőjének valóban jelentős aspektusait? A szerző szerint Jefferson a történelemmel szemben is ellenséges volt, hiszen az önállóan gazdálkodó farmerek demokráciáját célzó utópikus modellje „a logikán kívül esik, mivel a természettel fenntartott időtlen harmónia álmát fogalmazta meg”.³⁴ Trachtenberg azt nem magyarázza meg, hogy az időtlen harmónia koncepciójából pontosan mi „esik a logikán kívül”. Nem abban reménykedtek-e az Alapítók, hogy elérjék, amit egyetlen korábbi politikai teoretikusnak sem sikerült, nevezetesen: olyan kormányzati formát hozzanak létre, amelyik kiállja az idő próbáját? Az, hogy Jefferson intellektuális szemlélete utópikusként jellemezhető-e, már más kérdés.³⁵

Akárhogya is áll a dolog, Trachtenberg könyvével kapcsolatban az alapvető módszertani kérdés a következő: az Alapítókkal kapcsolatos állításai miként kapcsolhatók össze az általa vizsgált olyan más dolgokkal, mint például a Brooklyn híd építése vagy Crane erről később írott verse?³⁶ A híd szimbolikus felhasználására vonatkozó irodalmi elemzése teljesen más kérdésekre válaszol az amerikai kultúrával kapcsolatban, mint a mérnöki szakma amerikai történetével kapcsolatos esettanulmánya. Valójában minden kutatás speciális kutatási kérdésekre keresi a választ, s a válasz minőségét a választott módszer meghatározza. Feltevéssünk az, hogy abban a pillanatban, amikor valaki feltesz egy kérdést, egyúttal már érvényes módszereket is választ, más módszereket pedig érvénytelennek tekint és kizár. Azt állítani, hogy minden módszer a módszertani apparátus egyfajta holisztikus egészének része, egyúttal annak feltételezése is, hogy nemcsak a tudás holisztikus, hanem a valóságnak is annak kell lennie. Sok filozófus szórakoztatónak találná ezt a gondolatot. Hiszen nem tudjuk, hogy minden összefügg-e mindennel valami jelentéssel bíró módon.

Ezért az a legjobb, ha a történetírást olyan művészetként értelmezzük, amely egy sajátos körülmények között végbement sajátos történeti jelenség magyarázatára törekszik, s nem a múlt koherensnek tekintett képét látjuk benne. Azzal kezdjük, hogy a múlt talán nem is

³³ Trachtenberg, Alan: *Brooklyn Bridge: Fact and Symbol*. Második kiadás, Chicago, 1979. 14.

³⁴ Trachtenberg: *Brooklyn Bridge*, 12. Lásd még: 168.

³⁵ Lásd például: Valsania, Maurizio: *The Limits of Optimism: Thomas Jefferson's Dualistic Enlightenment*. Charlottesville, 2011.

³⁶ [A szerző itt Hart Crane (1899–1932), a híres modernista amerikai költő *The Bridge* (A híd) című versére utal, amelyben a Brooklyn híd a modern Amerika szimbólumaként jelenik meg – a fordító jegyzete.]

egyetlen entitás. Ennek ellenére az Amerika-tanulmányokkal foglalkozó, történetileg orientált kutató értékes felfedezéseket tehet a gondolkodás megállapodott kategóriáinak átszelésével és feltárásával. Az alapító generáció például nem tudott elszakadni attól az eszmétől, hogy a társadalom új rendjének természetesnek kell lennie az emberi lények számára. Pontosan ezért kellett megkérdőjeleznük számos olyan koncepciót, amely a rendi társadalom azon európai modelljéből származott, melyek az utóbbira mint az emberi társadalom *egyetlen természetes rendjére* tekintettek. Ezért úgy találjuk, hogy például Jefferson és Hamilton folyamatosan átpolitizált egy sor régi koncepciót, s a hatalomért versengve azok újradefiniálása felett küzdöttek.

Hatalom és politika

Annak érdekében, hogy inkább progresszív, mintsem regresszív történetírás nevében tévesen ne depolitizáljuk a múltat, valójában meg kellene szabadulnunk a hatalom szükségtelenül démonizált koncepciójától. Lawrence Grossberg például úgy gondolta, hogy a kultúratudományok egyik központi feladata annak vizsgálata, hogy „a hatalom miként működik a különböző szinteken, hogyan szivárogoz be, fertőzi meg és korlátozza az emberek lehetőségeit arra, hogy életüket emberséges, méltóságteljes és biztonságos módon éljék”.³⁷ A hatalomnak ez a démonizált képe abból az egyszerű tévedésből származik, hogy nem ismerjük fel: a hatalmi kapcsolatok mindig megkérdőjelezhetők, ha politikai kontextusba helyezzük őket.³⁸

Bár a hatalom fogalma mások feletti kontrollt jelent, a hatalmi kapcsolatokra úgy is tekinthetünk, mint amelyek szükségszerűen áthatják mindennapi életünket. Egy barátom elmondta nekem, hogy szerinte mi a boldog házasság receptje: „Azt teszem, amit mondanak nekem, és én szeretem ezt.” Amikor egykori tascómat sétáltattam, szüntelen hatalmi harcot folytattam vele arról, hogy merre is kellene mennünk, míg ki nem képezték arra, hogy miként tudom ellenőrzésem alatt tartani kedves barátomat. Ahogyan Ellison *Láthatatlan ember* című munkájában Dr. Bledsoe, egy afroamerikai főiskola elnöke cinikus módon megjegyezte: „A hatalommal nem szükséges kérkedni. A hatalom magabiztos, önmege erősítő, önmagát elkezdő és befejező, önmagát melengető és önigazoló. Ha rendelkezél vele, tudatában vagy annak [...], csakis a *nagy* fehér népeknek színeltem, hogy a kedvükre teszek, de őket is nagyobb mértékben ellenőrzöm annál, mint ahogyan ők tartanak ellenőrzésük alatt engem.”³⁹ A hatalmi kapcsolatok az emberi élet immanens részét alkotják, és nem fenyegetésként kellene tanulmányozni őket. Arra sincsen semmi okunk, hogy a konfliktust az emberi társas hajlammal inherens módon szembenálló dolognak tekintsük.

Bizonyos, hogy mindenütt jelenlévő hatalmi küzdelmeink gyakran vezetnek utcai erőszakhoz, zavargásokhoz, lázongásokhoz és háborúkhöz. A politika azonban a konfliktusok nem erőszakos eszközökkel történő megoldását jelenti. A politika közügyként történő felfogásának eszméje viszont azon a nézeten alapszik, hogy a köz ránk hagyja, hogy magánéleti konfliktusainkat a magánszféránkban oldjuk meg. Nem minden tartozik a politika körébe.

³⁷ Lásd Grossberg „kultúratudományok” címszavát. In: Donsbach, Wolfgang (ed.): *The International Encyclopedia of Communication*. Vol. 3. New Jersey, 2008. 1110–1116.

³⁸ A hatalom további meghatározásaival kapcsolatban hadd tegyem hozzá, hogy a hatalom nőhet és eltűnhet, ám a modern demokráciában koncepciója a reciprocitás egyszerű elvén alapszik: nevezetesen az uralmon lévők demokratikusan felelősek az uraltaknak. Bizonyos, hogy a természet fennmaradó részére gyakorolt egyre nagyobb hatásunk nem biztosít a fenyegetett fajok számára semmi jogi vagy reciprok jellegű hatalmat, ami a velük született természetes jogaikból következne. Ez az oka annak, hogy a hatalom legalább annyira morális, mint pusztán jogi kérdés.

³⁹ Ellison, Ralph: *Invisible Man*. New York, 1972. 140. (Eredeti megjelenése: 1947.)

Mégis folyamatosan szembesülünk olyan helyzetekkel, amikor a hatóságoknak át kell lépniük a köz- és a magánélet közötti választóvonalat, például ha szükségesnek tekintik, hogy – saját szüleiktől megvédendő – gyermekeket nevelőszülői gondozás alá helyezzenek. Vagy gondoljunk az 1970-es évek túlfűtött buszoztatási vitájára arról, hogy a hatóságok megkívánhatják-e a szülőktől, hogy a körzetben működő iskolákban tapasztalt szegregáció megszüntetése érdekében távoli iskolákba küldjék a gyermekeiket. Összegezve, nem minden tartozik a politika körébe, de minden odatartozhat.

Egy ügy átpolitizálása a társadalmi normákban inherens módon benne rejlő hatalmi kapcsolatok tudatosítását jelenti. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a normák pusztán hatalmi jogalapok. De azt igen, hogy hatalmi jogalként való felfogásuk elutasítása inkább könnyű konformizmushoz, mintsem kritikai gondolkodáshoz vezet. Összességében, a leginkább megszilárdult viselkedési normák és minták csak akkor kezdhetnek megváltozni, amikor átpolitizálódnak. A zavargások gyakran állítanak az előtérbe olyan ügyeket, mint a rasszizmus és a globális kapitalizmus túlzásai, de leggyakrabban a képzelőerő hiányát mutatják arra vonatkozóan, hogy miként politizáljanak át konstruktív módon egy ügyet. Egy szabad demokráciában mindig lehet egy párthoz csatlakozni, ad hoc csoportokat vagy üléssztrájkot szervezni, folyóiratot alapítani és így tovább.

A köz- és a magánszféra közötti állandó ingadozásunkra a homoszexuálisok jogai körüli vita jó példával szolgál. A homoszexualitás már sokszor lett átpolitizált kérdés az Egyesült Államokban, mígnem az ország legfelső politikai vezetése újabban el nem határozta, hogy a homoszexuálisok és leszbikusok egyenlő polgárjogainak biztosítása mögé áll. Maguk a homoszexuálisok először az 1969-es híres New York-i Stonewall Inn-i zavargás alkalmával állították a kérdést a közfigyelem előterébe. Amikor gyülekezési joguk ügye került terítékre, nem tűrték tétlenül, hogy másodrendű állampolgárokként kezeljék őket. Az 1970-es évek elején a San Francisco-i városatyák folytatták a kérdés átpolitizálását.⁴⁰ Körülbelül egy évtizeden belül a homoszexualitás hagyományos, azt mentális rendellenességnek tekintő meghatározása eltűnt.⁴¹ Amint azt Andrew Sullivan megjegyezte, a dolognak az egyenlőség kérdéseként való kezelése nem jelenti a homoszexualitás propagálását.⁴² Mindössze ezen emberek emberi lényekként történő elismerését jelenti, akik másokkal egyenlők.

Mi is került pontosan átpolitizálásra ebben a folyamatban? A normálisnak tekintett szexuális viselkedés hagyományos értelmezése, nem pedig a homoszexuálisok szavazati joga. A homoszexuálisokat a „régidőkben” sem vadászták szokásszerűen. Többféle módon kezelték az ügyet, hogy a közfigyelem kívül tartsák. A legtöbb ember elfogadta a boldog tudatlanságot, hogy tolerálhassa a jelenséget, ez a norma öltött testet az Egyesült Államok fegyveres erői körében érvényesült, napjainkra eltűnt „ne kérdezd, és ne mondd” elvben. Homoszexuálisokként a közsférába lépve ezek az emberek megkérdőjelezték azt a hajdani normát, hogy az olyan kérdések, mint a szexualitás és a gyermeknevelés csak akkor tartoznak a magán-

⁴⁰ [1969. június 28-án a rendőrség razziát tartott a New York City Greenwich Village nevű városrészében található Stonewall Inn nevű bárban, amely a helyi homoszexuálisok kedvelt találkozóhelye volt. Ellenállásba ütköztek, s a zavargások az éjszakába nyúlóan is folytatódtak. Az eseményt fordulópontnak tekintik a homoszexuálisok jogaiért folytatott mozgalom történetében, az események első évfordulóján rendezték meg New Yorkban az első Pride felvonulást. San Francisco az első városok egyike volt az Egyesült Államokban, amelyik 1972-ben a homoszexuálisok jogait biztosító helyi rendeletet bocsátott ki – a fordító jegyzete.]

⁴¹ Boyer, Paul S. et. al.: *The Enduring Vision: A History of the American People*. Boston, 2004. 913. Ötödik kiadás.

⁴² Sullivan, Andrew: *The President of the United States Shifted the Mainstream in One Interview*. Newsweek, 2012. május 21.

szférához, amikor a háztartást egy nő és egy férfi alkotja. Sok ember azért lett ingerült, mert a normális magánéletről alkotott hagyományos értelmezésüket látták megkérdőjelezve, alkalmanként pedig gúny tárgyává téve.

Fontos feltennünk azt a kérdést, hogy milyen is volt valójában egy adott történelmi norma, még ha mai szemmel nézve egyszerűen elnyomónak tűnik is. Egykor a női választójog is az erősen vitatott dolgok közé tartozott. Sok tudatos lobbizásra és politizálásra volt szükség ahhoz, hogy a női választójog végül 1919-ben elkezdje megjeleníteni a haladás azon csendes, az amerikai történelmet átható erejét, amiről Obama elnök beszél. Vagy gondoljunk arra, hogy a történész William Chafe milyen alapon jellemezte az 1960-as évek polgárjogi küzdelmét olyan „társadalmi mozgalomként”, amely „politikai választ kényszerített ki” a „Washingtonban székelő elnököktől”.⁴³ Chafe „nemzeti politikáról” beszél, mintha a politikáért elsősorban a szövetségi kormány lenne a felelős, míg Amerika többi része „társadalmi” fejlődésen megy keresztül. Ha az 1960-as évek polgárjogi mozgalma nem számít politikai jelenségnek, akkor mi számít annak?

Következtetés

Kuklick kritikája elsősorban arra irányult, hogy Nash, Marx és a többiek, úgy tűnik, túlságosan is platonikus módon hittek abban, hogy valaki képes lehet arra, hogy felismerje egyszerűen a történelemben kifejlődő, de történelmen kívülálló fontos eszmék adott készletét. Azok az újabb törekvések, hogy az identitás formálását, a globalizációt vagy más hasonló nagy eszmét tegyék a jó amerikai történetírás új mércéjévé, ugyanezt a problémát vetik fel. Minden ilyen norma alkalmas arra, hogy a történetírást olyan manicheus erőfeszítéssé alakítsa, amely arra törekszik, hogy a jó, az úgynevezett használható múltat elválassa az adott korok normáihoz való konformista alkalmazkodással jellemezhető, láthatóan kevésbé fontos múlttól. Ennél fogva a progresszív történetírás inkább hajlamos mellőzni, mintsem felismerni olyan tények fontosságát, hogy mondjuk, Jefferson egész életében rabszolgatartó maradt; hogy Lincoln az Unió megmentésére esküdött fel, függetlenül attól, hogy az megkövetelte-e az összes rabszolga felszabadítását vagy sem; vagy, hogy Wilson csak vonakodva fogadta el alkotmányos jogként a nők választójogát.

Mindezzel azt akarjuk sugallni, hogy valami nincs rendben az Amerika-eszmével? Ez kizárólag attól függ, hogy mit gondolunk az Amerika-eszme mibenlétéről. Valaki támogathatja az oktatáshoz és az egészségügyi ellátáshoz való egyenlő hozzáférést anélkül, de azzal is, hogy megidézzék az Alapítás időszakának némileg bizonytalan eszményeit. A politikai cselekvés mindig a jelenből kiinduló, előre tekintő pozíciót jelent. Hamilton és Jefferson pozíciója is ez volt, akik elkeseredett küzdelmet folytattak egymással Amerika jövője felett, mivel mindketten tudták, hogy a múltat nem lehet megváltoztatni. Ezzel szemben a történetírás arról szól, hogy az emberi múltat a lehető legkorrektebb módon magyarázzuk. Hagyjuk, hogy ez így is maradjon.

Fordította: LÉVAI CSABA

⁴³ Mindezzel nem Chafe azon elkötelezettsége ellen érvelek, hogy a polgárjogi mozgalmat társadalomtörténeti szempontból tanulmányozza. Lásd: Chafe, William H: *From Community Study to National Politics: How Greensboro, North Carolina Provides a Prism for Understanding Race in America in the 1960s*. In: Helo, Ari (ed.): *Communities and Connections: Writings in North American Studies*. Helsinki, 2007. 19–29. Az idézet: 19.

„Mindig is érdekelték a kis nemzetek”

Beszélgetés Oplatka Andrással

Oplatka András 1942-ben született, 1956 őszén családjával együtt elhagyta Magyarországot. Középiskolai és egyetemi tanulmányait Zürichben végezte. 1968 és 2004 között a Neue Zürcher Zeitung külpolitikai újságírója. 2004-től a budapesti Andrassy Egyetem oktatója. 2004-ben jelent meg német nyelven, majd egy évvel később magyarul is Széchenyi Istvánról szóló monográfiája (Graf Stephan Széchenyi, Széchenyi István). További magyar vonatkozású könyvei: Der erste Riss in der Mauer. September 1989 – Ungarn öffnet die Grenze (magyarul: Egy döntés története, 2008., 2010), Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke” (2014). Németre fordította Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Karinthy Frigyes és Bánffy Miklós néhány munkáját.

Kérem, foglalja össze a szakmai érdeklődésének kezdeteit meghatározó tényezőket!

Az én szakmai életutam kicsit furcsa, mivel az a csodabogár vagyok, aki irodalomtörténetből doktorált, ugyanakkor történelemből habilitált, s a két esemény között külpolitikai újságíróként dolgozott. Egyszer Berlinben úgy mutattak be, mint aki tudományos munkásságát harmincöt esztendőre félbeszakította, s valóban így volt. A történelem iránti érdeklődésem azonban tulajdonképpen még a budapesti elemi iskolában kezdődött. Magyarországon csak a nyolc elemi osztályt végeztem, ha az 1956-os forradalom előtti másfél hónapnyi gimnáziumi időszakot nem számítom. A budapesti Medve utcai elemi iskolában tanított egy történelem és magyar irodalom szakos tanárnő, egyben az osztályfőnökünk, Zakariás néni, aki Széchenyi rajongó volt. Azt is nyíltan hangoztatta, hogy bár Kossuth Lajos mint forradalmár és államférfi minden tiszteletet megérdemel, de az ő számára az építő Széchenyi értékesebb. Mondhatjuk, a Kossuth–Széchenyi vitában ő határozottan Széchenyi-párti volt. Ezt az '50-es években, amikor az arisztokrata Széchenyi nem volt éppen kedvelt történelmi alak, diákok előtt hangosan kijelenteni elég merész dolog volt. Az én Széchenyi iránti érdeklődésem, mondhatom ezt akár rajongásnak is, ebből az időből származik. Saját példából, de másokéból is azt látom, hogy az elemi iskolai tanárokat sokkal jobban meg kellene becsülni, hiszen fogékony gyermekek esetében hosszú távon is fontos hatást gyakorolhatnak. A nevelésbe, iskoláztatásba sok pénzt beleölni, főleg olyan országok esetében, melyekben más erőforrás, mint a szürke állomány nem nagyon áll rendelkezésre, mindent megér.

Egyébként a családban jelen volt a humán érdeklődés, bár jórészt műszaki értelmiségiekből állt több generációval bezárólag, de családtagjaim műveltek, olvasottak, zenészek, és múzeumba járók voltak. Mindkét részről idegenből érkeztek az ősök. Az Oplatkák Prágából, a cukoriparban dolgoztak itt mérnökként még az első világháború előtt. Anyai ágon pedig Birknernek hívnak bennünket, a dédapám egy generációval korábban érkezett, geológusként a budapesti melegforrások kiaknázásában vett részt, meg az Erzsébet híd budai pillérének stabilizálásában, effélékben. Az apám számára, aki gépészmérnök és fizikus volt, a műszaki tudományok voltak az elsők, a testvérem később a Zürichi Műszaki Egyetem pro-

fesszora lett. Én viszont, egy német mondás szerint, leestem a szekérről, azaz humán érdeklődésű voltam gyerekkorom óta. Az otthoni könyvtár mindenestre tele volt nekem való könyvekkel, leginkább talán Jókai Mór regényei keltették fel bennem a történeti érdeklődést. Egyébként nálunk Mikszáth Kálmán volt a „családi szerző”. Apámmal történt még korábban a Fasori Gimnáziumban, hogy érettségi előtt egy komolyabb fertőző betegségen esett át, piros cédula a lakásajtón, be volt zárva a négy fal közé, s ezalatt végigolvasta a nagypapa könyvtárából az egész Mikszáth-sorozatot, majd az érettségén magyar irodalomból sikeresen Mikszáthot húzta mint tételt.

1957 tavaszától a zürichi középiskolában volt egy idősebb német tanárom, Carl Helbling, aki annak idején az első svájci doktori disszertációt írta Thomas Mannról. Személyesen is elég jól ismerte az írótt abból az időből, amikor ő a második világháború előtt, majd az után egy ideig Svájcban élt. Helbling hatására két dolog kapcsolódott össze bennem. Egyrészt apám wagneriánus volt, s én is az lettem, másrészt Thomas Mann esszéiben sokat foglalkozott Wagnerrel. Ez terelt engem a germanisztika felé. 1962-ben érettségiztem, húszéves koromban, ami a nyelvváltással és az 1956-os iskolaváltással függött össze, hiszen eredetileg egyáltalán nem tudtam németül. Talán ezért is becsült engem Helbling, hiszen nulláról indulva lettem az osztály legjobb irodalmára. Az érettségi után így 1966-ig a Zürichi Egyetemen főtárgyként germanistikát, melléktárgyként pedagógiát és történelmet hallgattam.

Az egyetemi évek hogyan formálták tudományos ambícióit?

Germanistikából akkor ez az egyetem Európában az egyik legjobb volt. Emil Staiger oktatta a modern német irodalmat, aki már akkor igen vitatott, ugyanakkor elismert személyiségként az egész kontinensről vonzott hallgatókat. Egy másik professzornak, Max Wehrlinek, aki az ónémet irodalomtól kezdve egészen a barokkig sok mindennel foglalkozott, Magyarországon is megjelent egy könyve fordításban 1960-ban. Az akkori zürichi történészekről nem sokat tudok mondani, s nem is akarok közülük senkit sem megnevezni, mert nem gyakoroltak rám jelentős és tartós hatást. Egy alkalommal tartottam szemináriumi előadást Thomas Mann-nak egy Wagner-szövegéről, amely 1965-ben első nyomtatott írásmódként megjelent egy svájci folyóiratban, a Schweizer Monatsheftben: Wagner nyomai Thomas Mann prózai munkáiban. (Például a József és testvérei ugyanúgy négyrészes mű, mint a Wagner-féle Niebelung ciklus, és így tovább.) Sokkal később azután kibővítve és átdolgozva megjelent Magyarországon is. Ezt a témát azonban nem folytattam, aminek személyes oka is volt. Emil Staiger, a doktori témavezetőm még az 1930-as években német irodalmi és politikai dolgok kapcsán furcsa konfliktusba került Thomas Mann-nal, s kettőjük között megmaradt a feszült viszony. Nemigen lehetett volna nála Thomas Mann-nal kapcsolatos diszsertációs témába vágni, őt egyébként is leginkább klasszikus irodalmi témák érdekelték. Furcsa személyiség volt, s az, ami nála engem nagyon megfogott, az volt, hogy erősen filozofikus síkon látta és értékelte az irodalmat. Az irodalomtudomány autonómiáját hangoztatta: először elolvasni magát a művet, interpretálni, s csak azután foglalkozni azzal, hogy ki volt a szerző, milyen korban élt stb. Első a szöveg, hangoztatta, s a szöveg elemzésében Heidegger téziseit tartotta szem előtt: az idő és a tér viszonyát, a három idő: a múlt, a jelen és a jövő síkjával párhuzamba állította az epika, a líra és a dráma műnemeit. A mai germanisták túlhaladottnak tekintik ezt az iskolát, én mindenestre nagyon sokat tanultam tőle.

1965-ben egy szemeszterben jártam a Bécsi Egyetemre is, mert Bécsset szerettem, és talán még több időt töltöttem az operában fenn, a negyedik galérián, a kakasülön, mint az egyetemen. Mégis Bécsből hoztam magammal a disszertációs témámat, aminek feldolgozatlanságát valaki ott megemlítette egyik előadásán: Franz Grillparzerrel foglalkoztam, mégpedig a drámáival, azzal, hogy a spanyol világszínház hogyan hatott az ő drámaformájára, s az

mennyiben jelentett egyfajta elrugaszkodást a goethei és schilleri klasszicizmustól. Visszatekintve érdekes számomra, hogy Grillparzer ugyanúgy 1791-ben született, mint Széchenyi István, s részben ugyanazokkal a gondokkal küszködött: a metternichi kultúrpolitikával és reakcióval. Az ő naplói szintén erősen kortörténeti jellegűek, ahogy Széchenyi naplói is, s azokat nagyon alaposan feldolgoztam annak idején. 1966-tól ezen a témán dolgoztam, doktori kurzusokat látogattam. Mégsem lettem irodalmár, ugyanis minél tovább foglalkoztam az irodalommal, annál inkább kezdtem húzódkodni attól, mivel az értékítélet itt mindig rendkívül bizonytalan. Másrészt bennem a kelet-európaiság, Európa megosztottsága, az 1956-os élmények miatt mindig is élénk politikai érdeklődés élt, s a politika mint olyan teljesen elmentes volt számomra az irodalomtudománnyal, amennyiben a politikában mindig tudtam, mit miért mondok, s miért az a véleményem. Ezért azután a végzés előtti utolsó évben tulajdonképpen már eldöntöttem, hogy nem leszek irodalmár.

Hogyan került az újságírói pályára?

Amikor 1968-ban végeztem, három lehetőség állt előttem: Egyrészt mivel akkoriban nagy tanárhány volt Svájcban, s szokás volt végzés előtt álló egyetemistákat segédtanárként alkalmazni, én is két évig tanítottam német irodalmat egykori gimnáziumomban, s a gimnázium szívesen alkalmazott volna tovább. Másrészt mehettem volna az Egyesült Államokba valamelyik főiskolára német nyelvet, irodalmat oktatni. Harmadrészt kaptam egy ajánlatot a Neue Zürcher Zeitungtól, hogy csatlakozzam a szerkesztőséghez. Én akkor kulturális területen szerettem volna dolgozni, de erre akkor a szerkesztőségben nem volt lehetőség, a külpolitikai újságírásban viszont szerettek volna kipróbálni engem. Azzal mentem az újsághoz, hogy három hónap a próbaidő, de azután két hónap után megkérdezték, akarok-e Skandináviába menni tudósítónak. Tágra nyílt szemekkel válaszoltam, hogy én soha nem jártam Skandináviában. Nem baj, mondta a főnök, olyat akarunk, aki mindent új szemmel néz. Nem tudom a nyelvet, folytattam; nem baj, válaszolta, majd megtanulja. Huszonnégy óra gondolkodási időt kaptam, így kerültem Svédországba négy évre, s így maradtam az újságnál. Hozzám tartozott Svédországon kívül Dánia, Norvégia, Finnország és Izland. Később, a skandináviai és párizsi tudósítólét között eltöltöttem három évet, ismét csak próbaidőre, a lap kulturális szerkesztőségében, de a külföldi tudósító szabadsága és kifizetési lehetőségei már hiányoztak, mondhatnám, az alkotói szabadság hiányzott. Ugyanis a tudósító a kötelező tennivalók mellett háttéranyagként azt csinált, amit akart, s azt választott, amit akart. S ha elolvastam egy svéd regényt, ami az egykori szegény Svédország szociális állapotairól szólt, azt össze lehetett hasonlítani a jelen svéd jóléti állam viszonyaival, s keresni, hogy miből mi lett, s hogyan. A közösségi mentalitásból lehetett építkezni, a tél, a hideg, az elszigetelt közösségek közepette az emberek egymásra voltak utalva. Olaszországban ezt nem lehetne megcsinálni, mert ott túl erős az individualizmus. Az újság vezetése nemcsak tűrte, de bátorította is az efféle háttértevékenységet. Ezután Párizsba kerültünk a családommal – egyetemi házasság vagyunk, a Svédországba való utazás előtt közvetlenül házasodtunk össze, két lányunk ott született, majd Párizsban kétnyelvűként nőttek fel. Párizsból Moszkvába vezetett az út 1983-ban. Már amikor az újsághoz kerültem, a főszerkesztő megkérdezte, hogy ha adódna rá lehetőség, s szabadon választhatnék, hova mennék tudósítónak. Kelet-Európába, vágtam rá. Maga ahhoz még lelkiileg túl közel van, válaszolta figyelmeztető kézmozdulattal. Magának még sok helyen kell bizonyítania, mielőtt oda engedjük. De elérkezett ez is. A moszkvai kiküldetés előtt bizonytalanok voltunk, hogy megkapjuk-e a szovjet hivatalos engedélyt az ottani tevékenységemhez, de kiderült, a szovjetek csak a saját területükről származó emigránsokkal szemben támasztottak kifogást hasonló esetben. Ennek az egész térségnek a sorsa Lengyelországtól Bulgáriáig, a kettéosztottság gyerekkori indíttatásból és 1956-ból adódóan

mindig nagyon érdekelt. Szívügyem volt egyrészt, de szakmai ügyem is. Azt gondoltam, ezt én jobban tudom és ismerem, mint mások. Nota bene: 1968-ban a csehországi politikai krízis kellős közepén kerültem az újsághoz, s ez is megerősítette bennem, hogy maradjak ott. Nem tartoztam akkor azon diákok közé, akik európai diákkorradalmat csináltak, inkább a disszertációmmal voltam elfoglalva, ami viszont Prágában történt, szenvedélyesen érdekelt.

Hogyan kanyarodott életútja mégis a történetkutatás felé?

A lapnál megkívták, sőt megkövetelték, hogy az ember ahhoz, amivel foglalkozik, nagyon értsen, ismerje a háttérét is. Engem egyre inkább kezdett történelmi mélységben is érdekelni az, amit Bibó István a kelet-európai kisállamok nyomorúságának nevezett, hogy ez miből fakad. S ha az ember ezen gondolkodik, óhatatlanul visszatér a 19. századhoz, ahol kialakulnak és virulenssé válnak a nacionalizmusok ebben a térségben. S óhatatlanul Széchenyi Istvánnál kötöttem ki, az Akadémiai Beszédnél, mely bírálta a magyar nemzeti mozgalmat. Mondhatjuk, bezárult az a kör, amit az elemi iskolai tanárnő megkezdett. Nagyon sokat olvastam erről a témáról, anélkül azonban, hogy gondoltam volna arra, hogy erről valaha is írok. Sőt, én egy ideig vérbeli „újságíró barbárként” úgy véltem, sohasem fogok könyvet írni, az nem újságírói műfaj.

Ha úgy tetszik, történészként autodidakta vagyok. Német nyelvterületen Golo Mann hatott rám, például módszertani tekintetben, mivel szemben állt azzal a korszellemmel, amely éppen 1968 következményeként az úgynevezett frankfurti iskola tanainak jegyében a történeti megismerést a társadalomtudományok szélesebb perspektívájában szemlélte, mégpedig igen erősen elméleti kérdések jegyében. Golo Mann viszont azt hangsúlyozta, hogy a történésznek három dologra van szüksége: ténybeli ismeretekre, az empátiára és stilisztikai ábrázolási képességre. S csak ezek után jöhet a teória. Ezzel egyáltalán nem volt népszerű, de a fiatal kori műveiből s azután különösen a Wallenstein-életrajzból én rendkívül sokat tanultam, s mindig hatott rám, hogy művei nagyon szép német nyelven íródtak. A 19–20. századi német történelemtől írt munkájának például esztétikai értéke is van. Lenyűgözően kedves ember volt, nagyon szerény, ugyanakkor kiadott leveleinek tanúbizonysága szerint kemény vitapartner is tudott lenni. Ezt is tiszteltem benne.

Magyar részről pedig erősen hatott rám Kosáry Domokos, akinek munkáiban szintén megtalálható ez a fajta stilisztikai tudás, történeti kifejező képesség, angol, francia, német műveltség, összeurópai látásmód, ezen túl pedig egyfajta egyensúlyra való kifejezett törekvés, túllépni akarás minden nemzeti elfogultságon – ez az, ami az ő esetében számomra példaértékű. Ezért is fordítottam az ő 1999-ben megjelent könyvét (Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben) német nyelvre, ami most tavasszal jelent meg Bécsben. Ezt a munkát ugyanis követendőnek tartom.

1986 végéig tartózkodtam Moszkvában, majd tíz évi belső szerkesztőségi munka következett 1996-ig, ezalatt én voltam a lap Kelet-Európa felelőse. Ismert az az általános meglátás, hogy az ember pályáján úgy a negyvenes évei után ötvenig van a csúcson, amikor körülbelül eléri azt, ami benne van, amit elérhet. Ez nálam egybeesett az 1989–1991 közötti időszakkal, amikor meglehetősen ismert voltam Svájcban, de azután ez gyorsan elmúlt, hiszen nincs unalmasabb, mint a tegnapi újság. 1996-tól itt működtem, Pesten, de csak amolyan utazó tudósítóként minden hónapban körülbelül két hetet töltöttem itt, akkreditálva voltam Szlovákiában, Szlovéniában és Romániában is. Korábban is rendszeresen jártam Magyarországra körülbelül a '70-es évek elejétől, rokonom ugyan nem sokan éltek, de barátok igen, s a barátok egyre többen lettek. A '70-es évek végétől kezdett engem politikai újságíróként Magyarország nagyon érdekelni, mert úgy éreztem, hogy az új gazdasági mechanizmus és a csendes kiegyezés által a kádári hatalom és a társadalom között (ami persze íratlan kiegyezés

volt, amit bármikor fel lehetett rúgni a hatalom részéről az 1867-es kiegyezéssel ellentétben) valami elindult, olyan fejlődés (Mikszáth azt mondta volna, valami fejlődik benne), amit egy nap a párt már nem tud ellenőrizni. Nem tudtam, hogy fog végződni, főleg azt nem, hogy az egész szocialista blokk összeomlik, de abban biztos voltam, hogy változást hoz. Ezzel megnyertem egy fogadást egy régi osztálytárs ellenében, akivel 1981-ben fogadtunk, hogy 2002-ben, amikor hatvan esztendősek leszünk, Budapesten létezik majd Nagy Imre tér vagy Nagy Imre utca.

Ezekben az években készült el a Széchenyiről írott könyvem. Ekkoriban kerültem személyes kapcsolatba Kosáry Domokossal, akit érdekelt, amit csinálok. Nem gyakran, de rendszeresen találkozhattunk, mindig hoztam a listámat a kérdéseimmel. Elmondtam a véleményemet egy dologról, akkor ő hümmögött, majd elmondta az övét. Például arról, hogy Széchenyi a nagybirtokon valóban akarta-e a jobbágyszabadságot; hogy mennyire foglalkozott a közjogi s mennyire az államjogi kérdésekkel. Sok mindenben segített nekem, s ritkán fordult elő, hogy nem értettünk egyet, s azzal mindig további gondolkodásra ösztönzött engem. Nagyon tiszteltem őt mint történészt, és tiszteltem és szerettem mint embert.

Kosáry Domokoson kívül Gergely András és a bécsi professzor Horst Haselsteiner is olvasta a kéziratot, s véleményezték. „Azt írod a kézirat egy pontján – mondta egy alkalommal Kosáry –, hogy a mai magyar társadalom történelemmel átitatott társadalom, ezt húzd ki, ez valaha így volt, de ma már nem igaz.” S valóban, úgy láttam, a hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évekig az ország szellemi életének a pezsgésében a történészeknek is szerepe volt. Az akkor született történeti tárgyú könyvek tele voltak áthallásokkal, ez manapság teljesen hiányzik.

Kosáry Domokoson kívül Németh G. Bélához fűzött még nagyon értékes szakmai és emberi kapcsolat, akivel rendszeresen találkoztunk. A Történettudományi Intézetben is sok embert ismertem az igazgató Glatz Ferencről Szász Zoltánig és Pók Attiláig, sok mindenkitől tanultam, továbbá meg kell még említenem Romsics Ignácot és Rainer M. Jánost. Elmondhatom ezt szociológiából Hankiss Elemér könyveiről.

Végül a Széchenyi könyvem 2004-ben jelent meg Bécsben. Nyilvánvaló volt számomra, hogy Széchenyi élete és munkássága az osztrák történelem részét is alkotja, s ezért egy róla szóló könyvnek csak Bécsben lehet a helye. A Paul Zsolnay Könyvkiadó hozta ki, amely ma már csak a nevében magyar, a müncheni Carl Hanser Verlag tulajdona, bár önálló kiadói programmal rendelkezik, és igen nyitott Kelet-Európa felé.

Ön szerint Széchenyi könyve milyen új szempontokat villantott fel a korábbi terjedelmes Széchenyi-szakirodalomhoz viszonyítva?

Azt hiszem, a 20. század második felének bezártsága, amiben ez az ország és értelmisége élt, hatást gyakorolt, másrészt én tudtam azokat a nyelveket, amelyeket Széchenyi tudott, kivéve az ógörögöt, és a német nyelvű napló olvasásához nem elég németül tudni, hanem a német nyelvtörténetet is ismerni kell, hiszen Széchenyi „bécsiül” írta a naplóját. Nem nagyon sokat dolgoztam levéltárban, mert erre nem volt időm, s én alapvetően német nyelvű publikumnak szántam ezt a munkát. Német nyelvterületen a fogadtatás nagyon jó volt, több vezető német lap is elismerően szólt. Az egy évvel később, 2005-ben megjelent magyar fordításnak viszont majdnem semmi visszhangja nem volt. Azóta láttam néhány elismerő mondatot, hivatkozásokat, de nem tudom megítélni, mennyire volt azután hatása.

Mi motiválta fordítói munkásságát?

Már egyetemi hallgató koromban kapcsolatba kerültem a zürichi Manesse Könyvkiadóval, amelyik specialitása akkor az volt (részben, de csak részben még ma is az), hogy német fordításban a világ legkülönbözőbb nyelvterületeinek klasszikusait jelentette meg. Nekem akkor feltűnt, hogy magyar nyelvből fordított művet még nem adtak ki, ezért felajánlottam, készítetek egy Mikszáth kötetet (nagyobb elbeszélések), s ők igent mondtak. Ebből aztán több mint húsz esztendeig tartó együttműködés lett, összesen hat kötetnyi eredménnyel. A klasszikusok megfeleltek az én ízlésemnek is, de volt ezen kívül gyakorlati oka is a szerzőválasztásnak: a fordítással, amit mellékmunkaként, „úri passzióból” végeztem, soha nem kellett sietni, nem mai szerzők könyvéről volt szó, amelyek esetében a kézirattal „el kell készülni legkésőbb októberig”, hogy a könyv még karácsony előtt megjelenhessen, és így tovább. A műfordítás maga pedig nyilvánvalóan szolgálat, ugyanakkor számomra mindig kihívást is jelentett, szellemi kalandot: hogy lehet magyar művészi szövegeket idegen nyelven tartalmilag és formai tekintetben hűen visszaadni.

A 19. századi magyar írók és történeti személyiségek mellett vérbeli újságíróként napjaink történeti eseményei is élénken foglalkoztatták...

A '90-es évek végén például írtam interjúk formájában egy könyvet az észt elnökről, Lennart Meriről, akit még a szovjet időkből ismertem, s amikor elnök lett, több hetet töltöttem nála Észtországban, s a szabadsága alatt naponta öt-hat órán át csináltunk róla egy életrajzot, olyat, ami egyben legyen észt történelem is. Mindig is érdekelték a kis nemzetek, a Baltikum külön is, s mindig érdekelték a kisebbségek is. Erdélyi utazásaimnak, erdélyi barátaimnak elég nagy része van abban, hogy a '70-es években ismét elkezdtem érdeklődni Magyarország s általában véve e térség iránt. A Kárpát-medencei magyar kisebbség nyomorúsága mindmáig szívügyem.

Felületes, de érdekes módon kapcsolódik a Széchenyi-könyvhöz az a másik könyv, amit itt, Budapesten állítottam össze az 1989-es határnyitásról és annak előjátékáról. Újságíróként egyébként is már régen érdekelt, hogy volt mersze a magyar kormánynak ezt megcsinálni 1989 szeptemberében. 1996-ban újságíróként találkoztam Londonban Németh Miklós egykori miniszterelnökkel, aki akkoriban a Kelet-Európai Fejlesztési Banknál dolgozott, s ő az interjún kívül informálisan mesélt nekem erről valamennyit. 2003 őszén az említett Zsolnay Kiadó főnökével Nagycenkre utaztunk Bécsből, mert látni akarta a Széchenyi múzeumot a jövőbeni könyv illusztrálása céljából. S a nagycenki szálloda éttermében ebéd közben felvette: valahol itt, a közelben történt az a határnyitás, mit tud róla? Erre elmeséltem, mit mondott Németh Miklós. A főnök rám néz: ez lehetne az Ön következő könyve nálam. Gondolkoztam rajta, s mivel úgy véltem, még sokan élnek a történet szereplői közül, de már nem viselnek hivatalt, azaz hajlandók lehetnek beszélni, naivan azt gondoltam, ha csinálók egy sereg interjút, azzal meg lehet oldani a dolgot. Azután kiderült, hogy az emberek mind elmentmondanak egymásnak, s annyian kinyitották a határt, hogy annyi lakosa az egész országnak nincs. De akkor már érdekelt a téma, s több archívumban dolgoztam végül: Berlinben a Stasi levéltárában, Budapesten az Országos Levéltárban, a budapesti és a bécsi külügyminisztérium levéltárában. Mindezt egészítettem ki néhány memoárral. Gyakran kérdezték tőlem, hogy Széchenyi István és mai politikai téma kutatása hogy egyeztethető össze. Közben tulajdonképpen az egyetlen könyvem, amit tényleg el is adtak, a Németh Miklósról írt könyv volt, ami a vele és másokkal készült interjúkra épült.

Hogyan lett Önből azután egyetemi oktató?

A kétezres évek elejétől kezdett a nyomtatott újságoknak rosszul menni, s a Neue Zürcher Zeitung sem kivétel. Ezért 2003-ban nagy és nem kellemes meglepetésemre közölték velem, hogy egy évvel később szeretnék tőlem megválni. Korábban is több történész konferenciára eljártam, ezt a lap engedte, sőt bátorította. Így ismertem elég sok bécsi történészt, például Arnold Suppant s a már említett Horst Haselsteinert. Haselsteiner már korábban is felvetette, hogy habilitáljak a készülő Széchenyi könyvvel a bécsi egyetemen. S amikor a lapnál szóba került a távozásom, úgy éreztem, most az értelmet nyerne. Az adminisztrációval ugyan volt gondom, például azzal, hogy adjam meg a szakmai életrajzom, hiszen, bár jó néhány publikációm volt, nem volt történész szakmai életutam. A habilitációt követően azután három szemeszteren keresztül tartottam szemináriumokat Bécsben, közben megalakult Budapesten az Andrássy Egyetem (Andrássy Universität Budapest). Mádl Ferenc akkori köztársasági elnök mondta nekem akkor, hogy „doktor úr, maga sok mindent tud Kelet-Európáról, ezt mások is tudják, de Maga el tudja mondani németül”, így kerültem az Andrássy Egyetemre.

Hogy szólnak jelenlegi és jövőbeli tervei?

Most írok egy a Németh Miklóshoz készült könyvhöz hasonlót, de rövidebbet, egy életrajzot a karmester Fischer Ádámról, aki vagy harminc esztendeje közeli jó barátom, mivel sokat dolgozott a Zürichi Operában. Most a Bécsi Opera örökös tagja, az Osztrák–Magyar Haydn Filharmónia megalakítása még a szocialista időkben politikai tett is volt. Kultúraszervező tevékenysége is kiemelkedő a kismartoni Haydn-napokkal és a budapesti Wagner-napokkal. Életrajzát egyben kortörténetnek is szánom. 2019-ben szintén a Zsolnay Kiadónál szeretném megjelentetni németül, amikor Ádám barátunk hetven esztendős lesz. Ez lesz az utolsó könyvem, mert nem akarok abba a hibába esni, mint gyakran politikusok, futballisták és operanékesek, akik nem tudják, mikor kell abbahagyni. S egyébként is szeretnék kevesebbet írni és többet olvasni.

Köszönöm a beszélgetést.

Budapest, 2017. október 18.

A beszélgetést készítette: DEÁK ÁGNES

Oplatka András műveinek bibliográfiája

Könyvek

- Hat Gorbatschow eine Chance?* NZZ-Verlag, Zürich, 1987.
Der Eiserne Vorhang reisst. Ungarn als Wegbereiter. NZZ-Verlag, Zürich, 1990.
Die Rückkehr der Geschichte (Polen, Tschechien, Slowakei, Ungarn). Vontobel Schriften. Zürich, 1992.
Nachrufe auf den Ostblock. Zehn Essays. Böhlau, Wien, 1998.
Graf Stephan Széchenyi. Biographie. Paul Zsolnay, Wien, 2004.
Magyarul: *Széchenyi István.* Osiris, Budapest, 2005. (Második kiadás 2010).
Der erste Riss in der Mauer. September 1989 – Ungarn öffnet die Grenze. Zsolnay, Wien, 2009.
Magyarul: *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra.* Helikon, Budapest, 2008. (Második kiadás 2010).
Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke”. Helikon, Budapest, 2014.

Szerkesztett kötetek

- A többnyelvűség svájci modellje* (Társszerző és társszerkesztő). Osiris, Budapest, 1998.
Lennart Meri. Ein Leben für Estland. Dialog mit dem Präsidenten. NZZ-Verlag, Zürich, 1999.
Észtül: *Lennart Meri – Eestile elatud elu.* Ilmamaa, Tartu, 2001. (Második kiadás: 2017).
Finnül: *Lennart Meri – Virolle eletty elämä.* Tammi, Helsinki, 2007.
«Ezt köztünk! Isten áldja!» *Széchenyi István válogatott levelei.* MTA-BTK, (Fordító és társszerkesztő). Budapest, 2014.
Domokos Kosáry: *Ungarn und die internationale Politik 1848 – 1849.* (Fordító és társszerkesztő). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2017.

Válogatott tanulmányok

- La France sur la ligne de partage.* Temps stratégique, 1983. Nr. 4.
Ungarns Spielraum zwischen Ost und West. Europäische Rundschau, 1989. Nr. 1.
Rivalités et dissensions en Europe de l'Est. Cadmos, 1990. No. 51.
Glasnost und Perestroika. Die Folgen für Osteuropa. In: Der Sozialismus im Wandel, Schweizerisches Institut für Auslandsforschung, Zürich, 1990.
Das Deutsche in Ost- und Mitteleuropa. In: Die Schweiz und ihre Sprachen, Sauerländer Verlag, Aarau, 1990.
Vienne, miroir de l'histoire. Géopolitique, Paris, 1991. No. 35.
A finn út realitása. História, 1992. 1. szám
Berichterstattung und Essay. Schweizer Monatshefte, 1991. Nr. 2.
Nach der Kapitulation der kommunistischen Systeme. Forum für die Frau, Zürich, 1991.
Beschwerlicher Wiederaufbau im Baltikum. Die Schweizer Industrie, 1991. Nr. 4.
Das schwere Erbe der Sowjetunion. In: Minderheiten im Konflikt. NZZ-Verlag, Zürich, 1993.
Egy magyar nyom a Rózsalovagban? História, 1993. 8. szám
Die Rolle Deutschlands für Mittel- und Osteuropa. In: Deutschland 1945 – 1995.
Bayrische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, München, 1995.
Schweizerische Osteuropaberichterstattung. In: Eine Nachbarschaft in Mitteleuropa, Böhlau, Wien, 1995.

- Die Slowakei.* In: Endzeit für Kleinstaaten? Utzinger/Stemmle, Rieden, 1996.
- Zur Rolle der Medien in europäischen Regionen.* In: Europa und seine Regionen. Peter Lang, Frankfurt a. M., 1996.
- Ostmitteleuropas regelungsbedürftige Minderheitenfragen.* Europäische Rundschau, 1996. Nr. 1.
- „No, most aztán kázmálódjék föl nagyuram is”. Mikszáth németül – gondolatok és vázlatok. In: Mikszáth emlékkönyv. Mikszáth Kiadó, Horpács 1997.
- Selbstbild und Fremdbild der Schweiz.* In: Das Bild vom anderen. Peter Lang, Frankfurt a. M., 1998.
- „Images” und „Medien”. In: Multikulturalität und Multiethnizität in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Peter Lang, Frankfurt a. M., 1999.
- „Bashing Switzerland”. Anmerkungen zu einer Kontroverse. Schriftenreihe des Europa Instituts, Budapest, 2000.
- Erfahrung und Bewertung.* In: Medien in Ungarn. Konrad Adenauer-Stiftung, Budapest, 2003.
- Svájc különleges esete az Európai Unióval.* Európai Tükör, 2004. 4-5. szám
- Zum 15. Jahrestag des Falls der Berliner Mauer.* Liberales Institut, Zürich, 2005.
- Osteuropäische Beispiele vor Schweizer Hintergrund.* Schweizer Monatshefte, 2005. Nr. 3.
- Geschichtliches in der Gegenwart.* Humboldt-Nachrichten, Berichte des Humboldt-Vereins Ungarn, 2005. Nr. 26.
- Széchenyi elájul, Metternich részvétet nyilvánít.* História, 2005. 6-7. szám
- Der ungarische Volksaufstand – die psychologisch-politischen Folgen.* Schweizer Monatshefte, 2006. Nr. 3.
- Lennart Meri – Nachruf.* Schweizer Monatshefte, 2006. Nr. 5-6.
- Gyerekszemmel.* In: Ötven év. Protestáns Szabadegyetem, Budapest, 2006.
- Österreich und seine Nachbarn – Ungarn.* In: Von Saint Germain zum Belvedere. Österreich und Europa 1919-1955. Verlag für Geschichte und Politik / Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2007.
- Európai Napló.* Korunk, 2007. 10. szám
- Die österreichisch-ungarische Nachbarschaft.* In: Nachbarschaften innerhalb der Europäischen Union. Nomos, Baden-Baden, 2007.
- Sandra Kalniete und das Lettische Okkupationsmuseum.* Stab-Schriftenreihe, Zürich, 2007.
- Die „Neue Zürcher Zeitung” – eine schweizerische Institution.* Humboldt-Nachrichten, Dezember 2008, Nr. 30.
- Páneurópai Piknik – ismert tények és fehér foltok.* Soproni Szemle, 2009. 4. szám
- The Demolition of the Iron Curtain 1989 – Hungary Opens the Border.* In: The End of the Cold War and the Regional Integration in Europe and Asia. Aoyama University, Tokio, 2010.
- Der „dritte Korb” von Helsinki.* In: Edouard Brunner ou la diplomatie du possible. Center for Security Studies, ETH Zürich, 2010.
- Schlecht genutzte internationale Tribüne. Ungarn 1919/1920 im Spiegel der Neuen Zürcher Zeitung.* In: Auflösung historischer Konflikte im Donaauraum. Festschrift für Ferenc Glatz zum 70. Geburtstag. Akadémiai kiadó, Budapest, 2011.
- Az olvasó Széchenyi.* In: Széchenyi mint magánember. Logod Bt., Budapest, 2011.
- Az ötvenes évek futball-legendái.* In: Meridiánok. Klinghammer István 70. születésnapjára. Studia Carologica 14. ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Intézete, Budapest, 2011.
- „Egyet suhintott maga elé” – s ez németül? Gondolatok a „Megszámláltattál” fordítása közben. Magyar Szemle, Új folyam, 20. évf. 2011. 11-12. szám
- István Széchenyi (1791-1860) – „Der größte Ungar”.* In: Széchenyi, Kossuth, Batthyány, Deák. Studien zu den ungarischen Reformpolitikern des 19. Jahrhunderts und ihren Beziehungen zu Österreich. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. III. Wien, 2011.
- Ungleiche enge Partner: Széchenyi und Metternich.* In: Széchenyi, Kossuth, Batthyány, Deák. Studien zu den ungarischen Reformpolitikern des 19. Jahrhunderts und ihren Beziehungen zu Österreich. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. III. Wien, 2011.
- Die Kunst des Politikers.* Nachwort zu Miklós Bánffy: Die Schrift in Flammen. Paul Zsolnay Verlag, Wien, 2012.

- Am Vorabend des Ersten Weltkriegs.* Nachwort zu Miklós Bánffy: *Verschwundene Schätze.* Paul Zsolnay Verlag, Wien, 2013.
- Konservative Kritik am Konservatismus. Miklós Bánffys Romantrilogie «Siebenbürger Geschichte».* In: *Konservatismus im 21. Jahrhundert.* Andrassy Studien zur Europaforschung. Nomos, Baden-Baden, 2014.
- «Elvetemült, zseniális dilettantizmus». *Wagner nyomai Thomas Mann elbeszélő műveiben.* In: *Magyar nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére.* Liceum kiadó, Eger, 2014.
- Das aufgeteilte Ungarn.* Nachwort zu Miklós Bánffy: *In Stücke gerissen.* Paul Zsolnay Verlag, Wien, 2015.
- Die Sowjetisierung Ungarns.* In: *Kommunistische Machtübernahme in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg.* Ein Rückblick nach 70 Jahren Zwangsvereinigung von KPD und SPD. Stiftung Ettersberg und Landeszentrale für politische Bildung Thüringen. Erfurt, 2016.
- «Utilizálni» - hasznosítani. *Példák Széchenyi sokrétű levelezéséből.* Rubicon, 2016. 9. szám
- Magyarország 1989. Folyamatok, emberek, véletlenek.* In: *Natio est semper reformanda.* Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, Budapest, 2016.
- «Wer bin denn ich?» *Notizen zum «Rosenkavalier».* In: *Brücken für Europa. Festschrift für András Masát.* Andrassy Studien zur Europaforschung. Nomos, Baden-Baden, 2017.
- Ungarn 1956 – Die Langzeitwirkung des Widerstands.* In: *Politischer Widerstand,* Nomos, Baden-Baden, 2017.

Szépirodalmi fordítások:

- Kálmán Mikszáth: *Der schwarze Hahn und andere Erzählungen.* Manesse, Zürich, 1968.
- Ungarische Erzähler.* Manesse, Zürich, 1974.
- Kálmán Mikszáth: *Eine Nacht im Gasthaus zum Goldenen Käfer.* Werner Classen, Zürich, 1976.
- Mór Jókai: *Der neue Gutsherr.* Manesse, Zürich, 1980.
- Frigyes Karinthy: *Bitte, Herr Professor.* Manesse, Zürich, 1983.
- Kálmán Mikszáth: *Die Geschichte des jungen Noszty mit der Mari Tóth.* Manesse, Zürich, 1989.
- Kálmán Mikszáth: *Lapaj, der berühmte Sackpfeifer.* Manesse, Zürich, 1999.
- Miklós Bánffy: *Die Schrift in Flammen.* Zsolnay, Wien, 2012.
- Miklós Bánffy: *Verschwundene Schätze.* Zsolnay, Wien, 2103.
- Miklós Bánffy: *In Stücke gerissen.* Zsolnay, Wien, 2015.

OPLATKA ANDRÁS

Két ember, két korszak

Széchenyi István és Clemens Metternich

Széchenyi István a pozsonyi országgyűlésen 1825. november 3-án ajánlotta fel egyévi jövedelmét a magyar nyelv ápolására.* Aki Magyarországon járt iskolába, tudja, hogy ez volt a Tudományos Akadémia születésének órája. Talán kevésbé közismert, hogy e fellépés Széchenyi életében törésvonalat jelentett.¹ A sokáig habozó gróf számára ekkor dőlt el végleg, hogy Magyarország felemelkedését fogja szolgálni. Volt azonban valaki, aki ezt akkor és ott azonnal felismerte: Clemens Metternich herceg, 1821 óta az Osztrák Birodalom államkancellárja.

Metternich már november 12-én, majd december 8-án többszörös beszélgetést folytatott Széchenyivel. Ismeretségük nem volt új keletű, Metternich egyszer-másszor már korábban jóindulattal egyengette a fiatal gróf útját. S bár személyes kapcsolatuk továbbra is szoros maradt, Széchenyi elhatározása 1825 késő őszen kettőjük viszonyában is politikai törést okozott. Felfogásuk eltéréséről nincs részletesebb írásos anyagunk, mint az, ami e két találkozás lefolyásáról tanúskodik. Széchenyi idevágó naplófeljegyzései, a kancellárnak benyújtott, a vitával kapcsolatos emlékiratai, Metternich ehhez fűzött megjegyzései és a beszélgetéseket kommentáló levelei a Viszota Gyula által kiadott naplók második kötetében s annak függelékében találhatók.²

Széchenyi és Metternich ezen eszmecseréje e tanulmány egyik tárgya. Ezt megelőzően azonban ki kell térnünk a két államférfi részben közös, részben ellentétes kortörténelmi tapasztalataira s ezekhez kapcsolódóan viszonyukra az 1825 és 1848 közötti időszakban. E viszonynak széles irodalma van, Széchenyi minden életrajzíróját és számos értekezés szerzőjét foglalkoztatta. Ez magától értetődő, hiszen az államkancellár a maga hatalmi pozíciójában Széchenyi politikai pályafutásának egyik meghatározó alakja volt.

A két államférfi kapcsolatáról szóló vélemények ugyanakkor a történeti munkákban igen különbözők, egymásnak bizonyos tekintetben szögesen ellentmondanak. Ez pedig érdekes módon nem Széchenyi megítélésével függ össze, hanem azzal, ki miként értelmezi Metternich történelmi szerepét. Más szavakkal: az utókor általában egységesen fejet hajt a

* A jelen tanulmány a 2016. november 3-án az Országházban rendezett Széchenyi-konferencián elhangzott előadás átdolgozott, bővített változata.

¹ A törésvonal mind Széchenyi naplójában, mind levelezésében világosan felismerhető. Az 1826. január 24-i naplófeljegyzés példa arra, hogy Széchenyi milyen tudatosan szakított korábbi életmódjával és felfogásával. Széchenyi arról ír, hogy a bécsi előkelő világot immár nem érdekli sem az országgyűlés, sem az oroszországi események – a dekabristák zendülése –, hanem kizárólag helyi társadalmi események foglalkoztatják. Ő maga, írja, nem rég még egyike volt ezeknek a »flaszterkoptatóknak«, akiket most már nevetségesnek és megvetendőnek tart. *Gróf Széchenyi István naplói*. Kiadja Viszota Gyula. Budapest, 1925–1939. 3. köt. 12.

² *Gróf Széchenyi István naplói*, 2. köt. 644–650., 658–660., 691–698., 700–711.

reformer, az építkező Széchenyi előtt,³ míg a Metternichről alkotott történeti ítéletek mindmáig extrém elutasítás és elismerés között ingadoznak. Az államkancellár védte a rábízott Monarchia egységét, és így ellenségesen figyelte a nemzeti törekvéseket, amelyekben bomlasztó kísérletet látott. Széchenyi az általa elmaradottnak és gyengének tartott Magyarország létét maga is csak a Habsburgok birodalmán belül vélte biztosítottak, s ebben megegyezett az államkancellárral. Másrészt viszont merőben eltérően ítélték meg, hogy e helyzetben mi a teendő, és kinek kell cselekednie. Metternich gyanúval eltelve szemlélte a nemzetét civilizációjában és kultúrájában felemelni igyekvő Széchenyi tevékenységét. A gróf publicisztikájával, amint a kancellár az államkonferenciának 1837 januárjában készített fogalmazványában írta, az országot „reformok név alatt” forradalmi felfordulásnak szolgáltatja ki.⁴

Széchenyi maga is jól látta e kettősséget: „A hitvallásunk egymásnak ellentmond, ám a véleményünk sok mindenben megegyezik” – írta Metternichről.⁵ Így aztán az utókor számára is gyakran nézőpont és felfogás kérdése, hogy ki-kí az összekötő vagy az elválasztó elemeket kívánja-e kiemelni az államkancellár és a gróf viszonyában. Két magyar történész szélsőséges példájával élve: mind Menczer Béla (1902–1983), aki élete nagy részét emigránsként Nyugat-Európában élte le, mind az ortodox marxista Andics Erzsébet (1902–1986) foglalkozott a témával.⁶ Menczer egészében szívélyes viszonyról beszélt és egymáshoz közeli érdekéről, míg Andics saját militáns kommunista meggyőződése szerint csak kíméletlen politikai párbajról ad számot, amelyben – ezt már e különleges helyzet hozza magával – a „reakciós” Metternichhez szemben ez egyszer egy grófnak, Széchenyi Istvánnak jut a „haladó” szerep.

Az, hogy napjainkban is mily mértékben vita tárgya az osztrák államkancellár személye és – elsősorban a Bécsi Kongresszus után folytatott – restaurációs politikája, jól mutatja egy 2016-ban Münchenben megjelent, csaknem ezer oldalas Metternich-életrajz. Szerzője Wolfram Siemann, a Münchener Egyetem nyugalmazott professzora, s művének célja kifejezetten az, hogy a polgári mozgalmak ellen küzdő államkancellárt rehabilitálja, s mi több, őt mint liberális személyiséget mutassa be.⁷ Mielőtt a könyvről részletesebben szót ejtünk, álljon itt néhány szó Széchenyi és Metternich viszonyának háttéréről, a két személyiség tapasztalatairól és életkörülményeiről.

Mind Metternich, mind Széchenyi igen tudatos arisztokrata, mindketten egy politikai, társadalmi és kulturális tekintetben zárt réteg képviselői, akik egymással ebben a szellemben s a megfelelő külső formák betartásával érintkeznek. Együtt jár ezzel, hogy önértelmezése szerint Metternich maradéktalanul, Széchenyi pedig fiatal korában még jórészt egy pre-nacionális összeurópai felső osztályhoz tartozik, amelynek tagjai egymás közt franciául beszélnek, és Bécsben, Párizsban vagy Nápolyban arisztokrata társaságban egyformán otthon vannak. Mind Metternichben, mind Széchenyiben roppant erős az elhivatottság érzése. A kan-

³ Széchenyit például Helmut Rumpler, korunk egyik legelismertebb osztrák történésze is nem csak mint a „legnagyobb magyart” tartja számon, hanem mint „az osztrák, sőt az európai történelem egyik nagy személyiségét”. Rumpler, Helmut: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien, 1997. 173.

⁴ Andics, Erzsébet: *Metternich und die Frage Ungarns*. Budapest, 1973. 376.

⁵ *Gróf Széchenyi István naplói*, 2. köt. 644.

⁶ Menczer, Béla: *Metternich und Széchenyi*. Der Donauraum 5 (1960) 2. Heft. Andics, Erzsébet: *Metternich und die Frage Ungarns*, id. mű.; uő: *Metternich és Magyarország*. Budapest, 1975.

⁷ Siemann, Wolfram: *Metternich. Strategie und Visionär*. München, 2016.

cellár úgy véli, kivételesen éles elméjével hivatalánál fogva feladata, hogy Európát igazgassa,⁸ Széchenyi pedig – igaz, ekkor már a reformpolitikai elkötelezettség jegyében – a maga anyagilag független társadalmi pozíciójában és műveltségének birtokában egyenesen kötelességének tartja, hogy honfitársainak utat mutasson.⁹

Mindkettőjükre erős hatást gyakorol a felvilágosodás, ám itt kezdődnek a különbségek is. Metternich büszke a maga higgadt, logikus gondolkodására s arra, hogy a népek és egyének irracionális megnyilvánulásai hidegen hagyják. Mind a nemzetközi életet, mind a Monarchia belső fejleményeit kiszámíthatónak tartja, ennek előfeltétele véleménye szerint a társadalom megfelelő ellenőrzése és a nemkívánatos eszmék kiiktatása. Egyikük sem demokrata, ám Széchenyi a felvilágosodás nyomán azt is vallja és leírja, hogy minden egyes embernek joga van szabadságra és biztonságra.¹⁰ Ezen túl Széchenyire félelmetes erővel hat a romantika, a felvilágosodás száraz racionalizmusára reakcióként megjelenő szellemi és művészeti irányzat. Magyarország szerencséjére Széchenyit nem a mindennapok realitásától elforduló német romantika ejti rabul, inkább a byroni zsenikultusz, a titáni vállalkozás példája, aminek része van abban, hogy a magyar társadalom modernizálásának feladatát egymaga veszi a vállára. Egyáltalán nem romantikus elem ugyanakkor Széchenyi szenvedélyes érdeklődése a technikai vívmányok iránt, felismerése, hogy a jövő az ipari társadalomé.

A két férfi számára meghatározó, de koruknál fogva más-más módon megélt esemény a francia forradalom. A Széchenyinél tizenhét évvel idősebb Metternich a Strasbourgi Egyetem diákjaként közvetlen közlőből látta a terrorba torkolló forradalmi fejleményeket, majd önmaga és családja a koalíciós háborúk áldozatává is vált, mert a francia megszállás miatt elveszték a Rajna-környéki Metternich-birtokok. Az államkancellár számára a francia forradalom a hagyományos, hierarchikus rendet felforgató csőcselék hatalmát, a guillotine-t, a királygyilkosságot és a magántulajdon elrablását jelentette, és szerves, logikus folytatásnak tartotta Napóleon uralmát és európai háborúit. A fiatal Széchenyi az előzményeket közvetlenül nem, de az 1809 és 1815 közötti hadjáratokat huszártisztként már a harctéren éli meg, és a háborúkról később traumatikus emlékeket őriz.

Széchenyi ezért megvallotta Metternichnek, hogy ő is fél minden erőszakos, forradalmi változtatástól, így ellensége a *liberté* és *égalité* jelszavaknak, ám hozzátette: kedves neki a gondolat, hogy a törvény előtt minden ember egyenlő legyen, és elérhetőnek tartja azt, hogy a leggazdagabb s a leghatalmasabb se görbítse büntetlenül akár a legszegényebbnek egyetlen hajszálát sem.¹¹ E mondatok már Széchenyi angliai politikai tapasztalatait tükrözik, mint ahogy Metternichkel szemben a parlamentarizmus mellett is lándzsát tört, éspedig olyan érvekkel, amelyek feltehetően igen alkalmasak voltak arra, hogy a kancellárt felbőszítsék. A képviselői rendszerben – írta Metternichnek címzett egyik memorandumában – a viták a nyilvánosság előtt zajlanak, míg a despotikus államokban titokban marad, ha esetleg egy tudatlan bír hatalommal.¹² Metternich megjegyzésére, miszerint gyűlöli az oppozíciót,

⁸ Az államkancellár előszeretettel nevezte önmagát orvosnak „a nagy világhórházban”. Mann, Golo: *Geschichte und Geschichten*. Zürich 1973. 471. (Első kiadás: Frankfurt a. M., 1961.)

⁹ Példa erre Széchenyi 1828. november 8-án unokahúgának, Széchenyi Júliának írt levele. *Gróf Széchenyi István levelei*. Kiadja Majláth Béla. Budapest, 1889. 1. köt. 130. (A levél címzettje és dátuma Majláth kiadásában hibás.) Magyar nyelven: Kovács Henriett (szerk.) [et al.]: *„Ezt köztünk, Isten áldja!” Széchenyi István válogatott levelei*. Budapest, 2014. 100.

¹⁰ Széchenyi István: *Stádium*. Budapest, 1984. [reprint]. 26. Széchenyi „biztonság” helyett az azóta elavult „bátorlét” szót használja.

¹¹ *Gróf Széchenyi István naplói*, 2. köt. 707.

¹² *Gróf Széchenyi István naplói*, 2. köt. 707 f.

mert az a vesztes fél,¹³ s hogy az ellenzék eleve alkotmányellenes, Széchenyi technikai hasonlaltal felelt: „politikai ökonómia” ellenzék nélkül nem létezhet, mint ahogy egy gép is csak akkor működik, ha annak részeit az akció és reakció törvényei szerint két oldalról rögzítik.¹⁴ A fogalmazás nem esik messze a manapság nem csak angol nyelvterületen elterjedt *checks and balances* szóhasználatától.

Metternich ezzel szemben levelében, amelyben lekicsinylően számolt be Ferenc császárnak az 1825 késő őszén lezajlott találkozásokról és Széchenyi személyéről, a parlamentarizmust maga is egy hasonlaltal intézte el: efféle emberek éppúgy kedvelik a képviseleti rendszert, mint kötekedő fickók a kocsmát, ahol ordítózni és verekedni lehet.¹⁵ A kancellár Szőgyényi Zsigmondot, a pozsonyi alsótábla elnökét is értesítette benyomásairól, és ez alkalommal Széchenyinek már jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított, miközben teljesen hibásan ítélte meg a grófot. Újfajta, felforgató szellemű, a Monarchiát gyűlölő ellenzék megtestesítőjének nevezte, amely ellenzékét, úgymond, meg kell semmisíteni.¹⁶ Mintha a Habsburg házhoz oly lojális Széchenyi az 1849. áprilisi debreceni trónfosztók előfutára lett volna.

A két hosszú beszélgetésben egyik fél sem érte el a célját. Metternichnek nem sikerült Széchenyit szándékától eltérítenie, hogy a jövőben Magyarország felemelkedéséért munkálkodjék. Széchenyi kívánsága sem teljesült – sem most, sem később –, Metternich magyar ügyekben nem tartott igényt tanácsára vagy munkatársi segítségére. Illúziónak bizonyult az is, hogy a gróf a nagyhatalmú kancellárt valaha megnyerheti saját ügyének.

A viszony az ezt követő több mint két évtizedben – néhány kivételes esettől eltekintve¹⁷ – külsőleg udvarias, sőt barátságos maradt. Eleve nem volt azonban egyenlő felek kapcsolata. Széchenyi semmiféle hatalmi pozícióval nem rendelkezett, és ahhoz, hogy Magyarországon teremteni, építeni, reformálni tudjon, rá volt utalva az államkancellár egyetértésére vagy legalábbis annak toleranciájára. Előfordult, hogy a gróf Metternichnek igazi önmegtagadással könyörgött, így 1838-ban, mikor is a Lánchíd ügyében arra kérte, hasson oda, hogy az uralkodó rendelje el a híd kivitelezését az elfogadott törvény értelmében, mert különben hét esztendő keserves munkája mehet veszendőbe.¹⁸

Valójában ellenfelek voltak, egy átmeneti időben két különböző korszak képviselői. Metternich a grófnak jellemző módon éppen a Lánchíd esetében szemére hányta, hogy önállóan kezdeményezett, holott egy efféle műnek az uralkodótól kellene kiindulnia.¹⁹ Itt immár a – talán nem abszolutsztikus, de minden bizonnyal autokratikus-paternalista – központi hatalom védelmezője áll szemben a liberális polgárral és vállalkozóval. Metternich a Monarchia népei közt valami hasonló belső egyensúlyt kívánt létrehozni, mint ami 1814–1815-ben az európai nagyhatalmak között létrejött. Széchenyi munkáját ellenségesen figyelte, mert Magyarország emancipációjában a birodalom egységének szempontjából veszélyt látott. Egyik 1837-ben kelt, az Államkonferencia számára készült beadványában a Széchenyi kezdeményezésére alapított kaszinókat ingerülten a modern liberalizmus terjesztőinek nevezte, az

¹³ *Gróf Széchenyi István naplói*, 2. köt. 645.

¹⁴ *Gróf Széchenyi István naplói*, 2. köt. 706.

¹⁵ *Gróf Széchenyi István naplói*, 2. köt. 711.

¹⁶ *Gróf Széchenyi István naplói*, 2. köt. 700–705.

¹⁷ Ilyen kivétel volt például, amikor a galíciai parasztfelkelés miatt zaklatott Metternich 1846. március 4-én Széchenyit magas rangú osztrák tisztviselők jelenlétében megalázóan kioktatta. *Gróf Széchenyi István naplói*, 6. köt. 337.

¹⁸ *Széchenyi István levelei*, 2. köt. 600.; Kovács: „Ezt köztünk, Isten áldja!” Széchenyi válogatott levelei, 278.

¹⁹ *Gróf Széchenyi István naplói*, 4. köt. 701–703.

Akadémiát eszköznek arra, hogy a csak kevesek által beszélt magyar nyelv államnyelvvé váljék, az al-dunai hajózást pedig, fejtegette, a magyarok saját nemzeti vállalkozásuknak tekintik. A lóversenyt s általában az angol és francia példák utánzását egyenesen nevetségesnek minősítette.²⁰

Széchenyi személyéről Metternich egyszer, már korábban szellemeskedve azt írta József nádornak, hogy a gróf vakmerő kísérletező, aki tapsra vágyik, s ezért nyaktörő mutatványokat csinál, vasutat épít a sztyeppén, és meg fogja kísérlni, hogy a hazát gőzzel a levegőbe röptse.²¹ Igaz viszont, hogy Széchenyi naplójában is számos keresetlen megjegyzést találunk Metternichről. A gróf már azt a naplójegyzetet is, amelyben az államkancellárral 1825 őszén folytatott első, hosszú beszélgetést rögzíti, egy francia nyelvű megjegyzéssel kezdi, mintegy mottóként minden további előtt: „Combien c'est peu de chose ce qu'on appelle communément un grand homme” (mily kevés az, amit általában nagy embernek neveznek). A bécsi Metternich-villa homlokzatára vésett feliratot „Parva domus, magna quies” (kis ház, nagy nyugalom) Széchenyi legszívesebben így változtatta volna meg: „Parva mens, magna fortuna” (kis értelem, nagy szerencse).²² Az angol Blackwell pedig állítólag azt is hallotta tőle, hogy a kancellár ostoba, vén számár, aki mit sem tud Magyarországról.²³

Térjünk most rá Wolfram Siemann már említett Metternich-életrajzára. A német történész könyvének vizsgálata látszólag más irányba vezet, mint a jelen tanulmányban eddig mondtak. Ám csak látszólag. Mert ha Siemann tézisétfogadjuk, miszerint Metternich a stratégia hosszú távra tervező mestere, mi több, látnok volt („Stratege und Visionär”), ha mai szemszögből az államkancellár tettei szinte kivétel nélkül igazolhatók (és Siemann nem kevesebbet állít), akkor minden kritika elvetendő, amivel a kortársak az államkancellárt illették. S ez olyan személyiségre is vonatkozik, mint a nagy osztrák költő Franz Grillparzer,²⁴ és persze Széchenyi Istvánra is. Siemann számtalan korábbi és mai történész véleményének ellentmond, függetlenül attól, hogy azok Metternich politikáját és rendszerét differenciáltan ítélik-e meg, mint Golo Mann²⁵, vagy teljesen elvetik, ahogy ezt újabb művében Adam Zamoyski teszi.²⁶

Siemann monumentális munkája bevallottan azzal a szándékkal készült, hogy felváltsa az osztrák Heinrich von Srbik 1925-ben megjelent művét²⁷ mint Metternichről írt alapvető életrajzot. Ez részben sikerült, mert Siemann elsőként dolgozta fel a Prágában található teljes Metternich-hagyatékot; könyve hála e munkának számos új részlettel gazdagítja ismeretein-

²⁰ Andics: *Metternich und die Frage Ungarns*, 376.

²¹ Andics: *Metternich und die Frage Ungarns*, 365.

²² *Gróf Széchenyi István naplói*, 5. köt. 79.

²³ Haraszti-Taylor Éva (szerk.): *Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése 1843–1851*. Budapest, 1989. 59.

²⁴ Grillparzer, Franz: *Sämtliche Werke*. Bd. 3. München, 1964. 1022.

²⁵ Mann, Golo: *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Frankfurt a. M., 2003. 117–128. (Első kiadás: Frankfurt a. M. 1958.)

²⁶ Zamoyski, Adam: *Phantom Terror. The Threat of Revolution and the Repression of Liberty 1789–1848*. London, 2014. Zamoyski műve szerepel a Siemann által megadott szakirodalom listáján, de a müncheni professzor a könyvében egyetlen mondat erejéig sem száll vele vitába, jöllehet Zamoyski tézise éppen az ellenkezője annak, amit Siemann állít. Apró kuriózum, hogy Siemann Metternich-apológiája 2016-ban és Zamoyski Metternich rendőri rendszerét súlyosan elmarasztaló könyvének német kiadása (*Phantome des Terrors. Die Angst vor der Revolution und die Unterdrückung der Freiheit 1789–1848*) szintén 2016-ban egy és ugyanazon kiadónál (C. H. Beck, München) jelent meg.

²⁷ Srbik, Heinrich Ritter von: *Metternich. Der Staatsmann und der Mensch*. München, 1925.

ket. A szerző alapos szakértője a nyugat-európai, elsősorban a német birodalmi állapotoknak, könyve e tekintetben kiváló. Másrészt Siemann mindent megtett annak érdekében, hogy Metternichből – mondjuk így – pozitív hőst faragjon. E tekintetben Siemann érvelése már gyakran jóval kevésbé meggyőző, például amikor az 1819-ben hozott karlsbadi határozatokat, a cenzúrát és az egyetemek politikai ellenőrzését, de az európai alkotmányos mozgalmak leverését is állítólagos nemzetközi összeesküvéssel indokolja, vagy amikor a Monarchián belüli politikai és kulturális represszióért nem Metternichet, hanem kizárólag Kolowrat állam- és Sedlnitzky rendőrminisztert teszi felelőssé.

Súlyosabb probléma az, hogy a könyv vaskos, de nem teljes. Csaknem egészében hiányoznak az 1830 és 1848 közötti évek, mint ahogy a szerző alig foglalkozik a Monarchia keleti felével. S ha teszi, akkor sincs benne köszönet. Megdöbbenő, hogy ilyen rangú német történész milyen elemi hibákat vét, ha a Lajtától keletre téved. Siemann úgy véli, az erdélyi szászok képviselői részt vettek a pozsonyi országgyűlésen, a székelyeket nem magyarul beszélő népcsoportnak tartja,²⁸ és összetéveszti a szlovákokat a szlovénekkal.²⁹ Véleménye, miszerint a kutatók „csak most kezdenek lassanként mélyebben betekinteni a Habsburg Birodalom agrár, jogi és intézményi körülményeibe”,³⁰ valószínűleg nem okoz örömet a legnagyobb mértékben a kilencvenes években a bécsi Ueberreuter kiadónál megjelent tizenkét kötetes Osztrák Történelem (*Österreichische Geschichte*) sorozat szerzőinek.

Ami szűkebb témánkat illeti: Széchenyi István neve nem fordul elő a könyvben, amit nem sértésnek, hanem annak jeleként kell felfognunk, hogy a Metternichet nagyon is foglalkoztató magyar reformmozgalom kívül maradt a szerző látókörén.

E sorok szerzőjének legnagyobb baja azonban a könyv központi tézisével van. Ez úgy hangzik, hogy Metternich korántsem a 18. századi rendhez ragaszkodott, hanem megmennteni kívánta a 19. és 20. században vesztébe rohanó Európát. Siemann szerint Metternich úgy vélte, a több nemzetiséget magukban foglaló birodalmak léte garancia a békére, míg a nemzetállami ambíciók határok kijelölésével és ezért vérontással járnak. Kétségtelen, hogy az állítás második részében van igazság. Kérdés azonban, hogy mit tartsunk ez esetben az Orosz és az Oszmán Birodalomról, mely két multinacionális nagyhatalom a 17. századtól a 19. századig tíz háborút vívott egymással.

És vajon a nemzeti törekvés a 19. században valóban az ördögtől való? A nemzetállam – tudjuk – az ipari fejlődés, a polgárosodás velejárója volt, kerete és legitimációja a megerősödő harmadik rend igényének politikai jogokra, saját sorsának alakítására. A sovínizta fanatizmussal legkevésbé vádolható Golo Mann mutatott rá, hogy a nemzet fogalmának eredeti elképzelése az agresszív, nacionalista elfajulásért éppoly kevésbé okolható, mint például az őskeresztény eszme azokért a bűnökért, amelyeket később a nevében elkövettek.³¹ Bízást tarthatunk Kosáry Domokossal, aki a 19. századi Közép-Európáról szólva úgy vélte, a nemzeti fejlődés iránya a térségben adva volt, ám nem volt sehol megírva, hogy az miképpen megy végbe: tárgyalásokkal, békés megegyezéssel vagy vérontással.³² Az, hogy Metternich csak az utóbbival számolt, lehetséges; ám bizonyos, hogy meg sem fordult a fejében: meg

²⁸ Siemann itt valószínűleg azoknak a Romániában nem ritka demográfiai kimutatásoknak esett áldozatul, amelyek a székelyeket nyelvük megnevezése nélkül előszeretettel tartják külön népcsoportként nyilván, hogy ily módon jelentősen kisebb legyen az Erdélyben és a Partiumban kimutatott magyarok száma.

²⁹ Siemann: *Metternich*, 773–774.

³⁰ Siemann: *Metternich*, 773.

³¹ Mann: *Deutsche Geschichte*, 86.

³² Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben*. Budapest, 1999. 294.

lehetne kísérlni a lehetetlennek tűnőt, tartósan kibékíteni a liberális polgári eszméket a birodalmi gondolattal. Ha ezt teszi, Széchenyiben szövetségesre talált volna.

Végül még egy megjegyzés Siemann könyvével kapcsolatban. Mire alapozza a történész az értékítéletét? Siemann természetesen jól tudja és hangoztatja, hogy az elemzett kor fogalmaihoz és gondolkodásához kell igazodnunk, s így például a Bécsi Kongresszus mérvadó résztvevői esetében hivatkozik arra, hogy 1814–1815-ben az európai rend kialakítói még nem ismerték a nemzetállami törekvéseket. Ez azonban már önmagában is kétséges, ha például a három birodalom között felosztott lengyelek küzdelmeire gondolunk. Siemann azonban könyve utolsó lapjain meglepő módon megjegyzi, hogy életrajzot írni azért különleges munka, mert a szerző akaratlanul is az általa leírt szereplők számára még ismeretlen jövőt tartja szem előtt, s – teszi hozzá – ez módszertani dilemmát okoz, mert hisz mindannyian át vagyunk itatva saját jelenünkkel.³³ Nos, ez némileg igazolja az olvasás közben egyre növekvő kételyeket.

Siemann 1946-ban született, ahhoz a német nemzedékhez tartozik, amely a második világháború után megrendülve szerzett tudomást apái égbekiáltó bűneiről, mindarról, amit azok mint az úgynevezett felsőbbrendű faj és nemzet tagjai elkövettek. E generáció számára a nemzetre való minden hivatkozás gyanússá vagy akár elfogadhatatlanná vált. Ez vezethetett ahhoz, hogy Siemann a nemzetállamot minden formájában tévútnak és az ellene fellépő pre-nacionális Metternichet a maga pesszimizmusában zseniális, a 20. század borzalmait már előre érzékelő látnoknak tartsa. Mindez természetesen lehet vita tárgya. Befejezésül álljon itt most csupán annyi, hogy a történész soha nem teheti fel önmagának elégszer és elég kritikusan a kérdést: vajon ő maga a történelem melyik pontján áll, honnan pillant vissza?

³³ Siemann: *Metternich*, 871.

Első mindenk közül

Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám (szerk.): *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 25.) Győr, 2016. 869 oldal*

A Győri Egyházmegyei Levéltár 21. századi tudományos tevékenysége kiemelkedő. Ennek bizonyága, hogy a most tárgyalt kötet egy olyan sorozat része, melynek keretében eddig évente átlagosan két komoly munkát publikált a levéltár: a középkortól egészen a 20. századig jeles kutatók jelentették meg tudományos eredményeiket – ezt képezi le elemeiben a *Primus inter omnes*. A munka szervezője így nem az idő, hanem a tér és az egyház, pontosabban az egyházi tér. A közel ezer oldalon található 35 tanulmány mind-egyike kötődik a győri egyházmegye területéhez, valamint a katolikus egyháztörténethez.

Konferenciakötetet foghatunk kézben: a győri pap, politikus és történetíró, Bedy Vince születésének évfordulója adta a tanácskozás apropóját. Bedy maga is rászolgált a kötet címadására: történészként forrásközlései alapvetőek, amit nemcsak a bevezető laudáció írója, a pénzügyi feltételeket a címadóról elnevezett alapítvány révén biztosító Lukácsi Zoltán szemináriumi rektor hangsúlyoz, hanem jelzi az a tény is, hogy a harmincöt tanulmányból hat hivatkozik egy-egy munkájára. Bedy egyház- és kultúraszervező, valamint a helyi politikában és a főrendiházban végzett tevékenységéről Nemes Gábor, a Győri Egyházmegyei Levéltár munkatársa, egyben a kötet egyik szerkesztője tájékoztat. Az utána következő tanulmányok szerteágazóak: elrendezésük nem lehetett

könnyű sem a sokféle tudományterület (a néprajztól a zenetörténeten át a muzeológiáig), sem pedig az eltérő igényesség miatt – a szerkesztők végül huszárvágással egy köz-történeti (Egyház, állam, politika), egy művelődéstörténeti (Oktatás, művelődés, vallássság) és egy „egyéb” (Táj, helység, épített örökség) szekcióra osztották a kötetet. A kiadás profizmusát dicséri egyébként a vonzó külalak, a közel ötven oldalas mutató, valamint az összes tanulmány végén fellelhető angol vagy német nyelvű rezümé. Mivel a műnek készül egy tételes bemutatása Mózzessy Gergely és Dominkovits Péter tollából, a továbbiakban csupán néhány olyan tanulmányra hívjuk fel a figyelmet, amelyek a helytörténeten túli, szélesebb történeti perspektívát is felvillantják.

A történeti kutatás sokak által járt útja az, amikor egy előre megfogalmazott kérdésre keresünk választ. Egy jó kutatási tervvel elkerülhetjük a források csapdáját – hogy csupán a kezünkbe akadó dokumentumok sugallatai vezéreljenek minket –, nem árt azonban, ha fölkészülünk a meglepetésre is. Váratlan adatokra, forráshiányos témakörökre: ilyenkor a rugalmasság erény.¹ Ha pedig valahol megrekedünk, alakítsunk a kutatás valamely összetevőjén – ennek „áldozata” lehet akár a feltett kérdés, az elképzelt narratíva, vagy akár új forráscsoportok és irodalom bevonására kell sort keríteni. Az ilyen „mellékvágányon” induló esetek tárgyalásánál kiaknázható lehetőség, ha a vezérfonal maga a kutatás folyamata. Így tesz Horváth Richárd is, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, aki a Magyarország világi archontológiája 1458–1526 című kutatási program² egy számára nem várt eredményét bontja ki: egy

¹ Johann Gustav Droysen és Henri Pirenne nyomán Bloch, Marc: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Ford. Babarczy Esz-

ter, Kosáry Domokos, Pataki Pál. Budapest, 1996. 51–52.

² Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert: *Pontot az „i”-re. A Magyarország*

eddig nem ismert, Győr melletti egykori erő-dítmény, a Lesvár okleveles említéseit gyűjti össze, majd topográfiai azonosítására tesz kísérletet. A szerző több korszakban keletkezett, különböző tudományterületek „magáénak vallott”, sokrétű forrásait (középkori oklevelek, néprajzi anyag, 19. századi katonai felmérések és leírások, mai műholdképek) vonja be, hogy azután átadja a „terepet” a régészettudománynak. Hasonló módszert követ tanulmányában Csermelyi József is, aki egy Grazban fellelt kora újkori irat alapján tárja fel a győri egyházmegye Mohács utáni helyzetét. Itt a szorosabban vett egyháztörténeti vonatkozás és a szerző által képviselt filológiai és apparátusbeli igényesség szűkebb határokat szab a vizsgált tér és idő tekintetében – a kontextust néhány alapfogalom magyarázata egészíti ki a *sede vacantéról* (171–172. old.), valamint a magyar tizedszedési hagyományokról (182–183. old.). Különös, de a „nem várt meglepetés” hasonló élményét Petes Róbert tanulmányán is érezhetjük, aki egy 1956–1957-es „nemzetközi egyházi kémügyet” tár elénk, az *oral history* forrásait is igénybe véve. A narratíva a téma kínálta lehetőségek ellenére mértéktartó marad, azt a szerző a vallomások szófordulataiból építi fel.

Napjainkban a történeti életrajzok írása a „strukturális divatok” után újra virágkorát éli. Ezek makroszintű tanulságaival foglalkozik a prozopográfia, amely az egyéni életutakat „tömöríti” formalizált szempontrendszer segítségével.³ Az így létrejött „kollektív biográfiák” az adott történeti korszak tipikus életpályamodelljeit mutatják be, közelebb hozva nemcsak a mindennapokat, hanem a nagyobb folyamatok mozgatórugóit

is. E témában íródott C. Tóth Norbert tanulmánya egy 15. századi familiárisi családról, valamint Bojtos Anita munkája a sopronbátfalvi (wandorfi) pálos kolostor kora újkori lakóiról.⁴ Ebbe az irányba illeszthető Karlinszky Balázs rendhagyó módon, *in medias res* iratbemutatással kezdődő tanulmánya is, aki egy vitatott hovatarozású prépostság, a hántai társaskáptalan középkori archontológiáját írta meg, valamint Nemesné Matus Zsanett adataira a 17. századi győri magyar csiszár-, szíj-, nyereg- és lakatgyártó céh tagságáról.

A helytörténettel foglalkozó, kis léptékben vizsgálódó tanulmányok kulcsa lehet az általános történeti tanulság keresése. Ebben párhuzamot találhatunk a mikrotörténelem célkitűzéseivel.⁵ A léptékek összekapcsolásának két útja lehet: az egyediből az általános felé mutató, induktív és a fordított irányú, deduktív kapcsolatteremtés. A következőkben tárgyalt tanulmányok, habár nem a mikrotörténelem körébe tartoznak, erre tesznek kísérletet.

Kiemelhető közülük Fazekas István írása Lépes Bálint 17. századi kalocsai érsekről és győri adminisztrátori tevékenységéről. A dolgozat középpontjában nemcsak a tárgy, hanem az elbeszélés szerkezete szerint is Lépes áll: a szerző például többször használja a „dolgozat hőse” kifejezést (például 85. old.). Szimpátiát kelt, hiszen „mielőtt pálcát törnénk Lépes magatartása fölött, érdemes egy pillanatra [...] elgondolkodni...” (98. old.) A narráció segíti a kontextus megértését: a magyar rendeknek a Habsburg hatalommal szembeni erősödését.

Egy-egy forrás vizsgálatán túl eljuthatunk annak térbeli, időbeli, valamint az alap-

világi archontológiája című program múltja, jelene és közeli jövője. Turul, 86. évf. (2013) 2. sz. 41–52.

³ Stone, Lawrence: *Prosopography*. In: Stone, Lawrence: *The past and the present revisited*. London – New York, 1987. 45–74. Idézi Kövér György: *Biográfia és történetírás*. Aetas, 15. évf. (2000) 3. sz. 150–156. 151.

⁴ Utóbbi szerző esetében ez korábbi kutatásokon is alapul. Bojtos Anita: *Eszmény és hivatás: pálosok a katolikus megújulásban*. In: Sarbak Gábor (szerk.): *Pálosaink és Pécs*. Budapest, 2016. 55–79.

⁵ Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, 2014. 16–18.

vető jellegén túl más történeti ágak alapján való értelmezéséhez. Erre tesz kísérletet Kádár Zsófia tanulmánya egy alapvetően egyháztörténeti forrással kapcsolatban, amely néhány tercia próbációs jezsuita atya 17. századi győri tartózkodásáról szól – így ismereteket szerezhetünk többek között nemcsak a fogalmi keretekről, hanem a politikatörténeti kontextusról is. Hasonló kitekintés és összehasonlítási lehetőségek javára válhatnának akár Szuly Rita 18. századi, soproni lelkiségtörténeti témájú írásának is, amelyben a szerző egy kevésbé kutatott terepen jut óvatosabb, ámde újszerű következtetésekre.

Ellentétes irányú logikát mutat Krisch András munkája Napóleon és a francia hadsereg 1809-es győri tartózkodásáról.⁶ A zömében eseménytörténeti jellegű tárgyalás újdonságát a forrásfeldolgozás mellett a kortárs francia szakirodalom bevonása adja, amelynek segítségével Napóleon győri tartózkodása pontosabban datálható (216. old.) – itt győri szempontból a császári szálláshely, a Napóleon-ház (Király u. 4.) még említhető lenne.

Egyes munkák esetében az azonos téma és helyszínválasztás akár közös továbbgondolásra is alkalmat adhat: Klestenitz Tibor, Hegedűs Zoltán és Németh Ildikó tanulmánya egyaránt a dualizmus kori győri és soproni egyházpolitikával és az ehhez a szekularizációs törekvések miatt szorosan kapcsolódó iskolaüggyel foglalkozik – a bőséges forrásfeltáráson túl felsejlik egy lokális szintézis megírásának lehetősége. Ide

sorolhatnánk akár még Dancsecz Mónika tanulmányát is az Eucharisztikus Kongresszus helyi recepciójáról, Soós Viktor Attila munkáját az Állami Egyházügyi Hivatal helyi archontológiájáról,⁷ valamint Osváth Ádámét a második világháború utáni soproni egyházi tulajdon államosításáról.

A felvilágosodás előtti műveltség kutatásának komoly nemzetközi szakirodalma van, amely elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy a kvantitatív részleteken túl magával a percepcióval, az olvasás vagy más művelődési ágak működésével is foglalkoznunk kell – nem indulhatunk ki ugyanis abból, hogy a befogadók és a viszonyok a maival egybeesnek. Ebben az irányban lehetne továbbgondolni Kiss Tamás írását egy 18. századi könyvkatalógusról, valamint Medgyesy S. Norbertét a korabeli népi vallásgyakorlásról. A további kvalitatív vizsgálódás mintája lehet például a nyelvi fordulat jegyében született nyugati olvasástörténet.⁸

Sokan próbáltak már választ adni arra a kérdésre, hogy mi a történelem, és természetesen eltérő válaszok születtek. Abban viszont, hogy mi a történelem tárgya, nagy az egyetértés: elsősorban az *ember* és közvetlen környezete.⁹ Napjainkban erős a „nem emberi” történetírás divatja; ennek művelése során sem szabad azonban szem elől téveszteni az egyént és a közösséget. Egy topográfiai adattár közlése esetén ez nehezen kérhető számon – Benczik Gyula és Feiszt György középkori egyházi topográfiája kapcsán –, más tanulmányok vonatkozásában

⁶ A tanulmány e dolgozat összefoglalója: Krisch András: *Francia megszállás Magyarország szabad királyi városaiban 1809*. PhD disszertáció (kézirat). Pécs, 2009. VII. fejezet (151–184.) <http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/krischandrasphd.pdf> (letöltés: 2017. jan. 23).

⁷ A munka a szerző disszertációjának átvétele és kibővítése, vö. Soós Viktor Attila: *Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája – Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe*. Budapest, 2014. (kézirat) <http://doktori.btk>.

elte.hu/hist/soosviktorattila/diss.pdf (letöltés: 2017. jan. 23.) A 4., valamint 6.4 fejezetek (különösen 201–208., 212–215.)

⁸ Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, 2000.

⁹ Annyira nyilvánvaló ez az összefüggés, hogy Bloch is csak utal rá: a történelem legtágabb értelmezésben „akár az egyénre, akár a társadalomra figyel elsősorban” – tehát a kulcs az ember. Bloch: *A történetész mestersége*, 22.

azonban igen. Hajdók Judit a 20. századi egyházmegyei orgonatorténét, különösen a fémbeolvasztások berkeibe kalauzol minket, az iratok ismertetésén, a bőséges képi adatláson és a terepbejárásokon felül azonban a kutatás további útja lehetne a társadalmi recepció vizsgálata, akár több történeti időszakban. Áldozó István árvíztörténeti munkájánál hasonló a megfigyelésünk. Inspiráló a korabeli árvizek párhuzamba állítása a 2013-as árvízzel és a modern meteorológiai magyarázatokkal (például mediterrán ciklonok), a Rába szeptemberi árvízlehetőségére azonban meglepetésként tekint, holott ez az alpesi vízgyűjtőnél megfigyelhető mediterrán hatás eredménye.¹⁰ A levéltári iratokon és a korabeli sajtótermékeken alapuló tárgyalás alapvetően leíró, eseménytörténeti jellegű. Érdekes lehet azonban a kérdés: miért éppen a 19. század második felében érték Győrt nagyobb áradások? Ennek oka a Rába-vidék (és a Duna) folyószabályozásának folyamatában keresendő. Itt a kontextus megalkotásához, az összehasonlítások alapjaihoz nemcsak a környezet- és válságtörténeti irodalom fejleményeit lehetne figyelembe venni,¹¹ hanem a most tárgyalt sorozatban kiadott, Bedy Vincének a szülőfalujához kapcsolódó, árvizekkel kapcsolatos közléseit is.¹²

„...meg kell jegyeznünk, hogy a történeti realitások esetében a kezdőpont fogalma is igen illékony. Kétségtelenül definíció dolga.

De ennek a definíciónak a megadásáról sajnos sokan elfeledkeznek.”¹³ Nem véletlenül figyelmeztet Marc Bloch még a 20. század közepén az eredet bálványára: a történettudomány művelői sokszor rendezik sorba a forrásokat úgy, hogy azok egy adott szögből nézve egy őseredettől mutassanak a vizsgált korszak jelene felé, olyan narratívát kínálva, amely nem ad teret az árnyalt magyarázatnak, oksági viszonyoknak. Engedtünk-e, engedtek-e a szerzők, a szerkesztők az „eredet kísértésének”? Bedy esetében semmiképp nem, hiszen a kötetnek csupán a hatoda foglalkozik az ő személyével. Az eseménytörténet esetében más a helyzet: minél közelebb jutunk napjainkhoz, annál szélesebb skálán mozog a szerzők szakmai érdeklődési területe és a megjelentetett tanulmányok igényessége. A Győri Egyházmegyei Levéltár gárdájának tudományos teljesítményét bizonyítja, hogy a megszokott egy bő évtized alatt olyan, méretében csak az egyetemekéhez mérhető szellemi műhely épített ki maga körül, amely elsősorban az alapkutatások, forrásfeltárások intézményi támogatására rendezkedett be. A most tárgyalt kötet megalapozhat egy nem elsősorban eseménytörténet-központú történeti tárgyalásra épülő szemléletmódot.

SIMONKAY MÁRTON

¹⁰ Sárközi Zoltán: *Árvizek, ármentesítés és folyószabályozás a Szigetközben és az Alsó-Rába vidékén*. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 17.) Budapest, 1968. 5.

¹¹ Köztük a témakör alapkiját: Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*. Budapest, 1973.; de akár a jelen sorok szerzőjének munkáját, amelyben többek között a tárgyalt árvizekkel foglalkozik. Simonkay Márton: *Csorbuló önrendelkezés vagy állami siker? Érdekek és vélemények a Rába-sza-*

bályozás kapcsán (1886–1893). In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 2014. 343–376. <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Viz.pdf>, (letöltés: 2017. jan. 23.)

¹² Bedy Vince: *Gyirmót története*. Közreadja Perger Gyula. Győr, 2013. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 15.) 71.

¹³ Bloch: *A történetész mestersége*, 28.

Jubileumi kötet Zala megyéből

Zalai évszázadok. Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez 2016. Szerk.: Bilkei Irén. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg, 2016. (Zalai Gyűjtemény 80.) 384 oldal

A megyei helytörténeti folyóiratok közül legrégibb múltra a *Vasi Szemle* (1934–1939, 1958-tól indult újra) és a Csatkai Endre, majd Mollay Károly által szerkesztett *Soproni Szemle* tekinthet vissza (1937–1944, 1955-től indult újra). Ezek a periodikák még vegyesen közöltek történelmi, régészeti, néprajzi, művelődéstörténeti, sőt irodalmi műveket is. A hatvanas években a vidéki társadalomtudományi kutatások új lendületet kaptak. Az időnként országos érdeklődésre is számot tartó megyei helytörténeti kötetek az 1960-as évek közepére nyúlnak vissza.¹ A megyeszékhelyeken működő múzeumok, könyvtárak és a levéltárak köré szerveződve, illetve az egyetemi és főiskolai városokban a történelem és a különböző bölcsész tanszékek mellett alakultak ki a központok. Az igazi hőskort a '70-es évektől élték a honismereti kiadványok. Az évtized közepére már majdnem minden megyei levéltár megjelentetett évente legalább egy kötetet vagy füzetet. Ez az időszak a magyar helytörténetírás fénykora. Mindez egybeesik a megyei múzeumi, könyvtári és levéltári hálózat 1968-as kialakításával.

A Zalai Gyűjtemény története is az 1970-es évek elejére nyúlik vissza. E jeles

tudományos közlemény előtörténetét, megvalósulását és a korábbi köteteket Németh József és Benda Gyula éppen a Zalai Gyűjtemény 45. jubileumi, 25. éves kiadványában szakavatott módon ismertette.²

A jelen recenzió egyben tiszteletteljes főhajtás az immár negyvenöt éves tudományos közlemény valamennyi szerkesztője, szerzője és munkatársa előtt azért a gazdagságért, amit az eddig megjelent nyolcvan kötetben felhalmoztak, amivel Zalát, Zala történetét, tudományosságát gazdagították.

A kiadványsorozat 80. kötetét a Levéltár főmunkatársa, dr. Bilkei Irén szerkesztette. A tanulmányok kronologikus sorrendben követik egymást. Az első közlemény szerzője a szerkesztő Bilkei Irén: *Egy Jagelló-kori zalai alispán, Csányi Balázs és rokoni kapcsolatai a késő-középkorban.* (7–20. old.) A tanulmány a köznemesi családból származó Csányi Balázst mutatja be, aki hasonlóan más nyugat-dunántúli köznemesi familiákhoz, nem rendelkezett várakkal és váruradalmakkal, birtokai nagysága körülbelül 100 és 300 porta között lehetett, de e családok közül kerültek ki a nemesi vármegye tisztviselői. Gazdasági és társadalmi felemelkedésüket hivatalviselésük mellett a birtokszerzés különböző formái biztosították: az adományokon, öröklésen, adásvételen kívül a jó házassági kapcsolatok. Bilkei Irén a rendelkezésre álló szakirodalom és a fellelhető források segítségével hitelesen vázolja fel a Csányi család felemelkedését, amelynek alapja Hunyadi Mátyás 1475. évi adománylevele

¹ Mások mellett lásd: *Pest megye múltjából* 1. Budapest, 1965.; Kristó Gyula: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. A honfoglalástól 1715-ig.* Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 1. Békéscsaba, 1967.; *Baranyai helytörténetírás.* A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1968. Pécs, 1968.

² Németh József: *A Zalai Gyűjtemény előzményei, létrejötte.* Zalai Gyűjtemény 1974–1998.

Repertórium. Szerkesztették: Kapiller Imre – Kiss Gábor. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1999. 7–20.; Benda Gyula: *Egy történetírói műhely kialakulása.* A Zalai Gyűjtemény 25 esztendeje. Zalai Gyűjtemény 1974–1998 Repertórium. Szerkesztették: Kapiller Imre – Kiss Gábor. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1999. 21–34.

volt, ami kiemelte a családot a köznemesi családok köréből. Ugyanakkor Csányi Balázs pályája is bizonyítja, hogy a Jagelló-kor kedvezett a tehetséges köznemesek karrierjének, de valódi politikai hatalomhoz és befolyáshoz váruradalmak nélkül nem lehetett akkor sem eljutni. Feltételezem, hogy a kézirat frissebb, mint a 2012-ben megvalósult levéltári integráció, amelynek nyomán létrejött a Magyar Nemzeti Levéltár. A szerkesztés azonban biztosan az integráció után zárult le, éppen ezért a megyei levéltár jelzete helyesen MNL.ZML-ként szerepel, viszont az Országos Levéltár esetében is így kellene eljárni (MNL OL)!

Vándor László ny. megyei múzeumigazgató a török korba vezet bennünket. Zala megye Szulejmán szultán 1532. évi, Kőszegnél elakadt hadjáratát követően a 17. század végéig hadszínterré változott. *Hasan aga krónikája. Adatok az egerszegi és a környékbeli végvárak 1664 évi pusztulásához* (21–37. old.) című tanulmány rendkívül izgalmas, a történeti kutatás által eddig alig érintett, jóllehet Zala megye történetére nézve nagyon fontos időszakot tárgyalja: azt a néhány hetet mutatja be, amíg a Zrínyi-Újvárt elpusztító török sereg Kanizsa vára alól a Rábáig vonult. Vándor László áttekinti a rendelkezésre álló források körét. A legfontosabb dokumentumokat, a bécsi Kriegsarchivban őrzött iratokat sajnos még nem tárták fel; az egyetlen magyar leírás Esterházy Pálnak, a harcok résztvevőjének *„Mars Hungaricus”* című műve, abban azonban csak utalások olvashatók az 1664-es esztendő nyaráról, a török hadsereg zalai átvonulásáról; a török háborúkkal foglalkozó nyugat-európai és török szakirodalom és a török krónikák segítenek a legtöbbet; ³ a leíró

forrásokat és a szakirodalmat Vándor László régészeti feltárásai egészítik ki: „(Zala-)Szentgrót, Kiskomár, (Nagy-)Kapornak, Pölöske, Kanizsa, Új-Zerinvár és Egervár várjai. Szintvonalas felmérés készült a Kemend-(ollár)-i várról, és sikerült azonosítani a sokáig nem pontosan lokalizált (Zala-)béri vár helyét is.” (23. old.) A szerző értékes tanulmányában a Hasan aga krónikájában leírtakat adja közre, összevetve a szöveget a földrajzilag és régészetileg azonosított nyomokkal.

A török kori eseményekhez képest száz évvel későbbi, békésebb időszakot tár elénk Kurucz György: *A balatoni hajózás gróf Festetics György (1755–1819) időszakában: a „Festetics flotta” és a Főnix* című tanulmányában. (38–53. old.) A balatoni hajózás története eddig is jól feldolgozott témának számított. Kurucz György tanulmánya számba veszi a 18. század második felétől nyomon követhető balatoni hajózás adatait, összefoglalja a korábbi szakirodalmi eredményeket, de új adalékokkal gazdagítja ismereteinket. A hajózással kapcsolatos technikai, útvonalbeli, illetve gazdaságossági szempontokat tartalmazó megbízható adatait a központi birtokigazgatás, azaz a *Directio* megalakulásának időszakából, az Országos Levéltárban őrzött *Directionális Ügyiratokból* meríti. A tanulmány közli a Festetics György által építtetett, 1797. július 16-án vízre bocsátott Főnix schooner (háromárbocos) ugyancsak fennmaradt rajzát is. Festetics a hajót közvetlen gazdasági megfontolásokból, vagyis a vízi szállításban rejlő lehetőségek kiaknázására, nemcsak magán érdekéből, hanem a régió igényeinek kielégítését is szem előtt tartva építtette.

³ Murphey, Rhoads: *Ottoman warfare 1500–1700*. London, 1999.; Kolcak, Özgür: *XVII. yüzyıl askeri gelisimi ve osmanlilar: 1660–64 osmanly avustury a savaslari*. Istanbul, 2012.; *Krieg und Sieg in Ungarn*. Die Ungarn-Feldzüge des großwesieres Körpülüzade Fazil Ahmed Pascha 1663 und 1664 nach den

„Kleinodien der Historien” seines Siegelbewahrer Hasan aga. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Erich Prokosch. Osmanische Geschichtsschreiber 8. Graz–Wien–Köln, 1976.

Továbbra is a Balatonnál maradunk. Kapiller Imre tanulmánya *A Fülöp-boglári rév az 1820–30-as években* (54–64. old.) akkor kezdődik, amikor az egy viharban megrongálódott Főnixet Festetics László, a Balaton talán első sportvitorlázója 1820-ban elbontatta. Kapiller Imre tanulmányában megemlékezik a Boglár és Fülöp közötti révhajózás közép- és koraiújkori előzményeiről, majd bemutatja a Zala vármegye előtt – egyébként nyolc évig zajló – Rendes Bárány Pál contra Szőlősgyörki Jankovichné visszahelyeztetési, majd hatalmaskodási perét, amely a somogyi és zalai partok közötti révhajózás miatt indult.

Cselenkó Borbála írása, az *Uradalom? Önálló birtok vagy birtokrész? A novai „uradalom” helye és szerepe a szombathelyi püspökség uradalmi birtokigazgatásában (1777–1848)* című (65–79. old.) kissé elvezeti az olvasót a Balatontól. A 18. század utolsó harmadától a 19. század első feléig, az 1848-as forradalomig a szombathelyi püspökségnek három mezővárosa volt: Zalaegerszeg és Nova (Zala vármegyében), valamint Szombathely (Vas vármegyében), amelyek uradalmak, illetve uradalmi központok is voltak. A tanulmány Nova valós uradalmi státuszának vizsgálatából indul ki. A szerző érvei meggyőzőek, miszerint érdemes ez (külön és a másik két püspöki uradalom vonatkozásában) a vizsgálatra. Egyrészt egy kisebb, önálló, többségében egyszerű gazdasági tevékenységet folytató birtokot, még inkább birtokrészt nem szerencsés egy összetett gazdasági, igazgatási, kulturális, katonai stb. funkciót betöltő uradalommal azonosítani. A kiváló elemzés eredményeképpen megállapítható: „a szombathelyi püspökség novai birtoka a források gyakori »uradalom« megjelölése ellenére alig rendelkezett azokkal a tulajdonságokkal, amelyeket ma az »uradalom« fogalomhoz társítunk. Az 1790-es évekig még önálló birtokról sem beszélhetünk. Sokkal inkább feltételezhető, hogy a zalaegerszegi uradalom e novai részbirtoka – mivel a püspökség jelentősebb erdőbirtokkal csak itt rendelkezett – elsősorban

erdőgazdálkodásával és ehhez kapcsolódó állattenyésztésével, valamint ezekből származó – és korántsem elhanyagolható – bevételeivel járult hozzá az egerszegi uradalom, illetve a szombathelyi püspökség bevételeihez.” (78. old.)

A kötet egységes szerkezetét jobban szolgálta volna, ha a jegyzetapparátus és a levéltári források minden tanulmány esetében ugyanazon elv szerint kerülnek szerkesztésre.

Gyimesi Endre, a megyei levéltár korábbi igazgatója *Adatok Pálóczi Horváth Ádám vagyoni viszonyaihoz – Özvegye, Kazinczy Klára csődügye* címmel írt tanulmányt. (80–111. old.) Pálóczi Horváth Ádám végzettségét tekintve földmérő és jogász volt, de otthon érezte magát a matematika, a fizika, a csillagászat, a filozófia rejtelmeiben is. A korabeli közélet a kiválóan rögtönző, éles eszű poétát becsülte benne, aki társas összefüggések központjaként, verseivel, dalaival, táncos lábával és kiváló énekhangjával nyugtázta le kortársait. A tanulmányban azonban nem ez a polihisztor, életvidám és életigenlő, de kicsapongó ember a főszereplő, hanem a harmadik felesége. Mielőtt az ő történetét megismernénk, a szerző bemutatja Pálóczi Horváth Ádám korábbi szerencsétlen házasságait is (például Zala Vármegyében az első válást Horváth Ádám és első neje, Oroszy Julianna közt hirdették ki egy Lipót császár idején elfogadott törvény alapján). 1809-ben Horváth Ádám magához vette egy szegény prédikátornak a lányát, Kazinczy Klárát. A gazdálkodást fokozatosan „nevelt lányára” bízta, akit később feleségül vett. Pálóczi utolsó éveit Petrikeresztúron töltötte, de a halál Nagyajomban érte (1820), itt is temették el. Felesége az utolsó pillanatig gondosan ápolta.

Öröksége nem volt jelentős: közel 500 holdas nagybajomi birtok, 200 holdnyi szőlő és kis jövedelmű földterület Zalában, valamint 8000 forintnyi jogerősen megítélt kintlévőség (körülbelül 500 hold földterület értéke, amelyet sohasem kapott meg). Kazinczy Klára nem annyira vagyont, mint

inkább nehéz feladatokat örökölt. Petrike-resztúron egyedül élve gazdálkodott, gondoskodott Horváth Ádám szellemi hagyatékának megőrzéséről. 1843 őszén Hertelendy Gáspár táblabíró csődeljárást kezdeményezett ellene. A két évig húzódó csődper utolsó eseménye az 1845. május 20-án tartott csőd-törvényszék volt. A végrehajtó jelentette, hogy feladatát teljesítette, a hitelezőket ki-elégítette. Az ügyet lezárták, s a csődper iratait elhelyezték a megye levéltárában. Az özvegy elhagyta Petrike-resztúrt, a Zala megyei Teskándon halt meg 1849. augusztus 14-én.

A közölt tanulmányok tematikáját tekintve visszatérünk a Balatonhoz. Molnár András, a Zala Megyei Levéltár igazgatója *Baltoni nyarak a reformkorban. Időjárási anomáliák Balatonfüreden, 1831–1847* címmel (112–124. old.) izgalmas írást közölt. Hiánypótló jelentőséggel és egyedülálló forrásértékkel bírnak Dr. Adler József balatonfüredi fürdőorvos ismert jelentései (1822 és 1848 között).⁴ Molnár András kiváló tanulmányában a jelentések meteorológiai adatait elemezve mutatja be a Balatonfüreden 1831 és 1847 között tapasztalt hőmérsékleti és csapadék anomáliákat, továbbá azoknak a Balatonra és környezetére gyakorolt hatását.

Kapiller Imrétől egy forrásközlés is olvasható a kötetben: *Kisfaludy Sándor, a badacsonyi közbirtokosok szószólója*. (125–138. old.) Az 1830. június 14-én és az azt követő napokon ülésező Zala vármegyei közgyűlés 472 ügyet tárgyalta. Köztük a badacsonyi közbirtokosok panaszát, amelyet Kisfaludy Sándor (1772–1844) és Bogyay Lajos (1803–1875) terjesztettek elő, de minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy az kizárólag Kisfaludy Sándortól származik. A szerző a csobánci uradalmat és annak urát, Eszterházy Miklós herceget panaszolta be, mert az uradalom elpusztította a badacsonyi hegy tetején lévő közbirtokossági erdőt. Kapiller Imre a Kisfaludy által szerkesztett

panaszíratot és a kiküldött vizsgálatra írt válaszáat adta közre.

Továbbra is a Balatonnál maradunk. Hudi József *A balatoni fürdőkultúra kialakulása a 18–19. században (1783–1914)* címmel (139–154. old.) közölt írást. A balatoni fürdőzés meghonosodása és tömeges elterjedése a 18. század utolsó harmadától kezdve legalább egy évszázadot vett igénybe. A reformkorban csak egy Balaton tavi fürdő létezett (Balatonfüreden), a század végén már közel kéttucatnyi településről mondható el, hogy a modern fürdőkultúra részévé vált. Füred a balatoni fürdő prototípusának tekinthető, ezért a szerző részletesen bemutatja az északi (zalai) part mintafürdőjét. Ezzel párhuzamosan vizsgálja a déli part modern fürdőjét: Siófokot. A település példáján mutatja be, hogyan született meg szinte a semmiből a Balaton-vidék első világháború előtti legnagyobb fürdője, amely modellértékűvé vált a többi Balaton-parti település számára is.

Foki Ibolya *A városi önkormányzat működése Nagykanizsán, 1849–1900* című tanulmánya (155–220. old.) Kanizsa századfordulóig terjedő ötven évét dolgozza fel. A szerző rendkívüli alaposággal megírt „önkormányzattörténetét” akár egy kis monográfiának is tekinthetjük. A tanulmány a neoabszolutizmus korának, a kanizsai események és hatásainak bemutatásával, elemzésével kezdődik, majd az 1860-as évek vizsgálatával folytatódik. A tárgyalt időszak végét Kiskanizsa különválása jelzi. A polgári közigazgatás megteremtése Magyarországon a „községek rendezéséről” szóló, 1871. évi XVIII. törvénycikk alapján történt, mely a korábbi szabad királyi városok kivételével a többi település – így Kanizsa – közbirtokos viszonyait is szabályozta. A rendezett tanácsú városi státusz megszerzése további lendületet adott a városfejlődésnek. Joggal merülhet fel az erősödő város polgárságában a

⁴ Hudi József: *A balatonfüredi fürdőorvos jelentése 1832-ből*. In: Zalai történeti

tanulmányok 2009. Zalai Gyűjtemény 67. Szerk. Paksy Zoltán. Zalaegerszeg, 2009. 121–130.

megyeszékhelyi ambíciók. A második köz-ségi törvény (1886) kiegészítette, pótolta és újra szabályozta a magyarországi közigazgatást. Innentől kezdve a millennium évein keresztül a századfordulóig tartott Nagykanizsán az a lendület, amely a polgári korszak beköszöntével a vasútépítéseket követően megindult.

Érdekes tanulmánnyal jelentkezett Paksy Zoltán is a kötetben: *Az Istóczy-féle antiszemita mozgalom tevékenysége a Dél-nyugat-Dunántúlon (1872–1884)*. (221–245. old.) Istóczy Győző (1842–1915) a Deák-párt korteseként kapcsolódott be 1867-ben a politikai életbe. 1872 és 1896 között a rumi választókerület országgyűlési képviselője volt, jelentős támogatottsággal bírt, az időszak mind a hét választását megnyerte. Politikai pályájának bemutatásán keresztül világossá válik, hogy a vasi régió a magyar politikai antiszemitizmus egyik legfontosabb bázisterületének számított. A bemutatott antiszemita zavargásokból is látható, hogy a térségben az elégedetlenkedők jellemzően a városi napszámosok és az iparoslegények, valamint a falvakban szegény-parasztok, iparosok, segédek közül kerültek ki. Nem véletlen, állítja a szerző, hiszen a modernizáció őket érintette a leghátrányosabban.

A vas–zalai, nyugat-magyarországi kitérő után ismét Nagykanizsára figyelünk. Bekő Tamás *A nagykanizsai városi rendőrkapitányság működése az I. világháború kitörésétől a rendőrség államosításáig, 1914–1919* című tanulmányában (246–322. old.) csupán öt év eseményeit dolgozta fel. A magyar rendvédelem-történet kevésbé ismert világába, a nagykanizsai városi rendőrség utolsó és egyúttal legmozgalmasabb időszakába kalauzolja el az olvasót. A szerző fotókkal és táblázatokkal színesítve ismerteti a testület múltját, szervezetét és hatáskörét, megrajzolja a letűnt idők városi rendőrének tipikus alakját és szolgálati teendőit, ugyanakkor átfogó képet nyújt a világháború és a Tanácsköztársaság alatt betöltött hadi és közbiztonsági szerepéről. Végezetül az 1914–

1919-es időszakban szolgálatot teljesítő városi rendőrök életrajzi adatai és fotói kerültek bemutatásra lexikonba illő alapossággal.

Paksy Zoltán *A balatoni idegenforgalom fejlődése a 20. század első felében* című tanulmánya (323–339. old.) jól illeszkedik Hudi József már ismertett közleményéhez. A 'balatoni idegenforgalom' ma jól ismert és sokat használt kifejezése csak a 20. század elején jelent meg a köztudatban. A Balatoni Egyletet 1882-ben alapították Balatonfüreden, azzal a céllal, hogy a Balaton-kultuszt ápolják és fejlesszék. Az egylet utódja és a vizsgált időszakban a tó fejlesztésének aktív alakítója a Balatoni Szövetség volt. A rendkívül adatgazdag és érdekes tanulmányból megismerhetjük a Balaton vármegye kialakítására irányuló kezdeményezést. Ilyen közigazgatási egység végül nem jött létre, de a két világháború között a tó és környéke az idegenforgalom szempontjából jelentős változáson ment keresztül. A 19. század vége óta eltelt három-négy évtized alatt a Balaton egy vékony elitréteg számára elérhető nyaralóhelyből, tízezrek által látogatott, valódi turisztikai célponttá vált. Izgalmas lenne feldolgozni a tó 1945/50 utáni szocialista, szakszervezeti üdülők rendszerére épülő kialakulását is.

Káli Csaba, a levéltár igazgató-helyettese jegyzi a kötetnek a II. világháborút követő időszakokkal foglalkozó egyetlen tanulmányát. *Az 1947. évi országgyűlési választások Zalában* címmel. (340–384. old.) A szerző a tőle megszokott alapossággal, bőséges irodalmi és levéltári forrással alátámasztva vizsgálja a kommunista hatalomszerzésben fontos szerepet játszott '47. évi választások Zala megyei eseményeit. Nemcsak az adatok számszerű feldolgozására összpontosít, de taglalja a választási előkészületeket is, és kitér a választásból kizártak jelentőségére. Rendkívül érdekes a választási kampány bemutatása. Végül precízen összefoglalja a választás lefolyását és elemzi az eredményeket, például a választást befolyásoló „kékcédulás” visszaéléseket és hatásukat. A leíró

történeti ábrázoláson túlmutat a választói magatartást meghatározó tényezők vizsgálata.

A külső megjelenésében esztétikus, tipográfiájában, szöveggondozásában igényes kiadványt Zoka Gyulának és a Gura nyomdának köszönhetjük. A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadás Kollé-

giuma és a Zalaegerszeg Kultúrájáért Közalapítvány támogatta. A kötet szerzői és a szerkesztő, a kiadó térben és időben egyaránt szellemet gazdagító időutazásra invitálják az olvasót.

SZABÓ CSABA

Vár a várban

Szatlóczi Gábor: *Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén*. I. A várak népe. Missiles, Szeged, 2016.
241 oldal

A magyar történetírásban számos olyan momentum létezik a múlt egyes eseményeivel kapcsolatban, amelyek nagyon erősen élnek mind a közgondolkodásban, mind pedig a szűken vett történeti szakmán belül. Éppen ezért ezeknek a berögződéseknek a kigyomlálására vagy megváltoztatására tett kísérletek embert próbáló feladatot jelentenek, amelyek nem kevés fáradtsággal és – nem utolsósorban – bátorsággal járnak. Dicséretes dolog tehát, ha valaki mindezek tudatában a történelemnek egy „közismert” kérdését próbálja újragondolni, majd szisztematikus kutatás keretében össze is gyűjti a vonatkozó elsődleges forrásokat, és mindezt könyv formájában a nyilvánosság elé tárja.

Szatlóczi Gábor is hasonlóra vállalkozott. Kismonográfiájában kísérletet tesz arra, hogy a 16. századi várakra, illetve azok szervezetére vonatkozó ismereteinket az alaptól kezdve újraértelmezze. Szerinte az alapvető probléma abban áll, hogy az elmúlt időszak szakirodalmában nem kezelte megfelelően a várhoz, illetve annak személyzetéhez kapcsolódó fogalmakat és megnevezéseket (például a várkapitányi tisztség mibenlétét), így a félreértések, összemosódások szinte adták magukat, és az idő előre haladtával mindinkább beivódtak a tudományos életbe. A szerző könyvét ugyan egy három éve zajló kutatás „melléktermékének” nevezi, azonban alapos elolvasás és értelmezés után világossá válik, hogy jóval többről van szó. A könyv lényegében az 1526 és 1568 közötti viszonylag rövid időszakot öleli fel, azonban a korszakra vonatkozó felvonultatott források mennyisége így is figyelemreméltó. Szatlóczi a meghatározott időkeretekre már-már kínosan ügyel, azonban a 16. század mellett gyakran visszautal középkeresztény előz-

ményekre, mivel többször megjegyzi, hogy a tárgyalt kérdéskör kialakulása és fogalmi újraértelmezése nagyon fontos a téma megismerése szempontjából. Állításait gazdag okleveles anyag felvonultatásával demonstrálja. Az 1568-as időhatárt a szerző nem lépi át, ám véleményem szerint a kutatási eredmények értékét csak növelték volna az egyes fejezetek végén a következő századra tett kitérítések, amelyek igazolták volna a vázolt rendszer továbbélését, amit maga a szerző is megemlíti. (7. old.) Azonban a könyv olvasása után világosan kiderül, hogy a jelen munkát egyáltalán nem lezárt kutatásnak, hanem épp ellenkezőleg, egy hosszú távú kutatás kiindulópontjának kell tekinteni. Ezt sejteti az alcím és a szerző kijelentése, miszerint a jelenlegi kötet a várnépekkel foglalkozik, a majdani második könyv pedig a mezei hadak kérdését fogja boncolgatni.

A szerző bevezetőjében rövid és vázlatos áttekintést ad a várkutatás szempontjából mind a mai napig meghatározó munkákról, majd ismételt utalásokat tesz a fogalmi keveredés problémájára. Külön alfejezetet szentel az általa feldolgozott forrásoknak. A családi levéltárak hatalmas mennyiségű magyar és latin nyelvű levelezései mellett más, főképp a Magyar Kamara Archivumának különféle állagait vizsgálta kellő alaposan. A szűken vett témára vonatkozóan valóban ezek a forráscsoportok kecsegtetnek a legtöbb eredménnyel, azonban a téma katonai jellegéből adódóan talán érdemes lett volna a bécsi hadvezetés szemszögéből is megvizsgálni a problémát. Az 1556-ban megalakult Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) feladatai közé tartoztak többek közt az erődítési munkálatok, a haderő felszerelése, a hadi készletek felhalmozása, a háborús stratégia stb. Csakhogy mindezen feladatok kifejezetten a palánkokhoz és azok katonaságához kapcsolódtak, amely viszont már az említett második kötet témáját hivatott képezni. Ennek tudatában valamelyest érthető, hogy Szat-

lóczi miért nem foglalkozott a mezei hadak tárgykörével, azonban a bécsi katonai anyag összevetése a magyar forrásokkal – az így sem elhanyagolható eredmények mellett – további következtetések levonására adhatott volna lehetőséget.

Erre a „mulasztásra” is megvan azonban a magyarázat. A bevezető utolsó fejezetében a szerző bemutatja, hogyan is építette fel a könyv szerkezetét. Itt vázolja fel azt az elképzelést, amely véleményem szerint a könyv legnagyobb értékét jelenti. Történetesen azt a módszert, amelyet mindmáig csak nagyon kevesen használtak. Szatlóczi ugyanis nem alkalmazza azt a már-már bevett módszert, hogy a források értelmezésében a mai gondolkodásmódot és logikát követve, a modern fogalmaknak felelteti meg a korabeli források mondanivalóját, amely módszer azután a fogalmi zavarokhoz vezet, hanem éppen ellenkezőleg, az impozáns méretű forrásanyagot fel-használva a korabeli emberek látásmódján keresztül, leveleik által mutatja be, hogy mit is értettek a 'vár', 'kastély' vagy éppen a 'palánk' alatt, kik parancsnokoltak, ki kinek volt alárendelve, valamint maguk az elnevezések mit is jelentettek pontosan.

Az első nagy fejezetben a vár, a kastély és a palánk kérdése kerül elemzésre. A számos példával illusztrált fogalmi különbségtétel és az építészeti sajátosságok kiemelése mellett Szatlóczi megállapítja, hogy a korban vár alatt csak a várat, a kastélyt és a megerődített kolostorokat értették, míg a palánk, erősség és város fogalmakat várak szélesebb jelentéstartalmán belül értelmezték. (29. old.) Gyakorlatilag minden katonai funkciójú védett objektumra várként tekintettek. A kastély fogalmát is tisztázza. Mint minden erősségtípus, ez is a kastélyt megnevező személy értékítéletén múlt, azonban a mérete, építészeti megjelenése, védelmi képessége és erődítettsége alapvetően megkülönböztette a kastély módra épült épületeket. (38. old.) A palánkokról szóló rész különösen érdekes. A szerző hosszú oldalakon keresztül, gazdagon adatolva mutatja be a palánkok eredetét, kialakulásuk folyamatát, valamint a palán-

kokban szolgáló lovas és gyalogos katonaság parancsnokaiként működő hadnagyok tisztségét. Szatlóczi szerint ugyanis a palánképítés oka elsősorban nem a vár védelmi funkciójának a növelése volt, hanem a hosszabb ideig fegyverben tartott mezei hadak védett szálláshelyéül szolgált. Így feladata nem a vár és a vártartomány védelme volt, hanem a vár körül elterülő vidék oltalma a török betörések ellen. Vagyis alapvetően kétféle erősségtípus terjedt el a Magyar Királyság területén. Az egyik a vár volt, amelyhez védelmi képességeik és méretük szerint várak és kastélyok tartoztak, a másik pedig a mezei hadak számára épített palánkok. A két erősségtípus között a funkcion kívül a szervezeti felépítés jelentette az alapvető különbséget.

A következő fejezet a szervezeti felépítéssel, a várak népével foglalkozik. Tisztázza, hogy a várnépek alapvetően gazdasági és katonai funkcióval rendelkeztek. Szatlóczi igazolja, hogy a 19. századtól kezdve folyamatosan félreértelmezték a 'porkoláb' szót, és mintegy börtönőrként, a rabok őrzőjeként tekintettek rá, a várak élén pedig a várnagyot nevezték meg mint a várnép vezetőjét. A kiterjedt forrásanyag segítségével azonban egyértelműen cáfolja ezt a téveszmét, rámutatva, hogy a 16. századi magyar nyelvű forrásokban várak élén álló katonai vezetőként mindig a porkolábot nevezik meg, míg a 'várnagy' kifejezés elő sem fordul. A forrásokban szereplő 'hadnagy' fogalom a mezei had parancsnokát takarta. Azoknál a váraknál, ahol mezei had is állomásozott a várak körül, vagy esetleg a várak mellett épült palánkokban, ott jól elkülönülő kettős struktúra jött létre. A kétféle erősségtípusban tehát két külön katonai szervezet alakult ki saját parancsnokkal, eltérő szolgálati rendszerrel, fizetéssel, feladatokkal és jogokkal. Innen ered a könyv címe is: vár a várban. Ezt a felismerést a szerző számos példával meggyőzően igazolja.

Az utolsó részben az eddigiekben is alkalmazott alapossággal, mintegy lexikonszerűen felsorolja mindazokat a tisztségeket, amelyek viselői a vár és a vártartomány életében és vezetésében részt vettek. Pontról pontra veszi

sorra az egyes pozíciókat a rá jellemző lakonikussággal. Azt gondolom azonban, hogy a várnépi katonaság alfejezetnél közölt értékes összeírásoknál a jobb átláthatóság érdekében szerencsésebb lett volna minden adatot táblázatba foglalni, mint ahogyan tette ezt a szerző egy 1561–1562 közti jegyzék esetében is, amely Nádasdy Tamás várainak őrségét írta össze. (92. old.) Ugyanakkor ez az apró szépséghiba eltörpül azon elvitathatatlan érdem mellett, amelyet többek közt a prefektus tisztség mibenlétének felismerése és elkülönítése jelent. Az eddigi kutatás minduntalan átsiklott ezen poszt igazi tartalma felett, és a kapitány (*capitaneus* = hadnagy), valamint az udvarbíró feladatainak összemosásából eredeztette. A kapitány elnevezés a 16. század közepétől kezdve lesz általános a magyar nyelvben, és kezdi kiszorítani a hadnagy szót. A hadnagy (*capitaneus*) tisztség félreértelmezése miatt terjedt el az a nézet, hogy a hadnagy tagja a várnépi szervezetnek, valójában ő a mezei hadak élén állt. Őt és katonáit maga a király fogadta fel, hogy a vár köré épített palánkban táborozva felügyeljék a vidék biztonságát. Azonban a szerző rámutat, hogy a prefektus és a hadnagy lehetett egy személy is. A két külön tisztséget viselhette egy ember, ám a hatáskörök el nem különülése mégsem volt megengedett. Sztatloóczki Gábor számos példa kíséretében igazolja, hogy a tényleges tisztséggel járó prefektusi pozíció az 1550-es években válik általánossá a magyar forrásokban mint a birtokok legfőbb vezetője. A tényleges prefektusi tisztség jelentette teljes hatalom azonban csak a birtokos katonai, gazdaságigazgatási és igazságszolgáltatási végrehajtó hatalmára terjedt ki. (117. old.) Az új típusú prefektus felettése volt a porkolábnak, valamint a vártartomány gazdasági ügyeiért felelős udvarbírónak is, ezen felül pedig a birtokos személyének megtestesítője, vagyis az „úr képe”. Ezzel párhuzamosan viszont a korábbi prefektusi tisztség is tovább élt.

A tisztségek újraértelmezésének sorából a vicék, vagyis az alacsonyabb rangú tisztekről írott rész és az ispánok fogalmának megvilágítása is figyelemreméltó. A szerző határozot-

tan állást foglal a nevezett státuszok ügyében, újfent cáfolva a szakirodalom eddigi állításait. Szerinte például a viceporkoláb nem a porkoláb, vagyis a vár katonai parancsnokának általános helyettese volt, hanem a porkoláb adott esetben saját maga helyettesítésére állította ki a gyalogos kapunállók közül, a gyalogos kapunállók parancsnokául, többnyire azonos társadalmi csoportból és megközelítőleg azonos fizetésért. (155. old.) Az ispánok vonatkozásában véleménye szerint a múlt századi szakirodalomban és a középkori archontológiákban olvasható officiálisok önálló tisztséggént való értelmezése helytelen. Ugyanis a korábbi kutatás nem ismerte fel azt, hogy az officiálisok alatt az ispánokat kell értenünk, az officialátusok alatt pedig az ispánügyi körzeteket. (174. old.) Emellett pedig nem mellékes az sem, hogy a nagyobb hadjáratok, hatalmaskodások idején összehívott mezei had hadnagyai is az ispánok közül kerültek ki. (176–177. old.)

A könyv végén a szerző tömör összegzésben foglalja össze a korábban leírtakat, majd rövid, de beszédes okmánytárat közöl. Külön kiemelést érdemel a kötet legvégén található alapos és pontos hely- és névmutató.

A könyv elolvasása után hiányként talán megemlíthetjük, hogy Sztatloóczki csak a várnépi szervezettel foglalkozik behatóan, az általa bemutatott folyamatok társadalmi és jogi viszonyaira csak néhány helyen utal. Pedig az általa felismert újdonságok lényegei lehetnek a társadalomtörténet és jogtörténet számára is. A tömör, néha már-már nyers, szókimondó stílus és az említett hiányosságok azonban mégiscsak háttérbe szorulnak, ha a kötet egészét, újszerű látásmódját és eredményeit tartjuk szem előtt. Alapos értelmezés után bátran állíthatjuk, hogy a kötet a 16. századi hadtörténelemről alkotott képünket alapjaiban változtathatja/változtatja meg, így mindenképpen érdemes arra, hogy az eddig sajnálatos módon kevés példányszámban megjelent könyvet minél szélesebb olvasóközönség megismerje.

BARÁTH ZSOLT

Az olasz 'déli kérdés' új olvasatban

Salvatore Lupo: *La Questione. Come liberare la storia del Mezzogiorno dagli stereotipi*. Donzelli, Roma, 2015. XXVIII + 203 oldal

Az olasz közbeszédben mintegy másfél évszázada van jelen az úgynevezett déli kérdés (*questione meridionale*). Ezt vizsgálja új megközelítésben a téma egyik legavatottabb szakértője, Salvatore Lupo, a Palermói Egyetem történész professzora.

A kérdés kapcsán általában a gazdasági aspektus kerül előtérbe: mennyi az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem? Az egyesítést követő két-három évtizedben nem volt nagy különbség Észak és Dél között, a századfordulón azonban már jelentősebbé vált, a 20. század első felében nőtt, 1951-ben 51%-on érte el a csúcspontot. A „gazdasági csoda” idején – a Dél fejlesztését szolgáló rendkívüli állami intézkedéseknek is köszönhetően – csökkent 1971-ig 36%-ra. A beruházási politika visszafogásával és a gazdasági visszaeséssel 2009-re 41%-ra emelkedett. Mindemellett más elemeket is figyelembe kell venni. A „társadalmi tőke” bizonyos mutatóit tekintve az egyértelmű hátrányból induló Dél a közép-észak régióhoz konvergált. Konvergenciáról beszélhetünk az iskolázottság foka, a gyermekhalandóság, az átlagéletkor, a termékenységi ráta, a házasságkötési életkor és a női egyenjogúság mutatóinak tekintetében is. Még inkább egyértelmű a trend a nonprofit szervezetek fejlődése kapcsán: ha az országos átlagot 100-nak tekintjük, a Dél a 21. század első éveiben 75 körül áll, míg egy évszázaddal korábban csak a 25-öt érte el. 1871 és 2009 között a bruttó nemzeti össztermék Délen a tízszeresére nőtt, míg az országos átlag a tizenháromszorosára. Az egyesítést követő százötven év alatt tehát a Dél is kivette a részét az ország gazdasági fejlődéséből.

Az eltelt másfél évszázadban a Dél bizonyos szempontból lemaradt Északhoz képest, ugyanakkor előbbre is lépett – saját múltjához képest. Az első tény elfedi a másodikat, ahogy mindig is elfedte. Miért? A nagy dualista metafora vonzereje miatt, ami a déli kérdés mögött áll: haladás *versus* elmaradottság, modernség *versus* archaizmus, civilizáció *versus* barbárság. A B ellen, Észak Dél ellen. Ez a kettősség mindig is központi szerepet kapott a közbeszédben és az ún. *mainstream* történetírói diskurzusban is: nem csupán szembeállították egymással Északot és Délt, hanem az északi paraméterek alapján definiálták a normát, míg a déli paraméterek alapján az anomáliát. Ez a fajta történetírás nemcsak a Dél történetét azonosítja a déli kérdéssel, hanem ez utóbbit az úgynevezett meridionalisták, vagyis a 19–20. századi, Dél-Itáliával foglalkozó értelmiségiek gondolkodásával.

Lupo így fogalmazza meg a vizsgálódás alapvetését: „A Délt úgy kell tekinteni, akár csak a világ bármely helyét, mint a modernség részét. Modernizációjának módjait kell vizsgálni.” (XII. old.) Míg Északon „aktív modernizáció” folyt, addig Délen „passzív modernizáció”; ez utóbbi területen ugyanis hiányzott a modernizációs kultúra és a modernizációs elit. Elismerve, hogy a déli polgárságot nem jellemezte az a dinamizmus, ami az északit, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy nem lehet az egész déli polgárságot „a földjétől távol élő, semmittevő nagybirtokos” sztereotípiájával leírni, már csak azért sem, mivel a Dél régiói és alrégiói jelentősen különböztek egymástól, és a nagybirtok csak ezek kisebb részét jellemezte.

A 'déli kérdés' azon a meggyőződésen alapul, hogy gyökeres különbség létezik Észak és Dél között. A *meridionalismo* a kettősség felszámolására, a negatív hatások tompítására törekszik. Az egyik legelterjedtebb délellenes előítélet a déliek hajlama a

bűnöző viselkedésre. Sokan az egész Délt, sőt a Dél egész történetét a maffia történeteként tárgyalták. Ez a megközelítés nyilvánvaló történelmi tényeket hagy figyelmen kívül. A maffiák szubregionális jelenségek voltak, vagyis Szicília, Calabria és Campania egy részét érintették, de egészen az 1970-es évekig az összes többi déli területet nem.

Különbözött-e Észak és Dél? Ha igen, mennyire? A gazdaságtörténet legújabb eredményei szerint 1871-ben gazdasági szempontból nem létezett két Olaszország. Az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem Délen átlagosan 15%-nál kisebb mértékben volt alacsonyabb, mint az ország többi részén. Az egyes tartományok szerint inkább „leopárdfoltos” fejlődésről lehet beszélni, mintsem két Olaszországról: Campaniában, Sziciliában és Pugliában mintegy 25%-kal magasabb volt, mint Basilicatában, Calabriában és Szardínián. Campaniában 2247 eurónak felelt az meg, ami magasabb, mint Emilia-Romagnában (1989), és sokkal közelebb áll Lombardiához (2324), mint Basilicatához (1402). A különböző regionális gazdaságok, Északon és Délen egyaránt, az egyesítést követő évtizedekben megőrizték „regionálisan autonóm” jellegüket, mindegyik külön-külön igyekezett kapcsolódni a világ gazdasághoz. Fejlődésük szempontjából tehát a döntő tényező a nemzetközi kereskedelemmel folytatott kapcsolat volt.

Az egyik legvitatottabb téma a Nápoly környéki, a Bourbonok idején védeltséget élvező ipari üzemeknek az egyesítést követő felszámolása, amely – egyes vélemények szerint – az addig prosperáló Délt elszegényítette, az északi ipar „gyarmati piacává” tette. Ez Lupo professzor szerint csak legenda, különösen, ha meggondoljuk, hogy az olasz ipar akkoriban többé-kevésbé hagyományos, alig vagy egyáltalán nem gépesített manufaktúrákat jelentett. A modern ipar Olaszországban is használt termékei külföldről érkeztek.

Negatív „egyesítés effektus” nem hatott a Déltre, sőt 1871–1881 között relatív fejlődés jellemezte Campaniát és Sziciliát. Mivel ha-

gyományos funkciókat látott el és tradicionális igényeket elégített ki, az olasz ipar az egykori fővárosokban (Velence, Milánó, Torino, Genova, Firenze, Róma, Nápoly, Palermo), illetve azok környékén sűrűsödött, az egyetlen kivétel Lombardia volt. Másik megközelítéssel az ipari üzemek hálózata az Appennini-félszigeten a Pó-síkságtól (Piemonte, Lombardia, Veneto) kezdve egészen délig a tirrén oldalra (Liguria, Toszkána, Lazio, Campania, Szicília) terjedt ki. Ebben az esetben sem működik tehát az Észak–Dél séma, sokkal inkább Nyugat–Kelet különbségről van szó, hiszen iparilag fejletlenebbnek az Emiliától Calabriáig húzódó adriai sáv bizonyult.

Az ipar összességében a bruttó nemzeti jövedelem kis részét, mindössze egy hatodát adta. Az egyesítést követő első két évtized igazi problémáját nem az Észak és Dél közötti (rövid) távolság, hanem az egész Olaszország és a fejlett országok közötti (nagy) távolság jelentette. 1861-ben Olaszországban az igazi iparosodás még nem kezdődött el, a mezőgazdaság és – az elsősorban agrártermékekkel foglalkozó nemzetközi – kereskedelem játszotta a főszerepet.

Milyen előnyökkel és hátrányokkal rendelkezett a Dél? A déli exportcikkek között kiemelendő a szicíliai kén, az olívaolaj és a bor (különösen Trapani környékén, Marsalában az angol kereskedők és olasz tanítványaik, a Florio-család borászata, valamint Pugliában, Bari környékén). Lett volna erősebb külföldi kereslet a déligyümölcsökre is, de ehhez modernebb öntözőrendszert kellett volna kiépíteni. Figyelemreméltó két terület: *Campania felix*, a nápolyi síkság és a *Conca d'oro*, a palermói medence. Az eleve kedvező természeti adottságú földeken erősen érvényesült a kereskedelem stimuláló hatása: az előbbinél főleg a 20. század elejéig legnépesebb olasz város, Nápoly felvevő piaca, az utóbbinál szinte teljesen a külföldi (1830-as évektől amerikai) kereslet, ami arra sarkallta a termelőket, hogy öntözhetővé tegyék földjeiket. Korabeli becslés szerint a *Conca d'oro* egy citromligete évi 2500 líra hasznot hoz-

hatott, a nápolyi vidéken egy ugyanekkora terület 900 lírát, így Milano a maga 600 lírájával a harmadik helyre szorult. Az egyesítést követő időszakban Délen is volt tehát említésre érdemes gazdasági fejlődés, ami alapvetően a nemzetközi piacnak volt köszönhető. A 20. század elejéig a Dél átlagos mezőgazdasági termelékenysége nem maradt el az Északétól.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a Délnek már a kezdetektől fogva ne lettek volna hátrányai, amelyek aztán később csak növekedtek. Érvényesült ez a legfontosabb exportcikkek szektorában is. A kénbányászat technológiája kezdetleges volt, a nyersanyagot francia, angol és amerikai gyárakban dolgozták fel. Az olívaolajt nem elsősorban élelmiszerként, hanem a gépgyártásban és a szappanfőzésnél használták fel, ráadásul ezt is külföldön, főként Marseilles-ben. A magas alkoholtartalmú borok, néhány kivétellel, mint például a Marsala, a francia borok feljavítására szolgáltak. A déligyümölcs-termékek feldolgozása is gyerekcipőben járt, helyben legfeljebb néhány köztes lépés (esszenciák, kivonatok kinyerése) történt meg, a parfümök készítése az európai üzemekben zajlott. A világpiacon a Dél periférikus, alárendelt szerepet játszott.

Mindehhez járultak a földrajzi, környezeti hátrányok. Közismert, hogy Észak jóval kiterjedtebb termékeny síksággal és jobb vízellátottsággal rendelkezett. Mindkettő kulcsfontosságú a mezőgazdaság számára, amely akkoriban ráadásul az ipari fejlődés mozgatója is volt. 1860-ban Észak továbbá mérhetetlen előnyben volt az utak, vasutak és hajózható csatornák (ez utóbbiak csak Lombardiában) kiépítettségében. A Pó-síkság előnye az egyesítés után csak növekedett az újabb út- és vasútépítéseknek, valamint az Alpokban fúrt alagutaknak köszönhetően. Az igaz, hogy az egyesített Olaszország sikereket ért el az észak–dél irányú vasútvonalak kiépítésében, később azonban a nyugat–kelet viszonylatok, hegyeket és dombokat átszelve, már nem működtek (és működnek) jól Délen. A tengeri útvonalak még hosszú

időn keresztül járhatóbbak maradtak a szárazföldi útvonalaknál. Az infrastruktúra állapota természetesen nem csak gazdasági problémákat okozott. Leopoldo Franchetti az 1873–1874-ben az Abruzzókban tett utazása tapasztalatairól írta: „Ha valaki nem látta saját szemével, nem tudja elképzelni, micsoda elszigeteltséget, nyomort és barbárságot jelent a járható út hiánya: egy civilizált nép legfontosabb szükségletei lehetetlenülnek el.” (15. old.) Az egyes területeken belül is jelentős aránytalanságok voltak, egy-egy jól felszerelt gazdaság oázisnak tűnt a pusztaságban.

A piac stimuláló hatása a gabonatermelést is elérte. A szektor meg tudott felelni a népesség által támasztott igényeknek: az élelmezési helyzet javult, aminek az eredményeképpen Olaszország lakosságának a létszáma nőtt, különösen Délen. Ezzel egyidejűleg nőtt a gabona ára, ami arra indította a termelőket, hogy a földeket a korábban vándorló állattartásra használt legelők kárára növeljék. Ez a jelenség legerősebben a *Tavoliere delle Puglie* területén érvényesült. Ezzel egyidejűleg az állattartásra nehéz idők következtek, csak néhány esetben sikerült megfelelő színvonalú istállózó állattartást kialakítani. Különösen a juhok és kecskék száma szorult vissza, amit nem tudott ellensúlyozni a marhatartás bővülése. Ez utóbbi is csak relatív növekedést jelentett: amíg Északon 44 szarvasmarha jutott egy négyzetkilométernyi mezőgazdasági területre, Délen (Szicíliát és Szardíniát nem számítva) csak 9. A gabonatermelésbe újonnan bevont földterületek azonban nem tartoztak a legtermékenyebbek közé, ennek következtében egyrészt – a trágyázás hiánya miatt – gyakran pihentetni kellett ezeket, másrészt a termésátlag meglehetősen alacsony maradt végig a 19. század folyamán. Az extenzív gabonatermesztés nem elhanyagolható negatív következménye lett az erdőterületek csökkenése. A negatív hatások elsősorban a völgyekben és a síkságokon érvényesültek, a mocsaras területek felszámolása Délen kevésbé volt sikeres, mint Északon. Az ilyen

helyeken gyakran fellépő malária pedig éppen azt akadályozta meg, hogy a népesség stabilan megtelepedhessen a termékenyebb völgyekben. A nagybirtokosok általában kiadták az egész földterületet nagybérlőknek, akik azt felparcellázták, majd továbbadták a kisbérlőknek. A bérlőnek nem állt érdekében jelentősebb beruházásokat végrehajtani, mivel a kisbérlőre kettős nyomás hárult felülről, ami nagyban csökkentette az elérhető hasznot.

Végül, de korántsem utolsósorban a hátrányok között említendő a súlyos szociális különbségek. 1871-ben a szegénységi ráta jóval magasabb volt Délen, mint Északon (45%, illetve 35%). Ugyanebben az évben a 6–10 év közötti népességre vonatkozó iskolázottsági ráta Délen 34,6%, Északon 75,4% volt, az írni és olvasni tudás a 15–19 éves korosztályban Délen 16,6%, Északon 41,9%. Ez a hiányosság nemcsak az alsóbb rétegeket, hanem a helyi elitet is érintette, ami az önkormányzatok működésében számos problémát okozott: képtelenek voltak felnőni a törvény által előírt modernizációs feladatokhoz (utak és iskolák építése, egészségügyi szolgáltatások fejlesztése).

1875-ben jelent meg Pasquale Villari alapvető fontosságú műve *Lettere meridionali* cím alatt, amihez a *mainstream* történetírás a liberális meridionalizmus megszületését köti. Két évvel később adták ki Leopoldo Franchetti kétkötetes művét *La Sicilia nel 1876: Le condizioni politiche e amministrative della Sicilia* címmel, valamint ekkor látott napvilágot Sidney Sonnino munkája, az *I contadini di Sicilia*. Sem Villari, sem Franchetti, sem Sonnino nem használták a „déli kérdés” megnevezést, ahogy később Giustino Fortunato, a „negyedik alapító atya” sem. Még kevésbé definiálták magukat meridionalistának, bármennyire is ezt állítja a történelemkönyvek többsége. Ha létezett volna már akkor a kifejezés, leginkább „pánolasz”-nak lehetne nevezni őket. Villarinál a „déli” jelző egy olasz makrorégiót és lakosait jelentette, amely és akik – homogén vonásoknak köszönhetően – különböznek Észak-

tól és az északiaktól. Nem volt ez mindig így. A megelőző évszázadokban a németek, angolok és franciák használták az észak–dél különbségtételt a haladás–barbárság dichotómia értelmében: önmagukat északinak, az olaszokat, az összes olaszt délinek tekintve. Csak az egyesített Olaszország első évtizedében kezdték el alkalmazni ezt a megkülönböztetést Olaszországon belül, a kettősség ekkor kanonizálódott. Maga Franchetti nem „Délről” írt, hanem „nápolyi tartományokról”, jöllehet munkájában Abruzzóval, Molisével, Basilicatával és Calabriával is foglalkozott, ezeknek lakóit egységesen „nápolyinak” nevezve. Ez egyben Nápoly meghatározó szerepét is világosan jelezte: a főváros politikai-intézményi, demográfiai és kulturális szupremáciája nyomasztóan ránehezedett a félsziget teljes déli felére. Szicíliát ugyanakkor nem tartották a „nápolyi tartományok” részének, a speciális sziget-identitás nemcsak a földrajzi helyzetből következett, hanem a múlt és közelmúlt eseményeiből is. Szicília ugyan a Kettős Szicíliai Királysághoz tartozott, de a „nápolyiakat” idegeneknek és ellenségnek tekintette a lakosság a *Risorgimento* krízishelyzetei során 1820-ban és 1848-ban egyaránt, olyannyira, hogy 1860-ban hathatós szerepet vállaltak az állam megdöntésében. Ugyanez a különállás és sziget-identitás fokozottan érvényes Szardíniára, aminek sohasem voltak kapcsolatai Nápolyval, ellenkezőleg, már hosszú ideje a Savoia-dinasztia birtokában volt.

Ugyanakkor Dél a mérsékeltellenesség szinonimája lett: már 1860 előtt ilyen értelemben hivatkozott rá a modenai hazafi, Nicola Fabrizi, amikor a „déli kezdeményezést” úgy mutatta be, mint ami majd elsöpri a mérsékelteteket; 1860-ban a garibaldisták „déli hadseregnek” nevezték magukat, a szicíliai születésű Francesco Crispi, későbbi olasz miniszterelnök pedig származásával magyarázta mérsékeltellenességét. A Dél ellenzéki pozíciója megerősítést nyert az 1874–1876 közötti választásokon: az ellenzék első választási sikereit a déli választókörzetekben érte el, amit az úgynevezett parla-

menti forradalom követett, aminek az eredményeképpen a Történeti Baloldal megszerezte a parlamenti többséget, elsősorban a campaniai és szicíliai mandátumoknak köszönhetően. A zömében egykori garibaldistákból álló Történeti Baloldal az „ifjú” jelzőt is elnyerte: számos olyan új, elsősorban déli származású képviselője lett, akik azzal a határozott szándékkal vágtak neki politikai karrierjüknek, hogy pénzügyi és infrastrukturális területen megvédik a helyi érdekeket. A Villari, Franchetti és Sonnino műveinek 1875–1876-ban történt kiadásához köthető szellemi fordulat nem áll összefüggésben az ugyanekkor beálló politikai fordulattal, mely utóbbi a Baloldal győzelmével együtt a Dél, helyesebben a déli vezető rétegek revansát is jelentette. Az „alapító atyák” ugyanis nem osztották a baloldali képviselőknek azt a célkitűzését, ami a saját helyi gazdasági érdekek megvédésére vonatkozott. Villari kifejtette, hogy egy olyan baloldali kormány felállítása, amelyben a déli elemek annyira dominálnak, mint korábban az északiak, eleget tehet a regionális érdekeltségű képviselői partikuláris igényeinek, az ország igazi problémáit azonban ez nem oldja meg.

Az 1875. év kulcsszava a „szociális kérdés”. Villari szerint ez a probléma Európa számos országában létezett, Olaszországban szinte mindenütt, de legsúlyosabban Délen. Itt a parasztokat szinte szolgáló állapotban tartották, mint a rabszolgatartó Amerikában, azzal a különbséggel, hogy Olaszországban a felső rétegek nem a négerekkel, hanem saját fajukkal szemben gyakoroltak korlátlan uralmat. Nem kerülhető meg a „polgárossultabb tartományok” felelőssége sem, amelyek magukra hagyták a kevésbé fejletteket ugyanazon társadalmon belül. A probléma azonnali, gyökeres orvoslására lett volna szükség: parasztokat védő törvények bevezetésére, a mezőgazdasági szerződések szabályozására, agrárhitelekre. A már működő modellek közül Villari a toszkán *mezzadriát* ajánlotta, ami stabil, szabályozott viszonyokat hozhat: a telepes család több generáción keresztül ugyanazon a birtokon tartózkod-

hat, a terményt fele-fele arányban osztja meg a birtokossal. Sonnino is hasonlóan vélekedett, még ha erősen kételkedett is abban, hogy a szicíliai birtokosok megnyerhetők lennének e szisztéma bevezetésének.

Európában sem ritka jelenséggel állunk szemben: Villari, Franchetti és Sonnino olyan mérsékelt értelmiségiek voltak, akik a progresszivistáknál hamarabb és náluk erőteljesebben szólították fel a felsőbb néposztályokat, hogy viselkedjenek „erkölcsösen” és „atyai” módon az alsóbb néprétegek irányában, az államot pedig arra, hogy biztosítsa a polgári együttélés alapvető feltételeit. Antonio Salandra jogász és – nem mellékesen – pugliai nagybirtokos, a későbbi, megújult liberális jobboldal egyik vezető alakja kritikusan „szentimentális szocialistáknak” nevezte őket. (Figyelemreméltó, hogy ő sem használta a meridionalista kifejezést, ahogy a „címzettek” sem nevezték így magukat.)

A szociális szempont új szimbolikus teret nyit, amelyre felépíthető egy fizikai tér, a Dél, a hagyományos Nápoly-vidék és Nápoly–Szicília különbségtételen túl. A társadalmat, annak problémáit, a megélt fájdalmakat nemcsak teoretikusan, hanem empirikusan is – az első statisztikai eredmények és a helyszínen végzett vizsgálatok alapján – meg kívánja ismerni ez az új politikai kultúra. Ez képes korrigálni a romantikusok és a piac mindenhatóságát hirdetők nemzetképét egyaránt, és így a vezető réteg – Sonnino szerint – hatékonyan szembe tud szállni a szocializmussal és a kommunizmussal.

A franciabarát rezsim által 1806-ban meghozott, a feudális rendszert felszámolni hivatott törvények éreztették a hatásukat az egész 19. század folyamán. Hosszan elhúzódtott ugyanis a kincstári földek privatizációja, illetve ezek egy részének felosztása az adott település legszegényebb parasztjai között mintegy kompenzációként a közös használatú földterületek megszűnése miatt. A törvény szerint a földek egy része az egykori birtokosokat, más része a település tagjait illette volna, ez utóbbiak számára azonban gyakorlatilag nem történt földosztás. A helyi

elit ugyanis megőrizte magának a közös földek feletti bérleti monopóliumot titkos egyezségek sorával, amelyek az árveréseket értelmetlenné tették. Másrészt a telekhatárjelzéseket időközben titokban áthelyezték, majd a tulajdoni lapokat ennek megfelelően meghamisították, az így megszerzett földek tehát magánbirtokként szerepeltek már. A közigazgatás tehetetlen volt a jelenséggel szemben, mivel az elkövetők a helyi elit sorából kerültek ki. Meghiúsult tehát az a szándék, hogy a kincstári földek parasztok közötti felosztása földreformhoz vezessen, ami a szociális kérdés megoldásához is hozzájárulhatott volna a Dél vidéki területein. Sonnino szerint családok százezrei az új be rendezkedés támogatóivá válhattak volna, ehelyett folyamatos veszélyt jelentettek a fennálló rendre. A kincstári földek, és ez különösen igaz az egykori egyházi javakra, a leggazdagabb birtokosok kezébe jutottak az árveréseket manipulálni képes befolyásuknak köszönhetően. Az állam azt is célul tűzte ki, hogy a kincstári földek eladásakor a föld és a tőke találkozzon. Nem elhanyagolható szempont, hogy az államnak közvetlen haszna származott a kincstári földek értékesítéséből: a befolyt összeget a súlyos pénzügyi helyzet enyhítésére fordították. Ha a földek többsége a latifundiumokat gyarapította is tovább (a *Tavoliere* területén a földek mintegy 80%-a), nem ritkán létrejöttek életképes paraszti birtokok is, az oligarchikus struktúra nem zárta ki teljesen a mezőgazdaság átalakulását.

A „déli kérdés” kifejezés tehát az 1875–1877 közötti vita folyamán nem került elő, megjelenése a századfordulóra tehető. Giustino Fortunato *La questione meridionale e la riforma tributaria* című írásában 1904-ben bevezette a „dualizmus” elnevezést, amivel Észak és Dél természeti adottságainak különbségére, vagyis objektív okokra akart rámutatni. Egyesek szerint ugyanis a kormánypolitika a Délt támogatta, ami hátráltatta Észak fejlődését, mások szerint éppen fordítva: Délt sújtotta Észak előnyére. A Délről szóló vita négy új főszereplője a század-

fordulón: Napoleone Colajanni (*Per la razza maledetta*, 1898), Antonio De Viti de Marco, Francesco Saverio Nitti (*Nord e Sud*, 1900) és Gaetano Salvemini (*La questione meridionale e il federalismo*, 1900).

1900 körül már beindult Északnyugat-Olaszország iparosodási folyamata, aminek a következtében nőtt és egyre nyilvánvalóbbá vált az Észak–Dél különbség. Salvemini Nittire hivatkozva írta: „Észak gazdagsága Dél nyomorából született.” (72. old.) Nitti 1900-ban megjelent munkája főként azzal a kijelentéssel keltett megdöbbenést, hogy az egyesítés kárt okozott Délnek. Nitti szerint az egykori Kettős Szicíliai Királyság kárára csökkentették az egykori Szárd Királyság magas államadósságát, Dél a megszokottnál jóval nagyobb adóprést volt kénytelen elviselni, továbbá virágzó iparát tönkretette a szabadkereskedelmi politika. Nitti ugyanakkor leszögezte, hogy a politikai egység eredményezte a legjobb dolgokat is. A Bourbon rezsím idején egész régiók maradtak ki a civilizációs fejlődésből, az uralkodók ugyanis jó, de tudatlan népet akartak; alacsony adót szedtek, de nem is költöttek szinte semmit iskolára és közjólétre. Nitti azt is kijelentette, hogy a Dél gazdasága jelentősen növekedett, 1887-ig nagy súllyal bírt Olaszország gazdasági és társadalmi életében. Ide kapcsolható Furtunato gondolatmenete: a Kettős Szicíliai Királyság pozitív költségvetési helyzete abból adódott, hogy nagyon kevés volt a közkiadás, a gazdaság primitív szinten állt, és a kormány képtelen volt impulzust adni a termelésnek. A Dél válsága tehát nem abból eredeztethető, hogy hozzákapcsolták Olaszország többi részéhez. Az új rend megmentette a Délt az anarchiától, majd elindította egyfajta virágzás felé: a mezőgazdasági termékek eljutottak a külföldi piacokra, az olaj exportja megduplázódott, a déli gyümölcsöké megtriplázódott, a boré egyenesen tízszeresére nőtt. A vám- és adópolitikában ugyanakkor „természetes érdekelletét” keletkezett Észak és Dél között, amit reformokkal meg lehetett volna oldani. Dél tehát hatalmas fejlődésen ment keresztül.

tül 1861-et követően. A közvélemény ezt miért nem tudta értékelni? A modernsége jellemzően sokkszerűen érte az élmény: „Az történt velünk is, mint a kerékpárversenyzőkkel: túlságosan gyorsan haladtunk, és az út megtétele során alig láttunk valamit is magunk körül.” Nitti is hasonlóan fogalmazott: „Nagy az elégedetlenség, de nem azért, mert rosszabb lett, hanem azért, mert jobbak lettünk, és nőtt a türelmetlenség.” (75. old.)

1876 és 1915 között 14 millió olasz hagyta el szülőföldjét, közülük 7 és fél millióan az óceánon túlra vándoroltak. Ez utóbbiak közül az északiak elsősorban Dél-Amerikát választották, főként a 19. század utolsó negyedében, a nagy pangás éveiben. A déliek legnagyobb számban az USA felé vették az irányt, a tömeges kivándorlásuk a nemzetközi gazdaság magához térésének időszakára esett. Az áru- és tőkepiacok 1896-tól kezdtek ismét erősödni, amikor az árak és a fizetések újra emelkedésnek indultak. A kivándorlók tehát a reménytelenség és a reménykedés kettős hatása alatt szálltak partra. A folyamat 1906 és 1910 között érte el tetőpontját. Először azok indultak el, akik rendelkeztek megfelelő tőkével és vállalkozó szellemmel, a szegényebbek és az iskolázatlanok csak később. Ez utóbbiaknak szükségük volt vonzó példákra, így működött a migrációs láncolat. Annak egyik végén, az érkezési oldalon rokonok és ismerősök álltak, akik a láncolat másik végén állókhoz információkat, biztatást és útiköltséget juttattak el. Bátorították és finanszírozták az utazást a munkaerő-hiányban szenvedő amerikai vállalkozók is, továbbá a hajózási társaságok és a Dél legapróbb falvaiba is eljutó „kivándorlási ügynökök”. Teljesen egyedi interkontinentális munkaerőpiac jött létre. Máig nem teljesen világos az úgynevezett *padroni* vagy *prominenti* szerepe: hasznos szolgálatokat végeztek a bevándorlóknak, vagy egyszerűen kihasználták őket? Mindenesre ők is a migrációs láncolat láncszemei voltak. Az ugyanolyan nemzetiségű, alkalmanként ugyanarról a településről származó személyek munkát, szállást, hitelt szereztek a bevándorlók-

nak, és igyekeztek gondoskodni egyéb szükségleteikről is. A nagy áradat egy második déli kérdést teremtett, ezúttal az óceánon túl. Ugyanolyan délelles előítélet alakult ki, mint az őshazában. A nyelvi, kulturális és vallási eltérések miatt azonban még erősebb volt a különbség, amely időnként etnikai jelleget öltött, és az idegengyűlöletet táplálta. Többen felvetették, hogy az újonnan érkezőket a „fehérek” közé lehet-e sorolni, vagy inkább létre kell hozni számukra egy új, köztes kategóriát („nem fehérek”), ezzel is kifejezve javíthatatlan barbárságukat. Különösen erős hangsúlyt kapott a bűnözői magatartás iránti fogékonyságukra való utalás. Azok az amerikaiak, akik hittek az olaszok integrálhatóságában, azt kérték tőlük, igyekezzenek azonosulni az amerikai eszmével, ne vándor-madaraknak érezzék magukat. Az olaszok ugyanis az óhaza struktúráját próbálták átmenteni Amerikába. *Little Italy* bérházaiban zsúfolódtak össze, a többi etnikumtól eltérően ugyanis erős volt bennük a készítés önmaguk szegregációjára, hogy elszigetelt közösségekben maradhassanak. Ami értéknek tűnhetett a közösségükben, a családhoz való erős ragaszkodás valójában kárukra szolgált: olyannyira elmélyedtek a „klán szolidaritásban”, hogy nem maradt tér tágabb szolidaritásban való részvételre, ami a polgári társadalmakban az állampolgári lét. A kortársak egy része úgy látta, ez a társadalmi modell táplálta a *mafia*, a *camorra* és a *vendetta* szellemiségét. Kevesen voltak, akik inkább az új élet okozta nehézségekben és nem a magukkal hozott szokásokban keresték a bűnözői magatartás okait.

Milliók döntöttek a maradás mellett, akik maguk után hívták övéiket, vagy az új világban alapítottak családot. A szerencseesebbek, illetve azok választották ezt a lehetőséget, akik jobban tudtak alkalmazkodni a gyökeres változás okozta sokkhatáshoz. Azt láthatták, hogy az olaszellenes előítéletek által táplált második déli kérdés Amerikában kevésbé volt súlyos és tartós, mint Olaszországban. Igaz ugyan, hogy az új ország bizonyos ideig a társadalmi – és egyben etnikai –

hierarchia alján hagyta őket, de késnek mutatkozott arra, hogy a szabadság és jólét világába integrálja őket, amire aztán sor is került. A munkaerő kivándorlása Dél-Olaszországban csökkentette a kevés termékeny földterületre eső demográfiai nyomást. Nőttek a bérek, a szerződési feltételek javultak. Ráadásul a hazaküldött dollárok olyan pénzügyi forrásokat teremtettek, amelynek korábban teljesen híján voltak. A földbirtokosok ugyanakkor aggódtak a munkaerő fogyása, a bérek emelkedése, bevételeik – és társadalmi rangjuk – csökkenése miatt. Ezzel szemben néhány értelmiségi és radikális politikus azt vallotta, hogy a visszatérők („amerikaiak”) nemcsak pénzügyileg gazdagították a kulturális örökséget, hanem világlátott, különböző gazdasági és társadalmi modelleket megismert, rendkívül innovatív tapasztalatokkal rendelkező emberekkel is. A kivándorlás így igen jelentős változásokat okozott a déli társadalomban, de kevésbé forradalmiakat, mint ahogy Nitti és több más radikális értelmiségi remélte.

A Giolitti-korszak korszak egyet jelent az olasz gazdaság első nagy modernizációjával (elsősorban Északnyugat-Olaszország) és a modern társadalmi konfliktusokkal szembeni toleranciával. Ugyanakkor az egyik olyan korszak, amikor az Észak–Dél kettősséget a legélesebbnek érzékelték. A jövedelmek jobban nőttek Északon, mint Délen, de mindkét területen nőttek. 1891 és 1911 között az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem Északon 28,4%-kal, Délen 18,8%-kal emelkedett. A kormánypolitikát délellenesnek minősítették: a parazita érdekek (északi ipar) védelmének az egészséges érdekek (exportorientált déli mezőgazdaság) megkárosítása árán. Valójában az 1904–1906 között Svájjal, Ausztria-Magyarországgal és Németországgal megkötött kereskedelmi szerződések hozzájárultak ahhoz, hogy a déli mezőgazdasági termékek piacot találjanak az egyébként minden országban erősödő mezőgazdasági protekcionista tendenciák közepette. Az érdekellentétek – ipar a mezőgazdaság ellen, Észak Dél ellen – nem voltak

annyira élesek, ahogy azt a szabadkereskedelmi retorika láttatni szeretne volna.

1904–1907 között speciális (tartományi) törvények sorát hozták a Dél segítése érdekében, Basilicata, Calabria és Szardínia infrastruktúráját célozták elsősorban a fejlesztések. 1904-ben a nápolyi ipar fejlesztésére is elfogadtak egy törvényt adókedvezményekkel és infrastruktúra-fejlesztéssel, hogy képes legyen tartani a lépést az északnyugati iparral. A szabad kereskedelem hívei azonban bírálták ezeket az ipartámogató intézkedéseket, Délnek szinte kizárólag a mezőgazdasági exportőr szerepet szánták. Úgy vélték, a speciális törvényhozás tipikusan a Giolittire jellemző „kedvezmények politikája”, amivel helyi lobby és hatalmi csoportokat akart a kormányhoz kapcsolni oly módon, hogy közben Délt eltérítette a „valódi” érdekeitől. Giolitti azonban valójában a perifériákat akarta hozzákapcsolni a centrumhoz.

A 20. század elején az olasz gazdasági fejlődés lassúnak értékelhető, különösen a többi felemelkedő ország fejlődéséhez képest. Az I. világháború éveiben az északi ipar, hogy megfeleljen a felmerülő igényeknek, a költségvetési támogatásnak köszönhetően erőteljesen felgyorsult, különösen a textilipar, a nehézipar, a gépgyártás és a vegyipar. Az agrárjellegű Délen viszont 1914-től egy csapásra megszűntek azok a feltételek, amelyek a korábbi fejlődést lehetővé tették. Az exportútvonalak, különösen az ellenséggé vált közép-európai országok irányába lezárultak, a háború több kárt okozott, mint korábban a protekcionizmus. Az óceánon túli kivándorlás ellehetetlenült, és majd csak egy rövid időre, 1919–1920-ban állt vissza újra, míg az USA kormányának megszorító intézkedési véget nem vetettek a folyamatnak. A két világháború között a Dél jövedelmei ritkán növekedtek, jobbra csak stagnáltak. A líra 1926. évi leértékelése fékezte az exportot, a súlyos válság nagy gondot okozott, az autarchia nem segített. Majd következett a negyvenes években az elvesztett háború okozta hatalmas csapás. Az Észak–Dél különbség fokozódott, csúcspontját közvet-

lenül a második világháború utáni időszakban érte el.

Erre az időszakra esik Antonio Gramsci nagyhatású szellemi-politikai tevékenysége, aki 1891-ben született a Cagliari melletti Alesben. Szárdként még kevésbé érezte magát délinek, mint a szicíliaiak. Gyerekkorától kezdve szeparatista eszméket vallott: „Akkoriban azt gondoltam, hogy a tartomány nemzeti függetlenségéért kell harcolni. »A tengerbe a szárazföldiekkel!« Hányszor ismételttem ezeket a szavakat!” (152. old.) Az eretnek vagy legalábbis kritikai marxista gondolkodás bajnoka *Quaderni del carcere* című művének a hatása felmérhetetlen. A meridionalizmus szempontjából 1926-ban írt, le tartóztatása miatt félbemaradt, majd 1930-ban kiadott *Alcuni temi sulla quistione meridionale* (Néhány megfontolás a déli kérdéstről) című tanulmánya alapvető fontosságú. Ez az írás vezette be ugyanis a *meridionalismo* kifejezést.

Nem elhanyagolható, hogy az ideológiai térfél ellenkező oldalán szerveződő, a fa-

siszta mozgalom egyik alapját képező *combattentismo* (*Associazione nazionale combattenti* – Frontharcosok Nemzeti Szövetsége) lényegében déli mozgalom volt, sőt az első összdéli (*pan-meridionale*) mozgalom az egyesített Olaszország történetében. A szövetség sok szervezete aktív szerepet vállalt a földfoglalási mozgalmakban, hiszen a háborús erőfeszítések közepette földosztást ígértek a paraszt-katonáknak.

Salvatore Lupo nagy ívű, friss szemléletű elemzése régi kérdésekre ad újszerű válaszokat azáltal, hogy a kliséken és a sztereotípiákon túllépve, elsősorban a gazdaságtörténet legújabb eredményeit felhasználva felmutatja az Észak–Dél szembeállításának csapdájából való kilépés lehetőségét és szükségességét. Legfőbb mondanivalója, ami mellett meggyőzően érvel, az, hogy a Dél története nem egyenlő a „déli kérdéssel”, de a meridionalisták gondolkodásával sem.

PETE LÁSZLÓ

Társadalmi átalakulások Ózdon és környékén

Nagy Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 383 oldal*

Napjainkban a nagyipari munkásság történetének a kutatása újra fellendülőben van. A rendszerváltást megelőzően a kutatási téma – nyilvánvalóan ideológiai szempontok miatt – egyfajta szocialista *mainstream*hez tartozott. 1990 után azonban háttérbe szorult, és az ezredfordulóra került újra a figyelem középpontjába. Tudvalevő, hogy a rendszerváltást követő posztindusztrializálódás alapjaiban változtatta meg a korábbi nehézipari centrumokat és a lokális társadalmakat. Napjainkban ezért is fontos kérdéseket vet fel a munkásság társadalomtörténetének kutatása és értelmezése. A 19. század közepétől ugyanis a magyar gazdaság és társadalom modernizálódásában meghatározó helyet képviselt az ipari társadalom kialakulása.¹ Ózd társadalomtörténetéről különböző kontextusokban számos tanulmány és monográfia is megjelent a távol- és közelmúltban,² Nagy Péter azonban az ózdi vasgyár és a környező települések társadalmi sajátosságainak és strukturális változásainak elemzésére helyezi a hangsúlyt, és az eddigi munkákat új kutatásai eredményeivel együtt szintetizálja.

A *Bevezetőben* hangsúlyozza, hogy nem a „hagyományos” értelemben vett vállalat-történet érdekli – a rendszerváltás előtt szép számmal készültek ilyen monográfiák –, jóval inkább a helyi társadalom példáján keresztül kívánja bemutatni a magyar ipari munkásság kialakulását, tagolódását és mindennapjait. Az általánosan elfogadott társadalomtörténeti módszerekre alapozva építi fel munkáját. Az időhatár adott, az 1880-as

évektől a második világháborút követő államosításig. Tudvalevő, hogy az ipari üzem elődjének megalapítása 1845-re tehető. A szerző szerint az üzem megalapításával Ózd egy csapásra a vidék fontos igazodási pontjává vált, megindult a falu látványos átalakulása is. A gyár azonban a salgótarjáni és a borsodnádasdi üzemekkel való egyesítése után válik országosan meghatározó vállalattá. Ekkor, azaz 1881-ben kapja a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. megnevezést. Az 1845. évi alapítás és az országos méretű vállalattá válás között negyven év telt el. Hasznos lett volna a fenti időszak helyi társadalmában zajló folyamatok bemutatása is, ha ezt a forrásadottságok lehetővé teszik, ezen időszak jelentőségét pedig nem kell bizonyítani, hiszen a szerző is utal erre.

A *Bevezető* küldetésének megfelelően számos kérdésfeltevést tartalmaz. A könyvben vizsgált kérdések közé a gyári társadalom rétegződése, a rétegek közötti mobilitás, az életmód átalakulása, a munkásmentalitás változásai tartoznak. Kétség sem fér ahhoz, hogy az itt szereplő értelmezési kísérletek a 'munkás' fogalmának és a munkásság rétegződésének meghatározására fontosak, de talán elhagyhatók lettek volna, mivel ezzel a könyvben amúgy rendkívül alaposan hivatkozott hazai és nemzetközi szakirodalom bőven foglalkozott már. A „*Ki a munkás?*” kérdés kizárólagos felvetése némileg egyoldalú, ugyanis jóllehet a munkásság alkotta a legnagyobb létszámú réteget a Rimában (az alkalmazottak 95%-át), de pozíciójuk révén annál nagyobb súllyal rendelkeztek a vékony (körülbelül 5%-ot) réteget alkotó tisztviselők. Fel lehetett volna tenni a „*Ki a tisztviselő?*” (vagy „*Ki lehetett tisztviselő a Rimá-*

¹ A munkástársadalom-történet kutatásának fontosságáról lásd: Valuch Tibor: *Munkás – társadalom – történet. Közletések és fogalmi kérdések*. Korall, 49. évf. (2012) 5.

² A téma szakirodalmát a szerző a könyv végén részletesen közli.

ban?”) kérdését is, amit a szerző amúgy részletesen megválaszol.

A *Rima és az Ózdi Vasgyár fejlődése, helye Magyarország iparában* című rövid fejezet átfogó gazdaságtörténeti keretet kíván adni a témához. A szerző *de facto* nem írja le, de jól érzékelteti, hogy az 1845 és 1944 közötti időszakot lényegében több felfelé ívelő, recessziót jelentő vagy stagnáló periódusok szabdalták. Korántsem mindig jellemezték a vállalatot folyamatos fejlődési pályák, működésében az előre lökést a világháborús konjunktúrák, a recessziókat követő kilábalások és a határokon átvívelő üzleti kapcsolatai jelentették. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a Rima üzemeiben az 1920-as években már 12 ezer munkás dolgozott. Kétségkívül teljesen új időszakot képvisel a gyáróriás történetében a második világháborút követő periódus. Az államosításokig terjedő időszak bemutatása azonban mindössze egy bekezdést kapott, pedig a vállalat gazdasági helyzetében történt változások rövid bemutatása korántsem lett volna érdektelen.

A *Vasgyár társadalomátalakító hatása* című fejezet Ózd demográfiai viszonyainak, nemzetiségi összetételének, valamint felekezeti megoszlásának fényében elemzi a térség, azon belül is a helyi társadalom és az iparosodás alapfeltételeit. Bepillantást enged az 1845 és 1881 közötti helyi társadalmi folyamatokba is, mint például a képzett munkások és vezető tisztviselők betelepítésének szükségességébe, akik között szép számmal találhatunk németajkúakat is, ami azonban nem volt speciális jelenség.³ Az egyes elemzési szempontok kifejtésekor Nagy Péter érthető módon törekszik a kronologikus rendre, rámutat az egyes népszámlálások adatsorai és az anyakönyvek forrásértékére.

A kötet gerincét az ózdi helyi és gyári társadalom szerkezetének elemzésével foglalkozó fejezetrész adja. A szerző három metszetet különít el: az egyik kört Ózd település

társadalma alkotja, ebbe sorolja nemcsak a kohászatban, hanem más ágazatokban, például a kereskedelemben munkát vállaló ózdi lakosokat. A másik kört az ózdi ipari társadalom képviseli, melyben a vasüzemi dolgozók mellett más iparágak képviselői is megtalálhatók. Végül az elemzések során nagyobb halmazt képeznek a Rima ózdi vasgyárának munkavállalói és családtagjaik. A fenti halmazok között már első olvasatra is jelentős átfedés található. Ózd társadalmába például egyaránt beletartoznak a kohászati munkavállalók és családtagjaik, mint a nagyobb kört jelentő ózdi gyári társadalomba is. Hasonlóan tagjai más iparágak képviselői Ózd „közigazgatási” társadalmának és az ózdi gyári társadalomnak is, mint például a bányászatban vagy a kereskedelemben dolgozók.

Ezért is nehéz a szerző feladata, aki az ózdi helyi és gyári társadalom elemzését rétegvizsgálattal és az egyes csoportok nagyságának meghatározásával kezdi. Felhívja a figyelmet a népszámlálások adatai vizsgálatának problémáira, például az adatfelvételek esetlegességére, amit az nehezített, hogy az egyes társadalmi rétegekre vonatkozóan kevésbé összehasonlíthatók az adatok. 1900 és 1949 között például a népszámlálási adatok alapján csak a tisztviselők és a segítő családtagok létszámát lehet követni az ózdi társadalmon belül. Vagy a Rimában dolgozó altisztek létszámáról kizárólag az 1900. és az 1910. évi összeírásból kaphatunk képet. A szerző szisztematikus és aprólékos kutatásokat végzett a statisztikai adatfelvételekben, melyek összehasonlítása azonban nem bonyolult egyszerű feladatnak.

Vitatható a szerző azon állítása, melyet az ózdi gyári női munkaerő alacsony létszámát feltételezve tesz, miszerint a nemek szerinti megoszlás vizsgálata nem bír nagy jelentőséggel Ózd társadalma esetében. A Rima mint az egyik legjelentősebb kohászati vállalat

³ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 297.

lat már csak a viszontagságos munkakörülmények és az erős fizikumot igénylő munkák miatt sem kedvezett a női munkaerő alkalmazásának, a női munkavállalók létszámának jelentős növekedése az első és második világháború időszakára tehető. Mindemellett mindenképpen hasznos lett volna annak rövid bemutatása, hogy az ipari munkát vállaló nők ekkortájt hogyan kerültek a Rimába, létszámuk miként változott, egyáltalán milyen közvetlen vagy közvetett módon kapcsolódtak a vállalathoz. A női munkavállalás kérdése a kötetben csak egy rövid bekezdést kapott.

Nagy Péter a korábban említett forrástípus hiányosságait a lokális, valamint a gyári társadalom létszámára vonatkozóan más forráscsoportok, mint a választói névjegyzékek és az anyakönyvek vizsgálatával igyekszik ellensúlyozni. A rendelkezésre álló adatsorokból kitűnik, hogy a térség addig homogén agrártársadalma jelentősen átalakult, átstrukturálódott, Ózd foglalkozásszerkezete is radikálisan átalakult a 19. században. Az iparosodásnak köszönhetően a századfordulóra a lakosság közel 73%-át foglalkoztatták az iparban, és mindössze 9,2% dolgozott a mezőgazdaságban. (72. old.)

Ezt követően Nagy Péter rétegenként bemutatja a gyári társadalmat, amit táblázatok és diagramok színesítenek. A gyári tisztviselői réteg a gyári hierarchia legfelső fokán helyezkedett el, végeredményben az üzem irányítói voltak. Külön kiemelendő, hogy a szerző a vizsgálatokhoz újabb forráscsoportot vont be: a lakónyilvántartásokat. Ezek alapján rekonstruálható az Ózdon, Sajóvárkonyon és Bolyokon élő tisztviselői létszám, e két utóbbi településről ugyanis jelentős létszámban jártak be munkások és tisztviselők Ózdra dolgozni. A tisztviselők létszáma 1880-tól kezdve folyamatos emelkedést mutatott egészen a második világháborúig, stagnálást mindössze az 1910 és 1920 közötti évtized mutat. (81–82. old.) A szerző hangsúlyozza, hogy ez a réteg sem volt homogén, iskolai végzettség szerint egyetemi és középiskolai végzettségű tisztviselőket különböz-

tethetünk meg. Nem volt ritka az sem, hogy a Rimán belül tisztviselői generációk alakultak ki, amelyek tagjai rétegükön belül házasodtak. A vizsgálatokat a gyár vezető tisztviselőinek bemutatása követi, élén a gyárigazgatóval, az üzemfőnökökkel és a pénzügyi területen dolgozó vezetőkkel, akik rendkívül szűk csoportot alkottak, de a gyáron belül és kívül nagy presztízzsel rendelkeztek, munkájukat megbecsülték, különösen az üzemfőnökökét, akik akár húsz évig is egyazon munkakörben dolgozhattak.

Összességében a tisztviselői gárdának a vállalat irányításában és a munkafolyamatok megszervezésében stratégiai szerep jutott. Különösnek hat az a megállapítás, bár a recenzius korántsem vonja kétségbe megalapozottságát, hogy az 1930-as években évente mindössze egy, legfeljebb két kohó-, gépész-, villamos- vagy építészmérnök végzettségű szakembert vettek fel – az évtized elején feltehetően még éreztette hatását a világgazdasági válság. A világháborús konjunktúra idején is csak két-három, elsősorban frissen végzett, fiatal diplomásokat szerződtettek a Rimában évente, ami a vállalat több mint tízezres létszámához viszonyítva mindenképpen alacsonynak tekinthető. Természetesen nem volt elhanyagolható a kiválasztásban a személyes kapcsolat szerepe, azonban Nagy Péter szerint a szakmai ismeretek „mindig többet nyomtak a latban”. (87. old.) Jól kirajzolódik egy – mai szóhasználatlaltól élve – sokrétű kompetenciát igénylő vállalati humánpolitika, melyet a kohómérnöki egyetemi, a többi üzemhez fűződő, generációkon átívelő, valamint személyes kapcsolati hálók éltek.

Az ózdi gyári társadalom legszélesebb rétegét kétség kívül a munkásság alkotta, a rájuk vonatkozó adatok összehasonlítása sem könnyű, mivel az ózdi kohászat egyes részei más vállalati irányítás alá estek, így az adatfelvételek sem voltak egységesek. A legcélravezetőbbnek itt is az bizonyult, ha a szerző a munkásság létszámának megállapítására tett kísérletet. 1881 és 1946 között több kisebb és két nagyobb (1910-es évek és 1930-

as évek eleje) létszámcsökkenés állapítható meg. Szembetűnő, hogy az első világháborús konjunktúra ellenére is jelentős volt a visszaesés: az 1912. évi közel 3200 főről 1922-re 1100 főre csökkent, ami mögött nyilvánvalóan Trianon negatív gazdasági hatásait kell keresnünk. A második világháborús konjunktúra már éppen ellenkező tendenciát mutat, 1934-től 1943-ig a munkásság létszáma lényegében megduplázódott Ózdon. (92. old.)

A munkásság a Rimában (is) rendkívül tagolt és széles réteg volt, akik közé az altisztektől a legegyszerűbb fizikai munkát végzőkig egyaránt tartoztak. Tagjait lényegében az kötötte össze, hogy fizikai munkát végeztek. Nagy Péter – Anthony Giddens és Belényi Gyula nyomán – az 'alsó-' és 'felsőmunkásság' fogalmait alkalmazza.⁴ A felsőmunkásság kategóriájába értelemszerűen a képzett, magas szaktudással rendelkező munkások sorolhatók. Nagy Péter kitér származásukra, s képzettségük szerint két csoportra osztja őket: gépészek, hengerészek, forrasztárok, akik konkrétan a kohónál dolgoztak, másrészt a „klasszikus szakmunkások”, akik végzettségük szerint számos szakma (kőművesek, villanyszerelők, lakatosok stb.) képviselői voltak. Jól érzékelteti, hogy a korántsem homogén munkásságon belül munkakörüknek és folyamatos képzésüknek köszönhetően egyfajta előmeneteli rend érvényesült. A kezdő, tapasztalattal nemigen rendelkező munkásból másod-, majd előhengerészi státusz elérése munkás lehetett, akik a munka folyamatban betöltött stratégiai szerepükből adódóan nagyobb presztízsű dolgozóknak tekinthetők, mint például karbantartó munkát végző társaik.

A felsőmunkásság létszámának meghatározásához források hiányában mindössze az 1884-től működő Olvasó Egylet iratait használhatta a szerző. A felsőmunkásság

létszámában való eligazodást itt is diagram segíti, amely szerint körülbelüli számuk Ózdon 1913 és 1935 között 700 főről 1800 főre emelkedett. (98. old.) Alaposan körbejárja a felsőmunkássághoz tartozó dolgozók gyermekeinek oktatását, hogy érzékeltesse, a vállalat nagy figyelmet szentelt annak, hogy a gyár iskolájában képezzék ki őket, ami egyfajta „hosszú távú befektetést” jelentett a jövőbe. A tanuló és inas legények között megfigyelhető egyfajta kvázi munkásöntudat, melyet a szerző azonban inkább az 'önérzetesség' fogalmával ír le, mivel az mentes volt bármiféle ideológiától. Nagy Péter számos interjúval és családi visszaemlékezéssel egészíti ki forrásait, így kirajzolódnak a felsőmunkássághoz tartozó egyének, családok életstratégiái, főképp az altiszteké.

Hasonló elemzések olvashatók a gyári társadalom legszélesebb rétegét jelentő alsómunkásságról. Reprezentánsaik szakképzettséggel nem rendelkező, élet- és munkakörülményeiket tekintve a felsőmunkásságtól jelentősen eltérő munkások voltak (betanított munkások, napszámosok, alkalmi munkát vállalók). Motivációjukban elsődleges szempontot a stabil gyári kereset reménye jelentett, mellyel a mezőgazdasági jövedelemszerzést „cserélték le”. (116. old.) Táblázatba rendezve elemezhetjük létszámuk alakulását, a források hiánya azonban itt is akadályt jelentett, ugyanis csak az 1922 és 1935 közötti periódusra vonatkozóan állnak rendelkezésre adatok. Számuk az intervallum két szélső időpontját tekintve 1800 főről 1400 főre csökkent, azonban 1928 folyamán elérte a 3500 főt is. Ebben az időszakban ők alkották a fizikai munkavállalók háromnegyed részét. Nagy Péter nagyon jól érzékelteti, hogy e réteg esetén a gyárba való felvétel fő szempontjaként inkább a fizikai erőnlét és a szorgalom, mint a szaktudás számított. Ezt az is „elősegítette”, hogy a környék falvaiban

⁴ Giddens, Anthony: *Szociológia*. Budapest, 1995.; Belényi Gyula: *Az alsómunkásság néhány jellemzője 1952-ben*. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.):

Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Budapest, 2010. 297–305.

folyó oktatás színvonala alaposan elmaradt az ózdi gyári iskoláétól. Az elemzések során kis hangsúlyt kapott az, hogy a gyárba felvett szakképzetlen munkavállalók mobilitási esélyeit nagymértékben befolyásolta az, hogy a vállalat felfutó vagy recessziót átélő időszakában voltak-e a gyár alkalmazottai.

A második világháborús konjunktúra idején Ózdra beáramló munkásság tömegeit a szerző egyfajta „új munkásságként” kezeli. Nem derül ki azonban, hogy e fogalom használata a gyár fellendülését jelentő más korszakban is alkalmazható-e (például az első fénykorra, a világháború során vagy az 1945 utáni időszakban). Nem közöl adatokat az „új munkásság” létszámáról, viszont megtudhatjuk, hogy javarészt az Alföldről elszármazott, de Ózd és környékén rokoni kapcsolatokkal rendelkező, egykori szegényparaszti munkavállalók alkották ezt a csoportot, amit több interjú is megerősít. Különösen érdekes forrástípusra irányítja a figyelmet Nagy Péter, a Rima által vezetett úgynevezett „Fekete-könyv”-re. Ebben azoknak a munkavállalóknak a nevét rögzítették – jellegzetesen az alsómunkássághoz tartozókat –, akik rövid ideig maradtak a vállalatnál, és gyorsan továbbálltak, amint számukra fizetésben vagy élethelyzetükben jobb lehetőség adódott. Feltételezhetően ezt a ma már diszkriminatívnak tekinthető listát a tömeges munkásfelvételeknél hasznosították. Azok ugyanis, akik rövid időn belül egyszer már elhagyták a gyárat, a Rimában többé nem kerülhettek alkalmazásra.

A fejezet további részét az ózdi gyári társadalom rétegeinek más szempontú, például a bérezést elemző vizsgálata alkotja. Ennek kapcsán fejti ki Nagy Péter, hogy miért nem szak-, betanított- és segédmunkásokra tagolja a munkásságot. A kiváló és pontos elemzéseket azonban nem követi közvetlen, korszakokon átívelő összevetés például a fogyasztási szokásokkal, valamint az akkori bérért vásárolható közszükségleti cikkek vagy éppen egy munkás lakhatásának (például ágy- vagy albérlet) költségeivel. Az összehasonlításra az *Életmód a Rima ózdi*

telepén című fejezetben kerül csak sor. Pedig óriási jövedelmi különbségek voltak az ózdi gyári társadalmon belül. Amíg például egy igazgató havi bére 2400 korona volt, egy olvasztár mindössze 200 koronát kereshetett. (130. old.) Másrészt nem hagyhatjuk számításon kívül az első és második világháborút követő hiperinflációk bérekre gyakorolt hatásait.

Ezt követően az ózdi gyári társadalom térbeliségének, a kolóniákon élő és a gyárba naponta ingázók rétegeinek átfogó bemutatására kerül sor. Rendkívül újszerű lett volna annak vizsgálata, hogy a kohóüzem közvetlen környezetében épülő munkáslakások, kolóniák (gyári lakótelepek) lakói milyen egészségügyi kockázatnak voltak kitéve a gyár közelsége folytán. A kolóniák építésénél például tekintettel voltak-e az uralkodó szélirányra stb.? A korszakban ez a szempont feltételezhetően még nem vagy alig volt ismert, vagy ha foglalkoztak is vele, az „óvintézkedések” még gyermekcipőben járhattak. Támpon tot a halotti anyakönyvi kivonatok mellett az üzemegészségüggyel kapcsolatos egyéb források és az interjúk adhatnának. A gyári társadalom egészségügyi viszonyaival foglalkozó rövid alfejezet elsődlegesen a munkakörökből eredő megbetegedésekre, például a tuberkulózisra fókuszál. A szerző utal a gyárvezetés sokszor embertelen – bár a szerző nem így fogalmaz – magatartására is. Akadt olyan eset, amikor a dolgozó apa és anya tragikus elhalálozása után az árván maradt gyermekeket kilakoltatták, hiszen a kolónia lakásai a gyár tulajdonát képezték. Intézkedés nélkül hagyta a gyár vezetése, hogy a legrosszabb körülmények között lakó, az Alföldről Ózdra és térségébe települt munkavállalók barlanglakásokban lakjanak. Ahogy a szerző fogalmaz, a gyárvezetés számára a képzettség hiánya miatt ez a társadalmi csoport nem volt olyan fontos, hogy életkörülményeiken javítson.

Nagy Péter kulturális tevékenységek szerint is elemzi az ózdi gyári társadalmat, végigkövethetjük a tisztviselői réteg, az alsó- és felsómunkásság kulturális lehetőségeit és

azok intézményeinek működését (Tiszti Kaszinó, Olvasó Egylet, Gyermeksegélyező Nőegylet stb.), valamint tagságuk számszerű összetételét. A két „vezető” egyesület bemutatása során újra láthatóvá válik az olvasó számára a rendkívül erős gyári hierarchia és az egyes rétegek – még a Tiszti Kaszinón belül is – közötti markáns elkülönülés. Ezzel ellentétben az Olvasó Egylet kevésbé volt zárt, a szerző szerint „jelentősen érződött a szolidaritás, az együvé tartozás gondolata”. (188. old.)

Az *Életmód a Rima ózdi telepén* című fejezet körültekintően járja körbe a témához kapcsolódó részterületeket, az egészségügy, a szociálpolitika, a táplálkozás, valamint a gyári társadalom ruházkodási és lakberendezési szokásainak kérdéseit. Nagy Péter jól érzékelteti, hogy az állam, valamint a vállalatok „atyai” gondoskodásának eredményeit nem lehetett tagadni. A célokat illetően azonban megoszlottak a vélemények, a baloldali véleményformálók és a Rima vezetői között az ellentétek kézzelfoghatók voltak. Ma már nehezen képzelhető el, hogy a könyv által vizsgált időszakban a vállalat telepén egyáltalán nem állt rendelkezésre mosakodási lehetőség. A szerző tárgyilagosan festi le a kohászati munka egészségügyi következményeit és a balesetek lehetőségeit. Az ózdi vasgyárnak saját temetője volt, ahol a munkavállalók és családtagjaik ingyen kaptak sírhelyet. Annak tudata, hogy a biztos jövedelem mellett valamilyen elkerülhetetlen betegség is várt a dolgozókra, némileg demoralizálóan hathatott rájuk. Ennek felismerése nyomán a vállalatvezetés szociálpolitikájával az alkalmazottak jólétét szolgáló (társadalombiztosítási hálózatot hozott létre. Kevésbé ismert viszont, hogy azokat a dolgozókat, akik kártérítési pert indítottak a Rima ellen, általában elbocsátották. A vállalat álláspontja az volt, hogy a kiterjedt baleset-, beteg- és rokkantbiztosításnak elegendőnek kell lenni ahhoz, hogy egy tragédiával járó eset után az érintett vagy hozzátartozója kártérítési igényeit kielégítse.

Az alkalmazottak regenerálódását szolgálta az Ózdon 1904-ben épített gyári fürdő, melynek szolgáltatásait a szerző szerint tisztviselők és munkások egyaránt igénybe vehették. Azonban az nem derül ki, hogy milyen mértékben és formában volt tapasztalható az elkülönülés a tiszti réteg, valamint az alsó- és felsőmunkásság fürdőzői között. A vizsgált korszakok testkultúrája jelentős változáson ment keresztül, az uszodában a nők és a férfiak eltérő időpontokban fürdőzhetek, így feltételezhető, hogy a tisztviselők a fürdőben egyáltalán nem érintkeztek például altisztekkel vagy az alsómunkássággal.

A táplálkozással foglalkozó alfejezetben kiemeli Nagy Péter a Rima gondoskodó, támogató szerepét, melynek során kiskertet, állatokat és gazdasági épületeket biztosított munkavállalóinak saját élelemszükségletük fedezésére. Már-már külön rituálét jelentett az üzemen belüli ételkészítés reggelire vagy ebédre, különösen a szalonnasütés. Hozzá kell tennünk, hogy a munkahelyen történő ételkészítés más iparágakban is „honos” volt, és nem tekinthető rimai sajátosságnak.

A helyi viselet és lakberendezés átalakulásának a bemutatása is számos érdekességet tartogat. Az iparosodás ugyanis lassan, de folyamatosan megváltoztatta a térség lakóinak öltözködési szokásait, számos szokásrendszer találkozott a Rima környezetében, melyek hatottak egymásra. A szerző már az ezt megelőző részekben (például a nemzetiségi viszonyok elemzésénél) hangsúlyosan utalhatott volna a dualizmus korszakának erőszakos nemzetiségi asszimilációs politikájára és annak következményeire. Mindenesetre megállapítja, hogy a helyi viselet valamiféle „egységesülés” irányába haladt, Ózd község vezetésének is az volt a célja, hogy a nemzetiségek közötti különbségek a ruhaviselet terén (is) eltűnjenek.

Fontos és érdekfeszítő összefoglalás a „Rimai mentalitásról” szóló fejezet is. Interjúk segítségével mélyebben és közelebbről megismerhetjük az ózdi, korábban földművelésből élő lakosok értékrendjét és gondolkodásmódját, mint a sokszor „száraz” levél-

tári forrásokból. Kevésbé kerül itt kifejtésre a munkások szabadidejével és ezzel kapcsolatban a szervezkedési lehetőségekkel kapcsolatos kérdéskör: „...a munkás nem unatkozhat, mert akkor talán több ideje lenne szervezkedni, életszínvonala jobbításán gondolkodni.” (271–272. old.)⁵ A téma részletezésére végül a *Munkás érdekvédelem, politikai szimpátiák* című fejezetben került sor. Érdekes lett volna kitérni a földművelésből és a gyári jövedelemből élők keresetének komparatív elemzésére is. A munkavállalás eltérő helyszíne és jellege számos konfliktust idézett elő a már gyárban munkát vállaló és a földművelésnél maradó családtagok között. A módosabb falusi réteg úgy tekintett az előbbiekre, mint „csórók”-ra és „szegények”-re. A többség számára a gyári jövedelem – stabilitása ellenére – alacsony lehetett, mint a földből származó bevétel. Abban, hogy az idénymunkák során (például aratáskor) sokan otthagyták a gyárat, nemcsak mentalitásbeli, hanem anyagi tényezők is szerepet játszhattak. A gyári stabil jövedelmet – mely nem feltétlenül jelentett elegendőt – mezőgazdasági jövedelemmel egészíthették ki. A „rimai mentalitás” és értékrend jellegzetességeit a szerző amúgy kiválóan tárja az olvasó elé. Egyik jellegzetessége a gyári munka központi jelentősége volt a munkások számára, másik szegmensének pedig a gyári társadalom vallásossága tekinthető. A „rimai” presztízs lényegében unikálisnak tekinthető, azonban a vállalat által biztosított szociális- és jóléti háttérintézmények már korántsem.

A könyvet két fejezet, a már említett *Munkás-érdekvédelem és politikai szimpátiák*, valamint az Ózd urbanizációjával foglalkozó rész (*Kisközségből iparváros – Iparosodás és urbanizáció Ózdon*) zárja. A munkás-érdekvédelem kapcsán kérdésként merülhet fel, hogy ha stabil hátteret és biztos fizetést jelentett a Rima, mégis miért voltak olyan gyakoriak a sztrájkok. A szerző szerint

a századforduló sztrájkjainak szervezői általában nem a Rima állandó munkavállalói közül kerültek ki, s ezzel mintha „felmentené” a tősgyökeres és feltétlen lojalitást tanúsító rimaiakat. Feltételezhető azonban, hogy a Rimában határozott időre szerződöttnél munkavállalók sem voltak megelégedve a munkabérekkel és a munkakörülményekkel, ami táptalajt biztosított a baloldali, elsősorban szociáldemokrata mozgalom szerveződéisére.

A Rima történetében a hatalmával viszályló vállalatvezetés és a kormánypárti politika már-már klasszikus, antidemokratikus összefonódása is tetten érhető, amire a szerző is utal. *De facto* azonban nem kerül kifejtésre, hogy a vállalatvezetés és a munkásság kapcsolata a paternalizmus ellenére „egészségtelen” és nem fenntartható viszonyrendszeren alapult, melyet a munkás elbocsátástól való félelme tartott egyben. Mi sem szimbolizálja ezt jobban, mint a szerző által használt „kenyéradó gazda” fogalma. (274. old.) Külön érdemes megemlíteni, hogy a szociáldemokrata párt és a VASAS szakszervezet által kiépített szociális háló is számottevőnek nevezhető Ózdon. A szakszervezet az elhunyt munkavállaló számára tagonként 60 fillért szedett be, így a hozzátartozó 300-400 pengő egyszeri segélyben is részesülhetett. Vitathatjuk a szerző azon állítását, mely szerint a nagy gazdasági világválság időszakában a munkásság csak azért nem fordult a munkabeszüntetés eszközéhez, mert életkörülményeik nem voltak „kiválóan rosszak”, és a vállalat szociálpolitikai intézkedései a hatásokat tompították. A választ Sipos Péter nyomán inkább a „munkásmozgalom visszavonulása”-ban és Budapestre koncentrálódásában kereshetjük, s hogy a válság idején a munkásság a létfenntartásáért küzdött, és nem kockáztatta elbocsátását a mozgalom oltárán.⁶

⁵ A szerző forrást nem közöl, ezért csak feltételezhető, hogy a fenti álláspontot a vállalatvezetés képviselte.

⁶ Sipos Péter: *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. Budapest, 1997. 22.

A *Kisközségből iparváros – Iparosodás és urbanizáció Ózdon* fejezet rövid bepillantást enged Ózd község urbanizációjának folyamatába. Nagy Péter olyan kérdésekre keresi a választ, mint például a lakosságszám növekedése miként követte Ózd urbanizálódását, egyáltalán a város milyen körzetközponti jegyeket mutatott ekkortájt. A térség, különösképpen Ózd fejlődésére az aránytalanság volt jellemző. Ózd a két világháború között is közigazgatási és oktatási szempontból egyaránt funkcióhiányos településnek számított népességéhez mérten, miközben pezsgő kulturális élet jellemezte Tiszti Kaszinnóval és Olvasó Egylettel. A szerző kimondatlanul is rámutat arra, hogy a vasgyár létezése nélkül Ózd nem válhatott volna várossá. A térséget a két világháború között bejáró Szabó Zoltán szociográfus megállapítása a legtalálóbb: „Ózd az a helység, amelynek gyár a belvárosa”. A könyvet végül magyar és angol nyelvű összegző fejezet zárja.

Végezetül két megjegyzés kívánczik, melyek egyáltalán nem csorbítják a könyv érdemeit. Egyrészt hasznos lett volna a Rima

munkavilágának bemutatása egy önálló fejezetben: az „üzemi hétköznapi” korszakon átívelő változásainak vizsgálata, egyes termelési munkafolyamatoknak, munkahelyi konfliktusoknak az ábrázolása, de nem száraz termeléstörténet formájában. Másrészt a könyv lábjegyzeteiben nem minden esetben találunk következetességet, egyes levéltári forrásoknál csak az irat törzsszámát találjuk, a szakirodalomra való hivatkozások a jegyzetek egy részénél nem tartalmazzak oldalszámokat. Kiváló megoldás azonban, hogy a könyvben szereplő táblázatok és fényképfelvételek a folyószövegben találhatók, így hatékonyan segítik a megállapítások és következtetések megértését. Nagy Péter könyve modern, korszerű szemlélettel megírt, kiváló monográfia. Az ózdi és gyári társadalom történetének újszerű szempontok szerinti feldolgozása mutatja, hogy a jelen (és jövő) társadalomtörténészei előtt még számos feladat áll.

KISS ANDRÁS

Népiirtások, nők, férfiak

Az összehasonlító vizsgálatok lehetőségei

Amy E. Randall (ed.): *Genocide and Gender in the Twentieth Century: A Comparative Survey*. Bloomsbury, London – New York, 2015. XVI+357 oldal

Az Amy E. Randall szerkesztette *Népiirtás és társadalmi nem a 20. században: Összehasonlító vizsgálat* című tanulmánykötet első sorban négy 20. századi népiirtás történetét mutatja be. Tizenegy tanulmány a század első feléből az örmény népiirtás és a Holokauszt, a század második feléből a ruandai és a bosznia-hercegovinai népiirtásokra koncentrálnak – bár egyes tanulmányok más népiirtásokra is utalnak, amikor a szerző valamilyen párhuzamra, hasonlóságra vagy fontos különbségre akarja felhívni a figyelmet. Ezek az utalások azonban igen gyakran valóban nem többek odavetett megjegyzéseknél. (Adam Jones például azt ígéri, hogy a ruandai és kongói népiirtásokat „globális történeti kontextusba helyezi, utalásokkal más 20–21. századi népiirtásokra”. [63. old.] Pár oldallal hátrébb férfiak ellen börtönökben elkövetett nemi erőszak adatait sorolja El Salvadorból, Sri Lankáról, Boszniából és Szudánból, anélkül, hogy ezekről az esetekről bármit is megtudnánk.) Két tanulmány a népiirtás jogi kérdéseivel és a megelőzés nemzetközi lehetőségeivel foglalkozik. A szerkesztő bevezetője pedig a társadalmi nemek szempontjából művelt népiirtás-tanulmányok (*gendering genocide studies*) történetét ismerteti. Egyrészt bemutatja a népiirtásokkal foglalkozó jogtudományi és történettudományi vizsgálatok történetét, valamint a nemzetközi kapcsolatok és intézmények hatását eme kutatásokra, másrészt azt követi nyomon, ahogy a különféle genocí-

diumok történetét kutatók érzékenyek lettek arra a kérdésre: mi a különbség a férfiak és a nők tapasztalatai között.

A kötetre rápillantva két kérdés merül fel. Az egyik: összehasonlíthatók-e egymással ezek a népiirtások? A másik (akár igennel felelünk az előző kérdésre, akár nemmel): miért pont a fenti négy népiirtást emeli ki a kötet? Ez utóbbi kapcsán konkrétan arra a hiányra gondolok, hogy a könyv nem tartalmaz elemzést olyan népiirtásról, amely politikai vagy társadalmi csoportok, osztályok eltüntetését célozta (adott társadalom átalakításának radikális és gyilkos módozataként, mint például a Vörös Khmerek tevékenysége Kambodzsában). A szerkesztő ennek kapcsán két okot említ bevezető tanulmányában. Egyrészt kevesebb esetet akartak feldolgozni, de azokat alaposabb módon. Mivel Amy E. Randall a Szovjetunió történetének kutatója, úgy érezte, külön is ki kell térnie a sztálini Szovjetunió kötetbeli hiányára és meg kell indokolnia. Kifejtette, bár néhány kutató szerint a tömeggyilkosságok bizonyítják, hogy a sztálini rezsim jellemezhető a népiirtással, s ez a rezsim szisztematikusan és nem epizódyszerűen gyilkolt, és bár konszenzus van a tekintetben, hogy az erőszak horrorisztikus volt – még sincs egyetértés arról, hogy miként, milyen modellek szerint kellene értelmezni, leírni ezt az erőszakot. (16. old.) Ez azért érdekes, mert az angol és amerikai összefoglaló munkák (mint például Eric D. Weitz monográfiája, *A népiirtások százada: a faj és a nemzet utópiája*¹ vagy Ben Kiernan monumentális és talán el túlzott vállalkozása, a *Vér és termőföld: A népiirtás és megsemmisítés világtörténete Spártától Dárfúrig*,² vagy a kétkötetes *Nép-*

¹ Weitz, Eric D.: *A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation*. Oxford, 2003.

² Kiernan, Ben: *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*. London, 2007.

írtások enciklopédiája³) különösebb magyarázat nélkül népirtásként tárgyalják a sztálini terrort. Nem is szólva Norman M. Naimark sztálini népirtásról szóló kis kötetéről, amely célja pontosan e kérdés „eldöntése” volt.⁴ Randall pedig láthatólag az angolszász szakirodalom alapján építette fel kötetét, választotta ki a definíciót, és így tovább.⁵ Azaz ha úgy döntött, hogy eltér ettől a historiográfiai, kutatói hagyománytól, azt alaposabban meg kellett volna indokolnia, különösen azért, mert más esetek kapcsán minden esetleges vita ismertetése nélkül használta a ’népirtás’ minősítést (azaz más historiográfiai vitákra, kétségekre nem volt ilyen érzékeny). Lehetséges természetesen (bár ezt nem említi), hogy az általa használt definíció miatt nem fért be a kötetbe a sztálini terror.

Randall a népirtás meghatározásakor (mint a legtöbb ilyen tárgyú munka készítője) Raphael Lemkin Holokauszt nyomán kidolgozott definíciójából indul ki, majd az ENSZ és különféle nemzetközi bíróságok gyakorlatát követve határozza meg, hogy az általa szervezett diskurzusban mit jelent e fogalom. Eszerint azon cselekvések sorozata népirtás, amelyek részben vagy egészben nemzeti, etnika, faji és vallási csoportok elpusztítását célozzák (7. old.). A népirtás körébe tartoznak továbbá az olyan nem gyilkos (nem halálos) technikák, így például a „kulturálisan pusztító cselekvések”, amelyek „olyan szélesebb és »koordinált terv« részei, amely terv célja egy nemzeti csoport elpusztítása”. (7. old.) Itt többek között az erőszakos asszimilációra lehet gondolni, ami az anyanyelv nyilvános használatának tilalmától, mondjuk, a szervezett és tömeges emberrablásig és az elrabolt kisebbségek többségi társadalomban való kényszerelhelyezésig terjedhet (utóbbira példa az örmény nők és gyerekek török családoknál való „elhelye-

zése”, amiről Lerna Ekmekcioglu tanulmánya szól a kötetben) – feltéve, hogy ezek részei annak a bizonyos nagyobb, gyilkos tervnek. Ugyanakkor a bevezetőben Amy E. Randall a kambodzsai népirtás esetében az ellenzékiek, bizonyos társadalmi csoportok (értelmiségiek, városlakók) és a vietnámi és kínai kisebbség kiirtását *egyaránt* népirtásként kezeli (11. old.), ami szerint a szovjet eset említett hiánya nem Randall ’népirtás’ definíciójára vezethető vissza. (A definíció kérdésére később még visszatérek.)

A másik, korábban említett kérdés (összehasonlíthatók-e ezek a népirtások egymással?) a következő alkérdéseket fedi le: Összehasonlítható-e a Holokauszt más népirtásokkal? A népirtás-tanulmányok interdiszciplináris jellege nem veszélyezteti-e az eredményes, érvényes összehasonlítást? Milyen típushibákat lehet elkövetni az összehasonlítás során?

Az első ezek közül (vajon összevethető-e a Holokauszt más népirtásokkal?) annak ellenére kérdés a szakirodalomban, hogy a népirtás-tanulmányok a Holokauszt kutatásából nőttek ki. Az egyediségről-összehasonlíthatóságról folyó vita bizonyos pro és kontra érveit bevezető tanulmányában Amy E. Randall összefoglalja (12–13. old.), de leírása mindkét álláspontot lehetővé, elfogadhatóvá teszi. A kötet maga természetesen azt mutatja, hogy ő nem az egyediségben, hanem az összehasonlíthatóságban hisz, de a tanulmányok – úgy látom – erős érveket fogalmaznak meg amellett, hogy az alkalmazott eljárások jellege miatt a ruandai, a Kongói Demokratikus Köztársaságban történt és a délszláv népirtás inkább egymással hasonlítható össze és az örmény népirtással.

A második alkérdés a népirtás-tanulmányok interdiszciplinaritásából fakadó módszertani nehézségekre mutat rá. A bevezető

³ Charny, Israel W. (ed.): *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara, 1999.

⁴ Naimark, Norman M.: *Stalin's Genocide*. Princeton, 2011.

⁵ Bár akár a német szakirodalmat nézve is ugyanezt látjuk. Vö. Barth, Boris: *Genozid: Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte, Theorien, Kontroversen*. München, 2006. 136–147.

és a kötet egésze alaposan bemutatja e kutatási irány interdiszciplináris jellegét, ami részben abból fakad, hogy többek között történészek, jogászok, antropológusok és szociológusok művelik, hiszen sokágú problémáról van szó. Ez azonban felvetheti a kérdést, hogy vajon az egyes diszciplinák módszertana, ezeken belül a tények és bizonyítékok természete nem tér-e el egymástól olyan jelentős mértékben, hogy az az eredmények összehasonlítását is kétségessé teszi. Ezt a dilemmát *A történelem használata a szociológiában: reflexiók néhány újabb irányzatra* című tanulmányában John H. Goldthorpe már 1991-ben megfogalmazta, és amellett érvelt, hogy a humán tudományok és a társadalomtudományok e miatt a módszertani probléma miatt (például a bizonyítékok előállításának eltérő jellege folytán) nem „vegyíthetők”.⁶ Ez a kérdés most a közölt tanulmányok eltérő jellege miatt is felmerülhet: a kötetben ugyanis szerepel tizenhat éven át tartó etnográfiai kutatásról szóló kiváló beszámoló, amely több száz interjú alapszik (Jennie E. Burnet munkája), jelentős részben a nemzetközi jogvédő és egészségügyi szervezetek beszámolóira, de újság-cikkre is támaszkodó elemzés (Adam Jones említett írása), vagy a férfi és női áldozatok tapasztalatait összehasonlító klasszikus történeti munka (Lisa Pine írása a Holokauszt-ról). Erre a fenti dilemmára ezért talán érdemes lett volna kitérni a bevezetőben. Annál is inkább, mert Adam Jones meg is említi: módszertani okok miatt teljes bizonyossággal nem állapítható meg, hogy az elemzett esemény pontosan hogyan is történt. (66., 69. old.)

Az összehasonlító vizsgálatok érvényességét az is kérdésessé teszi, ha egyes kutatások módszertana problémákat vet fel (ez a harmadik alkérdés, amely összefügg az előzővel). Fontos esszéjében Zoë Waxman írja:

„...a volt Jugoszláviából származó nők arra panaszkodnak, hogy a kutatókat csak akkor érdekelték a tapasztalataik, ha megerőszték őket, ha erőszakos megtermékenyítés áldozatai voltak, vagy ha prostitúcióról vallottak, és nem voltak kíváncsiak arra, ha csupán a menekültek általános élettapasztalatairól beszéltek”. (115. old.) Ez a fajta szelektív érdeklődés és nyomában a szelektív észlelés és beszámoló ráadásul nem új jelenség, és arra hívja fel a figyelmet, hogy a jó néprajzi interjúk bizony könnyen más eredményre vezethetnek, mint egy újság-cikkek, tudósítások vagy emberjogi aktivisták, nemzetközi politikai szervezetek által készített felmérések, leírások alapján készült tanulmány, mivel ez utóbbiak érdeklődési köre akár speciális is lehet. És ez nem új veszély. Az 1960-as években Belga Kongóban zajlott polgárháborúról beszámoló tudósítokat is részben ehhez hasonló szelektivitás jellemezte – legalábbis erről számolt be az újságíró Edward Behr *Van itt valaki, akit megerősztak és beszél angolul?* című memoárjában.⁷ Az ilyen kutatások nemcsak félrevezető eredményekre juthatnak, de az összehasonlítások érvényességét is veszélyeztetik. Ehhez kapcsolódik Waxman másik témája: az, hogy az újabb népirtások miként befolyásolják a régebbi népirtások kutatását. Arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1990-es évek népirtásaira jellemző intézményesített és tömeges nemi erőszak (Ruanda, Kongói Demokratikus Köztársaság, Bosznia-Hercegovina) miatt nagyon óvatossá kell lenni, s nem szabad visszavetíteni a nemi erőszakot a korábbi népirtások történetébe. Ám az tény, hogy az újabb történések segítik a kutatót az olyan szexuális erőszak szexuális erőszakként való azonosításában, mint amilyen a náci haláltáborokban is előfordult, például meztelen nők motozása közben. (116. old.) Erre a dilemmára utal írása

⁶ Goldthorpe, John H.: *The uses of history in sociology: reflections on some recent tendencies*. British Journal of Sociology, vol. 42. (1991) 211.

⁷ Idézi: Hannerz, Ulf: *Baj van a globális világfaluban. A világ, ahogyan a külföldi tudósítók látják*. Replika, 26. sz. (1997) 87.

címe is: *Kivételes népirtás? Szexuális erőszak a Holokausztban*.

Az összehasonlítás folytán (és attól függetlenül is) problémát okozhat a túláltalánosítás. Ennek két példáját vélem felfedezni a kötetben. Az egyik esetben a kutató a kidolgozott és/vagy a szakirodalomban elfogadott modell, minta alapján próbálja a saját témáját megmagyarázni, megérteni, anélkül, hogy az így elvégzett összehasonlítás alapjául szolgáló *másik esetet* alaposan ismerné, ismertetné. Azaz a kutató egy létező modell alapján hasonlítja saját esetét egy *máshoz*, de figyelmen kívül hagyja a *másik eset* bizonyos jellemzőit, amelyek nem illelnek a modelljébe. Anthonie Holslag az örömeny népirtást tárgyaló tanulmánya a náci Németország példájára is utal (92. old.), amikor az évtizedeken át hanyatló Ottomán Birodalom politikai vezetőinek félelemérzéséről szól, azt állítva, hogy a népirtásokat ilyesféle félelemérzések indíthatják el. A török politikusokra jellemzőnek gondolt félelem azonban nem hasonlítható össze azzal, hogy a náci Németországban a totális propaganda a „zsidó összeesküvésről” harsogott – azaz szemben azzal, amit Holslag állít, nem arról volt szó, hogy Németországot az 1920-as évtizedtől kezdve permanens félelem jellemezte volna, amely félelem időszakában előbb a nemzetiszocialisták rettegetek a weimari köztársaságtól, azután mind többen a nyugati „szuperhatalmaktól”, majd a „zsidó összeesküvéstől”. Ráadásul Hitler korábban, már a *Mein Kampf*-ban kifejtette antiszemita nézeteit, és leírta, hogy a propaganda akkor eredményes, ha a nép gyűlöletét egyetlen (kitalált) ellenségre fókuszálja. Azt a különbséget nem is említve, hogy Holslag írásának egyik szereplője, „Európa beteg embere” egy soknemzetiségű birodalom – míg az 1930-as években egy dinamikus Németországgal van dolgunk. Ez a példa azonban azért is említésre érdemes, mert itt egy pszichológiából vett antropológiai modell adaptálási kísérletéről van szó, amely modell a másik/másság megkonstruálása, az „Én” megalkotása és a félelemérzet kö-

zötti összefüggéseket magyarázza. Ennek szerintem van magyarázó ereje Holslag vizsgálatában, csak nem szabad általános modelltékként tekinteni rá.

A túláltalánosítás másik esete az, amikor a konkrét elemzés nem elég pontos, és a vizsgált csoport azért tűnik egységesnek, mert fontos és létezett belső különbségek eltűnnek (legalábbis az adott elemzésben nem szerepelnek). Erre példa Lisa Pine írása (*A Társadalmi nem és Holokauszt: Auschwitz férfi és női tapasztalatai*). Ez ugyanis homogenizálja a Holokauszt női és férfi áldozatainak tapasztalatait, amikor figyelmen kívül hagyja, hogy voltak közöttük például ortodox zsidók, ateisták, keresztények, akik nem egyformán reagálhattak például arra, amikor a koncentrációs táborokban erőszakkal leborotválták a hajukat. (45–54. old.) Azaz nem csupán kétféle (férfi és női) tapasztalat lehetett, hanem a hitbéli meggyőződés alapján többféle. Továbbá: például eltérő férfiasság- és nőiesség-konstrukciókat ismertek és követtek korábban az áldozatok, ami szintén befolyásolhatta azt, ahogy a szenvedéseket átérték, amint elveszett társadalmi pozíciójuk és az életkoruk is (utóbbi kettőt Semp-rún is érinti *A nagy utazás* című művében). Az természetesen ettől függetlenül igaz, hogy bizonyos férfi és női tapasztalatok eltérnek egymástól, pusztán a biológiai nemi különbség miatt; a női áldozatok esetében erre példa a menstruáció, a terhesség vagy a titokban végrehajtott abortusz tapasztalata.

Lisa Pine tanulmányának egy rövid, kétoldalas fejezete azt mutatja be, hogy az 1930-as évek náci Németországában miként módosultak a nemi szerepek a zsidó családokban. Azonban csupán egyetlen családmodellt (továbbá férfiasság- és nőiesség-konstrukciót) ismer a szerző, ez pedig a dolgozó és kenyérkereső férfi és az otthon dolgozó, nem fizetett munkát végző nő szereposztásával jellemezhető. (40–42. old.) Azaz nem számol többek között az egyetemet végzett dolgozó nők eltérően alakuló tapasztalataival. (Zárójeles kérdésként felvethetjük azt is, hogy mi szükség van erre a kizárólag

Németországról szóló fejezetre, miközben a koncentrációs táborokról szóló hosszabb részben nem csupán német, hanem magyar, olasz és holland áldozatok tapasztalatait is elemzi.)

A Hitler hatalomra jutása utáni Németországgal foglalkozó, fent említett kétoldalas fejezet kapcsán visszatérnék a 'népirtás' fogalmának meghatározásához. Bevezető tanulmányában Randall a 20. századi genocídiumok és a korábbi tömeggyilkosságok közötti különbségeket írja le. Eszerint a 20. századi népirtások a modernitás termékei, új háborús technikák, új, az ellenőrzést hatékonyabbá tevő államigazgatási eljárások és új, faji-nemzeti alapú ideológiák következményei. A modern népirtások további tulajdonsága egyrészt az, hogy egy forradalmi mozgalom ragadja meg az államhatalmat, amely mozgalom radikálisan másminyen, az „ellenségtől” megtisztított társadalmat akar; másrészt mobilizálják az átlag civil lakosságot, amely részt vesz a brutális és gyilkos akciókban. Randall ezeket a jellemzőket azzal a saját nézetével egészíti ki, hogy a modern népirtásokban a nők tömegesen váltak áldozatokká és elkövetőkké; ez utóbbi szerinte azzal függ össze, hogy a tömegkultúra, a tömegpolitika és a totális háború következtében a nőket „kezdték a politika teljesebb jogú résztvevőinek tekinteni”. (5. old.) Ez a meghatározás ugyan több ponton megkérdőjelezhető (például: ez a leírás vajon melyik modern népirtásra jellemző teljes egészében?), ám most csak a nők mobilizálása leírásának problematikus voltára kívánok kitérni. Ha a nők politikai részvételét nézzük (túl azon, hogy a „kezdték teljesebb jogúnak tekinteni” nehezen értelmezhető), nem hagyható figyelmen kívül, hogy a náci Németországban a nőknek nem szántak komoly szerepet se a politikában, se a háborúban. Ezt jól mutatja, hogy Angliában az

„otthoni front” sokkal inkább átalakította a nők életét, mint Németországban, s nők a német hősök panteonjába nem kerültek be. Egyébként a kötet egyik legérdekesebb tanulmányában (Stephen R. Haynes *Hétköznapfiasság: gender-elemzés és Holokauszt-kutatás* című írása, amely a férfi elkövetők által vallott férfiasság-konstrukciók alapján magyarázza részvételüket a koncentrációs táborokban zajló gyilkosságokban, kegyetlenségekben) a női szereplők anyák, feleségek, akik az otthon melegét biztosítják a férfiaknak – azaz ők a hagyományos női típusok képviselői, és a könyvben sehol se látjuk a Holokauszt női elkövetőinek tömegeit.

Maradva ennél a problémánál, azt is hangsúlyozni kell, hogy a kötet azzal is adós marad, hogy a Holokauszt helyi különbségeit összevesse egymással (bár Haynes tanulmányának végén részletesen tárgyalja azt az elkövetőkkel kapcsolatos vitát, amely az „átlagos férfi vagy átlagos német?” kérdéssel foglalkozhat össze, 174–183. old.). Ez két szempontból fontos. Egyrészt a nők mobilizálása, politikai részvétele miatt. Mussolini Olaszországa kapcsán ugyanis vita folyt arról a szakirodalomban, hogy a „fasiszta nő” típusa valójában egy új, politikailag is aktív nő típusa volt-e, vagy a régi, az anyai kötelességeit mindennél fontosabbnak tartó „*donna brava*” újraalkotott verziója, amely az újfajta nemzeti frazeológia vegyítése a hagyományos női szerep követelményével.⁸ A kérdés azért lényeges, mert ha az előbbi, akkor tömeges mobilizálásról van szó, ha az utóbbi, akkor de-mobilizálásról, és Randall megállapítása Olaszországra nem érvényes. De biztosan nem érvényes Magyarországra, ahol éppen a nők politikai részvételét korlátozó döntések születtek például 1938-ban – azaz a modern népirtások modern mivolta általában nem ragadható meg a nők rész-

⁸ Belzer, Allison Scardino: *Women and the Great War. Femininity under Fire in Italy*. New York, 2010.; Reeder, Linda: *Women and the Great War. Femininity under Fire in*

Italy. The Journal of Modern History, vol. 84. (2012) No. 3. 993.

vétele szempontjából, legalábbis általánosságban nem. Ilyesféle helyi, regionális, országokénti különbségek ismertetésére (másképpen) azonban nem került sor a kötetben, így a modell érvényességét a vállalkozás nem vizsgálja. Pedig Randall bevezetőjében azt írja: az államszocialista rezsimok összeomlása után olyan sok levéltári forrás került elő a Holokausztról, hogy lehetővé vált a kelet-európai országokat jellemző helyi dimenziók vizsgálata, ideértve az átlagemberek részvételét a népirtással kapcsolatos eseményekben vagy az egyházak kollaborációját. (13. old.) Nem vizsgálva, hogy ez a kijelentés a volt szovjet érdekszférára valóban és egyformán igaz-e, megállapítható: a kötet elszalasztotta azt a lehetőséget, hogy a Holokauszt témáján belüli összehasonlító vizsgálatokat tegyen. Ezt tekintem a fent említett másik fontos kérdésnek.

A fentiek után talán meglepő az a kijelentés, hogy a tanulmánykötet egyik erényének a szerzők többségének ön-reflexivitását tartom. Azt, hogy sokan közülük tárgyalják azokat a tudománytörténeti, tudományszociológiai, politikai, jogi tényezőket és erkölcsi vitákat, amelyek a népirtások kutatását formálták és formálják. Amy E. Randall leírja például, hogy a Holokauszt kutatását miként befolyásolta az a félelem, hogy „gender-kutatások és -elemzések »trivializálják« és »átpolitizálják« a Holokausztot, csökkentik antiszemita és rasszista karakterének jelentőségét”. (1. old.) Stephen R. Haynes pedig bemutatja: mivel ezt a népirtást többnyire történészek kutatták, akik módszertani szempontból inkább konzervatívok, a férfi-tanulmányok (*men's studies*) eredményeit, fogalmi kereteit nehezen fogadták-fogadják el. (168. old.)

Több írás kitér arra, hogy a feminista kutatók munkájának eredményeként az egyes népirtások történetének kutatása során végre a női áldozatok története is elbeszél-

ték, de ennek a megközelítésnek megvoltak a maga korlátai. Az erőszak feminista vizsgálata (*feminist studies of violence*) ugyanis a férfiakat csak az elkövetők, míg a nőket csak az áldozatok szerepébe helyezte. (63., 189., 240., 249. old.) Ez a koncepció annak ellenére igen népszerű lett az 1990-es években, hogy például az amerikai feminista Mary Anne Warren 1985-ös könyvében⁹ hangsúlyozta: az általa alkotott fogalom, a *gendercide* „nemi szempontból semleges kategória, amelyen belül az áldozat egyaránt lehet férfi vagy nő”. (64. old.)

Ám idővel a férfiak tapasztalata is fontos téma lett – úgy, hogy a női áldozatok története nem szorult háttérbe. Ehhez be kellett látni, hogy nincs általános emberi tapasztalat, csak külön női és férfi. Korábban úgy vélték, az általános emberi valójában férfit, férfiasat jelent, ezért szükséges végre a női, nőies vizsgálata – ám most a férfitanulmányok művelői megfordítják a kérdést, és „inkább a speciális férfitapasztalattal foglalkoznak, mint az emberi tapasztalat univerzális paradigmájával”, ami valójában a férfias túláltalánosítása.

Másképpen a korábbi dichotómia meghaladását az is jelzi, hogy női elkövetőkről is szó esik. (A kötetben Nicole Hogg és Mark Drumbl tanulmánya a ruandai népirtásban elkövetőként részt vevő nőkről, Adam Jones írása pedig a ruandai és a kongói népirtás férfi áldozatairól szól.) Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy a férfiak és a nők vizsgálata immár nem zárja ki egymást – sőt, az egyik nehezen elképzelhető a másik nélkül. Erre jó példa Lerna Ekmekcioglu említett tanulmánya, amely az örmény népirtás azon női áldozatainak történetét is tárgyalja, akik túléltek a szexuális erőszakot. Írásában kitér arra, hogy az örmény diaszpórában, példái szerint inkább az Amerikai Egyesült Államokban ezeket a nőket nagy számban fogadták be. Az örmény kivándorló férfiak

⁹ Warren, Mary Anne: *Gendercide: The Implications of Sex Selection*. Totowa, 1985. 63., 63.

ugyanis, akik otthonmaradt családtagjaikat elveszítették a népirtás során, ezáltal újra férfivá lehettek, abban az értelemben, hogy újra egy fontos férfias tulajdonság jellemezte őket: a nők védelmezése. (227–229. old.)

Ha mérlegre tesszük a tanulmánykötet erőnyeit és bizonyos hiányait, következtelenségeit, leszögezhetjük, hogy leglényegesebb célját elérte: bemutatja, hogy a társadalmi nemi nézőpont segítségével a népirtások is jobban megérthetők. Ennek a jelentőségét pedig nem lehet eléggé hangsúlyozni, mivel a népirtások történetéről szóló kötetek többsége sokáig kevésbé tért ki arra, hogy a férfi és női áldozatok történetei eltérnek egymástól. Weitz és Kiernan említett könyve nem foglalkozik ezzel a kérdéssel, a hivatkozott enciklopédia viszont a nemi

erőszak és a női bántalmazók témáját is tárgyalja.¹⁰ Adam Jones először 2006-ban, majd 2011-ben megjelent monográfiája pedig, amely a népirtások összehasonlító vizsgálatára vállalkozik, önálló fejezetet szentel a kérdésnek.¹¹ Más munkáknak pedig ez a legfontosabb kérdése.¹² Amy E. Randall kötete nem hoz tehát fordulatot a történetírásban (társadalomtudományokban), de nem is agyontárgyalt kérdést dolgoz fel. Beleillik abba a sorba, amelynek egyik legújabb eleme az Ayşe Gül Altınay és Pető Andrea által szerkesztett kötet, amely a háború, a genocídium, a politikai erőszak és az emlékezet témáját ugyancsak társadalmi nemi szempontból elemzi.¹³

SIPOS BALÁZS

¹⁰ *Encyclopedia of Genocide*, 491–492., 481.

¹¹ Jones, Adam: *Genocide: A Comprehensive Introduction*. (2nd edition.) London – New York, 2011. 464–498.

¹² Eschebach, Insa – Jacobeit, Sigrid – Wenk, Silke (Hg.): *Gedächtnis und Geschlecht: Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistischen Genozids*. Frankfurt – New

York, 2002.; Bock, Gisela (Hg.): *Genozid und Geschlecht. Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem*. Frankfurt – New York, 2005.

¹³ Altınay, Ayşe Gül – Pető, Andrea (eds.): *Gendered Wars, Gendered Memories: Feminist Conversation on War, Genocide and Political Violence*. New York, 2016.

Számunk szerzői

BARÁTH ZSOLT (barathzsolti29@gmail.com) – PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem

BOROVÍ DÁNIEL (daniborovi@gmail.com) – művészettörténész, Budapest

DEÁK ÁGNES (deakagnes@yahoo.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged

FARKAS ZSUZSA (zsuzsa.farkas@szepmuveszeti.hu) – művészettörténész, Szépművészeti Múzeum, Budapest

ARI HELO (ari.helo@helsinki.fi) – történész, University of Helsinki

KISS ANDRÁS (kandras981@gmail.com) – történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

KÖKÉNY ANDREA (akokeny23@gmail.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged

MANHERCZ ORSOLYA (orsolya.manhercz@gmail.com) – történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

NAGY ILDIKÓ (n.ildiko5@t-online.hu) – történész, Budapest

OPLATKA ANDRÁS (andreas@oplatka.ch) – újságíró, történész, Zürich

PETE LÁSZLÓ (pete.laszlo@art.unideb.hu) – történész, italianista, Debreceni Egyetem Olasz Tanszék, Debrecen

SIPOS BALÁZS (siposb@hotmail.com) – történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

SIMONKAY MÁRTON (simonka.j.aurel@med.u-szeged.hu) – PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

SZABÓ CSABA (szabo.csaba@mnf.gov.hu) – történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

SZEMETHY TAMÁS (szemethy.tamas@trefort.elte.hu) – középiskolai tanár, doktorjelölt – ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium, ELTE BTK, Budapest

VARGA BÁLINT (varga.balint@btk.mta.hu) – történész, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

A fordításokat LÉVAI CSABA és RAKOVSKY ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

BÁLINT VARGA

Pieces of a fragmented picture: Contemporary representations of the duality of the Austro-Hungarian Monarchy 5

ILDIKÓ NAGY

Himnusz, Szózat versus Gotterhalte. Imperial and national symbols in the Hungary of the Austro-Hungarian Monarchy 21

DÁNIEL BORÓVI

“On horseback or on foot”. The creation and dismantlement of the Andrassy monument in the light of the sources 63

ORSOLYA MANHERCZ

Archduke/emperor/king Franz Joseph in Hungary, 1843–1867 98

TAMÁS SZEMETHY

How did Michael Manduka become Baron Mihály Horváth? An 18th century Greek trader among the new aristocrats of Hungary 111

ANDREA KÖKÉNY

Stephen F. Austin and the birth of the Republic of Texas 133

Outlook

ZSUZSA FARKAS

The reception of photography in Hungary/The story of the first year 155

Theory and method

ARI HELO

Breaking away from progressive historiography: past and politics in American Studies (Translated by Csaba Lévai) 175

Beyond our borders

“I’ve always been interested in small nations”. Interview with András Oplatka. (Interviewer: Ágnes Deák) 190

Bibliography of András Oplatka's selected works 197

ANDRÁS OPLATKA

Two men, two eras. István Széchenyi and Clemens Metternich 200

Reviews

First among all (Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám [szerk.]: <i>Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára. [A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 25.] Győr, 2016.</i>)	
MÁRTON SIMONKAY	207
A volume for a jubilee from Zala County (Zalai évszázadok. Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez 2016. Szerk. Bilkei Irén. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg, 2016. [Zalai Gyűjtemény 80.]	
CSABA SZABÓ	211
Castle in a castle (Szatlóczi Gábor: <i>Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén. I. A várak népe. Missiles, Szeged, 2016.</i>)	
ZSOLT BARÁTH	217
The 'Southern question' in Italy in a new light (Salvatore Lupo: <i>La Questione. Come liberare la storia del Mezzogiorno dagli stereotipi. Donzelli, Roma, 2015.</i>)	
LÁSZLÓ PETE	220
Societal changes in Ózd and the surrounding areas (Nagy Péter: <i>A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társdalom a késő dualizmustól az államosításig. Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2016.</i>)	
ANDRÁS KISS	229
Genocides, women, men. The possibilities of comparative surveys (Amy E. Randall [ed.]: <i>Genocide and Gender in the Twentieth Century: A Comparative Survey. Bloomsbury, London–New York, 2015.</i>)	
BALÁZS SIPOS	237
Authors	244

Az Aetas történettudományi folyóirat 2018. évi előfizetői felhívása

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűséges kitartása. Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg:

Az észak-atlanti térség történelmi távlatból

A nagy világégés után

Habsburg–magyar–oszmán béketárgyalások és békekötések

Görgey Artúr „alulnézetből”

Interjúkat közlünk Peter S. Onuffal (USA), Kemal Beydillivel (Törökország), valamint Gergely Andrással.

Folytatjuk „Elmélet és módszer” rovatunkat.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2018-as évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel ugyanakkor, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár: **4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget, az év végén elektronikus formában is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi 4 számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár: **3500 Ft** (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél: **1000 Ft** + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: **1100 Ft**

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magyar Napló Könyvesbolt, VIII. ker., József körút 70.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: (20) 593-04-56

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

9 770237 793006

1 700 4

A duális állam ausztriai és magyarországi reprezentációja között feltűnő volt a különbség. Ausztriában az állami reprezentációban a dualitás gyakorlatilag nem jelent meg, mivel az ezt kifejező szimbolika (címer, zászló, himnusz) hiánya ezt megakadályozta, sőt mivel a ciszlajtán és a közös intézmények ugyanazt a szimbolikát használták, teljesen egybemosódott Ausztria és Ausztria–Magyarország. Magyarországon ezzel szemben – kényszerűségből – folyamatosan jelen volt a politikai reprezentáció kettőssége, de ez a kettősség nem Ausztriára és Magyarországra, hanem a birodalomra/dinasztiára és Magyarországra vonatkozott – ez egyenesen következett abból, hogy a kiegyezés valójában nem két állam, hanem egy állam és annak uralkodója között kötött.

Ausztria–Magyarország állampolgárai számára így csak ritkán, leginkább közvetlenül a kiegyezés utáni években, illetve az első világháború elején tűnhetett fel, hogy egy közös, de kettős szerkezetű államban élnek. Ettől még Ausztria–Magyarország állampolgárai több formában is megtapasztalhatták, hogy egy közös állam lakosai: a birodalom két felén közös pénzt használtak, és Ausztria és Magyarország egy gazdasági teret képezett; a férfilakosság jelentős része katonai szolgálata révén a kettős Monarchia más vidékeit megismerte; szabadon lehetett utazni, és aki valóban élt is ezzel a lehetőséggel, minden bizonnyal észrevette a Monarchia egészére kiterjedő kulturális és életmódbeli hasonlóságok sorát; Ausztriában pedig az oktatás és a sajtó révén elterjedt nézet volt a Habsburg-monarchia egysége. De a politikai és jogi realitást jelentő paritás megtapasztalásában a politikai reprezentációk alig segítették a kettős monarchia polgárait.

Varga Bálint tanulmányát számunk 5–20. oldalán olvashatják.
